

૨૨. હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

સુરતના વતની અને ધર્માર્થ મુખાર્થ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શ્રેષ્ઠ હરિ-
વલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ ને રાજ્ય વીચ
કર્ધુ છે, તે અન્વયે પ્રથમ સને ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઇટીને મળ્યા,
એવી શરતથી કે તેના જીવનમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો
તૈયાર કરી ઉપાવવાં.

સદરદુ વીચથી શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રક્રમ બન્યા પછી બાકી
રહેલી તમામ મિલકત, પુસ્તક પ્રચારને માટે સોસાઇટીને અર્પણ કરેલી છે.
તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો સોસાઇટીને મળ્યા
છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા તથા તે
પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરદુ વિદ્યાવિહારી અને પરોપકારી હિદાય ચંદ્રસ્ય
તરફથી મળ્યા છે. તેમાંથી આજ પર્વત નીચેનાં પુસ્તક “ શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ
બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

(૧) કથી કયો ન્યાતો કન્યાની અછતથી તાતી થતી જાય છે, તેનાં
કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય.

(૨) માને સિખામણ ૦—૬—૦

(૩) નીતિ મંદિર ૦—૧૨—૦

(૪) બાળસમથી થતી દાનિ ૦—૬—૦

(૫) પુનર્વિવાદ પક્ષની પુરેપુરી સોજિત્રોજ આના રૂજેતી ૦—૫—૦

(૬) સોજન અવદાર ત્યાં કન્યા અવદાર ૦—૪—૦

(૭) ધાર્મિક પુરોહ ૦—૪—૦

(૮) હોગી પુરોહ ૦—૪—૦

(૯) એન્જામીન કાન્ડલીન ૨—૦—૦

(૧૦) બોધક ચરિત્ર ૦—૪—૦

(૧૧) સદર્તન ૨—૦—૦

(૧૨) રધુવંશ કાવ્ય ૧—૮—૦

(૧૩) ભલજી ગોધરીનું જીવન ચરિત્ર ૦—૨—૦

(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧ લો	૧—૦—૦
(૧૫) " અર્વાચીન " " ૨ નો	૧—૮—૦
(૧૬) નીતિ સિદ્ધાંત	૧—૦—૦
(૧૭) ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવન ચરિત્ર	૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદાસનું જીવન ચરિત્ર	૦—૬—૦
(૧૯) ધરોપકાર	૦—૧૨—૦
(૨૦) દોરતું ખાતર	૦—૪—૦
(૨૧) ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨—૦—૦
(૨૨) દિશાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતની ભાષા-તત્ત્વ	૧—૦—૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના દુનરોપયોગી તેજ્યો	૦—૧૨—૦
(૨૪) વાર્નિશ	૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦—૧૨—૦
(૨૬) કીર્તિકૌમુદી	૦—૧૨—૦
(૨૭) શિશુપાળવન-પૂર્વાર્ધ (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	૧—૮—૦
(૨૮) દિદુરતાનમાં અગ્રિય રાત્ર્યનો ઉદય	૦—૬—૦
(૨૯) રસાયન શાસ્ત્ર	૦—૧૨—૦
(૩૦) બ્રિટિશ દિદુરતાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨ નો	૦—૧૨—૦
(૩૧) ભૂપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ	૦—૧૨—૦
(૩૨) શિશુપાળ વન-ઉત્તરાર્ધ (સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧—૦—૦
(૩૩) લેન્ડોરના કાર્પનિક સંવાદો, ભા. ૧ લો	૦—૧૨—૦
(૩૪) ખગોળ વિદ્યા	૦—૧૨—૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાર્પનિક સંવાદો ભા. ૨ નો	૦—૧૨—૦
(૩૬) માનસ શાસ્ત્ર	૧—૦—૦
(૩૭) સિદ્ધિત આર્મ સંતાનોનું આરોગ્ય	૧—૦—૦
(૩૮) સદકાર પ્રકૃતિ	૦—૧૨—૦
(૩૯) ઉગ્રેજ રાજ્ય નિધારણ	૧—૦—૦
(૪૦) ઉદારમતવાદ	૦—૧૨—૦
(૪૧) સચિત્ર સમીર વિદ્યા	૧—૦—૦
(૪૨) દિદેશત્વજાનનો ઇતિહાસ પૂર્વાર્ધ	૧—૦—૦

आभुभवाक्य.

प्रज्ञाविप्रेकं लभते धिर्नैरागमदर्शनैः

कियद्वा शक्यमुद्येतुं स्वतर्कमनुधावता ।

तत्तदुन्मेषमाणानां पुराणैरागमैर्विना

अनुपागमितवृद्धानां विद्या नातिप्रसीदति ॥

(वाक्यपदीय)

ઉત્તરાર્ધની પ્રસ્તાવિક પૂરવણી.

આ ગ્રંથના પૂર્વાર્ધની પ્રસ્તાવના છોડ વર્ષ ઉપર લખાઈ હતી ત્યારપછી તે પ્રસ્તાવનાની પુરવણી તરીકે આપના યોગ્ય નીચેના મુદ્દાઓ છે:-

(૧) બૌદ્ધદષ્ટિ બિન્દુથી દર્શનોનું વર્ગીકરણ.

દર્શનશાસ્ત્રો ઇ. સ. ના બીજા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને ચોદમા સદ્દશમાં ક્યાં ક્યાં પ્રચલિત હતા તેનું કોષ્ટક પૂર્વાર્ધની પ્રસ્તાવનાના ૧૩ માં તથા ૧૪ માં પૃષ્ઠ ઉપર આપ્યું છે. તે વર્ગીકરણ (૧) બાહ્યભાષણ, (૨) હરિભદ્રસૂત્રિ, (૩) શંકરાચાર્ય, (૪) માધ્વાચાર્ય, અને (૫) રાજશેખર એ પાંચ વિચારકોના ગ્રંથોને અનુસાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં બાહ્યભાષણ, શંકરાચાર્ય, અને માધ્વાચાર્ય, તે હિન્દુ બ્રાહ્મણ વિચારકો છે, અને હરિભદ્રસૂત્રિ અને રાજશેખર તે જૈન વિચારકો છે. બૌદ્ધ સાહિત્યનો મારો અભ્યાસ ત્યાર પછી કાંઈક વિશેષ થવાથી એવું જણાયું કે ઇસવીસનના પહેલા સદ્દશમાં બૌદ્ધ પ્રતિપક્ષી ઇ. મતો હતા:-

પુરાણકાશ્યપમત, ગોશાલીપુત્રમત, સંજયવૈરાગ્યમત, અનિતકેયકબલ-
મત, કેદુદ્ધ કાત્યાયનમત, નિર્મયસાતિપુત્રમત, (નિર્વાણસૂત્ર અને વિમલકીર્તિ
નિર્દેશસૂત્ર પ્રમાણે.)

વળી બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી વસુમંથુ (ઇ. સ. ૪૫૦-૫૦૦) ના વિજ્ઞાન માત્રજ્ઞાત્રની દીકરામાં બાર મતો તીર્થંકના એટલે બૌદ્ધપ્રતિપક્ષીઓના ગણ-
વામાં આવ્યા છે:-

સાંખ્યમત, વૈશેષિકમત, માહેશ્વરમત, કાલમત, આકાશવાદીમત, જલ-
વાદીમત, સ્વભાવવાદીમત, દિગ્ધવાદીમત, આત્મવાદીમત, શબ્દવાદીમત, મહા-
અભવાદીમત, અને લોકાયતિકમત.

આ ઉપરાંત ઇ. સ. ૭૪૯ માં થયેલા બૌદ્ધવિચારક ચાન્તરક્ષિતનો એક અપૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો સર્વ બાણુથી અવલોકન કરનારો તત્ત્વસંગ્રહ

નામનો મંથ, જે મેઠુનમાં લોપ પામ્યા નેવો હતો, અને નેત્રુ દિગ્દેશની આગમાં આગ-તર વિવમાન હતું. તેનું મૂળ ગાયકવાડ સંસ્કૃત મંથાવલિમાં કમલશીલની પંચિકા સાથે પ્રસિદ્ધ થવાનું છે. આ મંથનું ૨૫ પ્રેસમાંથી નામદાર ગાયકવાડ સરકારના વિદ્યાપિકારીની સંમતિથી દુર્લભ થયેલું છે. આ મંથ પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે જોઈદ દરિગિન્દુથી ઇત્તજાનની સમીક્ષા સારી થશે. તે મંથમાં પ્રકરણોની વ્યવસ્થા જેનાં સમબલ છે તેમાં નીચેના વિવ-
યોની ગયાં થઈ છે:—

અભાવપરીક્ષા, ધ્વિરપરીક્ષા, કમલપરીક્ષા, જગત્સ્વભાવવાદપરીક્ષા, શબ્દઅર્થપરીક્ષા, પુરુષપરીક્ષા, -ગાયવંદોષિકપરિકલ્પિતઆત્મપરીક્ષા, મીમાંસક-
કલ્પિતઆત્મપરીક્ષા, કલ્પિકલ્પિતઆત્મપરીક્ષા, દિગ્દેશ કલ્પિતઆત્મપરીક્ષા, પાત્મીયુત્કલ્પિતઆત્મપરીક્ષા, સ્થિરપદાર્થપરીક્ષા, કર્મસાધનધર્મપરીક્ષા, કલ્પ-
પદાર્થપરીક્ષા, ગુણસાધનધર્મપરીક્ષા, કર્મસાધનધર્મપરીક્ષા, સામાન્યસાધનધર્મપરીક્ષા, સામાન્યવિશેષસાધનધર્મપરીક્ષા, પ્રસંગસાધનધર્મપરીક્ષા, અનુમાનપરીક્ષા, પ્રમાણાન્ત-
પરીક્ષા, વિતર્કવાદપરીક્ષા, કાલનયપરીક્ષા, સંસારસંતતિપરીક્ષા, આજ્ઞાધર્મપરીક્ષા, શુનિપરીક્ષા, સ્વન:પ્રામાણ્યપરીક્ષા, અતીન્દિગ્દેશપુરુષપરીક્ષા. દીકા-
કાર કમલશીલ જે ચાંતરશિનના શિષ્ય ગાય તેમની દીકામાં પ્રાચીન અનેક તત્ત્વચિંતકોનાં નામો અને અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે. નીચેના આક્ષણ આલિંગ દર્શનોના વિચારકોનાં અવતરણો આવે છે:—

આક્ષણવિચારકો.

ધ્વિરકૃષ્ણ, રુદ્રિય,...	સાંખ્યમતના
અક્ષપાદ, કણ્ણાદ	ન્યાય-વંદોષિકમતના
બાણ કાદંબરીમાંથી અવતરણ છે	}	...	ધ્વિરવાદી
આવિવિકલ (લાસર્વસ ?)			...
કુમારિય (જેમિનીય) સખરસ્વામી			મીમાંસક
અવિદ્યકર્ણ, ઉન્વેષક, સામટ, થાટ.	}
ઔપનિષદિક (લપનિપદમતના)			દાધના વેદાન્ત શાસ્ત્રના પૂર્વ- ગામી વિચારકો.

ભામહી	આલંકારિક
નાયમુખ, ભર્તૃહરિ...	વૈયાકરણ
વાસુદેવ (કૃષ્ણ)	ગીતા પ્રબોધક

તે ઉપરાંત, ક્ષમાનતંત્રના પ્રાચીન બૌદ્ધ વિચારકો જેવા કે દિ઼નાગ, ધર્મકીર્તિના તથા જૈનમતના સમંતમ્મ (ઇ. સ. ૬૦૦), શુભશ્રુત વિગેરેના, તથા ગ્રાંથોક અને પારસીકમતના પણ વિચારવાળાં અવતરણો તેમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

(૨) માયાવાદી વેદાન્તમત.

પૂર્વાર્ધની પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૧૫ ઉપર જણાવ્યું છે કે પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા પ્રથમ એક તંત્રરૂપ હતાં. તે મતને વિશેષ ટેકો મળ્યો છે. સાંતરક્ષિત (ન. સ. ૭૪૬) નો પ્રથમ જોતાં સમખય છે કે તેમના સમયમાં વેદાન્તશાસ્ત્ર સ્વતંત્ર દર્શનરૂપે ન હતું. પરંતુ મીમાંસામાં અર્તગત ગણાતું, અને જૈમિનિ અને બાદરાયણમત પૃથક્ પડ્યા નહતા. વેદાન્તમતના પૂર્વગામી વિચારકો ઔપનિષદિક-નાગથી ઓળખાતા હતા. તેઓ આ વિશ્વને વિજ્ઞાનના પરિણામરૂપે સ્વીકારતા હતા; અને વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો તે ઔપનિષદિકોને “અધ્યાપરાધી” કહેતા હતા; કારણ કે તેઓ વિજ્ઞાન-માત્ર વસ્તુ છે તેવું સુગતોની પેઠે સ્વીકારતા હતા, પરંતુ સ્થિરવિજ્ઞાનરૂપ વસ્તુ તથા અક્ષને સ્વીકારતા હોવાથી ક્ષણવિજ્ઞાનરૂપ વસ્તુને સ્વીકારનાર બૌદ્ધ કરતાં તેઓ સહજ છૂટા પડતા હતા. (જુઓ તત્ત્વસંમૂહ કારિકાં ૩૨૮, થી ૩૩૫). આ બૌદ્ધ સાંતરક્ષિતના અભિપ્રાય પ્રમાણે “અધ્યાપરાધી” ઔપનિષદિકો હતા, અને કદાચ તેઓ ગોડપાદ* વિગેરે બૌદ્ધવિજ્ઞાનવાદની છાયાવાળા વિચારકો હશે. બૌદ્ધદર્શનના વિજ્ઞાનવાદના સગાઈ સંબંધને લઈ વેદાન્તમત ઉપર “પ્રગ્જનબૌદ્ધ”નો આરોપ થયો જણાય છે.

(૩) સાંખ્યકારિકાના કર્તા ઇશ્વરકૃત અને વિંધવાસી એકજ વ્યક્તિ છે એવું માનવું બૂલભરેલું છે.

*ગોડપાદના મત ઉપર બૌદ્ધવિજ્ઞાનવાદની અસર હતી તે બાબત જુઓ મારો ઇંગ્લેન્ડ લેખ Influence of Buddhism on Vedānta વિશેષમાં જુઓ આ અર્થનાં ઉત્તરાર્ધ પૃષ્ઠ ૧૯૦-૧૯૮.

પક્ષિમના સોમકોએ એવું અનુમાન પ્રવર્ત્યું છે કે ઇશ્વરકૃપ્ત અને વિધવાસી એકજ વ્યક્તિ છે, અને તે અનુમાન પ્રમાણભૂત નથી એવી મારી પૂર્વાર્થના ૫૪ ૯૭ ઉપર દિપ્પણી છે. તેના સમર્થનમાં કમલશીલની ટીકા ઉપરથી હવે ખાતરીથી દલીલ સારીએ એમ છીએ. કે વિધવાસીનું ખરૂં વિશેષનામ રુદ્રિલ હતું અને ઇશ્વરકૃપ્ત નહિ. પરિણામવાદમાં કાર્યકારણ એક જ વસ્તુ છે એ સિદ્ધાન્તનો ઉપકાસ કરતાં એક સ્ત્રોતનું અવનરણ કમલશીલ આપે છે :—

यदेव दधि तत्सीरं यत्सीरं तदधीति च ।

चदता रुद्रिलेनैवे ख्यापिता विध्यवासिता ॥

જે દહીં છે તે દૂધ છે અને દૂધ છે તે દહીં છે એવું કહેનાર રુદ્રિલે પોતાનું વિધવાસીપણું (જંગલીપણું) પ્રકટ કર્યું છે.

(૪) સાંખ્યકારિકાના સાંખ્યકાર ગૌડપાદના બીજા મંથા.

શ્રી ગૌડપાદ જેઓ ધીરશંકરાચાર્યના પરમશ્રુ ચાપ તેઓના શાસ્ત્ર-દર્શન ઉપર નીચેના મંથો છે :—(૧) શક્તિસૂત્રો, (૨) દેવીમાહાત્મ્ય ટીકા, (૩) આગમશાસ્ત્રવિવરણ, (૪) ઉત્તરગીતા બાધ્ય. માંડુક્યકારિકાનો સુપ્રસિદ્ધ છે.

(૫) બ્રહ્મભીમાંસા દર્શનના નિરૂપણની મુધારેલી યોજના.

પૂર્વાર્થની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું હતું કે ઉત્તરાર્થમાં છેલ્લું પ્રકરણ બ્રહ્મભીમાંસાનું આવશે. આ બ્રહ્મભીમાંસા ઉપર શાંકરમતનો આધાર છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ બીજા ધણા એક દેશીમતો બંધાયેલા છે. તેથી બ્રહ્મભીમાંસા દર્શનની સામાન્ય ચર્ચા દશમા પ્રકરણમાં આપી છે, અને તેમાં શંકર-પૂર્વગામી આચાર્યોના વિચારો આપ્યા છે; અગીઆરમાંમાં શાંકરદર્શનનું સ્વતંત્ર નિરૂપણ છે; બારમાંમાં શુદ્ધાદૈતમતનું વર્ણન છે; અને, ત્રેસમાંમાં વિશિષ્ટાદૈતમત તથા બીજા એક દેશી મતોનો સાર અને મંથોપસંહાર છે. સારાંશ બ્રહ્મભીમાંસા દર્શનને ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાખ્યું છે, તેથી અભ્યાસની સુગમતા જળવાશે.

સાંદર્ભ.

તા. ૫-૭-૨૫.

}

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

प्रथम परिशिष्टः

संदर्भग्रंथ.

(सर्व साधारण.)

History of Indian Philosophy by Dasgupta.

Indian Philosophy of Radhakrishna.

Six Systems of Max Muller.

भाषवाचार्यकृत सर्वदर्शनसंग्रह (आनंदाश्रम ग्रंथावलि अंक ५१).

हरिभद्रसरिकृत पण्डरीन समुच्चय.

राजशेखरकृत पण्डरीन समुच्चय.

शंकराचार्यकृत सर्ववेदान्तसारसंग्रह (Madras Government Oriental Series).

सर्वभूतसंग्रह (Trivandram Sanskrit Series LXII).

History of Indian Logic by Satish-chandra Vidyabhushana 1921.

आर्यविद्यासुधाकर (Punjab Sanskrit Series Vol III).

सर्वसिद्धान्तसंग्रह.

Pre-buddhistic Indian Philosophy by Barua,

(Calcutta University Publication.)

Outline of Indian Philosophy by Deussen.

प्रथम प्रकरणे उपरः—

Philosophy of Upanishads by Gaugh.

Philosophy of Upanishads by Deussen.

Do Chapter IV of the Indian Philosophy

by Radhakrishna.

उपनिषत्समुच्चय (१०८).

ऋग्वेदसंहिता.

• अधिष्टायण संशोधनां

मंडल	श्रुत
१	१
१	१४३
६	६
७	८८
३	५६
७	६१
२	२७
१	११५
१	४२
६	७१
७	६२
१	१५४
१	८२
१	१६३
१०	१२७
६	८
७	७१
१०	८५

अध्यात्मभाट संशोधनां

मंडल	श्रुत
१०	७१
१०	१२६
१०	१३०
१	३२
२	१२
७	८३
५	८३
३	३३
८	७
१०	१६८
७	४६
२	३५
५	८४
१	१८५
४	५०
८	४६
१०	११६
१०	१८

अंतर्य व्याख्या-तथा आरक्षक.

शतपथ व्याख्या } अग्निरहस्य कांड १०
 } अथर्ववेद कांड १३
 } उपनिषत् कांड १४

तेत्तिरीय व्याख्या-आरक्षक.

योगीश्वरं याज्ञवल्क्य—नाभનો ગ. બ. પી. બી. બેશીનો નિબંધ.
આપસ્તાંબ સૂત્ર—ધર્મપટ્ટણ. (Trivandram Sanskrit series)

બીજા પ્રકરણ ઉપર:—

Sankhya system by A. B. Keith (Heritage of India series).

સાંખ્યસૂત્ર સાંખ્યપ્રવચનભાષ્યસમેતમ્
સાંખ્યકારિકા with ગૌડપાદમાખ્ય and gloss of
વાચસ્પતિમિથ with માઠરવૃત્તિ (Chaukhamba Sanskrit series).

વિજ્ઞાનભિશુકૃતસાંખ્યસાર.

યોગસૂત્ર (Bombay Sanskrit series).

યોગદર્શન (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું પ્રસિદ્ધ કરેલું પ્રેક્ષક
જે. જે. કણીયાનું).

વિજ્ઞાનભિશુકૃત યોગસારસંગ્રહ (Theosophical Society's publication).

સાંખ્યસંગ્રહ (Chaukhamba Sanskrit Series).

અદિર્વુચ્યસંહિતા (પૂર્વાર્ધ) Adgar Library Series.

યોગહુધાકર (Vaní Vilas Press),

ત્રીજા પ્રકરણ ઉપર:—

The Heart of Buddhism—Heritage of India Series.

Gautama Buddha, Do.

Asoka, Do.

Buddhistic Philosophy in India and Ceylon by
A. B. Keith.

History of Indian Logic (Relating to Buddhi-
stic Logic) by Satishchandra Vidya Bhushana.

बौद्धग्यायनिबंध समूह (Bibliothica Indica Series),

मत्स्यमकयुक्ति Bibliothica (Buddhica Series.)

अथदानशतक Do.

शिक्षासमूह्य Do

राष्ट्रपालपरिपृच्छा Do.

न्यायविन्दुप्रकरण Do.

System of Buddhistic Thought by Yamakami

Sogan (Calcutta University Publication).

पिण्डुद्विमग्न (Pali Text Society)

छलिनविस्तर.

पञ्चद्वामणि of Buddhaghosha.

अदोत्पाद शास्त्र of अभ्यघोष English translation by

Suzuki from Chinese Version

आधा प्रकरण उपरः—

History of Indian Logic-Section relating to Jain Logic.

हरिभद्रभरिने पञ्चतन्त्र समुच्चय

तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम्.

Pre-Buddhistic Indian Philosophy Chapters on आजीयक and महाधोर

प्रश्नमरतिप्रकरण.

Ancient India.

Cambridge History of India.

पांचभा प्रकरण उपर —

न्यायसूत्रं सभाष्यम्.

कणादसूत्रं समाख्यम् (Benares Sanskrit Series)

Indian Logic and Atomism by A. B. Kelth.

History of Indian Logic-Section: relating to .
Brahmanic Logic.:

तर्कसंग्रह.

तर्ककौमुदी.

आत्मतत्त्वविवेक.

Hindu Realism (Kashmere Sanskrit Series.)

श्री ३५२९ ७५२:—

गणकारिका (Gaekwar Sanskrit Series),

शांकरब्रह्मसूत्रभाष्यम् on परशुरसामंजसस्याधिकरण.

अहिर्बुध्न्यसंहिता (पूर्वार्ध).

शिवतत्त्वविवेक.

शिवरहस्यम् (७५ अंश).

महिम्नस्तोत्र ७५२ मधुसूदन सरस्वती-टीका.

शिवाचनचंद्रिका (अध्याय दीक्षित-टीका).

आनंदलहरी (अध्याय दीक्षित-टीका).

श्रीकण्ठभाष्यम्-शिवाकर्मणिदीपिकासहितम्

अनुभवसूत्रम्.

वायुपुराण भा. ६-६.

शिवसूत्रविमर्शिणी.

ईश्वरप्रत्यभिज्ञा and all other works of Kashmere
Sanskrit Series on त्रिक or ईश्वराद्वैतदर्शन.

रुद्रप्रदीपिका.

श्री ३५२९ ७५२:—

गौडपादनां शक्तिमूत्रो (अध्याय प्र.).

परशुरामकल्पसूत्र (Gaekwar Oriental Series).

Tantrik Texts Vols I-XI.

S'akti and S'akta by M. Avelon.

તત્ત્વલોક of અમિનયગુપ્ત. Vols. I-VII.

લલિતાત્રિશતીમાખ્યમ્.

લલિતામહાકવિનામમાખ્યમ્.

શારદાતિલક.

સૌન્દર્યલહરી (Mysore Sanskrit Series).

લઘુપંચસ્તયો.

Studies in Mantra Shastra Parts i, ii, iii

Principles of Tantra.

કામકલાવિલાસ (Kashmere Sankrit Series).

આહ્વા પ્રકરણ ઉપર:—

અદિયુખ્યસહિતા With Otto Shradder's introduction (Adyar Library Series),

ગ્રીમાખ્ય of રામાનુજ.

તત્ત્વત્રયમ્.

History of Shri Vaishnavas by T. A Gopinath (University of Madras)

ગ્રીમદ્ભાગવત.

દ્વિલોકા.

મુક્તાફલમ

નારદમહાકવિમૂલ્યમ્.

શાંદિલ્યમહાકવિમૂલ્યમ્.

મગવત્પત્તિપત્રિકાશ of મધુસૂદન (Trivandram Sanskrit Series.)

માગવતાધ્યાત્મગોચર

દૈવીમીમાંસાદર્શન (ભારતમંડળ તરફથી - તેના બે ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા છે)

મરાઠી જ્ઞાનકોશ.

નવમા પ્રકરણ ઉપર—

Karma Mimāṃsā by A. B. Keith. (Heritage of India Series).

શ્લોકવાર્તિક of કુમારિલઃ

દશમા અને અગીઆરમા પ્રકરણ ઉપર—

પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરનાં તથા શંકરાચાર્યનાં આશ્રયે Ashtekar's series તથા Anāṇḍasramam Sanskrit Series.

શંકરભગવદ્ગોતાદાચાર્યમકરણમંથાવલિ (Mysore Sanskrit series).

શંકરાચાર્યમંથાવલિ (Vāṅk Vilas Press).

ઓમદ્ભગવદ્ગીતા વ્યાખ્યાદ્કમંદિતા (Nirṇayā Sagar Press).

Sacred Books of the East seriesનાં અઠસ્રનાદિનાં ભાષાંતરો.

અદ્વૈતસિદ્ધિ.

અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ.

સ્વારાજ્યસિદ્ધિ.

સંક્ષેપશારીરક.

વેદાન્તવરિમાળા.

વેદાન્તસાર.

સિદ્ધાન્તચિન્દુ.

અઠસ્રત્રયાધ્યયનુ ભાષાન્તર રા. બા. કમળાચંદર પ્રાણચંદર ત્રિવેદીનું.

અઠસ્રત્રયવિચરણ—પ્રોફેસર કણીઆનું.

ત્રીભાષ્યનું ભાષાન્તર ત્રી-સીપાલ આનંદચંદર બાપુભાઈ દ્રુવનું.

ત્રીસુરેશ્વરવાર્તિક,

આરમા પ્રકરણ ઉપર—

ત્રીમદ્વેદભાષ્યપદ્ધતિ અઠસ્રત્રય અલ્પભાષ્ય.

ત્રી - પદ્ધતિ

શ્રીમત્ પુરુષોત્તમમહારાજકૃત વેદાન્ત અધિકૃતશુભાષા
શ્રીજયગોપાળકૃત મહાપાદ

‘તેરમા પ્રકરણ ઉપર—

શ્રીરામાનુજયાર્યકૃત બ્રહ્મસૂત્ર-શ્રીભાષ્ય

શ્રીવાયુનાયાર્યકૃત તત્ત્વત્રય

શ્રીઆનંદચક્રે બાપુભાઈનું શ્રીભાષ્ય લાગાન્તર

History of Shri Vaishnavas by Gopinath Das

શ્રીકલ્યાણ-બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનું અને અભ્યયનીશિનની શિવાર્કમણિગપિમ

શ્રીમધ્વભાષ્ય બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનું

શ્રીમદ્ભારતકરકૃત બ્રહ્મસૂત્રટિપ્પણ

શ્રીનિખાર્કભાષ્ય—બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર

પ્રકરણ છઠ્ઠીની વિષયાનુક્રમણી.

પાશુપત અથવા રાવદર્શન.

અધિદેવ એકેશ્વરભાવના-ઈશ્વરની નિમિત્તકારણની ભાવના-ઈશ્વરની ઉપાદાનકારણ ભાવના-ઈશ્વરની અભિન્નનિમિત્તઉપાદાનકારણભાવના, નિમિત્ત અથવા તટસ્થ ઈશ્વરભાવના ઉપર પાશુપતમતનું બંધારણ-બીજી ભાવના ઉપર ભાગવત અથવા વૈષ્ણવમતનું બંધારણ-ત્રીજીભાવના ઉપર અભદર્શન (વેદાન્તદર્શન)નું બંધારણ-દેવતસ્વરૂપની મીમાંસા-વેદના મધ્યમ કાંડનું-અથવા ઉપાસનાકાંડનું લુપ્ત પામેલું મીમાંસાસાહિત્ય-પાશુપતતંત્રના મૂલ્ય યથોત્તે દોષ-પશુપતિના સ્વરૂપમાં શુચાયેલી એકેશ્વર ભાવનાનો ઇતિહાસ-વેદમાંથી એકેશ્વરભાવના શીરીતે આવિર્ભાવ પામી-એતાશ્વતર ઉપનિષદ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ વિગેરે સેશ્વરવાદી છે માદેશ્વર અવતારોની ભાવના-ચોવીસ શિવાવતારો-છેલ્લો લકુલીશ પાશુપતનો અવતાર-ભૃગુક્ષેત્ર પાસેના કાપારોહણક્ષેત્ર (કારવણ)માં તેમનો પ્રાદુર્ભાવ-પ્રભાસદેવમાં અક્ષપાદ, કલ્યાદ, ઉલ્લુક, વત્સ વિગેરે પાશુપત શિવાચાર્યો-આયવૈશેષિક મતના પ્રવર્તકો પાશુપત હતા.-સાંખ્યયોગના પ્રકૃતિ-મહત્ત્વમાં અલિંગ-લિંગભાવના-પતંજલિના સમયમાં શૈવભાગવતો-માદેશ્વર પ્રપ્રદાયનો ઇતિહાસ ઇ. સ. ૫. ૧૫૦ થી ઇ. સ. ના ૬૦૦ સુધીનો. પાશુપતદર્શનનું પ્રમાણસાહિત્ય-પંચાધ્યાયી-દુઃખાન્તપદાર્થ-કાર્યપદાર્થ-કારણપદાર્થ-વિધિપદાર્થ-યોગપદાર્થ-લાભપંચક, મલ્લપંચક, ઉપાયપંચક, દેશપંચક, વિશુદ્ધિપંચક, અવસ્થાપંચક, દીક્ષાપંચક, અશ્વપંચક નામના આઠ પંચકો. શૈવસિદ્ધાન્ત અથવા આગમાંતશૈવદર્શન-દ્રાવિડભાષાનું સાહિત્ય-દેવારામ-તિરુવાયકમ્-જ્ઞાપીસ શૈવ આગમયથો-આગમ એટલે શું?-આગમ, અને નિગમમાં ભેદ, તે બેની એકવાક્યતા-આગમવાદીઓનું પ્રમાણસાહિત્ય (૧૩૩૧ થી ૧૬૦૦ સુધીનું)-શિવાચાર્યો-વિદ્યાસૂત્ર-ચારપાદ, વિદ્યાપાદ, ક્રિયાપાદ, યોગપાદ, ચર્ચાપાદ-વિદ્યાપાદના વિષયો પતિ, પરુ, અને પાશુ-તેનું સ્વરૂપ-શિવજ્ઞાનબોધ અથવા અનુભવ-સૂત્રનો સાર-શૈવો જિવંતે પોતાના આત્મારૂપે માને છે-આપણો માતા,

પિતા અને પરમેશ્વરમાંથી ઉતરી આવેલા વારસો-ચેતન્ય, પ્રાણચક્રિ અને
 જામિ એ ત્રણ પરમેશ્વર તરફથી મળેલા અંશો છે. વીરશૈવ અથવા લિંગા-
 ચંદ સંપ્રદાય-તેનો ઇતિહાસ-વીરશૈવમતના પદાર્થો-સ્થલપદાર્થ-લિંગસ્થલ
 (ઉપાસ્ય), અંગસ્થલ (ઉપાસક)-કલાપદાર્થ-લિંગસ્થલનો અંગસ્થલમાં પ્રવેશ,
 અંગસ્થલનો લિંગસ્થલમાં એકીભાવ-ઇષ્ટલિંગ-પ્રાણલિંગ, ભાવલિંગ નામના
 ત્રણ લિંગભેદ-અંગસ્થલ (જીવ)ના મલ, માયા, કર્મરૂપ ત્રણપાશ શ્રદ્ધા અને
 નિષાવડે ઇષ્ટલિંગમાં ભક્તિ, અવધાન અને અનુભવ વડે પ્રાણલિંગમાં
 ભક્તિ, આનંદ અને સામસ્થવડે ભાવલિંગમાં ભક્તિ ત્રિકર્દશન અથવા
 કાશ્મીર પ્રત્યક્ષિયા દર્શન-તેનો ઇતિહાસ (૭૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીનો)-
 સોમાર્નદ, ઉત્પલદેવ, અભિનવગુપ્ત, ક્ષેમરાજ, લક્ષ્મીચરી-મુસ્લીમ અને યૈવ-
 મનુ સંબંધન-લક્ષ્મીચરી યોગિનીનાં વાળો-ત્રિકર્દશનનો સાર-શિવસુત્રોના
 ત્રણ ઉત્તેષ, આત્માનું ચેતન્યસ્વરૂપ, ચેતન્યનો શબ્દચક્રિરૂપ ધનીમાત્ર
 (મંત્ર), આત્માની ચિત્તમયતા, સામાન્ય ચિતિ અથવા પ્રકાશ તે શિવત્વ,
 વિશેષ ચેતન્ય અથવા વિભર્ષ તે ચક્રિતત્ત્વ, ચક્રિમંત્ર શિવ તે સ્પંદ;
 સ્પંદતત્ત્વના પ્રમાતા, પ્રમેય અને પ્રમાણ એવા ત્રણભાવો-ત્રીણું સદાશિવ-
 તત્ત્વ-સર્વમાં હુપણુનો આવેશ તે સદાશિવભાવ, સર્વમાં “આ”પણુનું
 દંખાણુ તે ચેતન્યનો ઇશ્વરભાવ-શિવસ્વરૂપનું ભાન ભગ્નત્ રહે એવી શક્તિ
 તે શુદ્ધવિદ્યા-શિવ, ચક્રિત, સદાશિવ, ઇશ્વર અને શુદ્ધવિદ્યારૂપ પંચતત્ત્વો
 તે શુદ્ધ અધ્વાના-તેમાં અભિમત ધારણુ કરી રહેનારા જીવો તે વિજ્ઞાના-
 કલ્પ-ત્યારપછી મિત્ર અથવા શુદ્ધાશુદ્ધ અધ્વા-તેમાં માયા ચક્રિતનું શંકણુ-
 ચેતન્યનો શબ્દભાવ અથવા શબ્દપ્રમાતાપણું તેનું નામ પ્રલયાકલ્પ-માયા,
 કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ અને નિયતિ નામનાં છ અર્પણ અને આવરણ
 કરનારાં કંચુકો તે આ મિત્ર અધ્વાનાં-ત્યારપછી અશુદ્ધ અધ્વાનો આરંભ-
 તેનાં પચ્ચીસ તત્ત્વો-તેમાં બંધાયેલા જીવની સકલ સંજ્ઞા-પ્રમાતાઓ અથવા
 કલ્પાભિમાનીના એકંદર સાત વર્ગ, શિવાભિમાની, મંત્રમહેશ્વરાભિમાની,
 મંત્રેશ્વરાભિમાની, મંત્રાભિમાની, વિજ્ઞાનાકલ, પ્રધવાકલ, સકલ-શુદ્ધાધ્વાનો

પાંચ, મિશ્રાધ્વાનાં છ. અને અલ્પિન અધ્વાનાં પચ્ચીસ મળી છત્રીસતરવેનાં. ક્ષારેણે સુવનમય. બનવું એ જીવનું સ્વરૂપ. ભવી અથવા સંસારીદશા, બલેહલવી અથવા મિશ્રદશા, ઉહલવી અથવા મુક્તદશા. ચિત્તિના સંકેત વિકાસરૂપ બદ અને મુક્તદશા. સંકેત પામેલા ચિત્તેના મંત્રદ્વારા વિકાસ-તેના ત્રણ ઉપાયો, શાંભવ, શાકન, અને આણુવ. દીક્ષારવરૂપ-પૂર્ણશિવા-ભિમાન એ પરગણક-સકલપદ્ધતી (બદ્ધપદ્ધતી) ચદતાં તે સાતમી ભૂમિકા-આત્મતત્ત્વનો યોગવિચારકોનો (વિવેક-ચાર્વાકના દેહાત્મવાદથી માંડી આત્મ-તત્ત્વનું ઉપદનુરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞામતમાં શિવ-રાક્ષસાત્મક-વિશ્વેતીર્થ અને વિશ્વ-અય માનવામાં આવ્યું છે-શિવાભિમાન ભગવાના કેટલાક તંત્રના ઉપાયો, વિકલ્પોનો લય, મધ્યમનાડી (સુગુચ્છા)નો વિકાસ, પદ્મકલ્પેષ, પ્રાણુરૂપ-દ્વં-નિરોધ, હૃદયથી માંડી કાદશાંત અલરૂપપર્યંત ચૈતન્યનું અનુસંધાન, રમણીય પદાર્થમાં તત્ત્વમયતા-ચિદાનંદપ્રાપ્તિ-ચૈતન્યનું વીર્ય-તેનું પ્રસારણ-આત્માનું “વિશ્વેશ્વર”પણું-પ્રલભિજ્ઞા દર્શનની પાયાલ Critical Philosophy સાથે સરખામણી-Kant, Fichte, Schelling, Hegel ના મતમાં વિજ્ઞાનાદૈતવાદ કેવો પ્રકટયો છે-કાસ્મીરના ત્રિકાશનમાં આવિજ્ઞાનાદૈતવાદ કલિકાસ દૃષ્ટિથી જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓના પહેલાં પ્રકટયો છે.

પ્રકરણ સાતમાની વિષયાનુક્રમણિકા.

શાકતદર્શન.

શૈવદર્શન અને શાકતદર્શનનો સંબંધ-તત્ત્વોનું સરખાપણું-ત્રણ અનુસ-પના ઉપાયો શાંભવ, શાકન અને આણુવ. તેમાં શાકત અને આણુવ-ઉપાયોમાં શક્તિતત્ત્વનું પ્રાધાન્ય-શક્તિતત્ત્વનો બિદુભાવ-શક્તિની ચિન્મયી અને આનંદ-મયી ભૂમિકા-તેનું નામ પર શાકતબિદુ અથવા પરાવાણી-પ્રણવમંત્ર સાથે તેનો નિત્યસંબંધ-પ્રણવમંત્રમાં ગુપ્ત રહેલો અભેદાનુભવ-પ્રણવમંત્રમાંથી પ્રકટ થયેલું શાકતબિદુ તે અપરબિદુ અથવા શબ્દઅલ-તેની ઇચ્છા, ચીન, અને

ક્રિયાશક્તિ-એ તથા શક્તિએતું સૂચન ત્રિકાણુની તથા રેખાથી કરવામાં આવે છે, અને પરબિંદુનો ભાવ તે ત્રિકાણુમાં મૂકેલા અનુસ્વારથી દર્શાવવામાં આવે છે-ચિન્મયી અને આનંદમયીના ભાવથી સગર્ભ અનેકું ત્રિરેખાત્મક શક્તિબીજ તે ત્રૈપુરબીજ, તેનું નામ મૂલમંત્રબીજ-તેનો વિકાસ-વાગ્બીજ, શક્તિબીજ, માયાબીજ, લક્ષ્મીબીજ વિગેરે બીજકો-આ સર્વ યશવાણીમાં રચાયેલાં સાધકના ચિત્તમાં અંકુરરૂપે ઉગે છે-પદ્મની વાણીમાં વિચાર અથવા યુદ્ધિસહિત મંત્રવિકાસ-મધ્યમાવાણીમાં પ્રાણસહિત મંત્રવિકાસ, વૈષ્ણવીવાણીમાં વર્ણાત્મક મંત્રવિકાસ-ત્રૈપુરબીજના તથા બેદ-અપરબિંદુ, નાદ, અને કલા (અથવા સક્રમણીજ)-અપરબિંદુમાં શિવનાત્વનું અથવા પ્રકાશનું પ્રાધાન્ય, નાદમાં શક્તિતાત્વનું પ્રાધાન્ય, બીજકલામાં શિવ અને શક્તિનો એટલે પ્રકાશ અને વિમર્શનો સમવાય સંબંધ-અપરબિંદુમાંથી શ્રીશક્તિ અથવા જ્ઞાનશક્તિ, નાદમાંથી ઈન્દ્રિયશક્તિ, બીજકલામાંથી ક્રિયાશક્તિ પ્રકટે છે-તે તથા શક્તિમાંથી રૂઢ, અક્ષા અને વિષ્ણુરૂપ અભિમાંની દેવતા પ્રાદુર્ભાવ-મંત્રમાર્ગમાં અગ્નિ, સોમ, અને સૂર્ય નામનાં ત્ર્યેશીતરણીમાં સુધત્યેલી દેવત્રયની ભાવના-દેવીસૃષ્ટિનો વિકાસક્રમ-શબ્દમંડિતનો વિકાસક્રમની શબ્દઅક્ષ બારબીજકો-પ્રણવમંત્રદ્વારા તેમની સમજણ-અર્થસૃષ્ટિનો વિકાસક્રમ-શબ્દદ્વારા અર્થભવ જણાવનાર ક્રિયાકલાપનું નામ તંત્ર, તે વિભવને સૂચના અથવા દ્યોતનવડે જણાવનાર બાર આકૃતિ લે યંત્ર, તેનો બોધક શબ્દ તેમજ-શક્તિદર્શનનું પ્રમાણુ સાદિલ-અધ્યાત્મશક્તિ, અને અધિભૂત શક્તિમાં રહેલાં શક્તિનાં રૂપો-ચિત્તિ, આનંદ, કંઠા, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ પાચ શક્તિએનો અધ્યાત્મશક્તિમાં સમાસ-સ્વરૂપનું આવરણ કુગ્નારી માયાશક્તિનો અધિદેવશક્તિમાં સમાસ-સ્વરૂપનું આવરણ થયા પછી તેમાં અત્પરિત્વાદિ વિશેષ કરનારી સંકાયવાળી કલાશક્તિ-માયાશક્તિ અને કલાશક્તિ સંચર અને જીવપદનું જ્ઞાન કરાવનારી અધિનૃકોટિમાં પડે છે-પ્રકૃતિશક્તિ તિ જગત્તેના રૂપને દર્શાવનારી તે અધિજ્યોત્તમશક્તિમાં પડે છે-શક્તિતાત્વને સર્વ દર્શનોમાં સ્વીકાર-શક્તિતાત્વ સર્વ દેશી છે-બેદમાં તેનું સ્થાન-તંત્રશાસ્ત્રનું ત્રેણુ-વર્ગ અથકાંત, ર્થકાંત, અને વિષ્ણુકાંત-તંત્ર સાદિલની ગણના-દેવ

તંત્રોનાં નામ-તેમાં જાણતા વિષયોનું વર્ગીકરણ-તે એકથીસ વિષયો પૈકી
 અલ્પસ્વરૂપ, અહાવિદ્યા, વિશ્વનો- સૃષ્ટિચક્રારકમ, અને તત્ત્વવિભાગ-એટલા
 વિષયો તત્ત્વજ્ઞાનની મર્યાદામાં આવે છે-તાંત્રિકોના પૈદ્ધિકાચારવાળા, વામા-
 ચારવાળા, દક્ષિણાચારવાળા, સામાયકો, અને કૌલો એવા પાંચ બેદ-પુનઃ
 ત્રિથ, કૌલ, અને સામયિક એવા ત્રણ બેદો-સામયિક મતનું પ્રમાણું સાહિત્ય-
 શ્રીવિદ્યા-તેના કાદિ, દાદિ અને કહાદિ મત-શ્રીવિદ્યાનું સાહિત્ય-
 શંકરાચાર્યના સૌન્દર્યલહરીમાં સામયિક મતનું શાકતદર્શન-શાકતસંપ્રદાયના
 વિચારકો-બૌદ્ધમતના નાગાર્જુનાદિ તંત્રાચાર્યો, સામયિકમતના ગૌડપાદ,
 ગોવિંદાચાર્ય અને શંકરાચાર્યાદિ તંત્રાચાર્યો, ત્રિકદર્શનના અભિનવશુભાદિ
 તંત્રાચાર્યો, કૌશલમતના પ્રસિદ્ધ લેખકો-પુર્ણાનંદ-તેમનો શક્તિતત્ત્વ ચિંતામણિ
 મંથ-તેનો સાર-ભારકરશય-તેમના મંથો-શાકત અદ્વૈત અને કેવલઅદ્વૈતમાં
 ક્યાં મર્મબેદ છે ?-ભારકરશયનું સમુલ્લ નિર્મુલ્લ અહાવાદનું પૃથક્કરણ-કેલ્પ-
 સૂત્રમાં સમાયેલા શક્તિવાદનો સાર-કૌલ અને સામયિક મતની સરખામણી
 તંત્રશાસ્ત્રનું લક્ષ્ય, પિંડ-અક્ષાંકઐક્ય, સિંચ-સૂત્રનું ઐક્ય, કારણ અને
 અભ્યાસ પદનું ઐક્ય, શુદ્ધજ્ઞાન અને પરમાત્માનું ઐક્ય-શાકતદર્શનમાં શારીર
 તથા માનસશાસ્ત્રનું ઝીર્ણ અનુભવવાળું જ્ઞાન-તંત્રશાસ્ત્રને યથેશે અન્યાય.

પ્રકરણ આઠમાની વિષયાનુક્રમણિકા.

વૈષ્ણવદર્શનનું મૂલ એકાધ્યન શાખાના વેદમાં-તેમાંથી પાંચરાત્રમાં
 વિકાસ-વેદના કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાનકાંડ પૈકી મધ્યમકાંડની મીમાંસા અને તેને
 લગના સાહિત્યનો લોપ-"એકાધ્યન" ત્રિદાનો છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉલ્લેખ
 તેનો અર્થ "નીતિશાસ્ત્ર" કરવામાં થયેલી દીકાકાચોની ભૂલ-"એકં દ્યુષિ-
 રમાં લક્ષ્ય છે જેનું તેનું નામ એકાધ્યન"-એકેશ્વરવાદનું સાહિત્ય-દિવ્યશાસ્ત્ર,
 મુનિશાસ્ત્ર, પૌરુષશાસ્ત્ર-દિવ્યશાસ્ત્રના વિભાગ, સૌત્વત, પૌષ્કર, અને જ્યં-
 મુનિશાસ્ત્રના વિભાગ, સૌત્વિક, રૌજસ, તામસ-મુનિશાસ્ત્રમાં દિવ્યશાસ્ત્રના

યોગ અંગો આવે છે-તે મુનિશાસ્ત્રના 'રાજસ' વિભાગમાંથી પ્રકટ થયેલું
 પાંચરાત્ર અને વૈષ્ણવસ શાસ્ત્ર-એકાધન વેદનો પાંચ અદ્યપિએને બોધ
 શ્રીનામયજી કથો અને તેમજ પ્રવર્તાવેદા આગમે અને તે એકએક ૧૬૪૪
 રાત્રિમાં પ્રવર્તાવ્યા માટે "પાચરાત્ર સિદ્ધાન્ત"- "એકાધન" શાસ્ત્રનો ના-
 રાયણ, વાસુદેવ, કૃષ્ણ વિગેરે દેવતા સાથે મંત્રધ શી રીતે કથો તેનું વર્ણન-
 અગ્રવેદમાં નારાયણ દેવની ભાવનાનું બીજ-મનુસ્મૃતિમાં નારાયણ-"નારા"-
 શબ્દનું નિર્વચન-શુલાભિમાની (નારા)નું પ્રાપ્ત્ય પદ (અવન) તેનારાયણ
 તેજ એકલા-અદ્વિતીય-પરમેશ્વરને પ્રતિપાદન કરનાર શાખા તે "એકાધન"-
 મહાભારતમાં નારાયણીય પ્રકરણમાં શુચાયેલી ભાવનાનું પૃથક્કરણ-નારાયણ
 સંપ્રદાયમાં વાસુદેવની પૂજ્યતા-બૌદ્ધ પાત્રીપુસ્તકમાં (ધ. સ. પૃ. ૪૦૦)
 વાસુદેવ, બ્રહ્મદેવ વિગેરેના નામો-પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીમાં વાસુદેવ શબ્દ
 નિર્વચન-શિલાલેખ વિગેરે સાધનો વડે સાબીત થતી વાસુદેવ-ભાગ્યન મં-
 પ્રદાયની પ્રાચીનતા-આબીરઅતિમાં ગોપાલકૃષ્ણની ભાવના-સાત્ત્વનરસના
 કથિયોનું વાસુદેવ પરમ કુલ દેવત હતું-વૈદિક વિંધુ વાસુદેવની, આરણ્યકના
 નારાયણ વાસુદેવની, ઐનિદાસિક કૃષ્ણવાસુદેવની, આબીરના આલ્મોપાસે
 કૃષ્ણની ભાવનાઓનું એકીકરણ થયું છે-સાગવત અથવા પાંચરાત્ર સંપ્રદા-
 યનું પ્રમાણસાદિલ-પાચરાત્રીઓની ૧૦૮ સંહિતાઓ-ધર્મસંહિતા, ભાર-
 દાજસંહિતા, અને અર્ધિષ્ટ્યસંહિતા ઉપરથી તે સંહિતાઓમાં આવના
 વિષયોનું વર્ગીકરણ-પાચરાત્રીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન-પરબ્રહ્મ અથવા પરવાસુદેવનું
 સ્વરૂપ-તેમના ૭ અપ્રાકૃત ગુણો જ્ઞાન, શક્તિ, ઐશ્વર્ય, બલ, વીર્ય અને
 તેજ-તેના કક્ષણો-સ્વરૂપધર્મો અને ગુણધર્મો-સૃષ્ટિક્રમમાં યોગ્યવેદી નારાયણી
 શક્તિનું સ્વરૂપ-તેનાં અનેક નામોનું નિર્વચન-તે શક્તિનાં ત્રિમાશક્તિ અને
 જ્ઞાતિશક્તિ એવો વિભાગ-જ્ઞાતિશક્તિનો અવ્યક્ત, કાલ અને પુરુષ એટલે
 ભોગ્યબીજક, ભોગ્યવિષાક અને ભોગ્યારૂપે આવિર્ભાવ-સારપછી શુદ્ધ સૃષ્ટિ
 અથવા સુધારાદિનું વર્ણન-૭ ગુણવાળું વાસુદેવસ્વરૂપ, જ્ઞાન અને બળવાળું
 સકર્ષણસ્વરૂપ, ઐશ્વર્ય અને વીર્યવાળું પ્રધુમ્નસ્વરૂપ, શક્તિ અને તેજવાળું અનિ-
 સ્ફર્ય-આ, ચાર રૂપોને બૌદ્ધ કહે છે-ગુણોની ત્રણ ભૂમિકાઓ, વ્યાપ્તિવાળી,

ઉન્મેષવાળી, સ્પષ્ટ મૂર્તિવાળી-ચતુર્વૃદ્ધાત્મા વાસુદેવમાંથી પ્રકટ થતાં બીજાં .
 બીજા અર્વાંતરં વ્યૂહો-તેમના વિભવો અને અવતારો-વાસુદેવની નિત્યોદિત અને
 સંતોદિત મૂર્તિઓ-પરવાસુદેવ અને વ્યૂહવાસુદેવની શક્તિઓમાં ભેદ-વ્યૂહ,
 અવતાર, વિભવ અને અર્ચાવાળી મૂર્તિઓ ઉપરાંત નિત્ય અને સુરિ નામના
 દિવ્ય અભિમાનીઓ-શુદ્ધાશુદ્ધ સૃષ્ટિવર્ણન-કૃતસ્થ પુરુષ અને માયાશક્તિનાં
 રૂપો-માયાનાં નિપતિ અને કાલનામનાં રૂપો-સત્ત્વાદિ શુભ બીજામાંથી
 મૂલપ્રકૃતિનો પ્રસવકોશ-તે પ્રસૂતિકોશનાં અવ્યક્ત, અવિદ્યા, સ્વભાવ, વિગેરે
 નામો-અશુદ્ધ સૃષ્ટિવર્ણન-ભૂતસૃષ્ટિ-મહત્ તત્ત્વનું સ્વરૂપ-શુભનું પ્રાપ્તઅપદ-
 પરવાસુદેવ સાથે શુભનો કેવલ તાદાત્મ્યસંબંધ સ્વીકારાયો નથી-પાંચરાત્ર
 ભેદભેદવાળું અથવા વિશિષ્ટ અદૈનવાળું છે-ભાગવત પુરાણને અનુસરતું
 વિષ્ણુવદર્શન-વિષ્ણુદેવતાની ભાવના-ભજનીય વિષ્ણુસ્વરૂપ-નિરાકાર અને
 સાકાર સ્વરૂપ-નારાયણ અથવા પુરુષ, શુણ્ણવિષ્ણુ, શુણ્ણીશક્તિ, અને શુણ્ણી-
 રૂદ્રનાં રૂપો-ભાગવત અને પાશુપત કરતાં તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ આ મતમાં
 જુદા પ્રકારનું છે-તે ધણે ભાગે સામ્યના તત્ત્વોને અનુસરે છે-ભજનીય
 વિષ્ણુનો અનુભવ નામ, રૂપ, શુણ્ણ, કર્મ અને જન્ય વડે થાય છે-તેનો
 અવતારો કલ્પાવતારો, મન્વંતરાવતારો, યુગાવતારો, સ્વરૂપાવતારો-ભક્તિસ્વરૂપ-
 તેનું ચરણ પ્રકારનું વર્ગીકરણ-ભક્તસ્વરૂપ-ભક્તોના ચાર પ્રકાર આર્ન,
 જિજ્ઞાસુ, અર્થી, અને જ્ઞાની-ભક્તોનો આત્મા ભજનીય વિષ્ણુ.

પ્રકરણ નવમાની વિષયાનુક્રમશિકા.

મીમાંસાદર્શનનું પ્રાચીનરૂપ-કર્મમીમાંસા, ઉપાસનામીમાંસા અને જ્ઞાન-
 મીમાંસા-વચ્ચારકાંડના મીમાંસાશાસ્ત્રના પ્રણેતા નારદાદિ હતા-તેનો લોપ-
 મન્વંસંહિતા અને બ્રાહ્મણ-મંથો વગર પછી યજુર્વેદની પરિષદમાં
 મીમાંસકની જરૂર-ઉપનિષદ્ એટલે નાની ગ્રામ ભેદકમાં અદ્વનિષદ્ શ્રોત્રિપની
 જરૂર-પ્રાચીન મીમાંસકોની યાદી-હાલના હાલરાખ્યાથી કર્મમીમાંસા સૂત્રના
 પ્રણેતા અથવા સંપ્રદાયક-જૈમિનિ-વેદવ્યાસ સાથે જૈમિનિનો ગુરુસિંધ

સંબંધ-વેદવ્યાસ અને બાદરાયણ બિન્ન વ્યક્તિઓ છે-કર્મભીમાંસાનું મોક્ષા
 સૈકાથી તે સત્તરમા સૈકા સુધીનું સાહિત્ય અને મચકારોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન-
 પ્રજાકર અને કુમારિય એ બે ભીમાંસિકામાં આ-શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તની પ્રજ્ઞા-
 લિકાઓ આવી છે-કર્મભીમાંસાની જ્ઞાનપ્રક્રિયા-જ્ઞાનનું સ્વતં પ્રાપ્તિપદ્ય-નૈયા-
 યિકોનું પરત પ્રાપ્તિપદ્ય-મિથ્યાજ્ઞાન શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે બાબત પાંચ
 પ્રકારની સંભાવના-આત્મખ્યાતિ, અન્યથાખ્યાતિ, સત્પ્રત્યાતિ, અપ્રત્યાતિ
 અને અનિર્વચનીયખ્યાતિ-ભીમાંસિકે અખ્યાતિ સ્વીકારે છે-પ્રમાણવિભાગ-
 નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન અથવા આલોચન-સવિકલ્પજ્ઞાન-શબ્દપ્રમાણ-શબ્દપ્રમાણ
 વડેજ ધર્મનત્ય સમજાય-શબ્દનિત્યત્વ-શબ્દ વર્ણાત્મક છે, સ્ફોટાત્મક નથી-
 શબ્દનો અર્થ સાથે નિલસંબંધ-શબ્દ જાતિવાચક છે એવું મતંત્ર અભિહિત
 અન્વયવાદ અને અન્વિત અભિધાનવદ્-એક શબ્દ અનેકકાર થાય છે-
 અપૌરુષેય શબ્દ સ્વતઃ પ્રમાણ છે-પૌરુષેય શબ્દમાં વક્તાના આત્મપણા ઉપર
 પ્રાપ્તિપદ્યનો આધાર રહે છે-જગત્ જીવ અને ક્ષિત્ર સંબંધી વિચારો-જગત્નું
 નિત્ય પ્રવાહીપણું-સર્ગપ્રપચની અનાવરણકતા-ધર્મરતત્ત્વની જગત્ ભીમાંસિકને
 લાગી નથી-જીવાત્માનો ભીમાંસિકને સ્વીકાર-વિજ્ઞાનવાદી યૌદ્ધના મતવડે
 જન્માતર પરિણામ અને કર્મફલના નિયમમા વાધો-ભીમાંસિકના સિદ્ધાન્તમ,
 જીવાત્માનું સ્વયંકર્તૃત્વ, તેનું નિત્યજ્ઞાનપણું નહિ, પણ નિત્યજ્ઞાનશક્તિ-
 મનના વ્યાપારવડે જ્ઞાનાદિનો હિંસ-આત્માનું વિભુત્વ જતાં નિત્યજ્ઞાન ન
 ગ્રહેવાનો મનવડે ખુલામો-આત્માનો અનુભવ પ્રત્યેક જ્ઞાનમા અંતર્ગત શી રીતે
 છે-તંત્રસારમા પંચમા આત્માનો મોક્ષ શી રીતે થાય ? કર્મના ફલ પ્રસવની
 પ્રક્રિયા-યજ્ઞકર્મનું “અપૂર્વ”-અપૂર્વના ચાર વિભાગ અંત્રાપૂર્વ, ઉપત્ત્યપૂર્વ,
 મસુદ્યાપૂર્વ, અને ફલાપૂર્વ-વિધિવાક્યજન્ય અપૂર્વનો આરંભ-નિયોગનું અરૂપ-
 કર્તૃ પુરૂષ સાથે વિધિ વાક્યનો મર્બંધ-શબ્દોભાવના વિધિવાક્યવડે અને
 આર્યભાવના પુરૂષવડે-કર્મભીમાંસિકમા પાછળથી સેશ્વરવાદની ગયા શી રીતે
 આવી-સેશ્વરવાદ અથવા અક્ષવાદના બીજાકે જૈમિનિનાં પોતાના દત્તા તે
 સંબંધમાં વિશિષ્ટ અદ્વૈત, ક્વલ્પાદ્વૈત અને બેદભેદવાદી અક્ષમીમાંસાના આ-
 ચાર્યોના વાક્યોની તપાસ-કર્મભીમાંસાશાસ્ત્રમાં જૈમિનિના એક બાણુના
 નિર્ણય સમાધા છે-બીજા બાણુના નિર્ણયો પણ હતા.

૧. પ્રકરણ દસમાની અનુક્રમણિકા.

પ્રમાણવાદની સમાલોચના-સૌત્રાન્તિકમનના પ્રમાણવાદ-નિર્વિશેષ અને સવિશેષ પ્રત્યક્ષ-સ્વલક્ષણમહત્ત્વ-સંતાનમહત્ત્વ-અત્યક્ષમાં સ્વલક્ષણ અને દૃષ્ય-તાના અંશે-પ્રમાણવૃત્તિ અને પ્રમાણક્ષ-અર્થક્રિયાકારિત્વ-વિજ્ઞાનવાદીનો પ્રમાણવાદ-સ્વલક્ષણ પ્રત્યક્ષમાં અર્થના સદલાવની શી જરૂર ?-જ્ઞાનમાનથી નિર્વાહ-જ્ઞાનના નીલપીતાદિ પ્રકારો-વાસનાનું વૈચિત્ર્ય તે વડે વિજ્ઞાનવૈચિત્ર્ય-નૈમાયિકાનો પ્રમાણવાદ-અર્થનો બાહ્યસદભાવ અને તેને અનુકૂળ જ્ઞાનનું ધડાતું-જ્ઞાન એ જ-ન્યધર્મ છે-વિશેષણજ્ઞાન અને વિશેષ્યજ્ઞાન-નિર્વિકલ્પ-સવિ-દૃષ્ટનો ભેદ-આત્મા આગળ ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન મનવડે રણ થાય છે-સાંખ્યનો પ્રમાણવાદ-જ્ઞાન અથવા શુદ્ધિ અને બાહ્યજગત્ પોતાના મૂલકપમાં જડ્યવ્ય છે-તેના પ્રકારમાં ભેદ-શુદ્ધિ એક ચઢીયાતું સત્ત્વ છે, પણ સ્વતઃ જડ છે-છતાં તે પુરુષના ચૈતન્યના પ્રકાશને પ્રતિબિંબ તરીકે ધારણ કરે છે-પુરુષને તે જ્ઞેયના આત્માસરૂપ ફલને રણ કરે છે-સાંખ્યપ્રક્રિયામાં શુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ-ચૈતન્યના સંબંધમાં ઉભી ચતી અડચણ-લૌકિકસત્ત્વ અને અલૌકિકસત્ત્વ બંનેનો સાંખ્યને કરવો પડતો સ્વીકાર-મીમાસકોના પ્રમાણવાદ જ્ઞાન જન્ય છે તે વાત ખરી, પરંતુ તે વિલક્ષણકાર્ય છે, તે સ્વતઃપ્રમાણ છે, તે જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીને સમકક્ષે પ્રકાશિત કરે છે-તેનું મિથ્યાત્વ પરતઃ થાય છે-આ સર્વ પ્રમાણવાદોમાં આધારસસ ક્યાં છે ?-પ્રમાતૃમાં કે પ્રમેયમાં-તેની રોધ-બ્રહ્મમીમાસાદર્શનનો આરંભ-તે દર્શનની પ્રસ્થાન-ત્રયી-તેના ઉપર બંધાયેલા આઠ મન-કેવલાદૈત, શુદ્ધાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, અવિભાગાદૈત; શક્તિસંપન્ન સિવાદૈત, દૈતમત, આપાધિકભેદાભેદમત, અને સ્વાભાવિક ભેદાભેદમત-તેના આઠ પ્રવર્તકો-શંકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, વિદ્યાનભિક્ષુ, શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, બટભાસ્કર, નિંબાર્દન-શંકરાચાર્યના પૂર્વકાલમાં પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરનું સાહિત્ય લોપ પામ્યું છે-વૃત્તિ-કાર, ઉપવર્ણ, ભર્તૃપ્રત્યય, દ્રવિડાચાર્ય તથા બોધામન, ગૃહ, ટંક, ભારતિ-

અક્ષર અને ભગવદ્ગીતાનો સંબંધ-નાગાર્જુન (ઇ. સ. ૨૦૦) પંદેસાં
 'અક્ષર હોવાનાં' કારણો-અક્ષરમાં પૂર્વપક્ષરૂપે વર્ણવાયેલા વિજ્ઞાનવાદ અને
 ગત્યવાદનું ખીજ મહાપાનસૂત્રોમાં છે-અને તે નાગાર્જુન પંદેસાંનાં છે-
 સૂત્ર, પાકપ, ટૂત્તિ, બાધ્ય, કારિકા, ટીકા વિગેરે સાદિત્યના ઉદયનો ક્રમ
 પણ અક્ષરસૂત્રથી બૌદ્ધપૂર્વપક્ષ નાગાર્જુનની કારિકા પંદેસાંનું જાન કરાવે
 છે. અક્ષરસૂત્રના તારવવામાં આવેલા સાત નિશ્ચયો-અક્ષરસૂત્રનો અધ્યાયવાર
 સારસમ્રાટ-આશરણપણું અને વેદવ્યાસ ભિન્નચક્રિત છે-સૂત્રકારના પોતાના
 સિદ્ધાન્તો-જગત્કારણ અક્ષર છે, તે અભિન્ન નિમિત્તાપાદાનકારણ છે,
 જગત્ અક્ષરનું કાર્ય છે, અને તે અક્ષરમાં આશ્રિત છે, વિશ્વાકાર જના અક્ષર
 વિશ્વથી ઉત્પત્તિ પણ છે, કાર્યક્ષર અને કારણક્ષર, જીવ પરઅક્ષરનો અંશ
 છે અથવા પ્રતિમિત્ર છે, તે જગત્ જેનું કાર્ય નથી, જીવાત્માની સંસારી
 દશા, તેની ત્રણ પ્રકારની ગતિ, તેના મોક્ષનોક્રમ-સાંપ્રદાયિક મતભેદનું
 સામાન્ય સ્વરૂપ સંકરાચાર્યે પૂર્વભાષી બનું પ્રપચનું મત-અક્ષરની આઠ અવ-
 સ્થાઓ. અભેદવાદ અને અદ્વૈતમત, નિર્વિશેષ અક્ષર અને સવિશેષ અક્ષર,
 વિશુદ્ધાદ્વૈતમતનું સામાન્યરૂપ, શુદ્ધાદ્વૈતનું સામાન્યરૂપ, અવિભાગાદ્વૈતનું
 સામાન્યરૂપ-શિવાદ્વૈતમતનું સામાન્યસ્વરૂપ, અવિભાગાદ્વૈતનું સામાન્યસ્વરૂપ,
 ભેદવાદ, ભેદાભેદવાદ-આધારિક ભેદાભેદ અને સ્વાભાવિક ભેદાભેદનું રૂપ-
 આ આઠ સંપ્રદાયોનું જ્ઞાન, વૈષ્ણવ અને શૈવ એવા ત્રણ વ્યૂહમાં વર્ગી-
 કરણ-માયાવાદનાં ખીજ, બૌદ્ધ મહાપાનમાંથી ગૌડપાદમાં તેના પ્રવેશ-સંકરા-
 ચાર્ય ઉપર તેની અસર-માયાવાદનું જુનામાં જૂનું ખંડન બદ્ધભાસ્કરનું-તે
 ખંડનનો સંક્ષેપ-માયાવાદના ખંડનમાં ક્યાં દોષ આવે છે-માયાવાદને ધનો
 અન્યાય-અનિર્વચનીયતા અને અધ્યાસની સામાન્ય સમજણ.

પ્રકરણ અગીઆરમાંનાં વિષયાનુક્રમણિકા.

સાંકરદર્શન.

શ્રીસંકરાચાર્યનું જીવનચત્ર-તેમની અક્ષરસૂત્રકરની વિવરણપદ્ધતિ-
 સૂત્રકારના આશયને દર્શાવી પોતાના આશયને આગળ લાવવાની તેમની

યુક્તિ હતી એવો આક્ષેપ નિરાધાર છે-અહમ્મતમાં - સમુણ્ઠ અહમ્મત અને નિર્ગુણ અહમ્મતને-સ્થાન છે-શાંકરદર્શનનું પ્રમાણસાદિલ (ઇ. સ ૭૮૮ થી ૧૭૫૦ સુધીનું)-શાંકરમતના પ્રસિદ્ધ વિચારકો-શાંકરદર્શનનો અમેરીકા-યુરોપમાં પ્રવેશ (૧૬૪૦-૧૬૦૦ સુધીમાં)-દારાશિખોએ કરાવેલું ઉપનિષદોનું ફારસીમાં ભાષાન્તર-તેનું, હંદીમાં ભાષાન્તર-તેનો જર્મનતત્ત્વવેદના શાપેનહારને પરિચય-ત્યારેપછી યુરોપીઅન ભાષામાં વેદાન્તશાસ્ત્રનો પરિચય-અમેરીકામાં સ્વામીવિવેકાનંદદ્વારા પરિચય-શાંકરમતમાં અવધાનું સ્વરૂપ-આત્મવિવેક અને આત્મસંસારકારમાં ભેદ-અવિદ્યા એકલો માનસદોષ નથી, પરંતુ સંસારનું બીજ છે-અવિદ્યાનો આશ્રય અને વિષય-શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાય વિદ્યા, અવિદ્યા બાબત શું કહે છે?-એકાત્મવાદમાં ધ્મિયરને સંસારીપણું લાગવાના દોષનું સમાધાન-ક્ષેત્રજનો અત્યંતાભાવ નહિ-શાસ્ત્રનું નિરર્થકપણું થવાનો એકાત્મવાદમાં ભય ખોટો છે-અવિદ્યા લૌકિક જનોને વળગી છે એટલુંજ નહિ પણ પંડિતોને પણ વળગી છે-માયા અને અવિદ્યાનો ભેદ-ધ્મસ્વરૂપ અને શ્વત્વની ઉપાધિઓ-પરમાત્મા અને શ્વત્માનો વ્યવહારિક ભેદ-અવિદ્યાનિવૃત્તિમાં અહમ્મતનું તત્ત્વર્થ, અહમ્મતમયના નવા પ્રકાશમાં નહિ-પંચકોશના વિવેકથી નિર્વિકલ્પ અહમ્મતપદનો અનુભવ શ્વ, ધ્મિયર વિભાગ-ખિંબ-પ્રતિખિંબ-અવચ્છેદવાદ-શ્વસ્વરૂપ નિર્ણયમાં વિચાર-ભેદો-શ્વનું એકત્વ કે નાનાત્વ-શ્વનું ત્રિવિધસ્વરૂપ.

પ્રકરણ બારમાની વિષયાનુક્રમણિકા.

શુદ્ધાદૈતદર્શન.

પૂર્વપ્રકરણઅંતિ-કેવલાદૈત-અને શુદ્ધાદૈતમાં અનુક્રમે જ્ઞાન અને ભક્તિનું પ્રાધાન્ય-ભક્તિનો બંનેને સ્વીકાર, પ્રથમાં જ્ઞાનના સાધન તરીકે, બીજામાં જ્ઞાનના ફલ તરીકે-શ્રીવદ્ધભાચાર્યનું શ્વનરૂપ-શ્રીશુદ્ધાદૈત મતનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રદર્શન રત્નાકર ઉપરથી પ્રમાણવાદ-અગ્રેયવાદ-સ્વરૂપકોટિ અહમ્મત-કારણકોટિનું

અહા-કાર્યકોટિનું અહા-સ્વભાવ, અહાર, કાલ, કર્મનાં લક્ષણો તેમાં પહેલાં
 છે-અવિદ્ય પરીણામવાદનો સીકાર-માયા ભગવાનની સાચી શક્તિ છે,
 ચાકરમન જેની મિથ્યાશક્તિ નહિ.

પ્રકરણ તેરમાની વિષયાનુક્રમણિકા.

અહામીમાંના અન્ય એકદેશી મનો,

વિશિષ્ટાદ્વૈતદર્શન-તેની બે પ્રણાલિકાઓ, આલવારોની અને આમા-
 ચોની-આર આલવારો-આચાર્યો-નાયમુનિ-વામુનાચાર્ય-રામાનુજાચાર્ય-વિશિષ્ટ-
 પદ્ધતિ સાદિત્ય-વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાન્તસાર-મદાસિધ્ધાન્ત અને લઘુસિધ્ધાન્ત-
 ચિદ્, અચિદ્ અને પરવાસુદેવ-ચતુર્બુદ-ઉપાસનાના પાંચપ્રકારો-મધુસૂદન
 સરસ્વતીના હમ્બરપ્રતિપત્તિ-પ્રકાશને અનુસાર ભગવત્સ્વરૂપ વર્ણના-પ્રસ્થાન-
 ત્રયી ઉપર ધડાપેલા બીજા મનો-શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય-અપ્પપ્પદોક્ષિત-શ્રીકૃષ્ણાચાર્યના
 શિવાદ્વૈતમતનોસાર-પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર બંધાયેલા સિદ્ધાન્તોની સરખામણી-
 કેવલાદ્વૈત મતવાળા શંકરાચાર્ય, શુદ્ધાદ્વૈતમતવાળા વલ્લભાચાર્ય, વિશિષ્ટા-
 દ્વૈતમતવાળા ગમાનુજ, અવિભાગાદ્વૈત મતવાળા વિદ્યાનભિષુ, શિવાદ્વૈતમત-
 વાળા શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય, અને શાકેતદ્વૈતવાળા અલિતવગુભ-પહેલા ત્રણ વિચાર-
 કોનું પૂર્ણ સાદિત્ય મળે છે-કારણ અહાની જાળખમાં તેમના અભિપ્રાયો-
 કાર્યલક્ષ સંબંધમાં તેમના અભિપ્રાયો-શુદ્ધસ્વરૂપ સંબંધના તેમના વિચારો-
 સાધન સંબંધના તેમના વિચારો-ફલ સંબંધમાં તેમના વિચારો-અથોપમંદાર.

હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ

—ઉત્તરાર્ધ—

પ્રકરણ ૬ કું.

પાશુપત અથવા શૈવદર્શન.

ત્રયી સાંખ્ય યોગઃ પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ

મભિષ્ઠે પ્રસ્યાને પરમિદમદઃ પથ્યમિતિ ચ ।

રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદજુકુટિલનાનાપયજુપામ્

નૃણામેકૌગમ્વસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥

(મહિમ્નસ્તોત્ર)

(૧) અધિદેવ-એકેશ્વરભાવના.

ન્યાય-વૈશેષિકના મૂલ સત્રમન્યમા પરમેશ્વર અથવા પરમાત્માની ભાવના આત્મપદાર્થના પ્રકરણમા અન્તર્ગત કરી છે મૂલ આચાર્યોએ કાતો ઈશ્વરમધ્યા વિચારને પોતાના અધિશ્રૂત દર્શનમા પ્રાધાન્ય ન આપ્યું હોય અથવા તે નિચાર તેમને માન્ય ન હોય અને તેમ હોય તો પણ જડ પ્રતિબિંબના પરમાણુઓ પોતાની મેળે મયોગ પામી સૃષ્ટિ કરે અને વિભાગ પામી લય કરે તે નિચારમા પાપમા વિશેષ હોવાથી ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનના પ્રાચીન આચાર્યોને પ્રેરક પરમાત્માનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે આ સ્વીકાર પ્રસન્ન પાદના વૈશેષિક બ્રાહ્મમા આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે લાગતાર સત્રમા ગયણ અને ખુદના મનાણુ વર્ણન આપી નવણ પામે એવો પ્રશ્ન પૂછાયો

છે કે “તથાગત ગર્ભ” અને વૈદિકોના આત્મવાદમાં ફેર મો? તેનું ઉત્તર એવું આપનામાં આવ્યું છે કે જેઓ આત્મવાદમાં શ્રદ્ધાવાળા છે તેમને આ જૌદ નૈરાત્મ્યવાદ અથવા શૂન્યવાદ તરફ ખેંચી લાવવાનો આ “તથાગત ગર્ભ”વાદનો ઉદ્દેશ છે. જૌદ ધર્મના હિન્દુધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ સમયે એક પ્રતિપક્ષી માહેશ્વર અથવા પાશુપત મન હતો, અને તેના ઈશ્વરવાદના નિષ્કાન્તને ન્યાય-વૈશેષિકોએ પોતાનો અભીપ્રાય છે એમ સ્વીકારી જૌદોના નૈરાત્મ્યવાદ સામે પોતાના મુખ્ય દર્શનના મુખ્ય પરમાણુ કારણવાદને ટકાવ્યો હતો.

આ જગતના ઉત્પત્તિ, ગ્થિતિ અને લયના કરનારા પરમાત્માને ત્રણ દર્શિબ-દુધી વેદકાળથી વિચારવામાં આવના હતા.

એકબાવના.-નિમિત્ત ઈશ્વરવાદની; બીજી બાવના-ઉપાદાન કારણ ઈશ્વરવાદની, અને ત્રીજી બાવના-અભિન્ન નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ ઈશ્વરવાદની પહેલી બાવનામાં જગતનું સમવાયી અથવા ઉપાદાન કારણ, પછી તે પગમાણ્યો હોય, પ્રકૃતિ હોય ગમે તે હોય, તે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળું છે. અને તે વડે સૃષ્ટિના આરબમાં પરમાત્મા નિમિત્ત થાય છે, અને જીવોના અદ્યેષ્ટો તે પરમાત્માની હજીના ગ્રેક થાય છે-એવું મતન્ય હોય છે બીજી બાવનામાં ઈશ્વર પોતે જ જગતનું સમવાયી અથવા ઉપાદાન કારણ છે, અને તે સ્વયં જગદાકાર પરિણામ પામે છે, અને અવિનિર્મલ પરિણામવાદ અથવા અક્ષવાદ પણ કહે છે ત્રીજી બાવનામાં પરમેશ્વર જગતનું સર્વાંશ કારણ ■ એટલે ઉપાદાન પણ પોતે છે, અને નિમિત્ત પણ પોતે છે. આ ત્રણે બાવનાઓમાં સેશ્વરવાદ છે, એમાં પ્રથમ બાવનાવાળો મેશ્વરવાદ ન્યાય-વૈશેષિકોએ સ્વીકાર્યો છે, અને પાશુપતમતમાં પણ સ્વીકાર્યો છે. બીજા પ્રકારનો વાદ ભાગવતમત અથવા સાતત તત્ત્વમાં અથવા વિષ્ણુમાર્ગમાં સ્વીકારાયો છે. અને ત્રીજા પ્રકારનો વાદ અક્ષસૂત્ર ઉપર બંધાયેલા અદ્વૈત મતમાં અથવા લોક પ્રસિદ્ધ શાકર મતમાં સ્વીકારાયો છે.

ત્રણે બાવનામાં સર્વશ-ઈશ્વર પગમાત્મા અથવા પરમેશ્વરની બાવના હજી છે. માત્ર પહેલામાં તેને ઈશ્વર, પશુપતિ, રદ્ર, શિવ એ સંજ્ઞાથી વ્યવહારમાં આવે છે. બીજામાં તેને ભગવાન, પુરુષ, વિષ્ણુ, નારાયણ, હતાદિ

નામથી વ્યવહારમાં આવે છે અને ત્રીજામાં અક્ષ-એના નપુસક ભાવે એગે. તત્ત્વ પ્રધાન ભાવથી વ્યવહારમાં આવે છે

આ ત્રણે ભાવનામાં એક તત્ત્વ જગતનું ઉત્પાદક છે તેમાં દેવ ભાવનાની રીતે પેદા તેનો નિર્ણય આપણે શ્રાવ પ્રકરણ પ્રતિ લક્ષ્ય આપણું પણે વેદના કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા ત્રણ કાંડ છે તેમાં કર્મની મીમાસા જૈમિનિએ દ્વાદશાધ્યાય વાગી પૂર્વ મીમાસામાં, અને અક્ષની જ્ઞાન મીમાસા બાદશાસ્ત્રે આગ અધ્યાયમાં ઉત્તર મીમાસામાં કરી વચલા કાંડની મીમાસાનો અન્થ હતો, પણ હાલ હુમ થઇ ગયો છે મધુસૂદન સરસ્વતી પ્રસ્થાનભેદમાં જણાવે છે કે “સર્કર્ણ ગ્રાહ ચાર અધ્યાયવાળું જૈમિનિએ એકું હતું તે કાન્દેરતા ગાંડ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું તે વિભાગ ઉપાસના રૂપ કર્મને લગતો દોનાથી અર્ધમીમાસામાં પડે છે” આ દેવતાકાંડ ઉપર પણ વરીને નારદાદિ મહર્ષિઓએ મીમાસા કરી હતી એમ ગાનનગર શાસ્ત્ર-તિન નામના તન્ન અન્થની દીકામાં જણાવે છે તે ઉપગત અદિર્કુદ્ય સહિતામાં પાશુપત દર્શનનું વર્ણન કરતા જણાવનામાં આવ્યું છે કે —

“પાશુપતતન્ત્ર પશુના પાશને તોડનાંક ભાગ (ચિન્તા) મુખમાંથી વિષ્ણુના સ્વપ્નથી વિન્તારને પામેનું છે તે સર્વોત્તમ તન્ત્રના આકં કાંડ છે પહેલા ગાંડમાં પતિનું વ્યવસ્થા હોનાવી તેને પતિકાંડ હે છે, બીજું પશુગાંડ છે ત્રીજું ગાંડ પાશગાંડ કહેવાય છે ચોથા અને પાંચમાં ગાંડમાં શુદ્ધચર્યા અને મિશ્ર-ચર્યાનું વર્ણન છે છઠ્ઠા ગાંડને દેવગાંડ હે છે, સાતમાં કાંડને દીક્ષાગાંડ કહે છે આમ્મુ સાયુજ્યકાંડ હેનાય છે આઠ મોડું પાશુપતશાસ્ત્ર છે” (જ શુ સહિતા ૧૨ મો અધ્યાય)

મારો અભિપ્રાય એવો થાય છે કે જૈમિનિની ઉપાસનાકાંડની મહત્ત્વ મીમાસામાં સાતત અથવા ચતુર્ગુહાત્મ લાગવતમતનું ચિંતન હશે, અને આ ઉપરની અષ્ટાધ્યાયીમાં પાશુપત અથવા માહેશ્વર મતનું પ્રતિપાદન હશે આ બન્ને મીમાસાના અન્થો અને તેના સૂત્રો હાલ ઉપલબ્ધ થતા નથી પરંતુ આ દર્શનો અદ્વાયજ્ઞાન પૂર્વભાવી હતા એમ અદ્વાયજ્ઞાન ભાગરત અને પાશુપત મતનું ખડન આવે છે તેથી સદૃજ અનુમાન થાય છે સાગર ઇ સ

બીજા સૈકા પડેલા આ મનો લોખ્યા પ્રચલિત હતા તે નિર્વિવાદ છે એ પ્રકરણમાં પાશુપતમત અથવા નૈવર્ત્તનનો ઇતિહાસ આપવો ધાર્યો છે.

(૨) પશુપતિમાં શુ*થાચેલી એકેધર ભાવનાનો ઇતિહાસ.

વેદના સીદ્ધતા કાલમાં ધણા દેવોની ભાવના પ્રચલિત હતી પણ આદ્યજ્ઞ સમયમાં અને સૂત્ર સમયમાં અનેક દેવભાવનામાંથી એક દેવભાવના કેમકે તત્ત્વદૃષ્ટિથી ધરાતી આવી છે એવેદ મંદિતામાં —

સુપર્ણ વિમા કચયો યજોમિઃ

યક સંતં યદુધા કલ્પયન્તિ ॥

મુંદર પાખવાળાને-પ્રભુને-વિષ્ણુ એટલે જ્ઞાનવડે પૂર્તિ કરનારા કવિજનોએ એકે છતાં અનેક ભાવે કંપી આવે છે

શુભ્ર મિત્ર યદુળમગ્નિ માહુ

અયો દિવ્યઃ સસુપર્ણો ગરુમાનુ

સ્કો સક્તિમા અદુધા વદન્તિ

અગ્નિ યમ માતરિશ્વાનમાહુ ॥

તે મુંદર પાખવાળા ઉડતા દિવ્ય પગમેશ્વરને હન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ, એવા નામ આપવામાં આવે છે, તે એકે સત્ય પરમાત્માને, અગ્નિ, યમ અને વાયુ વિગેરે નામ વડે બહુ રાવે છે

આ મન્ત્રોમાં મરુકારક પૌરાણિક વિષ્ણુની ભાવનાનું બીજાકે છે

વેદના યજ્ઞકામાં યજ્ઞભાવનામાં દેવતાની ભાવના ઉડી રહેલી છે, કાગળ કે “દેવતાને ઉદ્દેશી પ્રત્યક્ષાગ”-એ યજ્ઞ લક્ષણમાં યજ્ઞનીય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ત્વીકાર છે આ યજ્ઞક્રિયા કરવાનો આધાર યજુર્વેદ ઉપર, અને તેમાં યજ્ઞના દેવતાનું નામ, રૂપ, ગુણ અને કર્મનું વર્ણન કરવું તેનો આધાર ઋગ્વેદ ઉપર રહેલો છે આથી “બૃહદેવતા” નામના ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે “દેવતાનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણ્યા વિના વૈદિકે કર્મનું ફલ અને લૌકિકે કર્મોનું ફલ મળતું નથી, આ દેવતાઓ અનત નામરૂપવાળા છતાં તેને ત્રણ વર્ગમાં ગ્રોહવામાં આવે છે પ્રથમ વર્ગ ભૂતોંકે સંબંધી અને તે અગ્નિગણ, અને બીજો મધ્ય-

લોક સંમંથી અને તેનું નામ વાયુગણ અને ત્રીજો સ્વર્લોક સંમંથી અને તે સૂર્યગણ. આ ત્રિવેણી સાથે દેવતાનો નિર્વર્ગ ઘડાયો, અને ઉપનિષદકાળમાં આ ત્રણ વ્યૂહને-આક વસ્તુમા, એકાદશ રદમાં, અને દ્વાદશ આદિત્યમા એક-ત્રવામાં આવ્યા. મુનઃ આ ત્રણ વ્યૂહનો ધન્દ-પર્જન્યમાં અન્તર્ભાવ કરવામાં આવ્યો. અને તે ધન્દ-પર્જન્યને યજ્ઞ સંસારવાળા પ્રજાપતિમાં (બ્રહ્મામાં) અન્તર્ગત કરવામાં આવ્યા. આ પ્રયમજ અથવા આદ્યપુરુષામા બ્રહ્મદેવની ભાવના થઈ અને તેની મંત્રા ઔપનિષદ દર્શનમાં “હિરણ્યગર્ભ” એવી પડી. આ હિરણ્ય ગર્ભમાં કર્તૃત્વગ્રસ્ત અને તેની બહારના સ્થૂલમા એટલે વિરાટ સરી-રમા ભોક્તૃત્વગ્રસ્ત રહ્યા. જેટલા અંશમાં તે સ્થૂલાભિમાની તેટલા અંશમાં તે “હિરણ્યગર્ભ” અગ્નિ-વૈશ્વાનર અથવા વિરાટભિમાની થયો, અને જેટલા અંશમાં તે પોતાની ક્રિયાશક્તિના સાધનબૂત સૂક્ષ્મ કરણો અથવા ઇન્દ્રિયોનેા અભિમાની રહ્યો તેટલા અંશમાં તે સૂત્રાત્મા અથવા આણુ કહેવાયો. આ ક્રિયાશક્તિ અને ભોગશક્તિની પ્રેરક જ્ઞાનશક્તિના અધ્યક્ષ એવનને કારણ-દ્રવ્યના અભિમાની ગણવામા આવ્યા અને તેની મંત્રા રદ, હૃદય, ઇત્યાદિ પાડવામાં આવી. આ કારણ, મૂક્ષમ અને સ્થૂલનો અભિમાની એક છતાં જેમ આપણે સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગૃતમા ત્રણ અવસ્થામાં રહ્યા છતાં, તથા ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન, ક્રિયા અને ભોગ ભોગવતા છતાં, એક અધ્યક્ષ પુરુષ અથવા વ્યક્તિ છીએ, તેમ આ વૈશ્વાનર-હિરણ્યગર્ભ, અને કારણરૂપ સમષ્ટિ દેહના અધ્યક્ષ એક અભિમાની રૂપે રહે છે. આ ત્રણ દેહમા રહેલા બ્રહ્માત્મા એક અભિમાનીને અર્ધમાત્રાના અધ્યક્ષ એટલે શક્તિ મંપન્ન શિવ, મહારુદ્ર, મહાકાલ, મહેશ્વર, હર ઇત્યાદિ મંત્રા આપ-વામા આવે છે, ત્યારે તે તે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણના અભિમાનીને વૈશ્વા-નર (વિષ્ણુ), હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) અને હૃદય (મહારુદ્ર) નામથી વ્યવહરવા-માં આવે છે. જ્યારે તે તે અભિમાનીને આ મહેશ્વર વૈષ્ણવાધી વેદનો એટલે જ્ઞાનનો પ્રબોધ કરે છે, ત્યારે આ ત્રણ સરીરમાં સુચાયેલા એવનને, સંસારી જીવને, તે આદ્ય પુરુષના સુખમાથી નીકળેલા વેદશાસિના સારભૂત ત્રિપદા ગાયત્રી, તેની ત્રણ વ્યાહતિ અને તેના ખીજખૂત ત્રિપાંડુ ગણવામાં આવે.

વેદપ્રમોદ ઉપનયનરૂઢે થાય છે આ આશ્વપુરુષના. આ મુખ કદાપી તેમના દ્વાગ મળના ઋગ્, યજુર્, સામ અને અથર્વ વેદના આ આશ્વાય તેમના સાક્રિષ્ઠ બોધ અથવા જ્ઞાનના વિભાગરૂપ મનાય છે આ ચતુર્ગામનાય તન્ન ઇદમ્બ્યગર્ભે પ્રણીત છે, અને તે અશ્વાનું ચાસન છે, ત્યાં આ વેદપુરુષ અશ્વાને અન્ત પ્રમોદ કળના ઇશાન-મહેશ્વરનું રામન, જિહ્વાશ્વાયરૂપ પાચમુ મનાય છે આ બોધગદસ્યને લલ્પમા લઠ મહેશ્વરની પાચ મુખની બાંનના મળી, તેને સક્તિ (સ્ત્રી) સંહિત હોવાથી ચન્નકક કહે છે રથુલ, મનમ અને કામ્યુના નણ પુરોડાસના બાગો તે ખાય છે તેથી તે “અત્તા” ખાનાર કહેવાય છે (જુઓ અત્તા ચરાચર પ્રદનાત્-એ અલ્પ સુત્રમા અત્તા રાન્ન નિર્વચન) અને તે નણ નેરડ-જાન, ક્રિયા અને કન્ડાગક્તિ વડે-શક્તિ, વિષ્ણુ અને રદ્રનું નિષ્પાણુ કરે છે અને તે સ્વતંત્ર જ્ઞાનપ્રવર્ધક થય છે એવી મહેશ્વરની રૂપબાંનના માટેશ્વર મનમા ઉભી થઇ છે

આ પચાશ્વાયની બાંનના જન્દોગર ઉપનિષદમા પચાશ્વનવિદ્યામા નુથાયેલી છે તેમા આદિત્ય મન્ને એક મધ્યપુડાનું ત્રપક આપી તેના અવયવોની નીચે પ્રમાણે ઉપાસના અર્થે કરવાના કરી છે —

પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર
પૂર્વકિરણો-મધુનાડી દક્ષિણકિરણો-મધુનાડી પશ્ચિમકિરણો-મધુનાડી ઉત્તરકિરણો-મધુનાડી			
અશ્વાઓ-મધુકર	યજુર્મન્ત્રો-મધુકર	સામમન્ત્રો-મધુકર	અથર્વમન્ત્રો-મધુકર

જુઓ શતપથ બ્રાહ્મણના પાચમા પ્રપાઠકનું ત્રીજું બ્રાહ્મણુ ત્વા ઋગ્વક યાગમા રદ્રભાગ પોતાની બહેન (અગ્નિકા) સાથે હે રદ્ર ભોગવ-એવા મનના નિર્વચનમા અંવિકા જામાસ્ય સ્વમા તયાસ્યૈષ સદ્રભાગઃ । તદ્યદસ્ય પપ દ્વિયાસદ્ર ભાગસ્તસ્માત્ ડ્યવકાનામ । હે રદ્ર તું તારી અગ્નિકા નામની બહેન સાથે આ રદ્રભાગ લે-એ મન્ત્રમા અગ્નિમા તે રદ્રની બહેનું નામ છે તેની સાથે ભગ આપવામા આવે છે સ્ત્રી સાથે એટલે સ્ત્રી વ્યક્તિ સાથે તેનો ભાગ છે તેથી તે દેવને અપાતા પુરોડાસના બાગો (અ)સ્વચકા કહેવાય છે જેમા અર્ણવોનો લોપ થાય છે વિગેરે

મંગલેદ-પુષ્પ	ચતુર્વેદ-પુષ્પ	સામવેદ-પુષ્પ	હતિહાસપુરાણ-પુષ્પ
રસ-રક્ત	રસ-શુકલ	રસ-કૃષ્ણ	રસ-પદ્મકૃષ્ણ
બોક્તા-વસુઓ	બોક્તા-રદ્રો	બોક્તા-આદિત્ય	બોક્તા-મરુત
મુખ-અગ્નિ	મુખ-ઈન્દ્ર	મુખ-વરુણ	મુખ-સોમ

હિંદુ

ગુણદેશ-પુષ્પ

રસ-“પદૈરજ્ઞ”

બોક્તા-સાધ્ય

મુખ-બ્રહ્મા (પ્રણવ)

આ ઉપાસના અર્થે ધડાયેલા તત્ત્વજ્ઞાનના આત્મપ્રમોદક, આ બ્રહ્માડના અભિમાની સૂર્ય, જેમા પ્રજાપતિ બ્રહ્માનો અભેદારોપ છે, તેના બર્ધન કિન્ચુલા-માથી ગુણ આદેશો પ્રકટે છે, તેનો રસ ગાયત્રીનો ચતુર્થપાદ “પદૈરજ્ઞ” તત્ત્વમા ગ્રથાયો છે, તેના બોક્તાઓ સાધનર્ગના પુરુષો હોય છે, અને પ્રજ્ઞાન એટલે બ્રહ્માના પ્રતીકરૂડે તે રસ તેઓ ભોગરી શકે છે—આ ભાનનામા પ્રત્યક્ષ આર વેદ ઉપગત પાચમો જા જનક એક શબ્દસમૂહ છે, અને તેને આગમ એવી સજ્ઞા આપવામા આવે છે આ બર્ધન આત્મના અથવા પાચમો આગમ માહેશ્વરમતનો આધાર ગણાય છે

શ્રવેતાશ્ચતર સાખાના ચતુર્વેદના મન્ત્રોપનિષદમા પાશુપત દર્શનતુ વેદાનુસારી વર્ણન છે, તથા ઈશાનાસ્થ ઉપનિષદમા જગત્ત્મરણુમા ઈશ્વરની ભાવના બાધી, આ જગદ્ભાવને ઈશભાસથી દાનનાનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ ઈશ્વર કારણવાદ પ્રતિ બ્રહ્માદને લઇ જતો જણાય છે તે ઉપસત અર્થરસિરસ, કેનોપનિષદ, અર્થરશિખા, નીલરુદ્ર, દાઘાગિરુદ્ર, કેવલ વિગેરે ઉપનિષદો પશુ શિરમતના ન્યાયક છે શ્રવેતાશ્ચતર ઉપનિષદ કેવલ બ્રહ્માદનો નથી, પરંતુ સેશ્વરવાદી છે તે તેના આન્તર અનોકનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે પણ આ ઉપનિષદમા ગ્રથાયેલ પાશુપત દર્શન ધરે બાજે સેશ્વ સાખર એટલે ચોગદર્શન તરફ દર્શાવે છે, ગ્રંથકે તેમા પ્રજ્ઞાત કારણવાદ સ્વીકારેતો જણાય છે જગત્તના કારણનો પ્રશ્ન ઉઠા કરી તે કારણ જ્ઞાનવાદીના કહેવા પ્રમાણે કાઢ નથી,

સ્વભાવવાદીના કહેવા પ્રમાણે સ્વભાવ નથી, નિયતિવાદીના કહેવા પ્રમાણે ક્ષ-
 મત મર્યાદા કરનારી નિયતિ શક્તિ નથી, સદ્ગુણવાદીના કહેવા પ્રમાણે
 અકાંક્ષાતાંડવ જેવું પણ નથી, ભૂતવાદીના કહેવા પ્રમાણે પંચભૂતો પણ
 નથી, પ્રધાનવાદીના કહેવા પ્રમાણે એકલી યોગિની (મદૃતિ) પણ નથી,
 છવવાદીના કહેવા પ્રમાણે એકલો પુરુષ (છવ) પણ નથી, પરંતુ ધ્યાન
 યોગનો મહર્ષિઓએ જોયું છે કે ગુણધોનનવાળા પરમાત્માની ચેતન્ય રૂપાશક્તિ
 દારાણુ છે એવો ઉપદેશ કરી, આ ઉપનિષદમાં આ શક્તિ મંપન્ન તત્ત્વને
 “પરમેશ્વર, ઇશ, ઇશાન, શિવ, રદ્ર, પુરુષ, હર” વિગેરે નામથી ઓળખાવવામાં
 આવે છે, અને તે દેવ બોક્ષા, બોગ્ય અને ગ્રેયિતા-એ ત્રણ પદાર્થોથી
 મધુકન મેસારમાં અથવા બ્રહ્મચક્રમાં રહેલો છે, અને તેના મય, માયા, કર્મ
 અને નિરોધાન નામના પાસ જાણથી બંધાયેલા પશુને છટવાનો માર્ગ પરમે-
 શ્વરનું અભિધ્યાન, યોગ, અને તત્ત્વભાવ-એ ત્રણમાં મુકાયેલો છે. આ
 પરમેશ્વરનું અભિધ્યાન કરવા યોગ્ય વ્યાપક સ્વરૂપ પહેલા અધ્યાયમાં; તેના
 યોગનું અને તત્ત્વભાવનું સ્વરૂપ બીજા અધ્યાયમાં; મંદાધિકારીને અર્થે તે પર-
 મેશ્વરની મોપાધિકરણની સ્થૂંઘોપાસના ત્રીજા અધ્યાયમાં; તે મોપાધિક
 પરમેશ્વરની મુક્તમોપાસના તથા દ્વિગુણમર્મ (કપિલ)ને સર્વજ્ઞતાથી તેમણે બઝ-
 પૂર શી રીતે કર્યા હતાદિ સહ્યમ ચોથા અધ્યાયમાં; વિદ્યા અને અવિદ્યાનો
 વિભાગ અને અવિદ્યાવિવરણ પાચમાં, વિદ્યાતત્ત્વવિવરણ છઠ્ઠામાં કરી
 આ ઉપનિષદ કહે છે કે. — “ત્યારે મનુષ્યો આકાશને ચામડાની પેઠે વાળી શકશે
 ત્યારે પરમેશ્વરને જાણ્યા વિના દુઃખનો અન્ત જોઈ શકશે. (સારાશ પ્રથમ કામ
 જોવું અર્થભાગ્ય છે તેવું બીજું પણ અસંભાવ્ય છે). આ જ્ઞાન, તપના પ્રભાવથી
 અને દેવના પ્રસાદથી ચેતનાશ્વર સુનિને પરમ પવિત્ર પ્રાપ્ત થયું, અને ઋષિ
 સંઘે વધાવેલું તે જ્ઞાન તેમણે મનુષ્યોત્તમીએને કહ્યું”..... આ ઉપનિષદના
 અંતિમ વાક્યોમાં પાશુપત દર્શનના આચાર્યોની ગૃહ પરપરાની પહેલી કડી
 આપણને પકડાય છે. માહેશ્વરમનું વાસુપુરાણના પૂર્વાર્ષના ૨૩મા અધ્યા-
 યમાં સાપ્રદાયિક મર્ચુન છે તેમાં સાતમાં વાગલ કંથમાં જ્યારે ત્યારે ત્રી
 એટલે વેદના તાત્પર્યની વ્યવસ્થા કરનાર વેદવ્યાસ જાગે છે, ત્યારે ત્યારે

૧ પ્રભેગ થયો છે, અને મેન્વર યોગમાં ઈશ્વરભાવ તે પ્રકૃતિ દા-હુને અવલંબી
 ન્યાયો છે અક્ષપાદ, કણાદ, વિગેરે આચાર્યોએ તે ઈશ્વરવાદ પગમાલુઓના
 ઉપાદાન કારણ ઉપર ધ-યો છે પત્તજલિના સમયમાં સૈવભાગવત શાસ્ત્રનો પ્રભેગ
 થયો હતો પાછળથી “બગવાન” શબ્દ વિષ્ણુમાં રૂઢ થયો, અને “ઈશ્વર” શબ્દ શિવમાં
 રૂઢ થયો પ્રથમ મનના ભાગવત કહેવાયા, બીજા મનના સૈવ કહેવાયા વેમકેડીસના
 મિત્રામાં એક બાણુ નિશ્ચયધારી શિવ દર્શા-યા છે તેથી ઈ સ પ ૧૫૦ માં
 એકને પત્તજલિના સમયમાં શિવ, રકદ, ત્રિગામ્બીની મૂર્તિઓ પૂજાતી હતી એવું
 જણાય છે બીટાના ખોદકામમાં નિશ્ચેય મુખનિમ છે તેના ઉપરના લેખ
 ઉપરના અક્ષરે ઉપ વી ઈ સ પૂર્વના પદના સમાં આ લિંગ ધ્યાયેલું
 એવું મી બેનરજી માને છે આ પત્રી અક્ષમૂત્રમાં (ઈ સ ના બીજા
 ને મા, પશુપતિમનુ ખ-જ છે, તેથી તે સમયે બનવાનું હતો એમ અપ્પ
 થાય છે ગુપ્ત સમયમાં પણ માહેશ્વર સમ્રાટ પ્રચલિત હતો ત્યાં પત્રી
 સૈવમનના પચ્ચક્ષ્ણનો મહાપાન બોદમનના પચ્ચમુદ સાથે સમયને પ્રચાર
 ચાનતો હતો, અને નેપાલમાં હાલ તેને સમ્રાટ એક તન્ત્ર ચંદ્ર ગયા જણાય
 છે, ત્યાં પશુપતિનું જન્મ મદિર છે ઈ સ ના સાતમાં સૈકામાં (૬૧૦)
 મહારાષ્ટ્રના પુનકેશી બીજાના ભત્રીજા નાગરધર્મના સમયમાં કાનમુખ અથવા
 મહામતીઓ (પાશુપતમનના સાધુઓ) હતા વળી ઈ સ ના દશમાં સૈકામાં
 (૮૫૮) મા રાષ્ટ્રકૂટના ત્રીજા કૃષ્ણરાજના સમયમાં અપાયેલા કર્ણાટના દાન-
 પત્ર ઉપરથી વસ્કેતેશ્વર મનના આચાર્ય ઈશાન મિત્રના શિષ્ય અને સૈવ સિ
 દ્ધાન્તોના પૂર્ણજ્ઞતા ગુપ્તશિવ થયા હતા એમ જણાય છે હર્નાથ મદિના
 લેખ ઉપરથી વળી જણાય છે કે (જયપુરમાં સીકર પાસે) વિશ્વરૂપાચાર્ય
 પચાર્ય લાકુનામ્બાના પતિ હતા, તેમના શિષ્યનું નામ પ્રશન્ન હતું તેમના
 શિષ્યનું નામ બાવિરકત હતું, અને તેમનું બીજું નામ અન્નક હતું આ
 લેખમાં જણાવેલા “પ્રશન્ન” તે શુ વૈશેષિક સૂત્ર બાપ્યમગ પ્રશન્નપાદ કે
 બીજા તે વિચારના યોગ્ય છે તે સાથે “બાવિરકત” તે “બાસર્વત” તો
 નહિ હોય ? મને લાગે છે કે “બાસર્વત” પોતાના “ન્યાયસાર”માં પાશુપત
 મનની છાયા આપે તેથી તથા તેમના “ગણકારિકા” નામના પાશુપત મનના

સ્વતંત્ર પ્રકરણું મન્યથી સમજાય છે કે તેઓ પંચપદાર્થનાદી પાશુપત હતા. નાસર્વજ્ઞ ઇ. સ. ના દશમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ચયા હશે, કારણકે ૯૪૦ માં એલા પ્રમાણુનાર્તિકાલકારના કર્તા પ્રતાકરગુપ્તના વિચારેનું, તેઓ “ન્યાય-પૂર્ણ” નામની ન્યાયસારની ટીકામાં, ખંડન કરે છે. દિલ્-નાગ, ધર્મકીર્તિ વેંગેરે બૌદ્ધ વિચારકો ભામર્ચક પહેલાં થઇ ગયેલા જણાય છે. આ સંપ્ર-દાય-ઇ. સ. ના બારમા તેરમા સૈકાસુધી સ્વતંત્ર રહ્યા, અને ત્યારપછી સ્માર્ત વિધિમાં લય પામ્યા.

(૩) પાશુપત દર્શનનું પ્રમાણુ સાહિત્ય અને તેના પાંચ સિદ્ધાન્તોનો સાર.

વેદકાલથી આરંભી ઇ. સ. ના બારમા તેરમા સૈકા સુધી સ્વતંત્ર ભોકે તેમ તરીકે ચાલેલા પાશુપત સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જોતું જોતું તેવું સર્વાશ્ચર્યનું નથી, અને તેથી શોધની વિશેષ અપેક્ષા રાખે છે. પશ્ચિમ હિન્દુ-શાસ્ત્રમાં આવિર્ભાવ પામેલો પાશુપત સંપ્રદાયનો મૂલ પ્રમાણુ મન્ય “પ્રત્યા-પાથી” અથવા “પાશુપત શાસ્ત્ર પંચાર્થદર્શન” કહેવાય છે. તે મન્ય હાલ કેપલબ્ધ નથી. તેના ઉપર શશિકરનું બાબ્બ હતું. તેના ઉપર મેરહાર કારિકા પતી. રાજશેખર (ઇ. સ. ૧૩૪૮ માં) પરદર્શન સમુચ્ચયમાં પાશુપતોના યોગશાસ્ત્રમાંથી કેટલાક ઉતારા આપે છે. તેમનું તર્કસાહિત્ય ન્યાય અને શિષિકમતના આચાર્યોના ગ્રંથોમાં ગ્રંથાયેલું છે. ધણે ભાગે નૈયાયિકો શૈવ હોવાય છે, અને વૈશેષિકો પાશુપત કહેવાય છે. આ તર્ક સાહિત્યનું વર્ણન ન્યાય-વૈશેષિકના પ્રકરણમાં આપ્યું છે. પરંતુ પાશુપત મતનું સ્વતંત્ર તત્ત્વ-દર્શન નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય છે:—

વાચસ્પતિમિથના અભિપ્રાય પ્રમાણે માહેશ્વરોના ચાર વર્ગ પડે છે:—
 (૧) પાશુપત, (૨) કારણિક સિદ્ધાન્ત, (૩) કાપાલિક અને (૪) શૈવ. આ ચારે સ્વતંત્ર મહેશ્વરથી રચાયેલા સિદ્ધાન્તના અનુયાયીઓ છે. તેમના નામમાં પાંચ પદાર્થો છે:—(૧) દુઃખાનુપદાર્થ, (૨) કાર્યપદાર્થ, (૩) કારણ-પદાર્થ, (૪) વિધિપદાર્થ અને (૫) યોગપદાર્થ. આ પંચ પદાર્થોનો સિદ્ધાન્ત

નકુલીય પાશુપતનો પ્રનામવેતો છે પદાર્થેનું તત્ત્વજ્ઞાન છ પ્રમાણે મેળવવું
 લેઈએ (૧) સમાપ્ત એટલે સંપ્રદાય, (૨) ચિંતાગ્રી, (૩) ચિંતાગ વડે,
 (૪) ખીર્ત શાસ્ત્રો ઠગતા આ શાસ્ત્રથી શુ ચિંતે છે તેના શોધન વડે, (૫)
 ઉપમંદાગ વડે, અને () નિગમન એટલે પ્રામગિક અભ્યોની છેતની નિરૂપિ
 વડે આ શાસ્ત્રનુ પગમ પ્રયોજન દુ ખાન્ત એટલે દુ ખર્ચે અનધિ અથવા
 મોક્ષ છે આ પાશુપત પ્રથમ વિવેચન આપણે હાથ ઉપા લઇશું

દુઃખાન્ત પદાર્થ

પ્રાણીમાત્ર દુઃખનો દેર કરે છે આ દુઃખથી છુટવું એ સન પ્રાણીનું
 પ્રથમ અબીલ પ્રયોજન છે પ્રાણીઓ સર્વ દુઃખથી છુટવા માગે છે આ
 દુઃખાન્ત મે પ્રમાણે છે (૧) અનાત્મક એટલે દુઃખિયો અને વિરોધા
 દુઃખનો અત્ત્વ તોનું છે, અને (૨) સાત્ત્મક એટલે મહેશ્વરના સ્વરૂપ સામર્થ્યની
 સિદ્ધિ અનાત્મક દુઃખનો ઉત્તેજ કયા છતાં જો સાત્ત્મક ઉત્તેજ ન થયો
 હોય તો પુન પુન રોમના શલની પેઠે દુઃખ પ્રસવ થયા મરે છે આથી
 મહેશ્વરપણી સિદ્ધિ એ ઈષ્ટ દુઃખાન્ત છે આ મહેશ્વરના ઐશ્વર્યની
 સિદ્ધિનો આધાર તેની બે પ્રમાણની શક્તિ ઉપર છે એક શક્તિ તે તેની
 જ્ઞાનશક્તિ અને બીજી તે તેની ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાનરૂપ શક્તિ દર્શન, અવશ્ય
 મનન વિદ્યા અને સર્વજ્ઞત્વ એમ પાંચ પ્રમાણે એક છતાં બહુ રૂપે પ્રકટ
 થાય છે, અને તે સમસ્ત બાનવાણી (Synthetic) અને વ્યસ્તબાનવાણી
 (Analytic) એટલે સામાન્યરૂપા અને વિશેષરૂપા એવી હોય છે ક્રિયાશક્તિ
 તથા પ્રમાણની છે - (૧) મનોજનિત્ય એટલે સમ પ કરવાની સાથે ઈષ્ટ
 પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવો (૨) મામરૂપિત્ય એટલે ઇછાનુસાર પોતાના રૂપને બદલી
 નવું રૂપ ધારણ કરવું (૩) વિકલ્પ ધર્મિત્વ - એટલે દેહ અને દુઃખિયોથી
 ધડાયેલા એક વ્યપ્તિરૂપમા રલા છતાં નિર્ગતિશય ઐશ્વર્યને બોગવવાનું સામ
 ર્થ એટલે મારણની પરવશતા છૂગી જવી તે બમારે આ જ્ઞાન શક્તિ પાંચ
 પ્રમાણની અને ક્રિયાશક્તિ ત્રણ પ્રમાણની પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મહેશ્વરની દશ પ્રકા
 ર્ગની સિદ્ધિ જીવાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે દસ સિદ્ધિના નામ આ પ્રમાણે છે -

(૧) અન્વયત્વ એટલે સ્વાતંત્ર્ય સંબંધ થવાથી પરાધીનપણ્યની નિવૃત્તિ અથવા સ્વવશિત્વ. (૨) અનાવસ્યત્વ એટલે બીજાં પ્રાણીઓવડે આપણાં જ્ઞાનક્રિયાનાં બલ દ્વારા નાહ તેવું બલ, (૩) અવધ્યત્વ એટલે અન્ય પ્રાણીથી હણાય નહિ તેવું સામર્થ્ય, (૪) અભયત્વ એટલે પરમનિર્ભયતા, (૫) અક્ષયત્વ એટલે બીજાની પરમેશ્વરભાવનું કાયમપણું, (૬) અજરત્વ એટલે જરા વિરહિતપણું, (૭) અમરત્વ એટલે પ્રાણાદિ વિયોગથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખનો સ્પર્શ ન થવો તે. (૮) અપ્રતીધાતત્વ એટલે સર્વ આબજેત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પણ વિઘ્ન કરી શકે નહિ તેવું બલ, (૯) મહત્વ એટલે સર્વ પશુવર્ગમાં પોતાના શ્રેષ્ઠપણાનો અનુભવ, (૧૦) પતિત્વ એટલે સર્વ કાર્યવર્ગના ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ.

આ દસ સામર્થ્યો જોને સ્વયં પ્રાપ્ત છે તે સ્વતંત્ર મહેશ્વર છે અને તે પશુપતિ છે. જોને તે પ્રાપ્ત નથી તે પશુ છે, પ્રથમ તે કારણ પદાર્થ; અને બીજાં તે કાર્ય પદાર્થ.

કાર્યપદાર્થ.

જે જે અસ્વતંત્ર તે કાર્ય અને તેના ત્રણ વિભાગ છે. (૧) વિદ્યા, (૨) કલા, અને (૩) પશુ. વૈશેષિક શાસ્ત્રમા આત્મશુદ્ધિ તે બુદ્ધિ તેમ જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પશુનો ગુણ તે વિદ્યા. આ વિદ્યા બે પ્રકારની છે. બોધસ્વભાવા (Conscious) એટલે સ્પષ્ટ જ્ઞાનવાળી અને અબોધ સ્વભાવા (Subconscious) એટલે જડતાવાળી આખી.* પહેલી વિદ્યા તે સ્પષ્ટ વિવેકવૃત્તિ, અને બીજી તે સામાન્ય વૃત્તિવાળું જ્ઞાન. વિદ્યા તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવૃત્તિ અને સામાન્ય વૃત્તિવાળું (અબોધ પ્રધાન) મન તે ચિત્ત.

ચેતનનો આશ્રય ન લે ત્યાંસુધી નિચેતન રહે તેવું દ્રવ્ય તે કલા. તે કાર્યરૂપ અને કરણરૂપ એમ બે પ્રકારની છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ મળી દસ પ્રકારની કાર્યરૂપા કલા; પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત એ તેર કરણરૂપા કલા,

અપુનધર્મે અથવા પાસધર્મે જેને લાગે છે તે પશુ, તે બે પ્રકારના છે (૧) સાજાન એટલે શરીર અને દન્તિયોનું કાજા જેને વળગ્યું છે તેવો આડ પ્રકારના દૈન વર્ગમાં, પાસ પ્રકારના તિથંગનનમાં અને એક પ્રકારના માનુષવર્ગમાં એમ ચૈદ્દ જાનિના દેહોના વચ્ચમાં પડેલા જીવામાં તે સાજાન (૨) નિગજાન એટલે પાસવિનાનો આત્મા આ જન્મ પ્રકારનો છે (અ) મંદુન એટલે પરમેશ્વરમાં સાપુન્યભાવથી રહેતો (ક) દૈન્ય પામેતો (ક) નિદ્રાચોગયુક્ત

કારણપદાર્થ.

નિગતિશય જ્ઞાનક્રિયા શક્તિવાળા પન્મેશ્વર જે સમસ્ત જગતના સૃષ્ટિ, રિચનિ, મંદાર, તિરોધાન અને અનુગ્રહ કરનાર ને કારણ પદાર્થ તે પરમેશ્વર એક છતાં ગુણધર્મના બેદથી ધણા ચમત્કૃતિવાળા ધર્મયુક્ત હોય છે, તે પન્મેશ્વર અથવા પશુપતિમાં નીચેના મુખ્ય ગુણધર્મો ઉપાસના સમયે ચિન્તાવના જોઈએ (૧) તે નિગતિશય જ્ઞાન અને ક્રિયા મપત્ત હોવાથી પતિ છે (૨) તેમાં નિત્ય એશ્વર્ય ગ્રહેણુ દોવાથી તે સદૃશ અથવા સત્યદૃશ છે (૩) તેમનું એશ્વર્ય સ્વયંબૂ દોવાથી તે આઘતત્ત્વ છે (૪) સર્વ પ્રકારના જન્માદિ વિકારોથી ગદિત છે તેથી અજાત છે (૫) તે મહાસૃષ્ટિનો મંદાકર્તા છે તેથી સ્વયોદ્દેશવ છે (૬) સર્વ આકર્ષક ગુણોથી ભરેલા છે માટે વામ છે (૭) સ્વેચ્છાથી અગેર કાર્યોની ક્રીડા કરે છે માટે દેવ છે (૮) સિદ્ધ અને સાધક ગુણોથી ઉત્કૃષ્ટ છે માટે જ્યેષ્ઠ છે (૯) વળી તે સર્વોત્તમ પદાર્થ છે માટે શ્રેષ્ઠ છે (૧૦) જગત્ સૃષ્ટિના આજ્ઞમાં પણ મન્બુલ્ય સાથે સાથે જોડે છે એટલે રેવાના કારણો સાથે સાથે જોડે છે, તેથી મુદ્દ છે (૧૧) સ્વેચ્છાથી અગેર કાર્ય કરે છે તેથી કામી છે (૧૨) શમ મુખને પ્રગટ કરનાર હોવાથી તે શકર છે (૧૩) અત્તસૃષ્ટિમાં પણ સહાઈ કરે છે તેથી કાલ છે (૧૪) ઉપર કહેલા કાર્યો (શરીરો) અને કરણો (દન્તિયો)ની ઘટક ટલાઓને ધ્યાન અને શરીરોમાં સંચોજન કરે છે તેથી

* આ ચૈદ્દ જાનિના સર્ગ સંબંધમાં જુઓ સાખ્ય યોગનું પ્રકરણ-પ્રવાંધ

કલ્પાવિકરણ છે. (૧૫) કર્મોદિ બલોનો મથેષ્ઠ ઉદય કરે છે, લોપ કરે છે, અને બીજામા મૂકે છે તેથી બલપ્રથમન છે. (૧૬) સર્વદેવ, તિર્થંક અને મનુષ્યોને મૈથુનની વામનાથી રમે છે માટે સર્વભૂતદમન છે. (૧૭) સંપન્ના સકલ બળે નિષ્કલ અવસ્થામા સમાન શક્તિ બળથી બળે છે માટે મનો-ન્યના છે. (૧૮) મુંખને ઉત્પન્ન કરનાર અનન્ત શરીરોનો તે અધિષ્ઠાતા હોવાથી અધોર છે. (૧૯) દુઃખકર શરીરોનો અધિષ્ઠાતા હોવાથી ધોર અને ધોરતર છે. (૨૦) સર્વવિદ્યાદિ કાર્ય ધમેને પૂરે છે, તથા અનન્ત શરીરોમાં પેસી રુએ છે માટે પુરુષ છે. (૨૧) સર્વ ઉત્કૃષ્ટ દેવવર્ગના પત્ન્ય હોવાથી મહાદેવ છે. (૨૨) સર્વ દુઃખના અન્તને પ્રકટ કરનાર ધ્યાનના આસંબન-રૂપ હોવાથી તે આંકાર છે. (૨૩) સર્વ ક્રિયા સંપન્ન હોવાથી વિપ્ર છે. (૨૪) સર્વજ્ઞાન સંપન્ન હોવાથી તે પરમજ્ઞપિ છે. (૨૫) પાંચગણ્યુક્ત હોવાથી ભગવાન્ છે. (૨૬) શુભકર્મવડે વાણી વિપવને વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમા વાણી પાછી પડે છે માટે વાગ્વિશુદ્ધ કહેવાય છે. (૨૭) સર્વ ઐશ્વર્ય આપનાર હોવાથી તે મહેશ્વર છે. (૨૮) સમસ્ત કાર્યવર્ગ ઉપર તેનું પ્રભુત્વ છે માટે હ્રિ છે. (૨૯) સર્વવિદ્યા ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ છે માટે હ્રિશાન છે. (૩૦) સર્વભૂત ઉપર પ્રભુત્વ છે માટે હ્રિશ્વર છે. (૩૧) બ્રહ્મા-આદિપુરુષના પણ પ્રભુ હોવાથી અધિપતિ છે. (૩૨) સર્વજ્ઞાન આપનાર મોઢા અને મોઢા બનાવનાર હોવાથી તે બ્રહ્મ છે. (૩૩) પરિપૂર્ણ તૃપ્તિ-વાંશું તે પદ છે માટે શિવ છે.

ઉપરના શુભધર્મો શિવસ્વરૂપ પ્રતિપાદક પંચબ્રહ્મ મન્ત્રોમાથી આ શાસ્ત્રમાં ભાવનીય તરીકે તારતમા આગ્યા છે.

વિધિપદાર્થ.

ધર્મને અર્થે સાધકનો વ્યાપાર તે વિધિ, તે મુખ્ય અને ગૌણ એમ બે પ્રકારનો છે. મુખ્ય વિધિનું નામ ચર્યા છે અને ગૌણવિધિ તે અનુસ્નાનાદિ છે. ભુક્ત પદાર્થના ઉચ્ચિષ્ઠ સ્પર્શથી અથગ્યા અથવા અશુચિત્વ દૂર કરવા જેના કરવું અને તેના અન્તર પાપથી મુક્ત થવા બધનો સ્પર્શ કરવો તે

સર્વ સ્નાનાદિ વિધિમા આવે છે અને તે બાળ સહિત કરવું શિવમંદિરમા જાઇ નિર્ભાસ્ય મહાસ્તુ કરવું એટલે મન્ત્રકે ચદાવવું વિગેરે બાલગૌણ્ય વિધિ છે સ્નાન અને ઉપરપર્યંતરડે બાલદોષથી મુક્ત થવા પછી પદ્માસનાદિ યોગને અનુક્રમ આસન માડી પ્રાણાયામ કરવા પાપનો સ્પર્શ ન હોય તેવાથી ચિત્તની નિર્મલતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રાણાયામ અસ્ય કરવા. પ્રયત્નનો જાપ કરવો, અને તે નાદાન્ત અથવા મિન્દુનો અન્ત થાય એવી રીતે ત્રીજી અથવા ચોથી માત્રાનો મંપૂર્ણ અક્ષરનો બોધ રહે અને તે સાથે અર્થની ભાવના જામત રહે તેવી રીતે જાપવો.

૭

યોગપદાર્થ.

ચિત્તદ્વારથી યુગ્મે હૃદયનો સંબંધ કરવો તેનું નામ યોગ. તે યોગ બે પ્રકારનો છે પ્રવૃત્તિ અથવા ક્રિયાયોગ, નિવૃત્તિ અથવા નિરોધયોગ જાપ, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, વિગેરે ક્રિયાયોગ છે ચિત્તની નિરુદ્ધ ગ્થિતિ મંપાદન કરવી તે ક્રિયાના ઉપરમ નામનો બીજો યોગ છે.

ઉપર પ્રમાણે પચ પદાર્થોનું સમાસથી વિસ્તારથી અને વિભાગરૂપે જ્ઞાન મંપાદન કર્યા પછી બીજા શાસ્ત્રો કરતા પાશુપત મતમા સૌ વિગેર છે તે ચિત્તવો ન્યાય-વૈશેષિક શાસ્ત્રમા, જોદ્ધાદિ શાસ્ત્રમા હુ ખનિવૃત્તિ એજ હુ ખાન્ત છે પરન્તુ આ શાસ્ત્રમા પારમેશ્વર્ય પ્રાપ્તિ એ નિશી છે બીજા શાસ્ત્રોમા અસાધ્યવાદ એટલે કાર્ય નવું ઉત્પન્ન થાય છે આ શાસ્ત્રમા પશ્ચાદિ કાર્ય નિત્ય છે બીજા શાસ્ત્રોમા અમ્બલ ત્ર પ્રધાન પદ્માણ્ય વિગેરે કારણ છે આ શાસ્ત્રમા રક્ત ત્ર બગરાનું કારણ છે બીજા શાસ્ત્રમા કૈનમ્બ અને અ-બુદ્ધરૂપ ફલને આપનાર યોગ છે આમા પરમદુ ખના અવધિના બાનરૂપ યોગ છે બીજા કર્મકાંડાદિ શાસ્ત્રમા સસારની પુનરાવૃત્તિ કરાવનાર સ્વર્ગાદિફલ આપનાર વિધિ છે આમા પુનરાવૃત્તિ નહિ કરાવનાર રુદ્રસાધુન કરાવનાર વિધિ છે.

આ પ્રમાણે હુ ખાન્ત, કાર્ય, કારણ, વિધિની શબ્દે કરી સમાપ્તિ અને યોગની અનુભવે કરીને સમાપ્તિ તે ઉપસહાર છે પ્રાસંગિક શકાઓનું સમાધાન કરી સિદ્ધાન્તમા સ્થિતિ કરવી તેનું નામ નિગમન.

તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રથમ સાબ ચયા પછી તેનું તપ વડે સંરક્ષણ કરવું, તેની આધાર્યાસવડે નિત્યતા મેળવવી; રત્નતત્ત્વમાં સ્થિતિ અથવા નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવી, અને છેવટે ઉપર વર્ણવેલી જ્ઞાનક્રિયાની માહેશ્વરી સિદ્ધિ મેળવવી-એ પાંચ સાબ પંચક છે અને તે ઉપાદેય વર્ગના છે.

પાશુપત મતનાં બીજાં મન્તવ્યો.

પાશુપત દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનના પાંચ સાબ ઉપરાંત મહાપંચક, ઉવાપ-પંચક, દેશપંચક, વિશુદ્ધિપંચક, અવસ્થાપંચક, દીક્ષાપંચક, અને બ્રહ્મપંચક મળી કુલ આઠ પંચકો વિચારવા લાયક છે.

સંશય વિપર્યયરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન, પાપ અથવા અધર્મ, વિપ્રમાસક્રિારૂપ દોષ, પરમેશ્વરપદની વિસ્મૃતિ, અસર્વજ્ઞત્વાદિ ચૌદ ધર્મવાશું બદ્ધજીવનું સ્વરૂપ તે પશુત્વ-એ પાંચ મહા પંચક છે, અને તેહેય વર્ગના છે.

ઉપર કહેલા પાદેય સાબપંચકના ઉપાયો પાંચ છે:—

શુર પાસે રહી વિદ્યાનું મહણ, ધારણ, ઉદાગોહ, વિદ્યાન, પ્રવચન, શુરસેવા, યથાન્યાય સિદ્ધાન્તમાં સદામહા તે પ્રથમ વાસ નામનો ઉપાય કહેવાય છે. બીજો ઉપાય ચર્મા અથવા ક્રિયાભોગ છે; ત્રીજો ઉપાય જપ ધ્યાન, છે, ચોથો ઉપાય સદાચરની રમ્ભાત છે, અને પાંચમો ઉપાય પરમેશ્વરનો પ્રસાદ છે. ચર્માનું વિશેષ વર્ણન વિધિખંડમાં આવી ગયું છે. જપધ્યાન સર્વધર્મના આશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવે છે કે નાદાન્ત અંતે બિંદુન્ત પ્રણવ મન્તનું આવર્તન એ પ્રકારના જ્ઞાને ઉત્પન્ન કરે છે. એક પ્રત્યાહારરૂપ ફલને અને બીજું સમાધિ ફલને. નાદાન્ત પ્રણવ જપ સર્વ ઈન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરે છે, અને બિંદુન્ત પ્રણવજપ પ્રત્યાહાર પછી સમાધિને ઉત્પન્ન કરે છે. ધ્યાન જપપૂર્વક થાય છે અને ધારણપૂર્વક પણ થાય છે. મન્તજપ સાથે ધ્યેય રુદ્રમાં ચિત્તશક્તિનો સંજાતીય પ્રવાહ ચલાવવો તે જપપૂર્વક ધ્યાન છે; વિદ્યાના અનુમહર્થી મંત્રકાર પામેલી શુદ્ધિવડે ચિત્ત નિરાશંબન ચર્ધ પોનાની ગર્ભાદામાં સ્થપાઈ જાય અને રત્નત્વ સ્પૃષ્ટ થાય તે ધારણ સહિત ધ્યાન કહેવાય.

આ પાંચ ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થતા પાંચ લાભો પાંચ પ્રકારના દેશનિયમથી

સત્ય સિદ્ધ થાય છે ગુના નિવારણ વર્ણશ્રમ ધર્મનું પાત્રન કરનાર સત્કર્મનો મહેતા હોય ત્યાં, નિર્ગન ગુણ વિગેરે ગ્યાન, સ્મરણ, અને મહે-શ્વરી નિત્ય સ્મૃતિ નિમિષ-એ પાપ દેશમાં પાપ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે

જેના પાપ મલ્લ હોય છે તેમ પાપ પ્રકારની ગુદિઓ મેલ્યાં છે અ-જ્ઞાનની દાનિ, અધર્મ નિવૃત્તિ, વિપાસકિનો ત્યાગ, મંડપદ્ધતી વી મિગ્નિ ન થતા દેની અને પશુત્વનો નિરોધ-એ પાપ ગુદિઓ છે

આ પશુના પશુભાવની નિવૃત્તિવાળી પાપ અવસ્થાઓ હોય છે પ્રથમ અવસ્થા વ્યક્તાવસ્થા એટલે પોને પાશુપત છે એવા બ્રમધાગણાદિ ચિન્હથી સમજાય તેરી, બીજી અવ્યભાવસ્થા એટલે ગુપ્ત અવસ્થા, ત્રીજી દન્દિયો ઉપગની જાણવા, ચોથી પામેની છેદરાગી અવસ્થા, પાંચમી નિરાવસ્થા

આ અવસ્થામાં સર્વ જનાર દીપ્તા પચ્ચ છે દ્રવ્ય, કાલ, ક્રિયા, મૂર્તિ અને ગુરુ આ પાપ વડે દીક્ષાધોગ સિદ્ધ થાય છે, અને તે દીક્ષા પાશુપત ધર્મનુયાયી આચાર્ય આપે છે ત્યાંથી અવસ્થાઓનો ક્રમશઃ ઉદય થાય છે

પગલુ આ દીક્ષા ક્રમથી પાપ લાભનું સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં, હેરાપચ્ચ એટલે મયપચ્ચ જાણ્યા છતાં, ઉપાય પચ્ચનું જ્ઞાન જ્ઞા અને દેશપચ્ચ મન્યા છતાં સાર્વ જન વિનાનો હોય તો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી ગુરુભક્તિ, પુદ્ગિપ્રસાદ ૬૬૦૪ ધમ અને અપ્રમાદ એ ગુણો સાધકે અવસ્થા અપાદન કરના જોઈએ

આ આઠ પચ્ચરી સુક્ત માહેશ્વર મતાનુયાયીનું જીવન શી રીતે ચાલે તેનો નિર્ણય આ ત્યાગપ્રધાન ધર્મમાં લૈક્ય ઉત્પટ્ટ અને મયાવચ્ચ અનવડે શ્રુતિ ચસાવતી એવો કથો છે

આ મહેપથી સમજાય છે કે પાશુપત દીક્ષા ત્રીન વૈગમ્ય અને ત્યાગ પ્રધાન ધર્મવાળી છે તેમાં નૈષ્ઠિક અહાચારી, વની અને મન્યામીનો મુખ્યાધિકાર છે, અને શ્રદ્ધાઓનો ગોણાધિકાર છે

પાશુપતની બીજી બે શાખાઓ કાગણક એટલે સ્વપ્રસાદ ઉપર બધા-થેરી અને કાપાલિક એટલે ધોરતન ઉપર બધાયેલી પ્રચલિત હતી આ

અગ્રે અને વેદ મતના માહેશ્વરોના બેદ વહે ભાગે તેમની ચર્ચા અને યોગ ઉપર મધ્યેલા હતા સિદ્ધાન્તોમા મુખ્ય ભેદ ન હતો પરંતુ માહેશ્વર મતની શૈવ શાખામા રતનત્ર આગમના વિવાદો છે

(૪) શૈવ સિદ્ધાન્ત અથવા આગમાન્ત શૈવ દર્શન.

જેની રીતે લઘુરીય પાશુપત દર્શન પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમા પ્રવૃત્ત થયું છે, તેની રીતે દક્ષિણત્વોમા તામીલ પ્રદેશમા શૈવાગમ દર્શન પ્રગટ થયું છે. જેની રીતે વેદનાદીઓની નગ્નેદાદિ મહિતાઓ છે, તેમ આ તામીલ શૈવોની મહિતાઓ છે ક્રાન્તિડાની બે મુખ્ય મહિતાઓ તામીન આપ્પામા છે એવું નામ દેવાસામ અને ખીચ્છુ નામ તિરુવાય્મકમ્ છે તામીન ગૌરો આ આગમેને વેદ જેટલુંજ પ્રમાણ્યત માને છે જેમ કૃતિ એમલે વેદની સહિતાઓ વેદ ત્યામે નથી તેમ આગમ માહતાના ઘડનારા ત્રણ મુખ્ય આચાર્યો થયા છે મયધર, આધરસ્વામી અને મુલ્લ નાત નામના શૈવ આચાર્યોના પદો છે સ પત્રી ૭૪૫ આઠમા સૈકમા ગ્યાયા જણાય છે તેમા ૭૮૭ મધોની મહિતા આદારતખીએ ઇ સ ૧૦૦૦ ના અગસામા ગોઠરી ખીચ્છ સહિતા માણિક્ય નાયકે (મનીન્દ્ર નાસદરે) ગ્વી અને તેનવમા અને દસમા સૈકા વચ્ચે ગ્યાઈ તામીનોમા આ સહિતા પ્રતિપૂજન બાન થઈ છે સૂકતે! અથવા પદોને પડિગમ હો છે અને તે દસદશ ગ્વોનું હોય છે

આર્યોના ગ્રન્થી અને ક્રાન્તિડાના શિનની બાનનાનું મમેલન રામાયણ પહેલા પ્રણેત્ર જણાય છે ઇ સ પૂ ૫૦૦ના અગસામા હિન્દુઓનો વૈદિક ધર્મે તામીલ દેશમા પ્રવેશ પામ્યો ત્યારે વિષ્ણુ અને શિવ સમંધી ભક્તિમાનના કમશ મસાર અને ત્યાગને પોતાની દાખલ ચત્ર પામી અને પ્રણાલિના અવિરોધી બાવધી ટખી ગી પરંતુ જ્યારે જોદોએ અને જૈનોએ તે બે દેવોની ભાવનાને કમ્પનના પ્રયત્ન ગ્યા, ત્યારે પ્રત્યેક પ્રણાલિકાએ પોતપોતાના દેવની મહતા વધારી અનુયાયીઓમા સિદ્ધ જગલો વૈષ્ણવ અથવા સાત્વત-તન્ત્ર વાળાઓમા આલસાગે થયા, અને શૈવ અથવા પાશુપત તન્ત્રનાગમા શૈવ આચાર્યો થયા શ્રી શકગ્યાયે જે ક્રાન્તિડાચાપનો ઉત્તેખ કરે છે તે

કાવિઃ સુનના કર્તા હતા આ કાવિના સૈવાગમનું નાતવર્ણન અત્રે જાણ-
વાળું પણ સિરપદાપાત્રી થાય છે, અને તેનું મર્મરૂપ શીલે શિવાચાર્ય
શિવાના અક્ષરસુનના બાવ્યમાં કર્યું છે

આ કાવિના તામીર સાહિત્ય ઉપગન્ન સૈવ મિદાન્તનું પ્રતિપાદન
આગમન્ત સૈવમતમા સ્વન નગીને મંગલુ બાપામા ચયુ છે ઉપર કહેવા પચ-
સુખના મનુષ્યના ઉદર મુખમાંથી પાચમા બાપાચ પ્રપ્ત થયો તે પાચમે
મહમ્મ બાપાચ અહાસિ આગમ મ-થોમા પ્રમિદ થયો છે આ અહાસીમ
આગમ મ-થો નીચે પ્રમાણે છે -

(૧) કામિકાગમ, (૨) વેમાગમ, (૩) ચિત્થાગમ, (૪) કન્થાગમ,
(૫) અગિતાગમ, (૬) દીપ્તાગમ, (૭) મુદ્ધમાગમ, (૮) સદસાગમ (૯)
બાહુમાનાગમ, (૧૦) સુપ્રભેનાગમ (૧૧) વિતાનાગમ, (૧૨) વિજ્યાગમ,
(૧૩) નિશ્વાસાગમ, (૧૪) સ્વાયુભુનાગમ, (૧૫) અનનાગમ, (૧૬) વીગ-
ગમ, (૧૭) સૌરવાગમ, (૧૮) મુઠાગમ, (૧૯) વિમનાગમ, (૨૦) ચક્રના-
નાગમ, (૨૧) મુખ્યબિબાગમ (૨૨) પ્રોદગીનાગમ, (૨૩) લલિતાગમ, (૨૪)
સિદ્ધાગમ, (૨૫) શાતાગમ (૨૬) નગસિદ્ધાગમ, (૨૭) ગિજ્ઞાગમ,
(૨૮) વાણ્યાગમ

આ આગમાન્ત નૈવમતમાંથી શીલેર મપ્રદાય અથવા લિગાયન મન-
દાય બુસવે પ્રપ્ત થયો જણાય છે લિગાયન વીગદૈવો સિદ્ધાન્તમા અત્રેથી
જણાય છે કહ્યું કે આગમસાગ સનકનયમા” વીગદૈવની વ્યુત્પત્તિ નીચે
પ્રમાણે કહી છે

ધી શબ્દેનોઽવ્યતે વિદ્યા શિથજીવેક્ય વોષિકા ।

તસ્યા રમન્તે વે શૈવા ધોરકથાસ્તુ તે સ્મૃતા ॥

ધી વડે શતશિવનું એકપદ જણાવનાર વિદ્યા સમજારી તેમા જે
સૌવો રમે છે તે વીગદૈવ છે આ વીગદૈવો શિવતત્વને અન (સ્થાવર) અને
અગ (જંગમ) એ બે બાવથી બને છે

(૫) આગમ એટલે શું ?

આગમ પદાર્થનું નિર્વચન વાચસ્પાતમિથ યોગભાષ્યની ટીકામાં એવું કરે છે : કે “આગચ્છન્તિ બુદ્ધિમારોહન્તિ યસ્માદભ્યુદયનિઃ શ્રેયસોપાયાઃ સ આગમઃ” — જેવડે ભોગભોક્ષના ઉપાયો બુદ્ધિમાં ચડી શકે છે તે આગમ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે કેવલ શબ્દ શરણ ચવાને બદલે જે ગ્રન્થ ભોગ-ભોક્ષના ઉપાયોનું બુદ્ધિપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે, તે આગમ. જે ગ્રન્થ પોતાના પ્રામાણ્યનો આધાર પોતાના ઉપર જ રાખે તે નિગમ. આ ઉપરથી સ્વતઃપ્રમાણુ વેદ અથવા નિગમ, અને બુદ્ધિથી વ્યવસ્થા થાય તે આગમ. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનું સ્વયંબૂ ઉકાપણું જણાવે તે નિગમ; તેના ઉપાયોનું બહોળાપણું જણાવે તે આગમ. જેવી રીતે બૌદ્ધોમાં હીન-યાનમાં સુગતના મૂલ વિચારો રહ્યા, અને મહાયાનમાં દેશકાલને અનુસાર બોધિનો વિસ્તાર થયો, તેમ બ્રાહ્મણોએ નિગમની એટલે પ્રાતવાર્ધ્યની ખોટ આગમથી પૂરી પાડી છે. આ ચાર વેદ ઉપરાન્તના પાંચમા સાહિત્યનો ઉદય છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના સમય પહેલા થયો હતો અને તેનો ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી પ્રવાહ ચાલ્યો જણાય છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં આદિત્ય દેવ મધુ છે, અને તે આદિત્યમંડલના મધુપુડાની ઊર્ધ્વ કિરણો રૂપ મધુનાડીમાં “ગુહ્યઆદેશો” મધુકરની પેડે રસ લાવે છે. તેને તાપ લગાડવાથી જે યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય, અન્ન વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તે સમસ્ત ધર્મ મધુ અને છે. આ પાચમા અમૃતરસ ઉપર સાધ્યો એટલે સિદ્ધાન્તો શ્રવે છે. તે પ્રણવરૂપ ગુપ્તવડે તે સિદ્ધિદેવો તે અપ્રત જમે છે. તેઓ આમાન્ય અન્નને અને પાનને લેતા નથી. માત્ર આ પ્રણવદ્વારથી ગુહ્ય આદેશોના મધુરસને જોઈ તૃપ્ત થાય છે, વિગેરે, વિગેરે વર્ણા નારદ અને મનત્કુમારના મંત્રાદમાં તેજ ઉપનિષદમાં ચાર વેદ ઉપરાન્ત-ઈતિહાસ પુરાણ ને વેદોનો પાચમો વેદ, પિતૃકંધ, દૈવકંધ, નિધિકંધ, વાકોવાક્ય, એકાધ્યન-વિદ્યા, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, દેવજન-વિદ્યા નારદ જણે છે. પરંતુ અધ્યાત્મવિદ્યા જાણતા નથી; તેથી અનુશાસ્ય કરે છે. આ વિદ્યાની નામાવલિમાં જે લૌકિક અને અલૌકિક વિદ્યાનાં વર્ણન છે તે સર્વક્રમશઃ સંહિતાના રૂપમાં ધરાવા લાગ્યાં. તેમાં ઇતિહાસ, પુરાણો, રામાયણ,

મહાભાગ, અષ્ટાદશગણપુરુષ વિગેરે રૂપોમા પેઠા એકાદશ શાખાના વેદમાથી સાતન તત્ત્વ પ્રકટ થયુ, એમ આગળ જણાવવામા આવશે નક્કરાર્થિયો, નિર્મોત્તિ નામના ઉપરોક્ત શાખામા મહા સર્પવિદ્યા અથવા ગાઝડવિદ્યા આયુરવેદમા મહા બૃત્તવિદ્યા, દેવગત્રવિદ્યા, ઐન્દ્રગત્રાર્થિ, અદ્ભુત તંત્રોમા મહા પિતૃકલ્પ, દેવકલ્પ, ધર્મમંદિતાઓમા પેઠા અવસિટ ધર્મવિદ્યા અને અધ્યાત્મવિદ્યા (સર્વવિદ્યાની મુખ્ય) તે આગમ અથવા પેઠા આ આગમનુ ધૃત્યત્વ યોગોદ્ધારના એટલે તદ્દગચ્છાના પન્થ ગુના સમયમા સિદ્ધ હતું, કાળુ કે માફક કાગિના ચાક પ્રકરણુપ અન્યના પટેવા પ્રકરણુ નામ તેમજો આગમ પ્રકરણુ આપ્યુ છે, એટલે તે પ્રણવવિદ્યા આગમ ઉપર બધા-ગેકી ૧૭ એવુ સ્પષ્ટ થાય છે, અને તેને ટેકા હાન્દોર ઉપનિષદના ઉપગના અવગમો આપે છે પત્તનિના યોગમુત્ર પટેવા આ આગમ પ્રણ સિદ્ધા મિદ્ધ હતી કાગળુ કે વ્યામ બાધમા વિગેરે આધાર તરીકે આગમ વાક્યોના અવગમો આપે છે

આ વિપુલ સાહિત્ય શિના ઉદ્ધમુખમાથી નીકળ્યુ અને તેની અઢી-વીમ માહનાઓ થઈ એમ સેવો કહે છે તાત્રિકો એટલે શાખો કહે છે કે આ સાહિત્ય ■ વ્યૂહમા ધાય છે — (૧) આગમ (૨) રહસ્ય, (૩) મંદિતા, (૪) ધામલ (૫) અર્ણવ, અને (૬) તત્ત્વ આ પ્રયેક વર્ગના શુદ્ધ મિત્ર, અશુદ્ધ એવા નણ વર્ગ પડે છે તેમા શુદ્ધ વર્ગના અથો વેદના અવિરોધી હોવાથી પ્રમાણુભૂત છે મિત્રસાહિત્ય તેવુ પ્રમાણુભૂત નથી અશુદ્ધ સાહિત્ય વેદિકાને પ્રીકરના થોડા નથી ત્રૈવર્ણિક પ્રજા નિનાની પ્રજાનું તે સોધક ઉપયોગી સાહિત્ય છે તેથી તેમના અર્થે તે પ્રમાણુભૂત છે

આગમ ઉપગત ચિત્તરહસ્ય સ્વામારહસ્ય ત્રિપુરાહસ્ય વિગેરે અથો માગ જોવામા આ-યા છે દક્ષસહિતા સૂતસહિતા જૂહત્સહિતા, શુક્રસહિતા, વિગેરે શુભાગમ પચકના ખડો મે જોયા છે રદયામત વિષ્ણુધામત વિગેરેના ખડો જોયા છે અર્ણવ અન્ય મે જોયા નથી તત્ત્વ અથો જોયા છે

આગમ અને વિગમ (વેદ) — એ બને સાહિત્યમા આગમો ધણે બધે દ્રાવિડ દેશમા (દક્ષિણા પથમા) પ્રકટ થયા અને નિગમ (વેદ) ઉત્તરાપથમા

ધડાયા આ બંને સાહિત્યની સરિતા આચાર ત્રાક બાજુ ઉપર મુક્યા પછી વિચારનામા સેજભેજ થઈ મઠ જાણાય છે, અને પાછળથી આગમ સમ્પ્રદાયને પણ પરીચ થઈ ગયો છે તથા પ્રકાશની પ્રમાણભાવામા પ્રત્યક્ષ અનુમાન, અને આગમ એવી, ગણના થતા હાગી અને છેવટે ક્ષુત્તર અથવા અનુમિત અર્થ ને ને જાણાવે છે એના આપ્ત પુત્રપુત્ર વાક્ય તે આગમ પ્રમાણુ એના નિર્ણય ઉપર તર્કશાસ્ત્ર ચાલુ છે

આગમ અને નિગમની એકનાકયતા જ્ઞાતો પ્રયત્ન શ્રી માયાયે પ્રકાશના બાળમા થયો છે તેમનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે —

‘અમે વેદ (નિગમ) અને સૌ આગમનો ભેદ જોતા નથી વેદને પણ શિવાગમ સદા બગાડી બ્યવહાર કરવો ચોખ્ખો છે, તારણ કે વેદ પણ ગિવતુ અથવા પરમેશ્વરનું નામ છે આની શિવાગમ બે પ્રકારનો છે—એક ત્રૈવર્ણિક પ્રજ્ઞને લખતો અને એક સર્વ પ્રજ્ઞને લખતો વેદ અથવા નિગમ ત્રૈવર્ણિક પ્રજ્ઞને અર્થે છે અન્ય સર્વ પ્રજ્ઞને અર્થે છે બનેલા એકબે કતા શિર છે **ઈશાન સર્વવિધ્યાનામ્** એ વેદમત્ર પરમસિવને સર્વ વિદ્યાના ઉચ્ચરણે વર્ણવે છે વળી **અસ્ય મહત્તો મૂતસ્થ નિશ્વસિનમ્** વિગેરે મન્ત્ર સ્પષ્ટ જણાવે છે કે નમોદાદિ શાસ્ત્ર આ મોટા પુરુષના નિશ્વાસરૂપ છે અમૃતિ પણ હોય છે કે આ અગદ પ્રકારની વેદવિદ્યા બિજા બિજા માર્ગમા વહે છે તેના આદિકતા સાક્ષાત્ સિદ્ધ કરી છે આ પ્રમાણે મૃતિ-અમૃતિ વેદશાસ્ત્રને ગિવતી કૃત માને છે આગમ તાત્કાલિક તે સિદ્ધાન્ત કૃતિ છે એવું આરબથી જ જણાવે છે આ પ્રમાણે એક કર્તા હોનાથી મને માત્ર અર્થ સંબધમા પ્રમાણુ મૂત છે

વળી **સપોજાત, વામદેવ, અધોર, તત્પુરુષ, ઈશાન**—એ પાંચ બ્રહ્મ-મત્રો યજુર્વેદના આરખ્યમા ગણાયા છે નમઃ શિવાય એ પચાસરી મત્ર યજુર્મહિતામા ગણાયો છે, પ્રાસાદ મન્ત્ર વેદ નાદ્યમા છે, પશુ, પતિ, પાન, વિગેરે સૌ પશ્ચિમી શ્વેતાશ્વત્થ શાખાના ઉપનિષદમા સ્વીકારાય છે, બરમનારણ, ત્રિપુડ કંવાનુ, સિંહલિંગનું પૂજન, રક્તસંધાનનું વિગેરે બાહ્ય આચાર્ય વેદિ કેળો તેમ આગમમાત્ર ગ્રહેણો સમાન છે, તેથી ઉત્પત્તશાસ્ત્ર-વેદ

અને આગમ-પ્રમાણુનું છે. આ પ્રમાણે એક ક્તા હોવાથી અને અર્થતા-
ત્વપ્ સમાન હોવાથી પરપુરસામંજસ્યાત્-પશુપતિનું દર્શન યોગ્ય નથી-”
એ મુમત્થી આરંભ પામતા જ્ઞાનમુખના અધિકરણનું તાત્પર્ય કેવલ નિમિત્તકારણ
હવર છે એવું માનનારા દિગ્વિખર્ગના યોગમૃતિ (એટલે પંતઃકલિની અનુ-
શાસનરૂપ રમ્ભિ જે નેના હવર બંધાયેલી છે) ના ‘અનુયાયીઓના ખડનમા
છે એટલે દિગ્વિખર્ગ (જ્ઞાતા)ની યોગમૃતિના ખંડનમા અધિકરણનું તાત્પર્ય
છે એ માનવું યોગ્ય છે.

અથવા જેમ આકાશાદ પશુ નિત્ય નથી પરંતુ જન્ય અથવા જ્ઞા-
કાર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કરવામા વિવદધિકરણનું તાત્પર્ય છે, તેમ કેવલ
નિમિત્ત કારણ નથી એ અમારો સિદ્ધાન્ત છે.”

આ ક્તાના એકપણ હવર અને અદૈન સિદ્ધાન્તમા વેદનું અને આગ-
મનું તાત્પર્ય હોવાથી વેદ સમાન આગમો પ્રમાણુ છે-એ નિર્ણય શેવાચાર્યોનો
હતો તેમા અપ્યયદીક્ષિને વધારે કથો છે કે જે શ્રુતિ એટલે વેદથી અવિગ્રાથી
આગમાશ છે તે સર્વોચ્ચ પ્રમાણુ છે ત્યારપછી વામાચારવાળા પાશુપતોનો સિદ્ધાન્ત
સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી અવેદિકાએ તે પણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે

(૬) આગમવાદીઓનું પ્રમાણુ સાહિત્ય.

આગમવાદી રોવાનું પ્રમાણુ સાહિત્ય શ્રી માધવાચાર્યના સમય પહેલા
(ઈ. સ ૧૩૩૧-૧૩૮૭) ધર્માર્થ ગુણ હતું. તેમાના સર્વર્વાન સંપ્રદાના
શૈવ દર્શનમા સિદ્ધથુર, જૈનપતિ, મુન્દેન્દ્ર, પૌષ્કર, મોલગલ, શ્રીમદ્કેશુ,
મોમશલુ, અધોગસિદ્ધાચાર્ય, ગમકંઠ, વિન્નિરે પ્રાચીન વિચારકોના નામો આવે
છે, અને તત્ત્વપ્રકાશ, જલ્દૈવત્વ, તત્ત્વસંપ્રદ, કાવોત્તર, સૌરભેષ, રાનગલા-
વસિ ઇત્યાદિ ગ્રન્થોના નામ આવે છે આથી અઠાવીસ આગમ ગ્રન્થો હવ-
ગત બીજી વિપુલ સાહિત્ય ઇ સ ના યોદમા સૈકા પહેલા રચાઇ ચૂક્યું
હતું શ્રીકંઠાચાર્યદિ તત્ત્વચિત્તકોએ પ્રશ્નનચથીનું તાત્પર્ય શિવાગમાનુસારી
તારખ્યુ છે અને ઇ. સ ના ૧૫૫૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમા કયેલા શ્રીમદ્ અપ્યય
દીક્ષિત અને તેમના વશએ નીવડેલ દીક્ષિત વિન્નિરે એ આ આગમાન્ત રૌવ-

મતને કેવલ ધર્મ પ્રણાલિકાર્યે નહિ, પરંતુ તત્ત્વવિદ્યાના આધારબૃત બનેાગ્યો છે. આ સંબંધમાં અવલોકન કરવા યોગ્ય ગ્રન્થો-(૧) અનુભવસૂત્ર (૨) તંત્રીશ્વર ક્ષારિકા (૩) શ્રીકૃષ્ણાર્ચકૃત વ્રહ્મસૂત્ર માધ્ય (૪) શિવોપાદેશકાંડ (૫) શિવજ્ઞાનદાષિકા (૬) શિવજ્ઞાનબોધ (૭) શિવતત્ત્વરત્નાકર, (૮) શિવાદ્વૈતમ્ (૯) રત્નત્રયપરીક્ષા (૧૦) શૈવપરિભાષા (૧૧) નિગમાગમસારસંગ્રહ.

આગમાત શૈવ સિદ્ધાન્ત ચારપાદમાં અને ત્રણ પદાર્થમાં સમાપ્ત થાય છે. વિદ્યાપાદ, ક્રિયાપાદ, યોગપાદ અને અર્થપાદ-એ ચાર શાસ્ત્રના પ્રતિપાદ્ય વિષયો ઉપર બંધાયેલા પાદ અથવા ખંડ છે. તેમાં ક્રિયાપાદ, યોગપાદ, અને અર્થપાદ-એ ત્રણ ધર્મપર હોવાથી અત્ર સર્વિશેષ વર્ણવવા યોગ્ય નથી. પરંતુ વિદ્યાપાદ જે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતો છે તે સંબંધમાં અધિક ચિંતનની જરૂર છે. વિદ્યાના એટલે જ્ઞાનના વિષય ત્રણ છે:- (૧) પતિ એટલે સ્વતંત્ર શિવ અથવા પરમેશ્વરતત્ત્વ, (૨) પશુ એટલે સચેતન છતાં અસ્વતંત્ર જીવ, અને (૩) પાશ એટલે બંધન હોતુઓ આ શૈવ સિદ્ધાન્તના વિદ્યારૂત્રોમાં સૃષ્ટિના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવે છે-(૧) શબ્દ સૃષ્ટિ, (૨) અર્થ સૃષ્ટિ, અને (૩) પ્રત્યય સૃષ્ટિ. પહેલી સૃષ્ટિ જ્ઞાનનું સાધન બને છે, બીજી જ્ઞાનનો વિષય એટલે જ્ઞેય બને છે, અને (૩) ત્રીજી સૃષ્ટિ જ્ઞાનરૂપ બને છે. શબ્દ-અર્થ અને પ્રત્યય-એ ત્રણનું એકત્વવત્ થયેલુ મહર્ષ તેને નિષ્કલ પરમશિવ અથવા પરમેશ્વર કહે છે. આ પરમશિવની બાહ્યભાવના પરબિંદુ અથવા પૂર્ણ અનુસ્વાર બિંદુ વડે દર્શાવવામાં આવે છે. આ પરબિંદુ કેન્દ્રભાવને પામી આંતર ક્ષોભવાળું થાય અને જે અવ્યક્ત રૂપ અથવા નાદ ભીતર ઉત્પન્ન કરે તેને પ્રણવ અથવા અપરબિંદુ કહે છે. આમાં પરબિંદુ ચાતુરતીત કલાનો અને અપરબિંદુ શાંતકલાનો હોય છે. બ્યારે અપરબિંદુ આંતર ભેદથી ભેદાર્થ પુટત્રોડી પ્રયમ બાહ્યભાવને પ્રકટ કરે ત્યારે શક્તિ તત્ત્વ જાગે છે. આ શક્તિતત્ત્વ પ્રણવદ્વારથી સ્ત્રવે છે, અને તેના પ્રસવ એકતમને પ્રણવના નાદ, બિંદુ અને કલા એવાં ત્રણ નામ આપવામાં આવે છે. બ્યારે અપરબિંદુ પ્રણવ વિભક્ત થવાના સંધિઉપર હોય છે ત્યારે તે પરાશક્તિ અથવા પરાવાણી કહેવાય છે,

અને ત્યારે પ્રથમાંકુર કાઢે છે ત્યારે શબ્દ, અર્થ અને પ્રત્યય જ્ઞાનમાધન, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એવાં ત્રણુદ્ધત પ્રકટ કરે છે, આને ત્રિનેત્ર, ત્રિદક્ષ વિગેરે રહસ્ય મંત્રા આપવામાં આવે છે, અને તેના બાજુ પ્રતીક તરીકે ખીલીનાં ત્રિદક્ષ લેવાય છે. પરશિવ અથવા પરત્યોત્તિરૂપિનિન્દુ, અથવા સિંગ આ ત્રણુ દક્ષવડે, પ્રણવ બેદવડે, પ્રઅવના શાકતરસથી આપણને મમગ્નય છે. આ ત્રણુ દક્ષથી પરશિવનું અપગ્નિન્દુદ્ધારા ગેચર થતું રૂપ પરશિવ જેવું કેવલ શાત્યતીન અથવા અબ્યક્ત નથી, પરંતુ વ્યક્તાન્યક્ત એટલે અર્ધનિમીલિત નેત્ર જેવું ઉધડેલું નહિ ઉધડેલું-કંઈક સ્વનત્ર સત્ત છે-એવું જ્ઞાન કરાવનારૂં, ખીડાયલા કમલપુષ્પ જેવું હોય છે. આ શક્તિયુક્ત ત્રીજાનત્વને સદાશિવ એટલે સતત્ત્વ કહે છે. આની બાજુ પ્રતીકરૂપે પ્રતીતિ સાબ્યમૂર્તિ એટલે જલ્લા-ધારીવાળા શિવલિંગવડે કરાવવામાં આવે છે. કેવલસિંગ નહિ, કેવલ યોગિ રૂપ નહિ, પરંતુ સંમિત્ર સાબ્યચિન્ન તે સદાશિવનત્વનું સાપક છે. આ તત્ત્વમાં વિદ્યાકલા જાગે છે. આ સદાશિવ તત્ત્વ અર્ધનારીશ્વરપદનું સર્વ વિદ્યાના દર્શાનરૂપ ત્રિનયન અને પંચમુખવાળું મંત્રમય ચિત્રરવામાં આવે છે. આ તત્ત્વ નામરૂપાત્મક, સંજ્ઞાસંજ્ઞીના સામાન્ય બેદવાળું પોતાની પીઠમાં શાકતબક્ષને ધારણ કરનારૂં અને પોતાના પરમશિવ સ્વરૂપને કદી નાહ વિસરતું પંચમુખવડે પાંચ આભાષને પ્રવર્તીવતું ભુવન એટલે શરીરને ધારણ કરે છે. આ શરીર મંત્રાત્મક એટલે સમ્પદચિત્રમય હોય છે. અને તે તેના સ્વરૂપની ઉકેલ (ઉત્ક્રીલન) અર્થે હોય છે પ્રણુવના નાદ, બિન્દુ, કલાવાળું આ સદાશિવ તત્ત્વનું ભુવન અક્ષર, ઉકાર, મકારવાળા પ્રણુવના ત્રણુ અક્ષરાત્મક બ્યન્ન-માત્રાને, સત્વાદિ ત્રણુ ગુણધર્મોને, બ્રહ્માદિ ત્રણુ ગુણ મૂલત્ત્વોને, એ ત્રણુ દેવતા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહાર રૂપ ત્રિવિધ શક્તિઓને; ધર્મ-અર્થ-કામ રૂપ ત્રણુ પુરુષાર્થને, બૂરાદિ ત્રણુ વ્યાહાન જીમ્મોને, ત્રિપદા માયત્રીના ત્રણુ ભર્ગ મંજાનાળા હિરણ્ય ગર્ભથી સચેનન પાદત્રયને, લોકત્રયી, વેદત્રયી, પ્રાણત્રયી-વાળા નામ, રૂપ અને કર્મના સારને પોતાના સાબ એટલે અર્ધમાત્રાવાળા સ્વરૂપમાંથી જાગે છે, અને પોતે ઘરોરજ્ઞા પદમાં તુરિય બાવે એટલે નિર્વિકારભાવે સ્થિત રહે છે. આ મદાશિવ તત્ત્વ પતિભાવે પોતાના મંત્રમય શરીર વડે પશુના ઉદ્ધાર અર્થે મોક્ષરૂપ ચતુર્થ પુરુષાર્થના સાધનોની ધરના

પણ કહે છે, અને તેનું પ્રતીકરૂપ મહોત્સવ, વાગદેવ, ચરોત્ર, તત્ત્વપ્રકાશ, ઈશાન સરવાળા પેનાના પચસુખવી કહે છે, અને તેમાં પ્રણવના સમ્યક અને અર્થનો વિષય વિસ્તાર કહે છે આ ગ્રંથગણિ અથવા શાસ્ત્રને આગમ કહે છે આ આગમનો શોધ પ્રણવાદિ નામનાના દત્તમ નામથી (જેને ગિય સદા આપવામાં આવે છે) અને અનાદિ ૨૬ વિગેરે અગદ રદોને સદાશિવ દ્વારા થાય છે આ ગ્રંથનો ઉપદેશ અઠ્ઠાસીસ દેવોને થાય છે તેનો ઉપદેશતા રુદ્ર નામવાળો મુનિ કહેવાય છે, એટલે જે સાત્તિક સમ્યક્ના મર્મને સમજે છે તે રુદ્ર આ મર્મ ગ્રાહક આગમ મનુષ્ય પ્રાણીના વર્ગમાં દિ પદ્માથી સિદ્ધહાસી, અથવા મનુષ્યદ્વારથી પ્ર-દ થાય છે, અને જે પદ્મ-તિની પ્રાપ્ત થાય છે તેને દાયા પદ્મિ કહે છે

રુદ્ર નામના મુનિએ આ વિવરણના સૂત્રોને જાગ્ર ગિતાના ઉપમા ન્યા છે, અને તે ગ્રંથને ક્ષિપ્રજ્ઞાનવૈદ્ય અથવા અનુભવસૂત્ર કહે છે મૂલ ગ્રંથ દેવનાગરી લિપિમાં માન્ય નેનામાં આ ચો નસી પરંતુ તામીલ લિપિમાં તે ગ્રંથ છે અને તેના ઉપર મદાગિન શિવાચાર્યની સૈવમિદ્ધાન્ત મૂત્રવૃત્તિનો કેટલોડ ભાગ ભાગ અવતોકનમાં આવ્યો છે તેનો સાગ નીચે પ્રમાણે છે —

પહેલા આગ્ર સૂત્રોમાં પરમેશ્વરનું કર્તૃત્વ પ્રમાણુ લખાયું અને મટાગૃત્ય પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે પાચમાં સૂત્રમાં છવ પ પશુના અવ-ધર્મો પશુપતિનું પાવકપણું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે છઠ્ઠા અને સાતમાં સૂત્રમાં સત્પદાર્થ અને અસત્પદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે આમાં અને નવમાં સૂત્રમાં પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ અથવા પ્રમાદ ત્રી રીતે વર્ણવે છે, અને તે અનુગ્રહ વડે પ્રાપ્તિઓ યશ્ચ, મનન, નિદિધ્યાસન સામાન્ય, અને શેક્ષરૂપ રૂપને મેળવના ત્રી રીતે ગમર્થ થાય છે તેનું વિચાર છે દસમાં સૂત્રમાં ઉપર કહેવા અશોધ દ્વારે આપનાર પરમેશ્વરની પ્રપત્તિ અથવા ભક્તિ કરવાનું, પશુના મત્ત, માયા, અ, અને તત્ત્વનું આરણ્ય માત્ર પાશની વાચનાનો ફલ કરવાનું, અને આગામી એટલે ક્રિયામાણુ મોના મન-ગે ત્રી રીતે બંધને ઉત્પન્ન ન કરી શકે એવા માનેણુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે

• અગીવાનના અને ગામના મુરોબા નીનગંગા જામન અને બાહર મ કમિના અનુક્રમે પ્રતિપાત્ર યોગ, ક્રિયા અને ચર્ચાના ક્રમનું પ્રાતપાત્ર છે

• આ આગમાત શૈવ સિદ્ધાન્ત વાસ્તવો મુખ્ય ત્રિવિધ પતિ-પત્નિ-પાશ અથવા હૃદય શુદ્ધ અને જગત્-એ નજીક રહે છે તે વાસ્તવનું પ્રયોગન મધ્ય મેનુઓ અથવા પાશને તોડી શી રીતે અપાત્ર મનિષ્યનાંદ પતિપત્નિ શિવનત્યમ અદ્વૈતના આદેશ રહે સાધુન્ય મેળવતું તે છે પરમેશ્વરની અનુગ્રહ રામિનો પાત અથવા છાટ જેને લાગી છે તેઓ આ વાસ્તવના અધિકારી છે પ્રત્યેક શુદ્ધાત્માનો શિવાત્મા સાથેનો તાદાત્મ્ય અથવા અનન્ય અનબંધ જાગરો એ શાસ્ત્ર અને સિધ્ધિનો મંત્ર છે

આ સાગ્રંથક ઉપગ્રંથી સમજાય છે કે આગમાત શૈવસિદ્ધાન્ત અને નિગમાત (વેદાન્ત) અલ્પસિદ્ધાન્તના બહુ ફેર નથી માત્ર આગમ શૈવમિદ્ધાન્ત પરમેશ્વરના ઉપાત્મ સ્વરૂપ ઉપર બાર મૂકે છે ત્યારે નિગમાન્ત સિદ્ધાન્ત એકતે વેદાન્તર્શન તેના શેઠસ્વરૂપ ઉપર બાર મૂકે છે આગમાન સિદ્ધાન્ત બકિતપ્રધાન છે અને તેનો મોક્ષ સાધુ ત્ય પદ છે, ત્યારે નિગમાત સિદ્ધાન્ત નાનપ્રધાન છે અને તેનો મોક્ષ દૈનત્યપત્તિ છે અને અદ્વૈતાનુસારી છે આ કાગ્યથી આગમાત શૈવમન અને અક્ષમન જેવી રીતે સાધ્ય-યોગ એક તત્ત્વાત્મ છે તેમ એક તત્ત્વાત્મ જળાય છે અધ્યય દીક્ષિત શિવાર્ચન અનિમા લખે છે કે —

“શૈવો શિવપૂજન આત્મનાનાય રહે છે એટલે અનાત્મ સ્વગદિ સુખને મેળવવા નહિ પરંતુ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે તેના બોધ અર્થે, કહે છે આ શિવાત્મભાવના શુદ્ધ અને મિત્ર એમ મે પ્રમાણી છે શક્તિ વિનાની શિવની ભાવના તે કેવલ રૈદિક અથવા શુદ્ધ છે શક્તિ સાથેની શિવની મિત્ર ભાવના થાય છે આ મિત્રભાવનામા શક્તિપ્રધાન-ગણી સૂર્યમૂળકોની સૌરમતની સામિત્રી ભાવના છે કેવલ શક્તિપૂજન તે વામ પદ્ધતિ છે, સ શક્તિ શિવપૂજન તે દક્ષિણ પદ્ધતિ છે સામ્યશિવનું એકતે શક્તિસહિત શિવનું નિગમ અને આગમમા નર્ણવેલા નામ, રૂપ, ગુણ અને કર્પના અર્થ ચિનથી વિશિષ્ટ પૂજન અને ધ્યાન તે બોધ મોક્ષરૂપ ઉભય પુરુષાર્થને સમમને

અને સમરસથી આપે છે, માટે વેદ માર્ગમા આગમનું મિશ્રણ એ દોષ નથી, પરંતુ અલંકાર છે. જ્યારે તેમા પાશુપતમનો દ્વૈતવાદ આવે ત્યારે દોષવાળું થાય છે. ૧. જેની રીતે પ્રત્યક્ષ માતાપિતા સાથે આપણો સંબંધ મર્યાદિત છે તેવી રીતે પરમેશ્વર સાથે પણ આપણો અંશાંશિ સંબંધ છે. એક આગમ અન્યમાં કશું છે કે:—

ત્રયં ચ માતૃસંબંધં રક્તમાર્સં ચ મૈદલા ।

ત્રયં ચ પિતૃસંબંધં અસિય ચર્ગં ચ શુક્લગમ્ ।

। ચૈતન્યં વાયુરગ્નિઃ ત્રયસંબંધં રૂપ્યરાત્ ।

માતા તરફથી લોહી માસ અને મેદ પ્રાપ્ત થાય છે, પિતા તરફથી અસિય, ચર્મ અને શુક વારસામા મળે છે, પરંતુ ચૈતન્ય, વાયુવાયુ અને અગ્નિત્વ ધરતી વારસા છે.

(૭) આગમ શૈવમતમાંથી વીર શૈવમત (લિંગાયત સંપ્રદાય)નો ઉદય.

આગમ શૈવમત દ્રાવિડોમા સ્વતંત્ર પ્રકટ થયેલો, અને તે અદ્વૈતવાદી હતો. તેના પ્રસાર બીજાપુર કીર્તીકંઠમા લગભગ ઈ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૬૨ સુધીમા લિંગાયત પંથમા રૂપાતરથી થયો જણાય છે. આશુક્ય વંશના પરા-ક્રમી ગણ વિક્રમાદિત્ય ઠૂંઠા અથવા વિક્રમાદ દેવ ઇ. સ. ૧૦૭૬મા રાજ્યા-શક થયા તેમની રાજધાની હાલના નિજામ રાજ્યમા આવેલી કલ્યાણી હતી આ રાજાના સંધ્યા વિજયનું મહાકાવ્ય કવિ બિલ્હણે વિક્રમાદ દેવચરિત નામનું લખ્યું છે. તેમના મંત્રણ પછી તૈલ ત્રીજાના હાથમા રાજ્યસત્તા આવી. તેના મેનાપતિ બિલ્હણ અથવા વિલ્હણે રાજવિરોધ કરી બળનો ઉઠાડી રાજ્યસત્તા પેલાને હસ્તગત કરી. આ સત્તા તેના વંશમા ઈ. સ. ૧૧૮૩ સુધી રહી તે અરસામાં મોખેશ્વર ચોલાએ આશુક્ય રાજ્યમાંથી ખદાર ગયેલા. કેટલાક દેશો પાઠા મેળવ્યા પરંતુ આશુક્ય રાજ્ય ઈ. સ. ૧૧૮૦મા અસ્ત થઈ ગયું અને ચોડા નામના રાજાઓ રહ્યા.

બાળાથી ગળ્ય મેળનાનાં મિજબાને બસવ નામના સૈવધર્મી એક વિદ્વાન
 આજીવને મત્રીપદ આપ્યું બસવ ચમ્દનો કાનડી બાળામા અર્થ નંદી અથવા
 વૃત્ત થાય છે, અને તે ઉપરથી બસવમા નદિકેશવના અનંતારની ભાવના દાખલ
 થતા પામી છે બીજાપુર તાનુકામા બાગવાડી ગામમા બસવનો જન્મ થયો હતો
 તેમના પિતાનું નામ મહિરાજ હતું માતાનું નામ મન્વાનિકા હતું બસવ પુરાણની
 હકીકત પ્રમાણે બસવની વિદ્વતાથી આકર્ષાઈ ગળ વિજ્ઞાને પ્રથમ પોતાના મૂલ-
 મ ત્રી બલદેવની દોકરી અગાડી તેને પરણાવી પછીથી મિજબાને પોતાની નાની
 બહેન નીલતોચનાને પણ તેની વેરે પરણાવી, અને તેને મત્રીપદ નીમ્યો
 બસવની કુવારી મહેન નગનાબિકાને સિવરપરથી પુત્ર થયો અને તેનું નામ
 “જનમસ” પાડ્યું બસવ અને જનમસને પ્રાચીન વજ્રાશ્રમ ધર્મ ને વૈદિક
 બધનવાગો હતો તેના જાતિમધનો તોડી સ્વતંત્ર સૈવધર્મની સુધારણા દાખલ
 કરી અને તેઓએ જૈનો સામે બલવાન પ્રતિપક્ષ ક્યો કેટલાક શિનાતેઓ
 ઉપરથી આ પુરાણની ગતમા ઐતિહાસિક સત્ય સાબીત થયું છે તે શિના-
 લેખોમાથી એવી હકીકત મળી આવે છે કે ઇ સ ૧૧૫૬મા બાગેવાડી
 નજીક મનગોની ગામમા એક દેવળ બસવે બધાવ્યું હતું અને તે ગામના
 આગેવાન મહિરાજ પ્રભુ હતા આ મહિરાજ પુરાણમા બસવના પિતા વર્ણુ-
 વ્યા છે બીજાને લેખ ધારનાડ ડીસ્ટ્રીક્ટમા અનુર ગામમાથી મળ્યો છે તે
 ઇ સ ૧૨૦૦નો છે તેમા શિશ્મકા એવાન્ટ રામચાને જૈનો સાથે નિમ્મલ
 થયો અને તેમને હરાવ્યા આ જૈનેને હરાવવામા રામચાએ ધર્મનો ચમત્કાર
 ક્યો હતો તે વાત રાજ્ય બિજ્જલના જનજીવમા આવી અને તેણે રામચાને
 બોલા યો તેને ધણી જમીન ધર્મદામા આપી અને સૈવેનો તેણે સત્કાર ક્યો
 ઘણુંકરી રામચાએ શિશ્મકા પ્રસારેની, બસવે વિદ્વતાથી તે ધર્મમા તત્ત્વ
 જ્ઞાનની ચમત્કૃતિ પુરી અને રાજ્ય બિજ્જલને પોતે બાળાથી રાજનસપાદન
 કરેલું તેનો ટકાવ સાડ જૂના વર્ણુશ્રમમાળા વૈદિક ધર્મ તથા જૈનો અને
 બૌદ્ધો સામે નવા સૈવધર્મનો ઝીકાર કરી તે નવા સત્ત્વધર્મને રાજધર્મરૂપે
 સીકાર્યો જણાય છે બસવ વીર સૈવમતના મૂલ્યાપક નથી પરંતુ બીજાપુર
 ડીસ્ટ્રીક્ટના ઐઢોલ ગામમા ૫૦૦ સૈવસ્વામીઓ સત્તત્ર સૈવધર્મીઓ હતા

તેઓ વૈદિક ધર્મના ચુસ્ત હીમાયતી ન હતા તેમણે મૌલ્વિશાનવાદને ટેકો આપ્યો હતો. આ સ્ત્રીઓના મર્મ પ્રસારણમાં બસવે બિજ્જલના ગળા-ત્રયથી આગેવાન ઠરી તે ઉપરથી લિંગાલત અથવા વીરગ્રૈન મન તેમણે સ્થાપ્યો એની બાબત કદ થાડે-એવું મી ફીલ્ડનું મન છે.

ગ મા પી પ્પી બેરલી ઉપરનો ઇતિહાસ કાંઈ બૂબા રૂપમાં આપે છે મી ગેલી-સનના ધર્મજન્ય અવાચાગ હિન્દુશાનમાં ધણો થયો છે તે આરોપના ઉત્તરમાં “કાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆ”માં જે પન વ્યવહાર થયો છે તે નીચે પ્રમાણે જણાય છે -

“મસર એક આગમ્ય બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તે બ્રાહ્મણ સૌર હતો, અને શિનના પ્રસાદથી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો તેથી તેનું નામ બસર (નદી) પાડવામાં આવ્યું હતું. જનોઇ આપરાના પ્રમ્તે બસવે ડેકગરાદી કયાં ઉપરથી બસરને તેના બાપે ધર બહાર કાઢી મૂક્યો. બસર પોતાની રૂપાગી બહેન “એન્ડમા”ને લઇ આવ્યાણના ગળ મિજ્જલ જે જૈન ધર્મી હતો, તેના ભત્રી જે પોતાના મામા થાય તેને ત્યાં ગયો ત્યાં તેણે પોતાની બહેનને જૈન રાજ બસર માથે પરણારી, અને તેને લીધે તેની આર્થિક સ્થિતિમાં વણે સુધારો થયો ત્યાં પછી બસરને ગળ બજ્જલે મત્રીપદે ગ્રાપ્યો અને તે સાથે મેનાપતિ પણ બનાવ્યો. બસવે તે પછી જૂના નોકરોને લાંઠી મૂક્યા, અને પોતાના અનુયાયીઓને નોકરીમાં ગોરવ્યા આ નાન્યસત્તાના મત્રી તો પછી તેના અનુયાયીઓએ પ્રજામાં સૈવધર્મ બગાડારથી દાખન કરાવ્યો. રાજને મુરખો અકરો બસર નાસી ગયો, અને તેણે બગવો ઉશ થો જૈનો અને લિંગાલતો આઠને સુધી ઇતિહાસની હમીમ્તમાં એકમત છે પગતુ ત્યાં પછી જૈન અને લિંગાલત ઇતિહાસ બદલાય છે.

જૈનોના કહેરા પ્રમાણે જૈનગળ મિજ્જલે બસરને મારી આપી, અને પુન મત્રી પદે ગ્રાપ્યો. આ ઉપરગના બદલામાં બસવે પોતાના ગળનું ત્યારે તે કેલ્કાપુર છત્તી પાડે આવતો હતો ત્યારે એર દઇ ખુન કર્યું રાજ મિજ્જલના દી રા ગલસુગરિએ પોતાના પિતાના ખુનનું વેર લેવા બસરની પૂં પકડી મસર ઉલ્લીમાં બગઈ પેઠો ઉલની ઉપર રાથ સુગરિએ વેગે.

ધાત્વો, અને તેમાંથી છટકાનો પ્રયત્ન નથી એમ સમજી જસવે નિગાધી દુરામા પડી આત્મરાત કર્યો આ પ્રમાણે મિજબલ કળા મરી જસવની નિપજક ઘણી દોષપાત હતી

લિંગાયતોના કહેના પ્રમાણે ગળ વિન્યાસને એ લિંગાયત સાધુને માગવા પ્રસન્ન કર્યો તેના બદલામાં જસવના મળનીયા ગમત્યા અને જગદેવે હથી-આગે વડે ગળ મિજબલને એમનતમા મારી નાખ્યો, અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું કે લિંગાયત સાધુઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યો તેથી રાજ્ય મરી ગયો

આ લિંગાયત ધર્મમાં (૧) ગુરુ (૨) લિંગ, (૩) વિજ્ઞાત, (૪) રક્ષા, (૫) યન, (૬) જગમ (૭) તીર્થ (શુરુપાદજલ) અને (૮) પ્રસાદ-એટલા અદ્યુર્ણ સ્પર્કરો પૂર્ણ વીર સેન દીક્ષાના છે વીરસેવોનું ધમ સાહિત્ય મેં જ્ઞેયુ છે તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈતમાંથી છે અને આગમાન્ત સૈવમત તેમજે શ્રીકૃત જણાય છે તેમના બીજા આચારો વડે તેઓ વૈદિક ગ્રંથોનું પ્રમાણી જતા પડે છે

વીરસૈવમતમાં મૂલ ચિન્માત્રનું નામ અથવા સદા સ્થલ કહે છે આ નામની બાનના વેદાનુયાયી સૈવોની સ્થાણુ મમાન છે અણુચિન્માત્ર સ્થલ એ રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે (૧) લિંગ અથવા ઉપાધ્યુરૂપ (૨) અગ અથવા ઉપાસકનું રૂપ સ્થનાત્વની અન્તર્ગત શક્તિ પણ એ પ્રકારની થાય છે (૧) નિગ-સ્થલને આશ્રયે રહેનારી તેનું નામ કલ્લા, કાળુ કે તેરડે કાર્ય(દિહ) અને કરણનું (ઈન્દ્રિયો)રૂપ કાલત થાય છે એટલે થાય છે શિરરૂપ (ચિગ-સ્થન) યના (અગ-સ્થલમાં) કલાદ્વારા પેસે છે, અને શવ (અગ-સ્થન) શિવ(લિંગ-સ્થનમાં) લક્ષિતદ્વારા એકીભાવને પામે છે

આ સિદ્ધાન્તને લક્ષ્યમાં લઈ અગ-સ્થને એટલે શવે લિંગ-સ્થન વિના કદી રહેવું નહિ-એ નિગાયતનું બક્ષિસૂત્ર ધણેલું છે લિંગ-સ્થન અગસ્થનમાં ત્રણ રૂપે સબધમાં આવે છે (૧) ઈદિલિંગ એટલે સ્થૂલ શરીર સાથે સબધમાં રહેનાર, (૨) પ્રાણનિગ એટલે સૂક્ષ્મ શરીર સાથે સબધમાં રહેનાર, (૩) બાવલિંગ એટલે કાળુ શરીર સાથે સબધમાં રહેનાર, અગ-સ્થન એટલે શવના ત્રણ શરીરને વળતા ત્રણ દોરો હોય છે તેને પાશ કહે છે

સ્થૂલને લગતો પાશ અથવા બંધન તે કર્મ; સૂક્ષ્મને લગતો પાશ તે માયા; અને કારણને લગતો પાશ તે મલ. કર્મના પાશવડે પુણ્યપુણ્ય થાય; માયા-વડે બેદનાળું જીવન ભોગવાય. મલવડે લિંગ-સ્થલથી (શિવથી) હું જાણું છું એવું બાન અંગસ્થળને (જીવને) વળગી રહે. આ ત્રણ લિંગો-છટ, પ્રાણ અને બાવ-પરસ્પર સંબંધ અને વિશિષ્ટ છે, અથવા પ્રયત્ન રહી શકે તેવા નથી. ત્રણ પાશને કાપનાર તે ત્રણ વિશિષ્ટ લિંગો છે. તે લિંગોના સંબંધથી અંગસ્થળ મોક્ષને મેળવે છે. તેના ઉપાયનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

છટલિંગમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાનાં બે નિમિત્તો છે. (૧) શ્રદ્ધા અને (૨) નિષ્ઠા. તે બે નિમિત્તોથી ભરમરદ્રાક્ષ વિગેરે ધારણ કરી પરમેશ્વરમાં નિષ્ઠા બંધાય છે. પરમેશ્વરના પોતે આંકિત છે તેવું બાન લાગેલું રહે છે.

પ્રાણલિંગમાં અવધાન અને અનુભવ વડે શક્તિનો અનુગ્રહ મળે છે. બાવલિંગમાં આનંદ અને સામરસ્ય ભોગવાય છે.

શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, અવધાન, અનુભવ, આનંદ અને સામરસ્ય—એ ૭ સાધનો અંગસ્થળે જોડાયે જીવે સેવવા બેઠાં. તે સાધનના અભ્યાસના સમકાલે લિંગ-સ્થલ (શિવ) ભરમરદ્રાક્ષવાળા ભક્તના અંગસ્થલમાં, પદ્મસી મંત્રના માટે-શ્વર સ્થલમાં, પ્રસાદ આપનાર સાધુના સાર્વધાનવાળા હાથના સ્થલમાં, અનુભવ આપનાર પ્રાણલિંગમાં, શરણ આપનાર આનંદસ્થલમાં અને સમરસ ઉત્પન્ન કરનાર ઐક્યસ્થલમાં પ્રકટ થાય છે. જેવી રીતે વૈદિકોનું યજોપવીન સંસ્કાર અને વેદ્યધિકારનું ચિહ્ન છે, તેવી રીતે વીર શૈવનું લિંગધારણ એ શિવદીક્ષાનું ચિહ્ન છે. જેમ સવ્ય, અપસવ્ય અને કંકે એમ ત્રણ પ્રકારે યજોપવીન ધારણ થાય છે, તેમ શિવલિંગ પણ, મરતક, કંક, કેક, છાતી, પાસામાં અથવા હાથ ઉપર એમ ૭ સ્થાનમાં ધારણ કરાય છે.†

† બેલગામના કનવરગી મહાના અધ્યક્ષ શ્રી શિવમૂર્તિ સ્વામી સાથે કરેલા પત્રવ્યવહારથી આ વીરશૈવ સિદ્ધાન્તનો સારસંગ્રહ લખ્યો છે. મૂલ ગ્રન્થો ધણે-ભાગે કાનડી લીપિમાં અને દ્રાવિડલીપિમાં હોવાથી વીરશૈવમત ઉપર જોઈએ તેવા પ્રકાશ પડ્યા નથી.

(૭) ત્રિકર્ણન અથવા પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શનનો પ્રતિપાદક ઈ. સ. ૯૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીનો.

પશ્ચિમ દિશા લોકુત્તીય પાશુપતમન અને દક્ષિણ દિશા આગમાત સૌમન ઉપરાંત એક અન્ય સૌમનનું આપન ઉત્તમ કારમી પ્રેરણા લગભગ આમાં સૌકામાં થયું હતું કારમી દેશમાં કંઈકેટલું ગળત્ર મની આપના કુલબર્ધને કરી હતી. નેમના પ્રેરણ મુક્તાપીઃ જેનું બીજું નામ લયિતાદિત્ય હતું, તેણે દિગ્વિજયનો આગમ ઇ. સ. ૭૦૦ માં કર્યો હતો. તેણે મધ્યદિન અથવા અન્નવર્તી ઉપર ચર્ચા કરી હતી અને કનોજના ગળત્ર યમોદમાને તેણે લગભગ હતો આ લયિતાદિત્યના દિગ્વિજયના પ્રમંથમ કારમીમાં બૌદ્ધમદાપાનની અમર ઉપરાંત મધ્યદિનુમ્ધાનની તત્ત્વમાનની પ્રાપ્તિનો પ્રવેશ થયો જાણીય છે અત્રિગુપ્ત નામના એક ઉત્તમ પડિને તે ગળત્રે અન્તર્દેશીમાંથી પોતાના દેશમાં આવ્યો હતો, અને બોખાગથી તેણે અખુધુ નામના એક ગ્લસિદને આવ્યો હતો શ્રી નમગ્યા તેણે આ પડિનેને વામ આવ્યો હતો કારમીમાં આ ગહારના પડિને અને સિદ્ધેલી ગ્લસિદને અમર અદ્ભુત થઈ અને ત્યાંના ગ્લસિદને ધર્મ ઉપર તાત્ત્વિક હાથ આપ્યો થઈ આ તાત્ત્વિક હાથને લીધે તે દેશમાં બૌદ્ધધર્મ ઉપરાંત સૈવધર્મના તત્ત્વ-દર્શનો ઉદ્ભવ પામ્યા જાણીય છે અને જેની રીતે મમમ બાહ્ય વર્ણમાં ગૌર-પા-ગોવિંદ અને શકર બગત્રપાદે બ્રહ્મસૂત્રને આવારૂત લઈ બ્રહ્મદૈત દર્શનની આપના ઈ. સ. ૭૫૦ થી ૮૨૦ સુધીમાં કરી, તેની રીતે ગિવમૂત્રના આધારે વસુગુપ્તે શિવગૌત દર્શનનું બીજું નામ શિવના બભિપ્રમાણી સિદ્ધ વસુગુપ્તને સ્વમમાં ગિવસૂત્રનો આધિબોધ થયો, અને તે સૂત્રો ઉપરથી સ્વદકારિકા શ્રી કલ્કેટ બેટ સ્વી સૂત્રદર્શન વસુગુપ્ત અને ત્રિક અથવા પ્રત્ય-ભિજ્ઞા દર્શનના અઘર્યાપક મોમાનદ વચ્ચે કારમીના ગળત્રશમાં ધણી ઉચ્ચપાય થઈ જાણીય છે લયિતાદિત્ય પછી અવતિવર્માં (૮૫૫-૮૮૩) અને શકરવર્માં (૮૮૩-૯૦૩) થયા અને ત્યાંથી કંઈકેટલું વરા લય પામ્યો, અને બ્રહ્મધુનશ વરાસકંથી સને ૮૩૯ માં સ્વપામો, અને ત્યારથી સૈવધર્મની આગ પીરિકાઓ રચાઈ જાણીય છે (૧) અબકેપીદ-અદૈતવાદી, (૨) અમ-

દંડપીઠ-દ્વૈતવાદી. (૩) શ્રીનાથપીઠ (દ્વૈતાદ્વૈતવાદી). અને (૪) અર્ધઅધ્યકપીઠ-
 અદ્વૈતવાદી, પણ તે યોગિની એટલે સિદ્ધ સ્ત્રીઓની હતી. આ ચાર પીઠિકામાં દીક્ષિત
 થયેલા જ્ઞાનસિદ્ધો, મંત્રસિદ્ધો, મેલ્લાપાસદો, શાકતસિદ્ધો, અને સ્વભાવ બળના
 શાંભવસિદ્ધો પ્રકટ થયા, અને તેમાં શિવાનંદ નામના અવતારી સિદ્ધની ત્રણ
 દીક્ષિત યોગિનીઓ હતી:- (૧) કેયૂરવતી, (૨) મદનિકા, (૩) દ્વંધ્યાણી. તેમાં
 મદનિકા યોગિનીદ્વારથી ગોવિંદરાજ દીક્ષિત થયા, અને તેઓ અધ્યકપીઠના
 અદ્વૈતવાદી હતા. તેમના શિષ્ય સોમાનંદ થયા અને તેમણે શિવદૃષ્ટિ
 શાસ્ત્ર ૭૪૦ શ્લોકનું શિવમૂત્રના આધારે રચ્યું, અને ત્યાંથી ત્રિકદર્શન અને
 પ્રત્યબિજા દર્શનનો પાયો નંખાયો. નર એટલે જીવચેતન, શક્તિ એટલે જગ-
 દાકાર આભાસ પામવાનું સામર્થ્ય અને શિવ એટલે પરમેશ્વરચેતન એ ત્રણને
 સંગતા અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું નામ ત્રિકદર્શન છે. વિજ્ઞાનવાદના સિદ્ધ સોમાનંદના
 શિષ્ય ઉત્પલદેવ (સ્પંદકારિકાના દીકાકાર વૈષ્ણવ ઉત્પલથી આ જૂદા છે)
 થયા. તેમણે શિવદૃષ્ટિને અનુસાર હૈમ્વરપ્રત્યમિજ્ઞાની ૧૯૦ કારિકાઓ રચી.
 ઉત્પલ દેવના પિતાનું નામ ઉદ્યાકર હતું. તેના પુત્રનું નામ વિભ્રમાકર હતું.
 તે વિભ્રમાકરના સદ્ગાધ્યાયી પદ્મનાભ થયા. પુત્ર અને તેનો મિત્ર-અને ઉત્પલ
 દેવ પાસે શિવમૂત્રનો અભ્યાસ કરતા. તેમને સરલ બોધ થવા અર્થે શિવદૃષ્ટિ
 ઉપર ઉત્પલદેવે દીકા લખી હતી. ઉત્પલદેવના એકંદર નીચે પ્રમાણે પ્રયોગ મારા
 જોવામાં આવ્યા છે:- (૧) સિદ્ધિત્રયી, જેમાં ધર્મશ્રિસિદ્ધિ, અને અજગડ સંબંધસિદ્ધિ
 પ્રમાતૃસિદ્ધિનો સમાસ થાય છે. આ ત્રણ સિદ્ધિઓમાં પરમેશ્વરની સાખીતી,
 પરમેશ્વર સ્વયં સિદ્ધજ્ઞાનવાળા અથવા પ્રકાશમય હોઈ પોતે વિશ્વાકાર બને છે,
 અને તેમાં મંદુચિત પ્રમાતા એટલે જીવચેતન રૂપ પોતે જ થાય છે અને
 તેવા સ્વયંપ્રકાશવાળા પરમેશ્વર વિશ્વાકાર બની મચેતન જીવચેતન સાથે અને
 વિશ્વસાથે કેવા પ્રકારનો મંબંધ ધરાવે છે, અને ધર્મશ્રિ જગત્ અને જીવનો
 પરસ્પર વ્યવહાર સિદ્ધ કરાવનાર મંબંધ કેવા પ્રકારનો હોયો થાય છે તેનું તાંત્રિક
 દૃષ્ટિથી પ્રતિપાદન ઉત્તમ કાવ્ય દ્વારા કહે છે; (૨) શિવદૃષ્ટિ ઉપર વૃત્તિ અથવા
 દીકા, (૩) ધર્મશ્રિ પ્રત્યબિજા; (૪) ધર્મશ્રિ પ્રત્યબિજા કારિકા વૃત્તિ; (૫)
 ધર્મશ્રિ પ્રત્યબિજા વિવરણ (૬) ઉત્પલ સ્તોત્રાવલિ.

ઉત્પન્નના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રિધ્ય અભિનવ ગુપ્તાચાર્ય ઈ.સ. ૮૮૩ માં થયા ઈશ્વરા
 દૈત્યમનના નિકર્ષણને આ મહાપુરુષે શિખર ઉપર આપ્તી મુમ્મુ જણાવ છે ગળ
 લીલનાદ્યે જે અનિશ્ચય નામના પતિરત્નને કારમીરમા આપ્યું હતું, તેના તે
 વશજ થાય તેમના પિતામહ વગદગુપ્ત અને પિતા નગસિદ્ધમુખ (ખીન્ન નામ
 ચુખ્ખુનક) થાય માતાનું નામ વિમનાદેરી હતું તેમણે સર્વશાસ્ત્રમા નિપુણતા
 મેળવી હતી પિતા પામે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર શિખ્યા હતા બદ્દેન્દુગજ પામે
 અનકાર શાસ્ત્ર શિખ્યા હતા ઔદ્ધર્મ અને તેના દર્શનોનો તથા લાકુન
 પાશુપત મતનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો નીચે
 પ્રમાણે છે — (૧) પ્રત્યાબજ્ઞા નિમર્શિની—ઉત્પલદેવના ગ્રન્થ ઉપર ૧૬૦ (૨)
 પ્રત્યભિજ્ઞા બૃહતી મોગી ટીકા, (૩) ધ્વન્યાતોક (અનકાર શાસ્ત્રનો ગ્રન્થ)
 (૪) પરમાર્થસાર અથવા આધારકારિકા ઉપર ટીકા (૫) બોધ પદ્યશિક્ષા,
 (૬) તત્ત્વતોક સાધ્વીસ આન્હિકવાળો મોટો ગ્રન્થ (૭) તત્ત્વસાર (તત્ત્વતોકનો
 ૨૨ આન્હિકવાળો સંક્ષેપ ગ્રન્થ) (૮) તત્ત્વનટ્યાનિધિ તત્ત્વતોકનો વધારે સંક્ષે
 પમા સાર (૯) પરાત્રિશિક્ષા નામના આગમ સૂત્ર ઉપર ટીકા તેઓ ધણા
 તત્ત્વગ્રન્થોના અનુવર્ત્તો આપે છે બૃહદારણ્યક અને ભગવદ્ગીતાનો ઉ તેમ
 કરે છે પાણિનિ પત્રજલિ અનુદરિ વિગેરેના નામ નિર્દેશ પણ કરે છે
 પોતાની શાખાના પ્રાચીન ગુરુઓ બદ્દ નારાયણ ઉત્પન્નને વિગેરેના અવન જો
 આપે છે પરંતુ કોઈ જગાએ તક મળે ત્યજ નામ નિર્દેશ કરતા નથી
 તેથી ક્ષણસુત્ર, ભગવદ્ગીતા અને ઉપનિષદો ઉપરના થી સંકરાચાર્યના બાળ્યો
 ઇ.સ. ૮૨૦ ના અન્સામા થયેના તે તેમના જોવામા આવ્યા નાંહ હોય
 શ્રી તત્ત્વચાર્ય (૮૨૦ અવસાન) અને અભિનવ ગુપ્ત ॥ તત્ત્વતોક (૮૩૮)
 વચ્ચે લગભગ સો સવામો વર્ષનો ગાળો પડે છે માહેશ્વરમનની દૈત્યવાદી
 કારમીગની અમર્તકમંદની શાખાનો અભ્યાસ ઔરંગના પુત્ર રમાનાથ દ્વારા
 અભિનવગુપ્તે કર્યો હતો શ્રીનાથમંદની દૈતાદૈત વિદ્યા જ્ઞાતિગજના પુત્ર
 દ્વારા મેળવી હતી, અર્ધચંદ્રકમંદની વિદ્યા સુમતિનાથના સિધ્ધ શલુનાથ
 દ્વારા મેળવી હતી, અને પોતાના વજ્રમંદની અદ્વૈત વિદ્યા તેમજે પોતાના
 ગુરુ લક્ષ્મણગુપ્તદ્વારા મેળવી હતી આ પ્રમાણે કોઈપણ વિદ્યા મેળવવામા તેમજે

કચ્છ રાજા જાણતી નથી. જેવું તેમનું અધ્યયન હતું અને વ્યાપક હતું, તેવું તેમનું અધ્યાપન પણ મર્ગવાળું અને વિશુ હતું. તંત્રાલોક નામનો વિપુલગ્રંથ જોતાં સમજાય છે કે કાશ્મીરમાં વિદ્યાપ્રાપ્તિનો રસ પુરપોષ લેતા એટલું નહિ પરંતુ સુશીલ સ્ત્રીઓ પણ તેમાં ભાગ લેતી હતી. યશસ્કર-રામના મંત્રી વલ્લભના પુત્ર સૌરિનાં પત્ની વત્સાલકાએ આ તત્ત્વચિંતકને નિવાસસ્થાન આપ્યું હતું; તેમની પરિચર્યા યોગેશ્વરદત્તાનાં વૃદ્ધ માતા આઘાએ કરી હતી, અને તેમાં સૌરિના પુત્ર કર્ણની વધૂએ મદદ કરી હતી. દીક્ષિત મંડળીમાં સૌરિના પુત્ર કર્ણ, પોતાના નાનાભાઈ મનોરથ, કર્ણના બંધુવર્ગના મંદ્ર, પોતાના મંબંધી વર્મના હિરણ્યચક્રક, અભિનવ અને પદ્મગુપ્ત વિગેરે દશબાર શિષ્યોના રહસ્યબોધ અર્થે આ અદ્વૈતાચાર્યે આ તંત્રાલોક ગ્રંથ રચ્યો હતો.

અભિનવગુપ્ત પછી ત્રિકલ્પર્શનના પ્રબલ સ્વતંત્ર વિચારક દ્વૈમરાજ યમા જાણાય છે. તેઓ અભિનવગુપ્તના શિષ્ય થાય. તેમણે (૧) રૂપદંભદોહ (૨) શિવસૂત્ર વિમર્શિની, (૩) પ્રત્યભિજ્ઞા હ્રદય અને (૪) વિજ્ઞાનભૈરવ ઉપર ટીકા લખી છે. ત્યાર પછી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત સાહિત્ય નવા નવા બાવવાળું આ શાખામાં ખાસ જાગ્યું નથી. અને તેનું કારણ એવું જાણાય છે કે ઈ. સ. ૧૩૩૯ માં કાશ્મીરમાં મુસલમાન વંશની સ્થાપના થઈ હતી. અને ઈ. સ. ૧૫૮૭માં અકબર ખાદશાહે કાશ્મીરમાં અને મોગલ રાજ્યમાં જોડી દીધું હતું. પરંતુ આ ઇશ્વરાદૈત મતની એટલી જાંધી ત્યાંની પ્રજા ઉપર હતી અસર થઈ હતી કે આખાલટલે ત્યાં શૈયો થયા અને કાશ્મીરી ભાષામાં આ શૈવાદૈતનું સાહિત્ય ધણું પ્રસર્યું છે. આપણે ત્યાં જેના મોરંબાઈ વિષદ્ધ-ભક્ત તેવા કાશ્મીરમાં લક્ષ્મેશ્વરી શિવભક્ત થયા. એકે વિષદ્ધની ભક્તિ ઉપર બેખ લીધો, બીજાએ શિવભક્ત ઉપર લેખ લીધો.

લક્ષ્મીવાદ અથવા લલ્લેશ્વરીના વાક્યો કાશ્મીરીઓના મુખમાં રમતાં વાક્યો છે. શ્રીનગર પાસે જ માર્ગ ઉપર આવેલા શિંપુરા ગામમાં તે બાઈ જન્મ્યા હતા. પદ્મપુર અથવા પાપુરમાં તે બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં પરણ્યાં હતાં. નાનપણથી તે અદ્વૈત ખુમારીમાં મુગ્ધા હતા. સાસુએ ઘણું દુઃખ દીધું હતું. તેના સંબંધમાં ઘણી ચમત્કારી વાતો ચાલે છે. કહે છે કે તેણે “લલ્લા ત્રાગ”

નામનું સરોવર એકદમ ઉત્પન્ન કર્યું હતું તે બાઈ પોતાના પિતા મિદ્ધ શ્રીદેવ (સિદ્ધમોય) છે એમ કહેતી હતી અને નામના મુખવમાને કામીનો દનિદામ લખ્યો છે તેમા તે યોગિની ઈ સ ના જાદુમા નેમમા યત હતા એવો ઉલ્લેખ છે તે એટલા બધા જ્ઞાનમગ્ન હતા કે દિગ્ગજ જ્ઞામા ક્રન્તા હતા તેમના વાકીની મંજૂરમા જાયા બગ્ગ ગજનને કરી છે, પરંતુ મુખવાનો જેના જોઈએ તેના સ્પષ્ટ તેઓ કરી શક્યા નથી સંપદ અતીક્રમોદાતી નામના મુખવમાન એનીઆએ કાસ્મારમા મુનનમાન ધર્મનું પ્રમાણુ કરના બાઈ પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યારે લગ્નાયોગિની સિદ્ધાન્તનું પ્રસારણ કરતા હતા પણ વરૂં વરીને બંનેની પ્રતિષ્ઠા નમકાતીન હતી અને પરમ્પરના મન ઉપર ઉડી અમર થઈ હતી છ વર્ષ સુધી અતીક્રમોદાતીએ કાસ્મારમા ઈન્દ્રામ બમ્મિના પ્રસારણને પ્રયત્ન કર્યો હતો અને લ રેશ્વરીએ પોતાના ઈદ્દના શુભ ગાયા હતા નીચેના વાકો આ યોગિનીના અન્ત બાવને દશાવરા બસ થયે —

તૂરિ સલિલ્ સદ્ગતાય્ તૂરિ
 ઘમ્મત્રિગેય્ મિદ્ધામિન્ન વિમશીં ।
 ચૈતન્ય રષ્ ભાતિ સવ્ સમે
 શિવમય ચરાચર જગ પશ્યા ॥

માયાની જડતાનાશુ જગત્ પરજના કટકા જેવું છે તુરીય બોધ જગ જેવો છે બિજાભિન વિમશીં—દુષ્ક્રિયાના અભિમાનો—માકાળના કણો જેવા છે એ ત્રણે, ત્યારે રવિ ઉગે છે ત્યારે, સરળા શમી જાય છે, અને એક નિર્મલમ અને છે આ ચરાચર જગતને શિવમય જુઓ

અકુચ ઔકાર યુસનાભિ દરે
 કમ્પુય્ વહ્લાંહસ્ સુમ્ગરે ।
 અકુચ્ મન્તર્ યુસ ધ્યતસ્ કરે
 તસ્ સાસ્ મન્તર વ્યાસ્ જન કરે ॥

જેશે નાભિમડળમા અખડ ઓકાડનો નાદ જગત્યો છે, અને સરળા વહ્લાડનો નાદ પ્રસરીને સાબત્યો છે, તેણે અખ-મન્ત્ર ચિત્તમા ધર્યો સમગ્રને! તેને બીજા સહસ્રમત્રો શુ ઉપયોગના ?

• યિહ્ યિહ્ કરસુય્ અર્ચુન
 વિહરસ ઉચ્ચયમ્ તિય મનથર્ .
 હ્ય યિથ હગ્યમ્ દેહસ પરિચય્
 સુય પરમશિવુન તનથર્ ॥

જે જે હુ જ તે મારી અર્ચા છે, જે જે હુ વાણી વડે યોધુ તે મારો
 મન છે, જે જે દેહ મારે પરિચયમાં આવે તે તે મારો પરમશિવ મારેનો
 તન્મયોગ છે

જાનેશ્વરીના વા-યોમા હડી ભક્તિ અને શિવનું સ્વરૂપજ્ઞાન ઝળકે છે
 શુભગતી ભાષામાં તેના વાક્યોનો અનુવાદ મગ્યનાથી થઈ રહે તેની આ
 જૂની કાશ્મીરી ભાષા છે

(૮) ત્રિકે અથવા પ્રત્યક્ષિજ્ઞા દર્શનનો સાર.

આ શિવદૈત રાજ્યમાં વિજ્ઞાનવાદનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે મૂલ
 શિવમૂત્રો જે વસુધુમને સ્વપ્નમાં પ્રદર્શિત થયા હતા, અને જે મહાદેવગિરિ ઉપર
 કેનગ્રેષ્ઠા નિઘમાન છે, તેમાં શિવની ત્રણ રૂપિણા જેવા ત્રણ ઉન્મેષો છે
 પ્રથમ ઉન્મેષમાં ચૈતન્યમાત્મા-આત્મા સ્વપ્નપ્રદાશ ચૈતન્ય છે, એ સિદ્ધા-
 ન્તનું પ્રતિપાદન છે, બીજા ઉન્મેષમાં ચિત્તેન્દ્રિયઃ આત્મ ચૈતન્ય ધનીભાવને
 પામી મત્તરૂપ બને છે એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન છે, અને ત્રીજા ઉન્મેષમાં
 આત્માચિત્તમ્ એટલે સ સારી જીવ ચિત્તરૂપ છે એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદનમાં
 છે જેમ અગ્નિ તત્ત્વ વિશુદ્ધિએ અત્યંતિ વિગ્રેષ્ઠા ગુપ્ત એ તેમ સામાન્ય ચિત્તિ
 અથવા જ્ઞાનપ્રદાશ આ સર્વ રિશ્તમાં ગુપ્ત છે, જેમ ઉત્તર અને અધર અગ્નિ-
 ચિત્તા ધર્મશુદ્ધિ ગુપ્ત અગ્નિ પ્રકટ થાય છે તેમ સામાન્ય ચિત્તિ અથવા પર-
 માત્મ પ્રદાશ સ્ફુલ્ભિત જેવું ઉપ પડે છે અને વિભર્ગ અથવા ગકિત કહે
 છે ચિત્તિનું સામાન્ય પ્રદાશ જેવું ઉપ તે ચિત્તતત્ત્વ, તેનું વિગ્રેષ્ઠ પ્રદાશ-
 વાળું વિગ્રેષ્ઠ નામનું ઉપ તે ચૈતન્ય ગકિતતત્ત્વ ચિત્તતત્ત્વમાં સામાન્યજ્ઞાન
 હોય છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને દર્શણમાં પ્રતિનિધિ પેઠે સમુપ જોવાને
 કેન્દ્રિત થાય તે આત્મ પરમર્થ કળાદરી ગમ્મિ કહેવાય શિવ એટલે ચિત્ત,

શક્તિ એટલે ચૈતન્ય અને અસ્થિતિ દ્રવ્ય છે ચિત્તિ વિના ચૈતન્ય નથી, શિવ વિના શક્તિ નથી, તેથી જ મને ચૈતન્ય વિના ચિત્તિ અનુભવમાં આવતી નથી, શક્તિ વિના શિવ અપ્રકટ છે જગત્નો કોઈ પણ પદાર્થ જ્ઞાનપ્રકાશથી વીરજાયા વિના અનુભવમાં આવતો નથી મારાસ પદાર્થમાત્રનું અગ્નિતત્ત્વ જ્ઞાનપ્રકાશ હોય આધાર મળે છે આથી આ શાસ્ત્રનો આદ્ય-સિદ્ધાન્ત એ છે કે —

ચિત્તિઃ સ્વતંત્રા વિશ્વસિદ્ધિદેતુ ॥

ચિત્તિ શક્તિ પોતાના જ નિયંત્રણમાં રહી આ મમમ વિશ્વની નિહિત્વ કારણ છે જેની રીતે બ્રહ્મસૂત્રમાં બ્રહ્મકાંક્ષુનાસદ્મા બ્રહ્મને માયાનો આધાર લેતો પડે છે, તેવો આચાર આ શાસ્ત્રમાં માનવામાં આવતો નથી આ શૈવસૂત્રના શિવકાંક્ષુવાદમાં શિવ પોતે જ શક્તિસંપન્ન છે, અને તેમાં સર્વ ઐશ્વર્યનો સાગ રહેતો છે, એવું મતન્ય છે આ કાંક્ષુથી કેવળ અથવા શાંતબ્રહ્મનો વિનાશવાદ આ શાસ્ત્રમાં નથી, પરંતુ ચ્છુરત અથવા સ્પષ્ટભાવવાળો વિજ્ઞાનવાદ આ શાસ્ત્રમાં છે આ અથમા સાકર અદ્વૈતથી કંઈક ભેદ, વાગો છે તેની સાથે જેમ શમાનુજના વિશિષ્ટ અદ્વૈતમાં ચિત્ અને અચિત્ત્વ જીવ અને જગત્તરૂપ નિત્યતત્ત્વોરૂપ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ થયેલા નારાયણ અથવા વાસુદેવનો સ્વીકાર છે તેવો આ શિવાદ્વૈતમાં નથી મૂલ્ય વસ્તુ પોતે જ પોતાના શાકત બળવડે વિશ્વરૂપે બાંધે છે, અને પોતે જ સંકુચિતરૂપ ધરી અહીં અથવા જીવરૂપ બને છે, આ પ્રમાણે બ્રહ્મદ્વૈત, વાસુદેવાદ્વૈત, અને શિવાદ્વૈતમાં સૂક્ષ્મભેદ છે પ્રથમમાં મૂલતત્ત્વ નિર્વિગેય ચિત્તિરૂપ છે, અને તે અનાદિ અનિવચનીય માયાવડે જગત્ કાંક્ષુ બને છે, એવું મતન્ય છે, બીજામાં મૂલ-તત્ત્વ સંવિશેષ ચિત્તિરૂપ છે, પરંતુ વિશેષ જે નારાયણ અથવા વાસુદેવ તેનાથી ભિન્ન અસ્તિત્વ, સિદ્ધ અસિદ્ધરૂપ વિશેષણોનું નથી એવું મતન્ય છે, ત્રીજામાં મૂલતત્ત્વ પોતે જ પ્રકાશ અને વિમર્શ એટલે સામાન્ય પ્રકાશ અને વિશેષ પ્રકાશરૂપ છે, અને તે સ્વેચ્છાથી વિશ્વરૂપે બાંધે છે, સ્વેચ્છાથી નિયંત્રિત અથવા સંકુચિત થઈ જીવરૂપ બને છે, અને સ્વેચ્છાથી પુનઃ અનિયંત્રિત સ્વાત્ત આગળ એટલે પરમવિકાસવાળું થઈ સિદ્ધરૂપ બને છે, એ પ્રકારનું મતન્ય છે

આ અન્ય ત્રિતિ અથવા અપદ્ધાણુ ગિન ચૈતન્ય ત્રણભાવમા પ્ર-
ચાલ છે (૧) પ્રમાતૃભાવ એટલે જાતૃત્વ આભમાનનાણુ (૨) પ્રમાણુભાવ
એટલે જ્ઞાનસામુદાય અને (૩) પ્રમેયભાવ એટલે જેમરૂપ .

આ ત્રણ ભાવનાણુ અપદ્ધત્વ અથવા શિવચૈતન્ય ને પિલમે છે તેનું
નામ નિશ્ચ અથવા જંગમ તે વિશ્વ નાના ભેદરાણુ ભાગે છે, અને તે ભાસ-
વાના ક્રમમા પોતાને અનુકૂલ માલકનુ રૂપ ધારણ કરે છે આ ત્રણ અન-
ભાસના ક્રમને અધના અથવા માર્ગ ગ્રહે છે એક અધના શુદ્ધ છે જેમા આ
પ્રમેય અને પ્રમાતૃ વર્ગ મૂલ શિવત્વ સાથે અભિન્ન છે એવું ભાન પ્રમા-
તાને હોય છે, બીજા અધના શુદ્ધાશુદ્ધ છે જેમા પ્રમેય અને પ્રમાતૃવર્ગ ચિદ-
ચિદ્ધી મિશ્ર ભાસે છે, ત્રીજા અધના અશુદ્ધ છે જેમા પ્રમેય જડ છે અને
પ્રમાના જુદો છે, અને શિવપ્રમાતા જાણે નથી એવું અપદ્ધ ભેદભાન હોય છે
શિવ-શક્તિરૂપ ચૈતન્યના મુરબુના આ ત્રણ અધવામા પ્રમેયવર્ગ તત્ત્વ, ઈશ્વર
અને ભુવન એવા ત્રણરૂપ પડે છે, પ્રમાણુ વર્ગ-સ્ત્રી પદ અને વાગ્ન
અથવા મત્ર એવા ત્રણ રૂપ પડે છે અને પ્રમાતૃ વર્ગ-અનુભવ ક્રમના
અભિમાનવાળો હોય છે

જ્યારે નિશ્ચમાન હુ હુ એવા મુદ્દ અહતાવાળા ભાવનો આવેશ
જાગે ત્યારે મહાગિનત્વ ઉદય થયું સમજવું, જ્યારે ૨ વિશ્વરૂપ હુ એવું
રૂપદ્ધ “આ” પણુભુ ભાવ અમુદ્ધ “૧” ભાવમા મન્ત થયેલું હોય ત્યારે
ધૃતિગત્ત્વનો જિમ સમજવો, અને જ્યારે “૧” અને “આ” સમગમે
ભાસે ત્યારે શુદ્ધ વિદ્યાતત્ત્વ અથવા વિવેકનો ઉદય થયો મમજવો આ પ્રમાણે
જે અનિમાનીઓને વિશ્વાતોર્ણ, નિશ્ચમય અને બિજ વસ્તુમય-એવા ક્રમશઃ
ભેદ, ભેદભેદ અને અજેવાગો અનુભવ જાગતો ગ્રહે, તેઓ સદાશિવતત્ત્વ,
ધૃતિગત્ત્વ અને શુદ્ધ વિદ્યાતત્ત્વમા હોઈ કાર્ય-જ્ઞાની કનાનો આશ્રય લઈ
ભુવન ગચ્છી ગહેનારા શુદ્ધ પ્રમાતાઓ ગ્રહેવાય આ શુદ્ધ પ્રમાતાઓ અથવા
અભિમાનીઓને વિજ્ઞાનાકેશ એવી સંજ્ઞા આપવામા આવે છે, કામ્યુદે
તેમને કર્તાત્વ બધ વિનાના શુદ્ધ ભાધનું અભિમાન હોય છે

આ શુદ્ધ અધના મૂળમા પછી શિવચૈતન્ય ગાયાત્રે રચન આદ્ય થાય

‘ છે આ આત્મ શિવચેતન્યમા પણ અનાનનું-અનનું નાણુ બાન હોય છે
 આ માયાતત્ત્વથી આત્મ થયેલા અભિમાનીને શૂન્યપ્રમાતા અથવા પ્રલ
 લાકલ દો છે, કામ્યુદે તેમા તે “ અભિમાનીનું ચિત્તરૂપ સાધન રૂપ
 અથવા લીન જેવુ હોય છે ” આ આત્મ ભૂમિમાયાથી નહ- નજોતો અ-
 ભિમાની મ્વમનુષ્ય અનુચાઓ ભોગવે છે, અને જામન અનન્યમા પણ
 શિવચેતન્યની સ્વાભાવિક ગતિઓને ધ પ્તિ મયાદિન થયેલી ભોગવે છે
 પગમ શિવની સ્વાભાવિક બોધિ” માયાનમ્નિથી દ કાર્ પોતે અન્યવન
 બામે છે, પગમ શિવના સ્વાભાવિક અનત કૃત્વ અથવા ક્રિયાનમ્નિ કલા-
 તમ્નિથી હણાઈ જઈ પોતે અપ-તા બામે છે, પગમશિવની સ્વાભાવિક
 નર-તા વિદ્યાશક્તિ એવે અપ જાણવાના બલથી દ કાર્ તેને પોતામા
 અપજના બામે છે, પગમશિવની સ્વાભાવિક નિત્યનૂમિ ગમ શમિતવડે દમાઈ
 તે પોતાને અનુમ માને છે, પગમશિવની નિત્યોદિત શક્તિ કાલશક્તિ વડે
 હણાઈ આયુરની મયાદામા બધાયેતો પોતાને ભુએ છે, પરમશિવની સ્વા-
 ભાવિક સ્વત ના નિયતિ શક્તિવડે દમાઈ તે પોતાને અમુક મર્પણમા જ-
 ઈ-તા, જાન અને ક્રિયાને નહસ બનાવતો ભુએ છે માયા, કલા, વિદ્યા,
 રાગ, કામ અને નિયતિ તત્ત્વો શિવચેતન્યના કનુકા અથવા આવરણો અને
 છે આ છે કનુકા અથવા આવરણોથી દ કાયેતો અભિમાની સકલ કલેવાય છે

આ શુદ્ધ શુદ્ધાશુદ્ધ અને અશુદ્ધ અધ્વાના પ્રમાતાઓ અથવા
 અભિમાનીઓ પુન સાત વર્ગમા પડે છે -(૧) શિવાભિમાની જેઓને પોતાનુ
 પૂર્ણ સ્વરૂપ દુટ છે તેઓ, (૨) મન મહેશ્વરાભિમાની જેઓ સદાશિવ
 તત્ત્વમા ભુવન રચી રહે છે, (૩) મત્રેશ્વરાભિમાની જેઓ ઈશ્વર તત્ત્વમા
 ભુવન રચી નહે છે, (૪) મનાભિમાની જેઓ શુદ્ધ વિદ્યાતત્ત્વમા ભુવન
 રચી રહે છે, (૫) નિજાનાકલ એટલે માયાથી હપગના અભિમાની, (૬)
 પ્રત્યાકલ માયામા લીન અભિમાની, (૭) સકલ એટલે સર્વ કનુકાથી દ કાર્
 પ્રકૃતિથી પૃથ્વીપર્વતના સાખ્ય તત્ત્વોમા પોતાનું અભિમાન બાધી રહેનારા
 મેકુચિન પચીસમા પુરૂષ

આ સાત પ્રમાતાવર્ગના અભિમાનીઓ શુદ્ધ અધ્વાના-શિવ શક્તિ, સદા-

શિન, ઇશ્વર અને શુદ્ધ વિદ્યા-એ પાન તરવો, મિત્ર અધ્યાના માધ્યમથી નિયતિ પર્યંતના છ કે ચુદ તરવો અને અશુદ્ધ અધ્યાના યુદ્ધથી માડી પૃથ્વી પર્યંતના માધ્યમાધ્યાના પન્વીમ તરવો મળી એ દર ઝીસિ તરવોમા પોતાને અનુરૂપ પ્રમાણુવર્ગ અને ગુણને અથવા વ્યવર્તને મેળવી તે વડે દાર્થગુણ વર્ગનું ભુરન રથી મુક્ત અથવા ઉદ્ભવી બદાનદ અથવા ભવોદ્ભવી અને બદ એટલે ભરી દશા ભોગવે છે

સબ અથવા બદ પ્રમાતા અથવા ચમારી ૭૫, ઉપર પ્રમાણે સ્વતન શિનચેત ય ૩૫ છતા, નિતિના મકોચનાળો, પાતામા સર્વ વિચને ગુમ કરી ગહેનો છે બે એ અમ કુચિન થાય તો નિચને સનાશે, પૃથ્વીથી માડી શિન પર્યંતના છીસ તરવોને અનભાસ રી, બહુી રહે

જેની રીતે શિનની નિતિશક્તિના સકોચનાળુ ચેતનમય જનનુ સ્વરૂપ છે, તેનીજ રીતે તે ચિતિશક્તિ ચૈત્ય અથવા નેવ (આતર અથવા બાહ્ય) બાનવડે સમય પામે તેનુ નામ ચિત નેમ પુ પની કલિપા નિમ્સિત થાય તેમ ચૈત્યથી સકુચિન થયેલુ ચિત વિમ્સિત થઇ ચેતનરૂપ જાને વિશ્વનો અનભાસ રાવે આ પ્રમાણે નીચેની ત્રિસૂત્રીમા આ વિજ્ઞાનનાદનો સાર છે — (૧) ચૈતન્યમાત્મા-પ્રમાત્મા ચૈતન્યરૂપ એટલે સ્વતત્ર પ્રમાતા શક્તિનાળા છે

(૨) ચિત્તં મંત્ર — ચૈત્ય વડે સમય પામેની ચિતિશક્તિથી ઘડાયેલુ ચિત તે ચેતન્યને ઉધાડનાનો એક મન છે

(૩) આત્મા ચિત્તમ્ — સકોચ પામેની ચિતિશક્તિરૂપ જાનાત્મા ચિત-રૂપેજ દેખાય છે હુકામા પરમશિનની ચિતિશક્તિનુ અધિમય સ્વરૂપ તે ચિત્ત તેને અધિરૂપે અનુમન રનાર તે પ્રમાતાચેતન તેને મનનામના ઉપાય વડે ઉઠેની પૂર્ણુ ચિનભાવ જગવે એ પરપ્રમાતારૂપે મિયિતિ આ પૂર્ણુ ખ્યાતિ અથવા પૂર્ણુ શિનભાવને પ્રમટ કરનાના તલુ ઉપાનો છે — (૧) સાબર ઉપાય જેમા માન પૂર્ણુ ખ્યાતિવાળા અનુભવી ગુરૂની માન સાબરી દક્ષિણ-દક્ષિણથી સ્વરૂપનુ બાન બગે તેવો કમ, (૨) સાકત ઉપાય જેમા દીક્ષાના કમથી પ્રાપ્ત થયેલા મત્રની ભાવના વડે સિદ્ધિ કરી સ્વરૂપનુ બાન કરનાનો કમ હોય છે, અને (૩) આત્મક ઉપાય એટલે જેમા અદ અનના દીક્ષામરો

તેના સવ અવેશનુ મોલન કરી જપ, લેખ, અર્ચન, ધ્યાન વિગેરે સમગ્ર ક્રિયાકલાપરો રચરૂપનું બાન કરાવવાની પદ્ધતિ હોય છે આ ત્રણે હિપાયોમા નીનતર, ત્રીન અને મદ શક્તિપાતની અપેક્ષા પૂર્ણ પ્રમુદ્ધ મુગ્ધારથી રહે છે

શુદ્ધ સિવ ચૈતન્યનુ અભિમાન સદાગિન, ઇશ્વર, અને શુદ્ધવિદ્યાની તત્ત્વભૂમિકામા સ્પષ્ટ રહે છે, સંકુચિત પ્રવચ અભિમાન માયાભૂમિકામા ગહે છે, મંકુચિત પ્રકાશમા અભિમાન માયાથી નીચેની કલા, નિદ્રા, રાગ, વાંચ, અને નિયતિરાણી પચ કંચુકોની ભૂમિકામા ગહે છે, અને કેવલ બેદનુ અભિમાન પુરપને, પ્રકૃતિથી પૃથ્વી પચન્તની ચોરીસ તત્ત્વ મર્યાદામા, ગહે છે આ સર્વ ભૂમિકામા સિવપ્રકાશ પોતે અવિકૃતભાવે રિદ્ધમાન ગહે કે, પરંતુ અણુમય, કર્મમય અને માયામયનરે દકષમેયા પ્રમાતાને તે ઓળખાતો નથી

પોતાના શુદ્ધસિવ સ્વરૂપને જૂની જાણ, હુ બિન્ન અસ્તિત્વનાજો પ્રકાશ રૂપ હુ આવુ પ્રથમ મહોચવાગુ જે પ્રકાશનુ રૂપ ધડાવુ, તેનું નામ અણુમય આ એકલા અણુમયવાળા અભિમાનીને વિદ્યાનાકલ કહે છે, કારણ કે તેમા માત્ર સિવપ્રકાશ એટલે વિદ્યાનમાત્ર સંકુચિત રૂપ ધારણ કરે છે, અને કર્તૃત્વ ગૌણ રહે છે વેદાન્તીઓની પિંડસ્ય સાક્ષીપણુની સ્થિતિ તે આ ત્રિકર્દર્શનવાળાની વિદ્યાનાકલ અવસ્થા જેવી છે આ સ્થિતિ તુરીય છે જો કે સિવ જેવી તુરીયાનીત નથી તેમા અહનું શુદ્ધ સ્વરૂપ હોય છે, પરંતુ તે મર્યાદિત હોય છે

આ મય પછી પોતાનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે જ નહિ એની ભાવના જાગે, અને જે છે તે કલાથી માડી પૃથ્વીપર્યન્તના તત્ત્વોજ છે એવુ પ્રકાશનું આવરણ થકુ તેને માયામય કહે છે આ માયામય સાથેના અણુમયવાળા પ્રકાશને પ્રલયાકલ પ્રમાતા અથવા જીવ કહે છે, કારણ કે તેમા અણુપ્રકાશ મૂર્તિત અથવા પ્રવચગ્રસ્ત હોય છે આ સ્થિતિ તે વેદાન્તીઓના સુષુપ્ત આભમાની અથવા પ્રાયણ એટલે મરણ સમયના મૂર્તિત જીવની અવસ્થા જેવી છે અસાનર પ્રવચ અથવા મહાપ્રલયમા પણ સમગ્ર પ્રમાતા વર્ગ અથવા જીવ સનુદ્ધ આવી પ્રવચાકલ અવસ્થામા જ રહે છે સાધ્ય શાસ્ત્રમા આ અભિમાનીને પ્રકૃતિત્રીન કહે છે

માયાની અધારીમાથી કષ્ટ વિદ્યાતત્ત્વનો પ્રકાશ જાગે, અને અપ-
દર્શન દર્શવનાં કેલા જાગે, તૃપ્તિભગ કરનાર ઇન્દ્રિયા અથવા રાગ જાગે,
નિત્યત્વનો ભગ કરનાર કાલ અથવા પ્રેમેયોની ક્રમવાર પ્રતીત કરાવનાર
બન જાગે અને કાર્યકારૂણી સાકળમા જડકામેલા પ્રેમયો નિયતિવડે પાત ન-
તારાના દેખાય ત્યારે છ કસુમેથી આપ્ત મસારી કર્મપાશથી બધામેલો
અથના કર્મમલપટ્ટી લેપાયેનો થાય આ નસે મનવાળી સ્થિતિ ભોગવનાર
તે સદલ તેમા માત્ર ૭ કસુકો વડેજ વ્યવહાર કરે ત્યારે અમાવસ્થા, અને
પ્રકૃતિથી માડી પૃથ્વી પર્યંત નીચે ઉતરે ત્યારે જાગદનમ્થા

આ પ્રમાણે આપણા અભિમાની અથવા મસારી જીવની નીચેથી ઉચે
ચઢતી પાયરીએ! આ પ્રમાણે થાય છે —

૧ સંજલ— { ૧ પુરુષપ્રકૃતિમા તત્ત્વમયજની પૃથ્વી પર્યંતના ચોનીસ તત્ત્વોમાએ
૨ કલાથી માડી પુરુષ પર્યંત નીચે ઉતરી વ્યવહાર કરે

૨ પ્રવયાકલ—૩ માયાપુટમા ઢકાઈ લીન થાય

૩ વિજ્ઞાનાકલ—૪ માયાથી ઉપર જાય અને શુદ્ધવિદ્યાના અર્પણથી પોતાના
નજી મનેને તોડે અને માયાથી પુરુષનો સ્વેદ કરે

૪ મનાભિમાની—જેઓ પોતાના અર્થદિત આજીવાનને તોડી વિભુતાને
ધારણ કરવાના મૈતન્યના કિરણોનડે મકુચિન ચિત્તને બેદી શુદ્ધ વિદ્યા-
ભિમાન જાગે જેમ લૌતિક પરમાજ્ઞ બેદાવાથી “ઈલેક્ટ્રોન” છટા
પડી નિદુત્તરો અવભાસ થાય એની અસંખીન વિજ્ઞાનની સભાવના છે,
તેથી અલૌતિક અણુની (Monad) આ વિકાસની સભાવના છે તેમા
દીમામા મળેના પોતાના નાચ અજિવાળા મત્રનડે તે મત્રના વાચન
દેવતાનો રહેલ થાય, અને પોતાનું આપુરુષ જોહુ છે, અને વિભુશિવરુપ
મત્ર છે જેવું જાન જાગે, અને પોતાની મત્રાત્મક ક્રિયાગતિ સદલ થઈ
અનુભવે એની પ્રક્રિયા છે

૫ મત્રેશ્વર—શુદ્ધ વિદ્યાનો પ્રદેશ વટાવી — અવ મારો ઉદ્ધાર કરના સમર્થ
હું અને અન્યનો ઉદ્ધાર કરી શકું હું એવું જ્ઞાનશક્તિનું બન જેમા
જાગે તેની ઈશ્વરશ્રીગિકાના નિહારવાળા અભિમાનીઓ

- ૬ મનમહેશ્વર — ઇન્દ્રિયબુધ્ધિકાનું ઉદ્ભવન કરી પ્રમાણ ચેતન અથવા જીવ ચેતન સવળા નીચેના તરવોનો પોતામા આસ કહે, અને તે સર્વ તરવો, કલાઓ અને બુનનો માગ ઉન્મેશ્વરે જાગે છે, અને માગ નિમેષથી થીન થાય છે એવી શુદ્ધ ઇન્દ્રિયશક્તિ અથવા સકલ્પ વડે સૃષ્ટિ તથા સહાર કરાના મામર્યાવાળા સંશયિત તત્ત્વમા વિહાર કરનાગ અભિમાનીઓ.

૭ પ્રભુ પ્રમાણ — પોતાની ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને ઇન્દ્રિયશક્તિના વિનવ ઉપગત પોતામા સાદૃશ્યિક પૃથ્વી જ્ઞાન દના ઉદયવાળા અને તે સાથે આ ચારે શક્તિના અખંડ પ્રકાશવાળા શિવયોગીઓ જેઓ પોતામા શક્તિનત્વ અને શિવનત્વનો સમકાને અનુભવ કરી રહે છે તેવા અભિમાનીઓ હોય છે આ પ્રમાણે પૃથ્વી પ્રમાણ અથવા પૃથ્વીખ્યાતિવાળા શિવયોગીનું પદ પ્રાપ્ત થરાના માહેશ્વર દર્શનના ક્રમમા નીચેની સરા દર્શન આપીએતી પરપગ આરી જાય છે એમ હોમરાજ કહે છે

(૧) જૈનન્ય વિશિષ્ટ શરીરજ આત્મા છે—એવું આચારીનું મતન્ય છે તેઓ વાયુ, તેજ, વ્ય, અને પૃથ્વી તત્ત્વોમાજ અભિમાન ધરનારા છે

(૨) ન્યાયરૈમિક મતમા જ્ઞાન, સુખ દુઃખ, ઇન્દ્રિય, ક્રોધ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને મગ્ધાગ એ નવ ગુણના આશ્રયવાળા આત્માને માનનારા મહત્ત્વ અથવા મુદ્ધિતત્ત્વ પર્યંત મદી શકના છે

(૩) હુ ધુ—એ પ્રકારના અનુભવથી જેનું સ્વરૂપ અનુમેય થાય છે અને સુખ દુઃખાદિ ધર્મોથી જે સ્વરૂપ દેકાર છે તે આત્મા છે એવું માનનારા મીમાંસક—અદ્વૈતકાર્ત્ત્વ્ય અને મહત્ત્વ પર્યંત વિચાર કરવા સમર્થ થયા છે

(૪) હુ ધુ—એ પ્રકારના ક્ષણિક વિજ્ઞાનની ધારા અથવા સંતાન એજ પગમત્ત્વ છે એવું માનનાગ મોદો મુદ્ધિતત્ત્વની શ્ચિરૂપ જ્ઞાતિમા પ્રવેશ પામેલા છે

(૫) પ્રાણ એજ આત્મા છે, એના ત્રિસ્પષગર્ભના મતરાળા ક્રિયા-શક્તિના સ્પદમાજ નુમ થઈ આત્માભિમાન ધરનારા છે

(૬) આ સર્વ અસત છે—એવું અભાવાત્મક જગતનું રૂપ માનનારા શત્યવાદીઓ માયાતત્ત્વની મન્યકોટિમાં રહેનારા છે.

(૭) તેવીજ રીતે માધ્યમિક બૈદ્ધે પણ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાનની સામ્ય બાવવાળા સ્થિતિમાં રહેલા છે.

(૮) પરાપ્રકૃતિ ભગવાન વામુદેવ છે, અને તેના તણખા જેવા છવે છે એવું માનનારા પાંચરાત્રો પરમપ્રકૃતિનો પરિણામ માનતા હોવાથી અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં શમનારા છે.

(૯) સામ્ય-યોગ દર્શનવાળા વિજ્ઞાનાકલ બ્રૂમિકામાં રમનારા છે.

(૧૦) આ સમગ્ર વિશ્વસદૃષ્ટિ છે—એવું માનનારા ઔપનિષદો ધર્મ-તત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા છે.

(૧૧) શબ્દ બ્રહ્મભય પશ્યંતીરૂપ આત્મતત્ત્વ છે એવું માનનારા વૈયાકરણો સદાશિવતત્ત્વમાં આવી અટક્યા છે.

(૧૨) આત્મતત્ત્વ વિશ્વથી પર છે એટલે વિશ્વોત્તીર્ણ છે એવું તાત્ત્વિકા માને છે, અને તેઓ શક્તિતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા છે.

(૧૩) આત્મતત્ત્વ વિશ્વભય છે, અને તે આનંદભય છે એવું કૌલમત-વાળા માને છે તે પણ શક્તિતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા છે.

(૧૪) પરંતુ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ વિશ્વોત્તીર્ણ અને વિશ્વભય છે, તે પોતે નામાન્ય પ્રકાશ અને વિશેષ પ્રકાશ અથવા વિમર્શરૂપ છે, અથવા પોતેજ શિવરૂપ અને શક્તિરૂપ છે એવું માનનારા ત્રિકદર્શનના માદેશ્વરો છે. તેઓ પૂર્ણપ્રમાતવાળા છે.

આ સર્વ બ્રૂમિકાનો જેમાં ઝંનબોવ થાય તેવા ત્રિકદર્શનમાં જ્યારે પ્રમાણને પૂર્ણ ક્રિયા અને ક્રમશઃશક્તિ ઉપરાંત આનંદશક્તિ અને સ્વયંસ્ફુરણ-શક્તિ (ચિત્તિ) જાગે ત્યારે જીવન્મુક્તિનો સદ્ભાવ સ્વીકાર્યો છે. જ્ઞાનશક્તિ સુદ્ધિતત્ત્વને લગતી છે એ બેદ લક્ષ્યમાં રાખવાનો છે.

જીવન્મુક્તિનું માદેશ્વરોએ ઉપર પ્રમાણે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેના ઉપાયોનું વર્ણન પણ સવિસ્તર કર્યું છે.

જોમ સર્વ વાદનાદિ સંપ્રતિવાદી રાગન મ્હેઠાથી પગે ચાલી શકે છે તેમ ચિતિ શક્તિ અથવા શિવચૈતન્ય મ્હેઠાથી સંકુચિત પ્રમાણ અથવા છાન-જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી પૃથ્વી પર્યંત નીચે ઉતરે છે આ નીચે ઉતરવાના ક્રમમાં તે પ્રાણુ શક્તિનું રૂપ ધરે છે આ પ્રાણુ શક્તિ પ્રત્યેક પ્રાણીના પિંડમાં મુલાધારથી સ્પર્શપર્યંત આવી રહેતી મધ્યમ નાડી અથવા સુષુપ્ત્તામાં પ્રધાન બાવે રહે છે અને બીજી શાખા પ્રસાખાસાગી નાડીઓ અને જોતોજનનમાં ગુણનાવે ગે છે આ મધ્યમ નાડી અથવા સુષુપ્ત્તા પ્રાણુરહા મુખ્ય નાડી છે તે બદ્ધ પશુઓમાં રાદિવિનાની એટલે ઉત્તરી દોષ છે તેને નિમ્નાવવાથી ચિદાનંદનો સાન થાય છે

આ મધ્યમનાડી સુષુપ્ત્તામાં પ્રાણુશક્તિ જેનું બીજું નામ કુદચિત્તી છે તેનો વિભાસ કંપાના ઉપાયો નિમ્નર્સનમાં -(૧) નિમ્નોનો લય (૨) મધ્યનાડી શક્તિનો મક્રોચ અથવા આકુચન અને તેનું મધ્યમાર્ગમાં પૃથ્વકના બેપૂર્વક ઉચ્ચબહારક પર્યંત પ્રસારણ (૩) પ્રાણુ અને અપાનના પ્રવાહને ઉત્તમ વિશ્રાંતિમાં લાવી રૂત કુભસ્વરે તેના રૂપદનો રોધ મ્હે (૪) હૃદ અને આદિકોટિમાં લઈ હાદશાતને અતકોટિમાં લઈ પ્રાણુશક્તિના પરમ વિભાસરૂઠે ચિત્તનું આનંદસ્વરૂપ અંગોત્રુ અથવા ઉ મેદશામાં ચિત્ત થવું (૫) કોષ પશુ રમણીય વિષમાં ભોગરાસના વિના સ્વરૂપ ચમત્કાંતી દૃષ્ટિરૂઠે નિમમ્ન થવું

આ સરલ ઉપાયો વડે મધ્યમનાડી અથવા સુષુપ્ત્તાનો વિભાસ થાય ત્યારે પ્રાણુપદ સાથે ચિત્તરૂપદ એન્તા થાય છે અને તે સ્થિતિમાં ચિદાનંદની અભિ યન્તિ થાય છે

આવી અભિન્યક્તિની ધારારૂઠે સમાધિમરમર પોધાય છે અને તેથી ઉત્થાન સમયે પણ શિવચૈતન્યના એકપણાની સ્મૃતિ પ્રકટ રહેનાથી તે મુક્ત પુરને નિત્ય નિય ઉદયમાં રહેનારી એટલે સહજ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે જોમને આવી સહજસમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમને પોતાના સિદ્ધશિવ સ્વરૂપનો પદામર્શ રહે છે એટલું જ નહિ પણ તેનામાં સમાવેશજન્યગન પણ ગે છે પૂર્ણ શુદ્ધ અહબાવરૂઠે તે જ્યા ત્યા શુદ્ધચિત્તિ અને શુદ્ધચ

સ્વરૂપનો આનંદ મહામંત્રના વીર્યની પેઠે પ્રસરાવી શકે છે. તે ચિદાનંદના આવેશવાળા આભિમાનિક બલથી તે પરમશિવયોગી પોતામાં તેમ પરપિંડમાં સર્વ વસ્તુના સર્વ અને વિસર્ગને-હિંપાત અને લવને પ્રદાપવાના ચૈતન્યના પ્રભાવને જગાવી શકે છે.

પોતાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે શિવમય છે એટલે પૂર્ણ ચિત્તિ, પર્ણ આનંદ, પૂર્ણ ઇચ્છા, પૂર્ણજ્ઞાન, અને પૂર્ણક્રિયા-એવા પાંચ શક્તિમંડલના સામર્થ્ય-વાળું છતાં પશુભાવમાં મંકુચિત અવસ્થા ભોગવે છે. તેને મુક્તરૂપે ઓળખવું-પ્રત્યભિજ્ઞા કરવી-બૂલેતા પદની પુનઃ રમૂનિ કરી તે પદનો સાક્ષાત્કાર કરવો તેનું નામ “પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન.” નિત્યપ્રાપ્ત શિવપદ બ્યારે પુનઃ અનુભવમાં આવે છે ત્યારે જ તે સ્વરૂપનો આનંદ બને છે: ઉત્પલ્લવે કહે છે કે:-

તૈસ્તેરપ્યુપવાચિતેદ્યમતસ્તસ્થાઃ સ્થિતોડ્યન્તિકે
કાસ્તૌલોકસ્તમાન યમમપરિજ્ઞાતો ન રંતુ ચયા ।

• લોકસ્થેષ તથાનવેક્ષિતગુણઃ સ્વાત્માયિ વિશ્વેશ્વરો
નૈયાલે, નિલલૈભવાય તદિયે તત્ત્વમ્પ્રભિજ્ઞાદિતા ॥

(પ્રત્યભિજ્ઞાકારિકા)

જેમ કેઈ નામિકા પામે તે તે જ્ઞાત્રીઓની નિનતિ વડે તેના કાતને લાવી ઉઠો ક્યો હોય પરંતુ બ્યા મુધી મુલ્યધર્મ વિશિષ્ટ-“આજ મારા પ્રિયતમ” એવી રીતે તે નામિકા ઓળખે નહિ ત્યા મુધી તેની રતિ સંકળ થતી નથી, તેમ આ લોકમા પોતાનો આત્મા વિશ્વેશ્વર છતાં તેના મુણોનું અવસોકન કરવામાં ન આવે ત્યા મુધી તે પોતાનો પૂર્ણવૈભવ દર્શાવી શકતો નથી-આ કારણથી ફરી ઓળખાણ કવ્વાનો પ્રત્યભિજ્ઞાનો-આ ઉપદેશ છે.

(૯) પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શન સાથે જર્મનીની “વિવેચક તત્ત્વ દર્શન” (Critical Philosophy) ની સરખામણી.

સ્વયંપ્રકાજ આત્મચૈત-ય વડે સંકળી વિશ્વની વ્યવસ્થા કરવાનો કાશ્મીરના વિજ્ઞાનવાદીઓનો ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીના કરેલો પ્રયત્ન

(Hegel 1777-1831 A. D.) પર્યંતના વિચારકોની ટ્રેસી સાથે થયેા થયેા જાણે છે. જ્યારે આપણા દેશના પ્રત્યક્ષિજ્ઞાવાદીઓએ “ચિત્તિ શક્તિ સ્વતંત્ર વિશ્વસિદ્ધિનો હેતુ છે” એ સનાનન સત્યમૂત્ર-સૈવધર્મની ભાવના અને યોગપ્રત્યક્ષ વડે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, ત્યારે પશ્ચિમના વિવેચક તત્ત્વચર્ચાઓ (Critical philosophers) ને તેમ મૂત્ર અન્ય સમ્પ્રદાયો મૂર્યુ હતું. એટલે કે તેમને પણ “મ્યથ” પ્રકાશ આત્મચૈતન્ય પૂર્ણ અદ્વૈત તત્ત્વ છે, જેના વડે અને જેના મંમંધમા ગ્રહેવાથી આ વિશ્વનો ખુલામો થઈ શકે છે. (Self-consciousness itself was the ideal unity by which, or in reference to which, the world must be explained).

આ વિશ્વ સુખ્યવચ્ચિન નાટક છે અને તેને સમજવાની બે પદ્ધતિ છે:-એક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની (Scientific) અને બીજી અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની (Philosophic or Metaphysical). વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ આ દૃશ્ય જગત્તી મર્યાદિત ભાવનાને સ્વીકારે છે. દૃશ્ય કારણમાં વિશ્વના વ્યતિ-કરોનું કાલ અને દિશ્વડે મર્યાદીકરણ થઈ, તેમાં ભક્ત નિયમનું મત્ત્ય પ્રવર્તે છે, એટલે નિયતિ શક્તિનું જ પ્રાધાન્ય છે, અને તેમાં કઈપણ ફેરફાર માનવી પુદ્ધિ કરી શકે નેમ નથી પ્રકૃતિના સિદ્ધ નિયમોના જ્ઞાનમસરડે પ્રકૃતિ યોજાના જે જે અગમ્ય રહ્યો પ્રકટ કરે તે સ્વીકારવા, પરંતુ જાતા પુરૂષ તેથી આગળ જવા પ્રયત્ન કરે તો તે મિથ્યા હવામાં બામકા ભગ્વા જેવું છે-આ નિર્ભૂય અર્થાચીન વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો આપણી તણ ઉડી અધ્યાત્મ ભાવનાને તૃપ્ત કરી શકતો નથી-(૧) વિશ્વની ધીરમાં કોઈ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની સના છે (૨) આપણે સચેતન પુરૂષો અથવા હવાત્માઓ દેહાદિના બંધનમાં છતાં સ્વતંત્ર છીએ, અને (૩) આપણે ચૈતન્યરૂપે અમર છીએ પરમેશ્વર, આત્મસ્વાનંત્ય અને આત્માનું અમૃતત્વ (Freedom and Immortality) આ તણ ભાવનાઓ શુ કેવલ ચિકિત્સા છે કે વસ્તુસત્ય છે-આ પ્રશ્ન અધ્યાત્મ વિજ્ઞાનો છે તત્ત્વ વિજ્ઞાનો મોટો પ્રશ્ન એ છે કે-આ પૂર્ણ વિશ્વ જેમ જ્ઞાનંતવિકારો અને પરિણામો જણાય છે, તે સ્વયંમર્યાદિત (Self-determined) કે અન્યરડે મર્યાદિત છે, અને પૂર્ણવિશ્વમય તત્ત્વ કોઈ રીતે

જાનના વિષયરૂપ થઈ શકે એમ છે એટલે કે અનુભવમા આને એવું છે કે નાહ ? આ પ્રશ્ન ઉપર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જીવો મળી શકે તેમ નથી. પણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઉકળી રહે છે વિશ્વનેવની આપણું નાનામા નાનું અથવા મોટામાં મોટું જ્ઞાન એટલું નિર્વિનાશ તાત્કાલિક છે કે દશ્ય કોઈ દૃષ્ટાને અર્થે છે કોઈ પણ દશ્ય કોઈના પણ જ્ઞાનના નિયત્વત ન થતું હોય તો તેના અસ્તિત્વની સાબીતી શ્રદ્ધામાં ઉતરતી જ નથી જ જ્ઞાતાને નાહતો જ જ્ઞાતાને જ ને નહિતો જને . એમ કોઈપણ જ્ઞાતાના જ્ઞાન-મર્યાદામા તે દશ્ય આપણે જ જોઈએ છે અને આ સમયવિશ્વને સમષ્ટિરૂપે એક તત્ત્વ માનીએ તો તે સમષ્ટિ પોતે પોતાના અનન્યતાથી જોઈએ આ વિશ્વજ્ઞના પશ્ચિમમાં વિશ્વનું અસ્તિત્વ અથવા સત્તા કોઈ ચેતન્ય-સ્વરૂપના અર્થે છે એ નિર્ણય નિષ્કેષે છે સત્તા ચિદર્થે છે તેથી ચિદ તેનો આત્મા છે એમ કહીએ તો આશ્વે પ્રમેયનો આત્મા પ્રમાતામા છે, પણ પ્રમાતાનો જ્ઞાતમા પ્રમેયમા નથી, પ્રમાતા અવ્યસિદ્ધ પ્રકાશરૂપ છે પ્રમેય પગડે પ્રમાણિત થાય છે હવે જ્યારે પ્રમેય અથવા દશ્ય પ્રમાતાની જ પ્રમાણિત થાય છે, ત્યારે પ્રમેયનું જ્ઞાન સત્ત્વ પ્રમાણના પ્રકાશના અર્થનિનાતું કોઈ જીવ શકે છે ? એટલે આશ્વે દશ્યને *Thargan itself* અવશ્યક અથવા સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુ કહે છે, પરંતુ તે અનુભવના વિષયરૂપ નથી એટલે આ દૈત સદ્માન પ્રમાણના અવ્યસિદ્ધ અર્થ સાથે બધમેયનો થયો નહિ પ્રમાતાનો પ્રકાશ એ પ્રમેયની સત્તાની પ્રુત્તા કરનાર હોવાથી પ્રમેયનો આત્મા જીવે તો આત્મે, પણ પ્રમેયના અવરૂપનો છેવટ નિર્ણય આપી થઈ શકતો નથી પ્રમાતાના પ્રમાણ વિના પ્રમેય અનુભવતો જ નથી આ સત્ય સ્વીકારવામા ત્રણ પરિણામો પ્રગટ થાય

(૧) પ્રમેયનું (વિશ્વનું અથવા પ્રકૃતિનું) સત્ત્વ જોણું અને પ્રમાતાનું (જીવનું અથવા પુરુષનું) સત્ત્વ પ્રધાન આ પશ્ચિમમાં વિશ્વનું વ્યાવહારિક સત્યત્વ અને આત્માનું પારમાર્થિક સત્યત્વ આની દરે પણ વ્યવહાર સત્યત્વ પણ છે અને પરમાર્થદૃષ્ટિની અપેક્ષાથી આબ સમય અથવા માયામય ગણાવાનું, અને મર્યાદિત પ્રમાતા પણ માયામય દશ્યની નાદશ્યથી રૂપતા જે અનિષ્ટિ રહે તે અમર્યાદિત પ્રમાતા (Absolute) રૂપે ગણાય આ કક્ષા ઉપર શ્રીષ્ટ (Fichte)

નો સિદ્ધાન્ત વળેા વેદાન્તનો માધ્યાનાદ આ ટ્રાંસિડન્ટિ દ્યુતો જાત છે

(૨) બીજો માર્ગ એ નીકળે છે પૃથ્વી પ્રમાણાચેન-ય દ્યુત અને મધ્ય-
દિન દષ્ટાને પોતામા અંતર્ગત કરે દ્યુતરિશ્વ (અચિત્) અને દષ્ટા (ચિત્-મય
ક્રિયા) ને પરસ્પર વિગ્રાધી છે, તે મધ્યના પૃથ્વી પ્રમાણમાં, જેમ વદ અને
તાન્કાના પ્રમાણ મળી જાય, તેમ દ્યુત અને દષ્ટાનો પ્રમાણ કરે દ્યુત અને
દષ્ટા-પ્રકૃતિ અને પ્રમાણ-અચિત્ અને ચિત્ આ પૃથ્વી પ્રમાણના પ્રકાશમા
અન્ન થઈ જાય તે પૃથ્વી પ્રમાણના પ્રમાણમા તે બને સ્વપ્ન તુલ્ય આભામ જ
ગે આ દક્ષા ઉપર શેલિંગ (Schelling) નો વિચાર પ્રવાહ વળેા

(૩) પરંતુ પહેલા માર્ગમા દસ્યને ગાણુ મનાવી જગત્ માયામય
ચાય છે, અને બીજા માર્ગમા દસ્ય અને મયાદિત દષ્ટા-અને સમાન આભા
નમય કોટિમા પડે, છાંટે રીતે માર્ગ એવો પણ દોષ ૬ મૂલ પૃથ્વીતત્ત્વ
(Absolute) કઈ ચેન-ન્યના અધિગ્ગણુ ૩૫ (૬૫) નાહ પરંતુ પોતે
પોતાના અવરૂપને જાણે એવું પૃથ્વી પ્રમાણરૂપ દોષ પોતે સ્વપ્નન હોનાથી
પોતાનું મયાદીકગ્ગણુ કરે અને વિશ્વરૂપે તથા મહુચિત્ પ્રમાણ અથવા અવરૂપે
અવનામ પામે આ દક્ષા પ્રતિ હેગેલ (Hegel) નો મત વળેા

આ ત્રણેમા અત્રૈતભાવનાગો વિગ્રાહવાદ ખરે પરંતુ પહેલામા પ્રમાણ
ઉપ મોક, બીજામા પર પ્રમાણનો ગ્રીમગ અને તેમા પ્રમેય અને માયા-
પ્રમાણ સમમલનાગો સમાધિ જાય અને ત્રીજામા સર્વ બેદોનો ખુલામો
કુમશ વિવિકત થતા પૃથ્વી પ્રમાણનો સ્વરૂપ વિચાર મળ્યાય કશ્મીર ત્રિક
દર્શનના વિચારકોમા અને તેમા મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પલ્લવ અને અભિનવ
પુમના પ્રયોગમા પૃથ્વી પ્રમાણ (ચિત્) પ્રમેય (વિશ્વ) અને સકુચિત્ પ્રમાણ
(૭૫) આ ત્રિક તે મહેશ્વરનો વિશ્વમય થવાનો અને ને સાથે વિશ્વેતીર્થ
જીવાનો સ્વાભાવિક વિનામ છે-આ નિર્ણય થયો ૮ અને તે ઘણે જાગે
હેગેલના અર્થિમ નિર્ણયના સરખો છે

શક્તિજ્ઞાન વિના દેવિ મુક્તિર્હાસ્થાય લલ્પ્યતે ॥

(૧) સૈવદર્શન અને શાક્ટદર્શનનો પરસ્પર સંબંધ

સૈવદર્શન અને શાન્તદર્શનનો પરસ્પર સંબંધ આત્મા અને દેહ જેનો છે સૈવો ને જ્ઞાતો તત્ત્વસિદ્ધાન્તમા લગનમ મળતા છે સૈવોના છત્રીસ તત્ત્વો શાક્ટોને પ્રીકૃત છે ગયા પ્રકૃષ્ણમા ત્રિક્ષર્ણનના પ્રાતપાદનમા આપણે જોયું છે કે આપણા ગ્રંથની અત્યભિજ્ઞા થરામા નવું ઉપાયો છે (૧) જ્ઞાનન ઉપાય, (૨) શાક્ટ ઉપાય અને (૩) આણુન ઉપાય તેમા બીજા અને ત્રીજા ઉપાયના નર્ણનમા સૈવ દર્શન શાક્ટનનનુ રૂપ પડે છે

મૂલ તત્ત્વ પ્રકાશ અને તેની સત્તા સિર આપરામા આવે છે તે તત્ત્વ ન્તાએ આત્મપનમર્શ કરે એટલે પોતાના ગ્રંથને ઓગખવાને ઉન્મુખ થાય ત્યારે વિમર્શ અથવા શક્તિતત્ત્વ જગે પ્રાપ્ત અને વિમર્શ-સિર અને શક્તિ-એ બે એક જ વસ્તુના બે નાલની બાજુ જોના ગ્રંથપો છે પ્રકાશ એ વસ્તુસ્વરૂપ છે તોપણ તે બ્યાસુધી શક્તિરૂપ જનતો નથી એટલે પોતાના ગ્રંથને ઓગખતો હોતો નથી ત્યા સુધી અપુલકાવ પ્રકટ થતો નથી સારાંશ પરમેશ્વરનુ હૃદય “શક્તિ” છે, એનુ માર્મિક સૂત્ર શાક્ટો વાપરે છે

આ ઉપરથી સદ્ગજ મમજ્જતે કે શક્તિ તે ઈશ્વર પદાર્થનું બીજનુ બલ (Force) નાનિ પરતુ પરમેશ્વરનો પોતાના સ્વરૂપને બહાર પ્રકટ કરનાનો ગતન વેગ આ બાલ શક્તિ ચિન્મયી છે એટલે સ્વરૂપને ઓગખનારૂ મલ છે જ્યારે તે બાલશક્તિ પ્રકાશતત્ત્વ એન્થે જિજ્ઞાસુ ગ્રંથનો ન્તા બિન્મુખ થાય છે, ત્યારે પ્રકાશ અને વિમર્શ-સિર અને શક્તિના સામ-રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, અને શક્તિના આ બીજા રૂપને આનંદમયી રહે છે આનંદમય બાવમા આવેલી ચિન્મયી શક્તિને શાક્ટબિંદુ અથવા પગના-

‘દેહે છે આ ચિત્તિ પાર્ણી અનુભવની છે જોમા “ હું ” અને “ આ ” -નાના અને જેવ-સમન્સ બની પગમ આનંદને પ્રકટાવે છે નામનિંદુ બ્યારે વિભ ન અથ છે, ત્યારે તેના બીજગનો છે ન, જે અન્યન નામનું રૂપ પકડે છે, તેને સમ્પ્રદાય દેહે છે આ સમ્પ્રદાયને અપા યજ્ઞ અથવા અપરિનિદુ પાણુ દેહે છે દસ સોડહમ્ હું પગમેધર હું અને ‘ પગમેધર હું હું-એ પ્રકાશના સ્વરૂપમોધક, બાલુ જ્ઞાન પ્રત્યાસના પેગથી ઉત્પત થતા, અજ્ઞાન મનના સોડહમ્ મહાસામ્યમાથી વ્યવનાશ બાદ રના જે મમસ્ત સ્વગ્ને સાર છે અથવા પ્રભુવ મ્હે હ તે આ સમ્પ્રદાયનું પ્રતીક અથવા મૂર્તિ છે તે મૂલગીતનો આશય કરી રામનત્વ નીલિ તથા નકાઠ કમમા નિર્મર્ગ અને નિદુભાન-વિકાસ અને મહાયને મેવે ઇ આ સંકેત વિના સમા અપરિનિદુ બીજી નવું શક્તિએને પ્રકટ કરે છે (૧) ઈન્દ્રિયશક્તિ અથવા સકલ્પ શક્તિ છે (૨) જ્ઞાનશક્તિ અથવા ઉત્પન્ન કરવાના પ્રાણી પદાર્થના મરના સામગ્રીને જાણવાની શક્તિ બ્યારે મકલ્પ અથવા ઈન્દ્રિય શક્તિ માત્ર જાણી કેખારૂપ હોય છે, ત્યારે આ જ્ઞાન શક્તિ સદૃશ્ય પ્રાણી પદાર્થના રૂપ-શુદ્ધિ ધર્મેનું ચરૂપ સદૃશ્ય મોટા ચિત્ત રૂપે ખદુ કરે છે (૩) ક્રિયાશક્તિ એમ્હે સકલ્પિત પદાર્થને જે વિમ્બન શુદ્ધિમા ચિત્તવામા આ થો તેને મૂર્તરૂપ આપનાતુ બલ દ્રવ્યના બેદ વિનાશ અથવા પૃથક્કરણ નિના મૂર્તરૂપ ધડાતું નથી આ ત્રણ સામ્ય રેખારૂં જે નિકેલું બને તેને થોનિ અથવા આધાર્યક અથવા મન દેહે છે આ થોનિ બ્યારે ઉપર કહેલા ચિન્મયી અને જ્ઞાનદમયીના સપુટવાગા નિદુથી મગર્ભ હોય તો જૂ નૈપુર બીજ દાર્પ પ્રસવ કરી શકે છે આ પ્રમાણે આ ચિન્હ અથવા પ્રતીક વડે શક્તિ દર્શનમા પાચ પ્રકારના આપણા અવ્યપ્રકાશ ચિત્ત ચૈતન્યની પચના શક્તિનો સ્ફોટ કરાવનામા આવે છે

(૨) શાક્તળીજ વિવરણ અથવા શાક્ત બ્રહ્મવાદ

પરાનાક બ્યારે ‘ હું ’ અને ‘ આ ’ બાવમા અંકુર કાઢે ત્યાં પછી જે ચિત્તિ, આનંદ, ઈન્દ્રિય, જ્ઞાન અને ક્રિયા-એ પચધા શક્તિ ચક્રવાળા

જે શબ્દશક્તિને અથવા પ્રણુને વ્યક્ત કરે તેને મૂલમ નવીજ કહે છે, •
 કા-ણુ આ આદ્યગીજને ચિત્તમા રેખી જે મનન ક-નામા આને તો
 તે માધ્યનુ પરમપદમા લઘુજ્વાનડે ત્રણ એટલે રક્ષણ કહે છે જેવી રીતે
 પ્રણુ એ મત્રગીજ છે તેની રીતે જે એ વાગ્ગીજ, ક્ષી-એ ઠામગીજ, સ્ત્રી
 એ સામ્નગીજ, હ્રો-એ માયાગીજ સ્ત્રી-એ લક્ષ્મીગીજ, વગેરે ધણા મ ન
 ગીજ હોય છે આ સર્વ બીજે દીક્ષાના ક્રમથી પૂર્ણધ્યાતિવાળા ગુરુડે
 શક્તિપાત સહિત જે સાધકને મળે તેઓ જપ, ટોમ, અર્ચન, ઉપાસન,
 માન વિગેરે ક્રિયાકલાપથી તેને મેવે તો, જેમ બાહ્ય ભૂમિમા નાણેકુ બીજ
 મોટા વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરી પુલ ફલને આપે છે, તેમ સાધ્યન્તા ચિત્તમા ઇદ્રિ
 ફલને આપવા મોઝ્ય વૃક્ષને ઉગાડે છે પરાનાદ્માથી આ મ નબીજનુ
 પ્રથમાકુ જે નીકળે તેને પરચતી વાદુદે છે, અને બુદ્ધિ અથવા મહત્તત્વ
 સાથે બીજાક્ષર અથડાય છે ત્યાજ પછી તે મધ્યમાનાણીની ભૂમિકામા આવે
 છે, અને તેમા આતર મન સાથે અને કસ્થ પ્રાણુતત્ત્વ સાથે તે અથડાય
 છે ત્યાગપછી તે વૈષ્ણવી વાણીના અક્ષરરૂપે મુખના કદ તાલુ બ્રહ્મા, ઓઠ
 વિગેરે સ્થાનોમા પ્રાણુતત્ત્વડે બહાર ખરતો હોય તેમ સ્પષ્ટ બોળ સાંભળે
 તેની વાણી રૂપે બહાર પડે છે સ્ફુટ ઉચ્ચારના રૂપમા બીજાક્ષર વ્યક્ત થનાના
 પ્રસન્નક્રમમા શબ્દમલ દશ પ્રસન્ન ભૂમિઓમા અતરે છે

સબલ પરમેશ્વર જેમા શાન્તમલ કેન્દ્રિત થયેલુ હોય તેને પરબિંદુ
 અથવા પરાશકિત કહે છે આ કેન્દ્રબિંદુ બેદનાથી ત્રણ પેટાવિભાગ થાય છે,
 (૧) અપરબિંદુ, (૨) નાદ, (૩) બીજ તેમા અપરબિંદુ શિવ પ્રધાન એટલે
 પ્રકાશ પ્રાધાન્યનાળુ હોય છે બીજ એ શક્તિપ્રધાન એટલે વિમર્શ પ્રધાનવાળુ
 હોય છે અને નાદ તે બિંદુ-બીજનો મમરાય કહેનાય છે અપરબિંદુમાથી
 રૈદ્રીશાંત નાદ તત્ત્વમાથી જ્યેષ્ઠા અને બીજમાથી વામા-એરી ત્રણ પુન
 શક્તિઓ પ્રકટે છે એ ત્રણ અપરાશક્તિમાથી ક્રમસા રુદ્ર, બહ્મા અને વિષ્ણુ
 દેવતાઓના પ્રાદુર્ભાવ થાય છે આ ત્રણ દેવ અને દેવીઓ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને
 ક્રિયાશક્તિનો વૈભવ દશાવે છે અને તેમા ત્રણજ્યોતિઓ અગ્નિ, સોમ અને
 સૂર્ય મેતાનાળા થાય છે આ પ્રમાણે દેવીસદૃષ્ટિ નીચે પ્રમાણે રચાય છે —

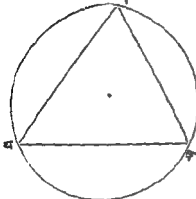
(અ) દેવી સૃષ્ટિ.

નિઃસસિવ

મન્વશિવ (સન્ધિ તદ્દેવતાના પગમેશ્વ)

સાક્ત અથવા પરબિંદુ

અ

અ-અપરબિંદુ

ચ-નાદ

ક-મોહ

મન્વબિંદુ

અ-ચ રેડી ૨૬

ચ-ક ભયેના મહા

ક-અ વામા વિષ્ણુ

રેડી-૨૬ નામના જોડામાં ગાનરક્તિનુ પ્રાધાન્ય, મહાગર્ભ અમિ
ભ્યોતિ અને તમસુણુ રેડી-મહાના યુગ્મમાં ક્રિયાશક્તિનુ પ્રાધાન્ય,
ઉત્પત્તિક્રમ મામળ્યાતિ અને રક્તેણુ, વામા-વિષ્ણુના યુગ્મમાં ક્રિયાશક્તિનુ
પ્રાધાન્ય પાવનમર્મ, મુર્ચ્ભ્યોતિ અંતે સત્વગુપ્ત

(બ) શબ્દ સૃષ્ટિ

પરશક્તિબિંદુના મન્વરસમાધી શબ્દબ્રહ્મામનુ તત્ત્વ પ્રાપ્ત છે આ
તત્ત્વનુ સ્વરૂપ એવુ છે કે શબ્દ પડે ને સમગ્ર અર્થ વ્યક્ત કરી શકે તે
તત્ત્વ 'શબ્દ બ્રહ્મ' ચૈતન્ય સર્વમૂતાના શબ્દસદૃશીકૃત્યેતે ॥ એવુ
શારદાતિલકનુ મતન્ય છે અને તેના બાદ એનો છે કે સર્વમૂત પ્રાણીઓના
અત્માત્માત્મ ચૈત્ય તેજ શબ્દબ્રહ્મ (Logos) છે શબ્દબ્રહ્મનો ઉત્પ

ક્રમ પ્રણવ અથવા તાર બીજને આધારરૂપે લઈ આપણે રચીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

(૧) ઉન્મના (શાંતભાવ), (૨) સમના (શક્તિભાવ), (૩) વ્યાપ્તિકા (વિમુક્ધવનિ) (૪) આંજની (માદક રણુકાર), (૫) મહાનાદ અથવા નાદાત, (૬) નાદ, (૭) નિરોધની અથવા નિરોધિકા, (૮) અર્ધચંદ્ર, (૯) ચિંદુ, (૧૦) મકાર, (૧૧) ડકાર, (૧૨) અકાર.

પ્રણવનો પ્લુત ઉચ્ચાર કરતા અકાર; ડકાર અને મકાર આપણને રપટ્ટ પર્ણમાત્રારૂપે સમજાય છે. ત્યાર પછી અકાર પ્રધાન સમરત પ્રણવનો ઉચ્ચાર અનુનાસિકરૂપ પકડે છે, અને અમુક ક્ષણ પર્યંત મગ્નિષ્કના આધારમા રહેલા દ્વાદશાત ચક્ર પર્યંત તેનું અનુરણન થાય છે. અને તે પછી સમસ્ત પ્રણવનો ધ્વનિ આપણને નિરોધ પામ્યો હોય તેવો સમજાય છે. પર્ણ પ્રણવનો ધ્વનિ તે ચિંદુ, તેનું અર્ધમાત્રામા સમજાતું આનુનાસિક રૂપ તે અર્ધચંદ્ર, અને તેનું દ્વાદશાતમા લપગ્ધ્યાન તે નિરોધિકા. પુનઃ પ્રણવનો ડકાર પ્રધાન ઉચ્ચાર કરીએ ત્યારે નિરોધિકામા લીન થયેલું શબ્દતત્ત્વ પુનઃ ક્ષોભથી જાગે છે, અને સદસ્યમા એટલે મોટા મગજના મધ્યમા તે પોતાને સમજાય તેવા નાદનું રૂપ પકડે છે. અને તે પોડશાત ચક્રમા ફરી નાદાત પદમાં લીન થાય છે. પ્રણવનો ત્રીજાગને મકાર પ્રધાન ઉચ્ચાર પોડશાતમા નાદાત બાવે શમેલા શબ્દતત્ત્વનો અર્ધ જામતું અવગ્ધ્યાવાળો કરે છે તે અતુર્વિંશતિ ચક્રમા ફરી સદસ્યારના સર્વદ્યોમા અને અણુઓમા આજનીરૂપે પ્રવેશે છે, એટલે તેને શબ્દ તત્ત્વનો તામસ સંસ્કાર વળે છે પુનઃ સમરત પ્રણવ તુરીય બીજરૂપે ઉચ્ચાર કરતા સદસ્યારના ઉપરિભાગમા એટલે આપણા બાલ અથવા કપાલના ઉપરિભાગમા વ્યાપક કલામા પેસે છે. અને છત્રીસ ક્ષણ પર્યંત અક્ષરપ્રના નીચેના મોમ-સૂર્ય-અગ્નિના મિથ ત્રણ જ્યોતિની જ્વાલામા એટલે સમના શક્તિમા લીન થાય છે. પ્રણવ અથવા તારાક્ષનો આ સમના પર્યંતનો જળ અથવા લવણોજ છેવટે અક્ષર દ્રવેદી સૂર્ય-મંડલના મર્મકમા ગ્રેહી સુષુપ્ત્વા રૂપમા ઉન્મના બાવે સાધકને લીન કરે છે. આ તારાવલિ, અથવા શબ્દાક્ષરનું દીર્ઘ ઉચ્ચાર પૂર્વક અનુગંધાન કરવાથી શબ્દ

- તત્ત્વનો ઉદય અને અસ્ત બાગ જૃમિકામા મારી રીતે સમજાય છે અકાર, ઉકાર, અને મકાર એ વૈષ્ણવીનાણીની નજી માત્રાઓ બાદ કળીએ તો જિંદુ પર્યંતની ત્રણ પ્રત્યક્ જૃમિકા અર્થ, જેમ આપણે દેહ ગર્ભાધ્યામાથી બદલ આવે છે, તેમ શબ્દલક્ષણુ તન આપણા કલ્પનામા પ્રથમ વ્યક્ત થાય છે

પ્રપુરના બાગ રચાનોમા અકાર, ઉકાર મકાર, જિંદુ, નાદ, શક્તિ અને શાત એ પૃથ્થુ વિગમ ધ્યાનો છે, અર્ધેન્દુ અને નિર્ગોધની એ અર્ધ વિગમ ધ્યાનો છે, નાદાન અને આગની એ એક અનુધાશ વિગમ ધ્યાન છે, વ્યાપિકા ઉન્મેષણુ જેની છે મમનાપદ નિર્મેષણુ જેની છે, ઉન્મના એ નિત્યોદિત સૂર્ય જેની છે

અગ્નિનો વિમર્શ કરતા માત્રીકલા જાગે છે, ઉગ્ગનો વિમર્શ કરતા પ્રકૃતિશક્તિ જાગે છે, મકારનો વિમર્શ કરતા માયાશક્તિનું સ્વરૂપ સમજાય છે, જિંદુમા શુદ્ધ વિદ્યાતત્ત્વ સમજાય છે, અર્ધચંદ્રમા અને નિર્ગોધિકામા ઈશ્વર તત્ત્વ જાગે છે, નાદ, નાદાન, આગની પર્યંતમા સદાશિવતત્ત્વ જાગે છે, વ્યાપિકા અને સમનામા આદ્યશક્તિ તત્ત્વ જાગે છે, ઉન્મના શિવભાવમા લઈ જાય છે

આક્રમ જેવો પ્રણવળીજાને લાગુ પડે છે તેવો પ્રત્યેક એકાકાર અથવા પિન્મત્રમા લાગુ પડે છે માત્ર પિન્મત્રની ઈષ્ટ દેવતા ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે છે પરંતુ શબ્દ તત્ત્વ અને અર્થ તત્ત્વના ઉદય અને અસ્તનો ક્રમ લગભગ સમાન હોય છે

(ક) અર્થ સૃષ્ટિ.

- ઉપર વિવિધ થયેલા શબ્દ બ્રહ્મ વડે જે તે નજી પ્રકારના હોય છે (૧) મતન્ય અર્થ, (૨) વાન્ય અર્થ, (૩) બાલ્ય અથવા દશ્ય અર્થ જેમકે ઘટ એ શબ્દવડે બાલ્ય અશ્તુ રિન્દ્રિયથી અનુભવાતો દશ્ય પદાર્થ, ઘટાર તથા ટકાર વડે જે આતર અર્થ આપણને સ્પુરણ થાય તે વાન્યાર્થ, અને આપણી બુદ્ધિમા તેનું જે વિચારાત્મક રૂપ પકડે તે મતન્ય અર્થ કેટલાક અથો બાલ્ય વર્ગમા પડના જ નથી, પરંતુ પિડના

અનંતપ્રાપ્તિ હોય છે, જેવાકે તે મુખ દુઃખ વિગેરે વિકારો. તે કેવળ વાચ્ય અર્થ છે, અને તે મંતવ્ય અને વાચ્ય-એ બે ક્રિયા જ ઉતરી આવે છે. મંતવ્ય અર્થને સ્પર્શ કરનારી વાણી તે પરમ-ત્તી; વાચ્ય અર્થને સ્પર્શ કરનારી વાણી તે મધ્યમા; અને બાહ્ય અર્થને સ્પર્શ કરનારી વાણી તે વૈખરી. કેટલીક વખતે વૈખરી વાણી પણ આપણામાં આંતર વાચ્યાર્થ ઉદય કરે છે, પરંતુ તે પરપ્રબોધ સાર. પોતાના પ્રબોધમા એટલે બીજર વાચ્યાર્થના ઉદયમાં વૈખરીની જરૂર પડતી નથી.

બાહ્યાર્થના એટલે રૂપી પદાર્થના સમૂહને લોક કહે છે, અને તે તેના દ્રવ્યના તારતમ્ય ઉપરથી, સત્ય, તપ, જન, મદર, સ્વ, ભુવર્ અને ભુ-એ સંસારવાળી સાત ભૂમિકાના હોય છે, અને તે ભુવનેમા અનેક દ્રવ્યની કલા-ઓથી ઘડાયેલા નાના મોટા ભૂત એટલે પ્રાણિઓના પિંડ હોય છે, પરંતુ તે પ્રત્યેક પિંડ ભુવનેશ્વરના પિંડ સાથે સંબદ્ધ હોય છે. મુક્ત પરમેશ્વરના શાક્તગુણથી પ્રકટ થયેલી અર્થ સૃષ્ટિમા લોકો, તેના આવરણ, તેના લોકપાલ, અને લોકપાલની શક્તિઓ હોય છે. નીચેના ક્રમિક્રમા તે અર્થ સૃષ્ટિના સ્વરૂપનો મંત્રોપમા ચિતાર આપ્યો છે —

લોક	લોકનું આવરણ કરનાર પ્રધાનતત્ત્વ	લોકપાલ	તેની શક્તિ.
૧ મત્સ્ય	અકૃતિ તત્ત્વ	પરશિવ અથવા પર વિષ્ણુ	આલાશક્તિ મહાકાલી
૨ તપ	મહત્ તત્ત્વ	મંભુ	સિદ્ધકાલી
૩ જન.	શબ્દ તત્ત્વમાત્રા	સદાશિવ (અર્ધ- નારીશ્વર)	મહાગૌરી
૪ મહર્	સ્પર્શ તત્ત્વમાત્રા	ઈશાન	ભુવનેશ્વરી
૫ સ્વર્	રૂપ તત્ત્વમાત્રા	રુદ્ર	બદ્રકાલી
૬ ભુવર્	રસ તત્ત્વમાત્રા	વિષ્ણુ	રાધા
૭ ભૂ	ગન્ધ તત્ત્વમાત્રા	બ્રહ્મા	સાવિત્રી

શબ્દ બ્રહ્મનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે શબ્દ સૃષ્ટિમા અને અર્થ સૃષ્ટિમાં થાય છે. તેન પ્રત્યેક સૃષ્ટિ-તત્ત્વના અર્થોદયમા લક્ષ્યવો તે આ શાક્ત
૭. આ સર્વ મોહિત્યમાં ઉગા

પ્રથમ કહે છે અને તેના ઉત્પત્તિપે શાસ્ત્રનુ અવતરણ થાય છે પ્રથમે ઉમાના મુખથી શાસ્ત્રનુ અવતરણ હોય છે પટેલા પ્રકાશના નામને આગમ કહે છે, ત્રીજાને ત્રિગમ કહે છે આ નામ સાક્ષિત્યની મનુના નીચે પ્રમાણે છે —

ચતુષ્પદિ ચ તથાણિ માતૃણામુત્તમાનિચ^૧ ।

મહામાયા^૧ શંકરચ^૨ યોગિની જાલશંકરમ્ ॥

તત્ત્વશંકર^૩ ચૈવ મૈરયાદેવમેય^{૪-૬} ચ ।

ચતુરુપાદક^{૧૨-૨૦} ચૈવ ચમલાદેવમેય^{૨૧-૨૮} ચ ॥

ચદ્રશાંત^{૨૯} માલિની^{૩૦} ચ મહાસંમોહન^{૩૧} તથા ।

ધામજુષ્ટ^{૩૨} ધામદેવ^{૩૩} યાતુલ^{૩૪} યાતુલોત્તરમ્^{૩૫} ॥

દ્વૈભેદ^{૩૬} તત્રભેદ^{૩૭} ચ ગુણતંત્રે^{૩૮} ચ ધામિકમ્^{૩૯} ।

યલાષાદ^{૪૦} કથાસાર^{૪૧} તથાડગ્યન્તકુદિવામતમ્^{૪૨} ॥

મતોત્તર^{૪૩} ચ ધોતદૃશ્ય^{૪૪} ધોતલ^{૪૫} ધોતલોત્તરમ્^{૪૬} ।

પવામૃત^{૪૭} (રૂપભેદ^{૪૮} મૂર્તોદ્દામરમેય^{૪૯}) ચ ॥

તુલસાર^{૫૦} કુલોદ્દીશ^{૫૧} કુલચૂડામણિસ્તથા^{૫૨} ।

સર્વજ્ઞાનાંતર^{૫૩} ચૈવ મહાકાલીમતંતથા^{૫૪} ॥

અરુણશ^{૫૫} મોહિનીશ^{૫૬} વિકુલેશ્વરમેય^{૫૭} ચ ।

પૂર્વ^{૫૮} પશ્ચિમ^{૫૯} દક્ષિણ^{૬૦} ચ ઉત્તર^{૬૧} ચ નિહત્તરમ્^{૬૨} ।

વિમલ^{૬૩} વિમલોત્તરમ્^{૬૪} દેવોમતમત પરમ્^{૬૫} ॥

ઉપરની નામાવલિ ચતુશી ઉપરથી લીધી છે સૌન્દર્યલક્ષરીના ત્રીગકાં લક્ષ્મીધર આજ નામાવલિનો ત્રીગક કહે છે કેટલાક પાંચભેદ તત્રીના અવતરણ ઉપરથી જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે તત્રશબ્દ પાત્રી મહેન્દ્રમલ-

રામ નામ આવે છે, રામદેવનામનું તત્ત્વ નથી પણ ત્યાં મહાદેવ-એવો
મમોધનરાણો પાદ છે વળા મહાકાલીમતમ્ પત્ની ઉપર આપ્યા છે તેને
અને નીચે પ્રમાણે તત્ત્વના નામ આવે છે —

મહાલક્ષ્મીમતે^{૫૪} ચૈવ સિદ્ધ^{૫૫} યોગેશ્વરીમતમ્ ।

કુરુપિકામતં^{૫૬} વૈષ્ણવપિકા^{૫૭} મતમેવચ ॥

સુધયોરમતં^{૫૮} ચૈવ વિમલામતમુત્તમમ્ ।

તત્ર વૈદ્યેષિકજ્ઞાન^{૫૯} યોરાયલિતયાપરમ્ ।

અરુણેશ મોદિનોશ વિશુદ્ધેશ્વરમેવચ ॥

લક્ષ્મીધનના આભપ્રાપ્ત પ્રમાણે ઉપગના તત્ત્વના વિષયો નીચે પ્રમાણે છે —

૧ મહાભાષા શબ્દ તત્ત્વના ભાષા પ્રપચના નિર્માણનું ક્ષેત્ર છે મર્ચની

અધુરિન્દ્રિયને આદ્યત્ત્વે પદાર્થનું અન્યથા કરાવનારી જાદુગરી તેમાં છે

૨ યોગિની જાપતત્ત્વના રમણાનમા યોગિનીની દ્વાર દેખાય તેવું ભાષા

પ્રધાનનર્ણન છે ૩-૪ તત્ત્વજ્ઞાન અને મહેન્દ્રજ્ઞાન શમગ્મા પૃથિ-આદિ તત્ત્વોમાં

જક્ષાદિ તત્ત્વોમાં ભાસ થાય તેની ક્રિયાઓ છે

૫-૧૨ ભૈરનાષ્ટકમાં અસત્વાગ ૨૨, ચક્ર, કોષ, ઉન્મત્ત, વપાની,

બીજા અને સહાર અથવા મિદ્ધભૈરવ, બદ્ધભૈરવ, વક્ષભૈરવ, ગાયાત્રી-
ભૈરવ, યોગિનીભૈરવ, મહાભૈરવ અને શાન્તભૈરવ એ નામના આઠ ભૈરવોની

ગાપાલિકા વિદ્યા આવે છે

૧૩-૨૦ બહુરૂપાષ્ટકમાં-આહી, માહેશ્વરી, કૌમારી વૈષ્ણવી, નારાદી,

માહેન્દ્રી, ચામુકા, અને શિવદત્તી એની આઠ દેવીઓના ૩૫, ગુણો અને
પરાક્રમોનું વર્ણન છે

૨૧-૨૮ ચામનાષ્ટકમાં-અક્ષયમન, વિષ્ણુમન, રદ્ધમન, લક્ષ્મી-
ચામન, ઉમાચામન, ચક્રદયામન, ગણેશચામન અને અક્ષયમન એના આઠ
દેવ-દેવીના જો મને લગતી વિદ્યા અથવા ઉપાસનાનું સર્વિચાર વર્ણન છે

૨૯ અદ્રજ્ઞાનનું બીજું નામ નિત્યારોગ્ય છે તેમાં મોળ નિત્યકનાનું
પ્રતિપાદન છે

૩૦ માસિનીમા કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે યમ અને યમના નિરાગળના ઉપાય છે, લક્ષ્મીપુત્ર કહે છે કે તેમા અમુકધાનનું વર્ણન છે માલિનીવિજય અને આ સામિત્રી કદાચ બિન્ન ક્ષય તમે

૩૧ મદામમોદનના યમના મનુષ્યને નિર્દિન કમ્પના મર્તિન કમ્પના પ્રયોગો છે અને તેમા પદ્ય બાલકપદ્ય વિગેરે કુમારનું વર્ણન છે

૩૨-૩૩ વામનુદ તથા વામનેવ તાતમા વામાચારનું વર્ણન છે

૩૪-૩૫-૩૬ વાનુવ, વાનુતોત્તર અને કામિક તત્રોમા દેવી મદિગામા મર્તિ, મત્ર, વિગેરેનું પીઠાર્કબૃથી માડી પ્રાનદાપર્વનની વિધિ છે

૩૭ હૃદયેદન ન કાપાલક મનુ છે તેમા ૫૨ કમલબેદ અને સદ-આન્મા પ્રવેશ વિગેરે ધૃત્ય કાપાલિક દૃષ્ટિથી છે માત્રક ગદ્ય દૃષ્ટિથી નથી

૩૭-૩૮ મ નબેદ અને ગુણનમા ખુલીરીતે અને ગુપ્તરીતે પાઠકાએ કહેલા આલબ્યાઞિ પ્રયોગોથી બચવાની સામી પ્રતીકાગ્ની દિવાઓ છે

૪૦ કપાનાદમા ચતુર્વિદિક્ષા કામનાત્મને લખતી છે

૪૧ કપામાગમા વર્ણના ઉદ્દર્પની વિધિ છે

૪૨ કુઞ્જામન અથવા કુઞ્જિકામનમા આલબિઓના પ્રયોગો અને આયુરદનો નિર્ધાર છે

૪૩ મનોત્તરમા પારદમ્બની સિદ્ધિ

૪૫ રીખાનમા તે નામની યક્ષિણીના પ્રયોગ કામન અને ભગતો છે

૪૫-૪૬ ત્રોતન-ત્રોતતોત-મા ધુટિકા, અજન અને પાદુમાની મિહિના વર્ણન છે

૪૭ પચામૃતમા પ્રથિવ્યાદિ તત્ત્વોના પન્માલુઓ અજનઅમર દેહમા રી રીતે છે તેનું વર્ણન છે

૪૮-૫૧ રૂપબેદ વિગેરે પાચનત્રો માન્ય પ્રયોગના છે

૫૨-૫૬ મર્વગ્નોત્તરથી રાત્ર ચત્રા પાચ ત્રો કાપાલિમના છે

૫૭-૬૪ ૫૪ વિગેરે આર ત્રો દિન મગ જોતોના છે

ઉપગ્ની યાદીની સહજ સમગ્રય તેમ છે કે ચોમેક ત્રોના પાચન-વાળા સાહિત્યમા નિરોધનુ પ્રથમગળ કૃતિએ તો નીચેના નિરોધનુ પ્રતિ-પાદા આવે છે —

(૧) બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, (૨) બ્રહ્મવિદ્યા અથવા શક્તિનત્ત્વ, (૩) આગમ અને તત્ત્વોની નામાવલિ, (૪) જગત્તના સૃષ્ટિ અને સંકારક્રમનું વર્ણન (૫) જ્યોતિર્વિદ્યા, (૬) મોળપ્રકારના ચક્રો, (૭) તેને લગતા મંત્રો, (૮) મંત્રનો ઉપયોગ, (૯) મંત્રો, (૧૦) તેના ઇષ્ટ દેવતાનું વર્ણન, (૧૧) ચાર યુગનાં પ્રાણીઓના સ્વભાવનું વર્ણન, (૧૨) દેવોની ઉત્પત્તિ, (૧૩) બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, રિધિતિ અને લયનું વર્ણન (૧૪) ગંગાદિ તીર્થો (૧૫) વર્ણધર્મો, (૧૬) જૂના ઇતિહાસ, વાર્તાઓ, (૧૭) પર્વ તિથિઓ, (૧૮) શુચિ અને અશુચિ દ્રવ્યો, (૧૯) તત્ત્વવિભાગ, (૨૦) ઔષધિના ગુણ ગુણો (૨૧) દ્રવ્યના ગુણધર્મો વિગેરે. આ એકવીસ વિષયોમા નં. ૧, ૨, ૪, ૧૯ એટલા વિષયો તત્ત્વજ્ઞાનના વર્ગમાં પડે છે અને અન્ય બર્વ ધર્મના, આયુર્વેદના, જ્યોતિષ વિગેરે જાન શાસ્ત્રની મીમાંસામર્થદામા પડે છે. આ મિશ્ર સાહિત્ય માનનારાના મુખ્ય આ ચાર ભેદથી પાંચ વર્ગ પડે છે—(૧) વૈદિકાચારવાળા, (૨) વામાચારવાળા, (૩) દક્ષણાચારવાળા, (૪) સામયિકો, (૫) કૌલ. શ્વેતશ્રીધર તાત્ત્વિકોના મિશ્ર, કૌલ અને સામયિક એવા ત્રણ ભેદ પાડે છે. તેમા કુલ્લમત અને સમયમતના સમિશ્રણવાળા તે મિશ્ર; કુલ્લમતમા વામાચાર હોવાથી અને અવૈદિક હોવાથી તે નિશ્ચ ગણે છે; સમયમત વૈદિક હોવાથી તે ઉપાદેય ગણે છે.

સામયિક મતનુ પ્રમાણુ સાહિત્ય પાંચ શુભાગમમા છે, અને વસિષ્ઠ, સનક, શુક, સનંદન અને સનત્કુમાર એ પાંચ મુનિઓની રચેલી સંહિતામાં સમાયેલું છે. આ શુભાગમ પચ્ચક્રને અનુસરતા શાસ્ત્રો તે સામયિક કહેવાય છે. આ સમયમતાનુસારી શાક્તમર્ગનો સમુદ્ધાર શ્રીશંકરાચાર્યે શ્રીવિદ્યાના પ્રતિપાદક સૌન્દર્યલહરી નામના ગ્રંથમા કર્યો છે. આ વિદ્યાને કાદિ મત પણ કહે છે, કારણ કે તે વિદ્યાના મંત્રો કથી શરૂ થાય છે. શ્રીવિદ્યાની બીજી શાખા દ્વાદિમતની પણ છે, જેમા મંત્રનો આરંભ દ્વકારથી થાય છે; અને ત્રીજી શાખા કદાદિમતની છે અને તે ઉત્તરાખ્યા છે. તેમા ક અથવા દયો આરંભ પામતા મંત્રનો આશ્રય લઈ શક્તિનો શિવ સાથે યોગ અથવા સંમેલન કરવામા આવે છે. તંત્રરાજતંત્રમા કાદિ, દ્વાદિ

અને કદાદિ મનની શ્રીવિદ્યાનું ત્રણ ખંડમાં પ્રતિપાદન છે. આ મિત્રમાર્ગની શ્રીવિદ્યાના પ્રતિપાદક તંત્રો આઠ છે. (૧) ચંદ્રકલા, (૨) જ્યોત્સ્નાવતી, (૩) કલાનિધિ, (૪) કૃપાર્જુન, (૫) કુલેશ્વરી, (૬) ભુવનેશ્વરી, (૭) બાર્દરપત્ય, (૮) દુર્ગાસામત. આ આઠ તંત્રમાં ત્રૈવર્ણિક સાડા દસણાચાર, અને શુદ્ધ સાડા વામાચાર રીતે શક્તિજ્ઞાન અને શક્તિઉપાસનાનું વર્ણન છે.

(૪) શાક્ટાદર્શનના વિચારકો.

શાક્ટતંત્રો આ પ્રમાણે સર્વદેવ અને સર્વ વિદ્યાને સ્પર્શ કરતાં છે. પરંતુ તે તંત્રોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી પૃર્ણાભિરોક્તવાળા દેવલાક પ્રસિદ્ધ વિચારકો થઈ ગયા છે

(અ) જૈદ્ધ તન્ત્રાચાર્યો (નાગાર્જુન-ઈ. સ. બીજા સૈકામાં.)

જૈદ્ધધર્મના શન્યવાદના દીમાપતી નાગાર્જુન પણ તંત્રમાર્ગના રહસ્યને જાણનાર હતા. અને તેમના નામે રસસિદ્ધિના મંથો આરોપાયેલા છે. મહાપાનમાં બુદ્ધની કાયા મંથધર્મા ત્રણ ભાવનાઓ ઉભી થઈ છે—(૧) ધર્મ-કાય એટલે મનવાણીથી અગોચર શુદ્ધભગવાનનું અરૂપી શુદ્ધ નિત્ય સ્વરૂપ (૨) મંથોગકાય એટલે રૂપ, વેદના, મંત્રા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન રકધવાળું રૂપી શરીર જે બોધિસત્ત્વોના અનુભવમા આવે છે, અને (૩) નિર્માણકાય એટલે સ્વેચ્છાથી મનુષ્યશરીર ધારણ કરેલું તે આ ત્રણ ભાવનાનું પરિપોષણ મહાપાનના વજ્રધાન મતમા શન્યવાદીઓએ નાગાર્જુનના સિદ્ધાન્તને અનુસરી ચિત્તે છે જે પદને હિંદુધર્મના તાત્ત્વિકો શૂન્ય કહે છે તેને વજ્રધાની જૈદ્ધા શન્યતા કહે છે નામરૂપ વિનાનું શન્ય અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મતત્ત્વ અને જૈદ્ધોનું “તથાગતગર્ભ” વસ્તુરૂપે એક છે. જેની રીતે હિંદુઓનું નિર્ગુણ બ્રહ્મ અથવા પરબ્રહ્મશરૂપ શિવતત્ત્વ સમુજ્જ્વલ અથવા વિમર્શરૂપા શક્તિ જાને છે, તેમ જૈદ્ધોની શન્યતા કણ્ણના બલ્લવડે ઉચ્ચુખી થાય છે. આ કણ્ણા શક્તિવડે (ટીબેટન થાપ્સ Thabs) શન્યતા (ટીબેટન શેરાબ She-rab) જ્ઞેડાય છે, ત્યારે નિર્વાણ પ્રકટ થાય છે. શેરાબ એટલે (શન્યપ્રતા) થાપ્સ એટલે કણ્ણાશક્તિવડે નિર્વાણ સાધે છે. કર્ણુ તે ઉપાય છે, અને પ્રતા તે

કોપેય છે. આ ઉપાય કોપેયના યોગ ઉપર ઓચકસંભાર નામનું યૌદ્ધતંત્ર ધડાયેલું છે. તેનું દીઘેટન શાપામાંથી શાપાન્તર થયેલું છે, અને તેનું અવ-લોકન કરતા સમજાય છે કે આપણા હિંદુધર્મનો શાકતવાદ યૌદ્ધધર્મમાં દીઘેટ વિગેરે દેશોમાં રૂપાંતરે પેઠો છે. (જુઓ Tantric texts-Vol VII.)

(ચ) સામયિક મતના તંત્રાચાર્યો.

આ મતના પ્રસિદ્ધ તાત્ત્વિક વિચારકોમાં કવિ કાલિદાસની ગણના થાય છે. પરંતુ તેમના નામે આરોપાયેલી લઘુસ્તવી, ચર્યાસ્તવ, અને સકલજનની-ન્તવ ધીજની કૃતિઓ છે એવું પણ જણાય છે. કેવિ કાલિદાસ કાલીના ઉપાસક હતા, અને તેમને વિદ્યાનો પ્રસાદ ભગવતીની કૃપાથી મળ્યો હતો એવું પરા-પૂર્વનું મંતવ્ય છે. પરંતુ તેમના તત્ત્વમંથો ખાસ મારા જોવામાં આવ્યા નથી.

ગૌડપાદ (ઇ. સ. ૮૦૦) જેઓ દેવલઅદ્વૈતના આચાર્ય અને શ્રીશંક-રાચાર્યના પરમશુર હતા તેઓ વ્યવહારમાં શાકત અદ્વૈત મતના હતા. ગૌડ-પાદ દેવલદેવવાદી ન હતા, પરંતુ તંત્રવાદી પણ હતા. શ્રીગૌડપાદનાં સ્વંત્ર શક્તિસૂત્રો છે અને જો કે તે પ્રસિદ્ધ થયા નથી તોપણ તેનું M.S. મારા હાથમાં આવ્યું છે, અને જેના ઉતારા ભાસ્કરરાય લલિતાસદ્ગુણનાથ ભાષ્યમાં ઘણાં આપે છે. પ્રજુવવિદ્યાના માહુકય ઉપનિષદ ઉપરનું આગમ મંકરણ દેવલજ્ઞાન પર નથી, પરંતુ ઉપાસના પર પણ છે, અને તેમાં પ્રજુવ-વડે જ્ઞાનસિદ્ધિ ઉપરાંત ધ્યાનસિદ્ધિનું પણ વર્ણન છે, અને તે પક્ષમાં ગૌડપાદ આગમાંત મતના જણાય છે.

શ્રી ગૌડપાદના શિષ્ય ગોવિન્દાચાર્ય અને તેમના શિષ્ય આલ શ કમચાર્યે શ્રી ગૌડપાદ પાસે બ્રહ્મવિદ્યાનો આર વર્ષ અભ્યાસ કર્યો પછી દેવલઅદ્વૈત-વાદ ઉપર બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતાનું તાત્પર્ય છે એવું પ્રતિ-પાદન કર્યું હતું. પરંતુ સણુજીવલવાદની વ્યાવહારિક ભૂમિકામાં તેઓ શક્તિ-વાદના દીમાપતી હતા એમ તેમનો સૌન્દર્યલહરી નામનો અપૂર્વ ચમત્કૃતિ વાળો કાવ્યમન્ય જોવાથી સમજાય છે. તે મન-મમાં ઓષિદ્યાનું સામયિક મનથી પ્રતિપાદન છે. શ્રીશંકરાચાર્યે લલતાત્રિસતી ઉપર શાષ્ય રચ્યું છે, અને તે શક્તિપર છે. તેમનો પ્રપંચસાર નામનો અંથ પ્રકટ થયો છે અને

તે ॥ ઉપર પદ્મપાદાર્થની નીકા છ એમ બાન્ક-ગાયના ઠનાગ ઉપ-થી સમ-
જન્ય છે પદ્મપાદાર્થ થીતકગયાર્થના પ્રત્યક્ષ શિષ્ય દત્તા, અને તેમજો
શ્રવ્યાર્થદીપિમ નામનો અથ ઉપામના ઉપર લખ્યો છે

(વ) ત્રિકદર્શનના તાંત્રિકેશ

કાશ્મીરના ત્રિકદર્શનના પ્રમિદ્ધ આચાર્ય અભિનવગુપ્ત (ઈ સ ૮૮૩)
શર્ધિ ગયા છે તેમજો તંત્રાલોક નામનો મોટો ગ્રન્થ હાલ કાશ્મીર મન્મૃત
અથાવવિમાં પ્રમ્ત થાય છે નેના છ વિભાગ મારા જોવામા આયા છે તેમા
તેઓ ગકિતનત્વને ઉપામ્ય દેવતાના વર્ગમા પ્રાધાન્ય આપે છે, અને મત્ર
નાત્મના પશુ અત્યિત્ય પ્રદેશે ઉપર તાત્ત્વિક અમર નાપે છે અભિનવગુપ્ત
જનનચરિત્ર ગયા પ્રમ્તમા આપ્યુ છે તેથી અન વિશે જાણવાવાનુ નથી
તેમના શિષ્ય ક્ષેમરાજે પ્રત્યભિનાના શમ્ભિસૂત્રો લખ્યા છે, અને તેમા કેવન
પ્રકાશરૂપ શિવ કરતા વિમર્શ એટલે ગાત્રમાનુભવ રૂપ (Self-conscious-
ness) શમ્ભિને પ્રાધાન્ય આપ્યુ છે

લક્ષ્મીધર (ઈ સ ૧૨૮૮-૧૩૭૮) જેમણે શ્રીશકરાચાર્યની મૌન્ય-
લક્ષરી ઉપર સમયાચારને અનુસરતી નીમ લખી છે તે તત્ત્વશાસ્ત્રમા ઘણા
નિપુણ જાણાય છે

(જ) કૌલમતના પ્રસિદ્ધ લેખકો.

પૃથ્વીનદ અથવા જગદાનદ (ઈ સ ૧૪૪૮-૧૫૨૬) નામના ગૌત્રિય
શ્રીનત્વચિંતામણિ નામનો પચ્ચીસ પ્રમ્તુવાળો ગ્રન્થ લખ્યો છે પહેલા પ્રક
મ્તમા તત્ત્વમોધ, ખીજામા દીક્ષાના પ્રકાર, ત્રીજામા દીક્ષાપાપક મ્યાનો,
મકનો, વાસ્તુયાગ વિગેરેનુ પ્રતિષાદન છે ચોથામા મકપની રચનાનુ વર્ણન
છે પાચમામા અગદેવતા અને દીક્ષામા તેમનુ મ્યાન કયા આવે તેનુ વર્ણન
છે ત્યારપછી છઠ્ઠુ પ્રમ્તુ આવે છે તેમા પૃથ્વીક નિરૂપણ છે તેમા
કુકલિની એ વસ્તુ હી, દહમા પૃથ્વીકો મ્યા અને કેવી રીતે જોવાયેલા છે,
તેનો ભેદ શી રીતે થાય, ચક્રમા વર્ણવિન્યાસ દેવતાવિન્યાસ વિગેરે અને
પગશિવ સાથે ક્રમલની શમ્ભિનુ સામગ્ય હી ગીતે થાય છે ઈત્યાદિ

ગકનધ્યાન યોગની પ્રક્રિયા ધણી દા મયમત્કૃતિરાણી બાપામા પ્રતિપાદન
 કરામા આવે છે આ અન્ય ઉપર કાલીચરણ અને વિશ્વનાથની દીકરો
 છે પશુનિદ્રામીના બીજા પ્રથો સ્વામારહસ્ય શાકતક્રમ, તત્ત્વોનદત્તગિણી,
 યોગસાર અને કાલિજાકાગૃહ દીકા તાગી શકાય છે આ વિદ્યાન યગા-
 ણાના મીએન્સીંગ દીસ્ત્રીકટના પાર્કર્વિ ગામના વાસ્તવ્ય ગોત્રના રાહરી બ્રાહ્મણ
 હતા તેમને દીક્ષા આપનાર ગુરુ નામ બ્રહ્માનંદ હુ ગૌડ બ્રહ્માનંદીના
 પૂર્વ તે આ બ્રહ્માનંદ કે બીજા તે ચોપ્પસ થઈ શરૂ થી નથી દીક્ષા લીધા
 પછી તેઓ કામરૂપ દેશમા (આસામમા) ગેવા ગયા હતા ત્યાં ગૌહતીથી
 સાત માઈલ ઉપર આવેલા એક ઉપરનમા તેમણે નનાસ કર્યો હતો તેમના
 આશ્રમનુ નામ અઘાપિ વાસદાશ્રમ નામથી પ્રસિદ્ધ છે વામરૂપમાથી તેઓ
 અગાગા પાછા આવ્યા ન હતા તેઓ પરમહંસરૂપે જીવન ગાળતા હતા.
 તેમનો જીવનકાલ ઇ સ ૧૪૪૮ થી ૧૫૨૬ સુધીમા હતો.

કૌલાચાર્ય સદ્ગુણ ઇશાવાસ્થ ઉપનિષદ ઉપર શક્તિવાદને અનુસરતું
 બાધ્ય રચ્યુ છે

બામકરરાય નામના તાત્રિકાચાર્ય (ઇ સ ૧૭૨૪)ના અગ્રસામા ગુજ-
 ગતમા થઈ ગયા છે તેમણે સુરતમા બાલદીક્ષા અને પૂર્ણાભિષેક મેળવેા
 હતો તેઓ મીમાસક નારાયણજીના સમકાલીન હતા તેમણે લગભગ ૩૬
 અથો લખ્યા છે, તેમા શક્તિતત્ત્વના પ્રતિપાદન અથો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ક્ષાદિમત્તને અનુસરતુ બાવનોપનિષદ છે તેના ઉપર તેમનુ
 નુદર બાધ્ય છે (૨) શ્રીગુરૂન ઉપર બાધ્ય, (૩) ગૌડઉપનિષદ ઉપર બાધ્ય,
 (૪) ત્રેપુરમહોપનિષદ બાધ્ય, (૫) લલિતાસહેસ્રનામ બાધ્ય જેનુ બીજુ નામ
 સૌભાગ્યભારકુ છે (૬) ગુણવતી નામની સમશતી ઉપર મીકા અને નિત્યારોક-
 શિકાર્ણવ ઉપર દીકા

(પ) શાકતઅદ્વૈત અને કેવલઅદ્વૈત.

શક્તિસદ અને માયાસદમા સૌ તદ્વાનત છે તે અગત્યનો પ્રશ્ન છે તે
 મ મધમા બામકરરાય નીચે પ્રમાણે જણાવે છે —

“ઔપનિષદ મનના અનુમતિનારો અદ્વૈતીઓનો પણ એવો છે ચિદ્રૂપ પગભાતમાની શક્તિનું નામ માયા છે તે પોતે જ છે તે માયા શક્તિ જગતનું પશ્ચિમામી ઉપાદાન કારણ થાય છે પગમ્લ વિવેકોપાદાન થાય છે. આથી જગત માયાનો પશ્ચિમામી દોનાથી જ છે અને મિથ્યા છે અદ્વૈતને જાણવાનારી શ્રુતિઓ પારમાર્થિક વસ્તુ એક જ છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે આ સર્વ સ્પષ્ટ છે—એ ભાવની, જગતનું અને બ્રહ્મનું સામાનાધિકરણ જાણવાનારી, શ્રુતિ જગતનું મિથ્યાત્વ જાનવ કરના અવરોધક બ્રહ્મ છે એ પ્રકારે બાધ સામાનાધિકરણથી બધ બેમે છે.

તાત્ત્વિકોનો પક્ષ એવો છે કે ચિન્મુક્તિ જે ઔપનિષદોને પણ હિંદુ છે, તે જ અનંત રૂપ ધારણ કરનારી માયા છે તે પરમેશ્વરની પગશક્તિ વિવિધ બારનાગી છે, માયા અને અવિદ્યારૂપે પોતે જ થાય છે—ઈત્યાદિ શ્રુતિ આ રહસ્યને જાણાવે છે તે મૂલશક્તિનો જ પશ્ચિમામી તે પ્રપચ અથવા જગત છે તેથી જગત ચિદ્રૂપ છે આ પ્રપચ ચિદ્વિભાસ છે—એ યોગવામિશ્રણ વાક્ય આ પ્રકારે બધ બેમે છે આથી આ રિશ્ત સત્ય હોનાથી ન “આ સર્વ સ્પષ્ટ છે” એ શ્રુતિ મુખ્ય સામાનાધિકરણથી બધ બેમે છે. આમ થનાથી અદ્વૈત શ્રુતિને બાધ આપતો નથી, કારણકે વિરોધને ઉત્પન્ન કરનાર બેદને જ અમે મિથ્યા માનીએ છીએ, (બેદને પ્રકટ કરનાર શક્તિ તો ચિન્મયી જ છે) બાદરામણના શ્રુતો—“આ જગતનું બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ પણ છે, કારણકે પ્રતિજ્ઞા વાક્ય અને દૃષ્ટાન્તના બાદોચ ઉપનિષદના વાક્યો તે રીતે બધ બેમે છે ” “આ જગત આત્મકૃતિનું પરિણામ છે ” “આ જગત સદ્ગતી અભિજ છે, કારણકે કાર્યરૂપે તેમાંથી તે આરભ પામેલું છે વિગેરે વેદવાક્યો તે બાવમા બધ બેમે છે ”—આ પ્રકારના અદ્વૈતમા મરનતાથી તાત્પર્ય બોધક થાય છે

આ પ્રકારે બને પક્ષમા પ્રપચના કારણરૂપે શક્તિનો સ્વીકાર હોવાથી, પરશિવને (અથવા પરબ્રહ્મને) વચમા સાકરના કડકા જેવા ઔપનિષદોને માનનાની જરૂર નથી થના સબધમા પરિણામી ઉપાદાન કારણ શ્રુતિકા વિના બીજું કોઈ જાનવ વિવર્ત કારણ અમે જોઈ શકતા નથી આથી એક

જાણ્યાથી સર્વ જણાય એ પ્રકારની શ્રુતિમા કરેલી પ્રતિજ્ઞા-હે પુત્ર સ્વેતકેતુ
જેની રીતે માનીના પિંડથી સર્વ ઘટનું સ્વરૂપ સમજાય છે તેમ સત્ત્વજ્ઞ
જાણ્યાથી જગતનું સ્વરૂપ સમજાય છે એ દૃષ્ટાન્ત જાદોગ્ય ઉપનિષદમા બંધ
એસે છે ” (નિત્યાપોડશિકાર્ણવ ટીકા ઉપરથી)

વળી લલિતાસહજનામના લાખ્યમા ભાસ્કરરાય લખે છે કે -“ બ્રહ્મ
એ પ્રકારનું છે (૧) સંઘ, (૨) નિષ્કલ એ પ્રકારનું બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય
છે એક પર અને બીજું અપર, તે પછી પુનઃ એ પ્રકારનું છે (૧) જગ
નિયામક અને (૨) જગદાત્મક (આ વિભાગના ટેકામા શ્રુતિ અને સ્મૃતિના
પ્રમાણુનાઓ આપે છે) જગદાત્મક બ્રહ્મ ચર અને અચર એમ બે પ્રકારનું
છે તે બે પ્રકારનું પણ દ્વિરુદ્ધગર્ભથી માડીને ધણા ચર જીવો વડે અને
આકાશાદિ તત્ત્વોના બેદવડે અનેક પ્રકારનું છે જગનિયામક બ્રહ્મ વસ્તુત
એક જતા નિયમનના સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લય, તિગેધાન, અનુગ્રહ વિગેરે બેદોને
લીધે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇશાન, સદાશિવ વિગેરે અનેક પ્રકારનું થાય છે

નિષ્કલ બ્રહ્મ સદામર્વદા એક જ પ્રકારનું છે x x x આ પ્રમાણે
સર્ગશુભદ્રમા શબ્દશક્તિનો પ્રવેશ હોનાથી તેના સ્વરૂપના બોધક નામો સાર્થક
છે કારણ કે શબ્દ મૃત્તિના નિમિત્તો (ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, રુદિ) તેના
સર્ગશુભદ્રમા લાગુ પડે છે નિર્ગુણબ્રહ્મમા શબ્દની વાચકશક્તિ પ્રવર્તતી
નથી તોપણ લક્ષણાવૃત્તિ પ્રવેશે છે આ પ્રમાણે નામ અથવા શબ્દ-
બાણ સકલ બ્રહ્મ છે

સકલબ્રહ્મનું વિમર્શરૂપ એટલે સ્વાનુભવરૂપ સ્વરૂપ તેને દેવી અથવા
શક્તિ કહે છે તે ચૈતન્ય શક્તિના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને પર એવા ત્રણ રૂપો
હોય છે કરચરણાદિ અવયવવાળું રૂપ તે સ્થૂલ મત્રમય શરીર તે સૂક્ષ્મ,
અને ઉપાસકની મુદ્દિની વાસનાથી ઘડાયેલું તે પર x x x સદમરૂપ પણ
સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે પહેલું તે પર
દશાક્ષરીવડે ઘડાયેલું, બીજું કામકવાક્ષર (હૈ) વાળું અને ત્રીજું પિંડમા
રહેલી કુડલિની શક્તિવાળું આ સર્વ પ્રકારના રૂપો નામાદિવડે ઉઠેલી તેનું
લક્ષિતપુર સર ચિત્તન કરવાથી સમિતસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ”

ભાસ્કરરાયના શિષ્ય ઉમાર્જનાથ દત્તા, અને તેમણે ધીરેધીર સગ-
ધતા નિત્યોત્સવ નામનો નિમધ વખ્યો છે તેની શિષ્ય પદ્મગાં રામેશ્વર
ચલા (ઇ સ ૧૮૩૧) તેમણે પદ્મગામ કલ્પસૂત્ર રૂપિ વગી છે નિબધ
કાર અને રૂપિમાળ વગેરે કલ્પસૂત્રના તાત્પર્યમાં વિવાદ છે અને ૧૮૮૮ માં
સદ્ભણ રાનડે લખે છે કે બો ટીપ્પણમાં કલ્પસૂત્રના વિવર્ણમાં અપ્રત્ય-
ક્ષ છે, અને ત્રિપુરારદ્ધ્ય નામના અન્ય ઉપગ્રંથી જણાવે છે કે હાલનું ઉપ-
લબ્ધ કલ્પસૂત્ર દશમી ધણું સક્ષિત છે મુદત્તમહિના ૧૮૦૦૦ સ્તોત્રની
હતી તેના પદ્મગામે ૧૦૦૦ મૂળમાં સંક્ષેપ કર્યો, અને તેમાં ૫૦ કાંડ હતા
હાલિ ગોત્રના શુભેષા પદ્મગામના શિષ્ય ચામ તેમણે સહિતા અને ૫૧
બોનો સંક્ષેપ કર્યો આ સંક્ષેપ દશમી ક પસંદ તરીકે વ્યવહારમાં છે

(૬) પદ્મગામ કલ્પસૂત્રમાં શક્તિવાદનો સાર.

આ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે તત્ત્વો છત્રીસ છે પરશિવનો
“ તે હુ હુ—” એ પ્રાગ્ની પ્રત્યક્ષિનાથી સાક્ષાત્કાર કરવો અથવા વિમર્શ
કરવો તે પુરુષાર્થ છે શબ્દો વર્ણાત્મક નિત્ય છે મનોમા અર્થિત
શક્તિ ગ્રહેતી છે મત્રસિદ્ધિના સદકારી કાળો મપ્રદાયનું અનુસરણ અને
અદ્વા છે અત્યન્ત નિશ્ચાસવાળા પુરુષવડે આ શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય સમજાવ્ય
છે ગુરુ મન, દેવતા આત્મા, મન અને પ્રાણનો એકીભાવ કરવાથી અત
ગતમાનું જ્ઞાન થાય છે અનુભવી ગુરુ અને દેવતાનું ઐશ્વર્ય મત્ર બો દેવ
તાનું ઐશ્વર્ય, દેવતા અને આત્માનું ઐશ્વર્ય, મન અને પ્રાણની એકતાગ્ના
બળગત સાધકે સમજાવી જોઈએ અહીંનું રૂપ આર્ત છે તેથી તે આનંદના
અભિનય બદ ઉપાયો, અર્ચનના ક્રમમાં, સત્ત્વસ્થ મેવાવા જોઈએ પોતાની
દેવતાની ભાવનાની દત્તા સિદ્ધ કરવાથી સાધકને આઘાસિદ્ધિ મળે છે એટલે
તે નિમ્ન-અનુમિત કરના સમર્થ થાય છે કાર્ત્ત પણ દર્શનની નિદા કરવી
નહિ એટલે સ્વાનુભક્તી પ્રતિષ્ઠામાં રહેલું યોગ્ય સિધ્ધ મળે તો આ વિદ્યાનું
અન્ત્ય કહેલું આતરપિણાનુસંધાન જપ અને ધ્યાનવડે ચાતુ રાખનું સર્વદા

પોતે શિવરૂપ છે એવો જ્ઞાવાવેશ રાખવો. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર્ગ, અવિદિત દિસા, ચોરી અને લોકવિદ્રેષણ ચાલ્ય તેવા વર્તનથી રહેવું. એક સદ્ગુરુની ઉપાસનામાં તત્પર રહેવું. સર્વત્ર અપરિચલ પુદ્ધિ રાખી એટલે કોઈની પણ પાપના કરવી નાહ. ક્ષમાભિસંધિ વિના કમ કરવા નિત્યકર્મનો લોપ થવો દેવો નાહ. વિહન દ્રવ્ય ન મળે તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યે પૂજન કરવું. સર્વત્ર નિર્ભયતા સેવવી. સર્વ વેલ અથવા સ્વેપર્ગ હનીય દ્રવ્ય, ઇન્દ્રિયો હોમ કરવાનાં સાધનો છે, શાકતઓ જવાલા છે, પોતા અંતરાત્મા શિવ અસિ છે, અને પોતે સાધક હોતા છે. આ ભાવના નિત્યહોમ સોધવા. આ ભાવનાના પ્રભાવથી નિર્વિકલ્પ ચિત્તિની સ્થૂર્તિ થ છે અને તે પરમશક્તિ છે. આ સંસારમા શુદ્ધ આત્મલાભ થાય તેના જેવો ખી કોઈ લાભ નથી—આટલો આ રાખનો સાર છે. પરંતુ આ વિદ્યા સર્વ દર્શનોગ્રુમ છે, અને વેદાદિ પ્રકટવિદ્યા વેશ્યા જેવી છે, માટે આ વિદ્યાનું રક્ષણ કરવું.

પરશુરામ કલ્પસત્રની શ્રીવિદ્યા કૌલમાર્ગની છે અને સામયિક જેવી અત્યંત નિર્દોષ નથી, કેમકે તેમા મઘાદિપંચકતું વિધાન છે. તો પ તેની પ્રતિપાદન સૈદ્ધી કાઢીતરો જેવી જુગુપ્સાભરેલી નથી.

(૭) કૌલ અને સામયિક મતની ત્રરખામણી.

શાકત સંપ્રદાયના આચાર્યએથી ધણા બેદ પડે છે, પરંતુ તે સર્વ સિદ્ધાન્તમાં એકમત છે. ચૈતન્યરૂપા બ્રહ્માકની પરાશકિત સાથે જીવાત્માની પિંછ મર્યાદિત ચૈતન્ય શકિતનું એક સાધી અદ્વૈત દેશના સમરસભાવને એટ સ્વરૂપાનંદો શી રીતે મેળવવો તેના ઉપાયો શાકતવાદમાં અનંત વર્ણવ્યા છે તેમાં મઘાદિ પંચકનો સાઢાયક નિમિત્ત તરીકે જોઓ સ્વીકાર કરી પ્રવ્ર થાય છે તેઓ કૌલ એટલે શક્તિથી માંડી પૃથ્વીપર્યંતના પાંચીસ તસ્ત્રોકુલ એટલે સમુદાય તેમા શક્તિનો વિભવ જાણ અનુદાનવડે કરનાર કૌલ; જોઓ આ સામરસ્યને મેળવવા તેવા દ્રવ્યદિની અપેક્ષા રાખ્યા વિપરાશકિત સાથે પોતાનું અધિજ્ઞાનસામ્ય, અવસ્થાનસામ્ય, અનુદાનસામ્ય રૂપસામ્ય અને નામસામ્ય—એ પાંચ પ્રકારનું સામ્ય આંતર યાગવડે સાધ

શિવ-શક્તિનો-પ્રકાશ અને વિમર્શનો યોગ સાથે તે સામયિક ન્યારે કૌલો બાલ્યક, મહાદિ દ્વાર પચક, યનામાધન વિગેરે સાધનો વડે બુદ્ધિ વૃત્તિને ઉન્નત બનાવી યોગ સાથે છે, ત્યારે સામયિકો પિંડની અદ્વત્તા પર્યકોમા બાદદ્રવ્યાદિ સાધન નિના ચાર પ્રકારનું બગવતી સાથે ઐશ્વર્ય સાથે છે આ ચાર પ્રકારનું ઐશ્વર્ય આ પ્રમાણે છે —

(૧) પિંડનું અને બ્રહ્માડનું તે તે કેન્દ્રોદ્ભાગ ઐશ્વર્ય

(૨) લિંગશરીર અને બ્રહ્માડના સ્વરૂપાનુ ઐશ્વર્ય

(૩) કારણશરીર અને અન્યાકૃતથી ગાયેલા ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય

(૪) શુદ્ધ ક્ષેત્ર અથવા સાક્ષીઆત્માનું પરમાત્મ ચૈતન્ય સાથે ઐશ્વર્ય

આ ચતુર્વિધ ઐશ્વર્ય પિંડાદ બ્રહ્માદ જેવા બામે છે, અને પિંડાભિ-
માની બ્રહ્માડના અભિમાની સાથે સાયુન્ય સબધથી જોડાય છે આ સિદ્ધિ
મેળવવાની વિદ્યાને ઈચ્છા કહે છે કૌલોને તેમ સામયિકોને આ વિદ્યા
ઈષ્ટ છે, માત્ર કૌલો તે વિદ્યાનો બાલ્યપૂર્ણમા વિનિયોગ કરે છે અને સામ-
યિકો માનસપૂર્ણમા વિનિયોગ કરે છે જે ચિત્તિશક્તિ સ્થૂત, સૂક્ષ્મ, અને
કારણ-એવા ત્રણ પુરુષા વાસ કરી ગહેલી તેના પિંડરૂપ મર્યાદિત રૂપને હૌ
એટલે ભુવનેશ્વરી અથા માયાશક્તિ કરે છે, અને તે પિંડસ્થ સકુચિત શક્તિ
ન્યારે ઉપાસનાના ક્રમવડે વિકાસને પામી પોતાની પરમનિજુતાને મેળવે છે
ત્યારે તે ઈશ્વર કહેવાય છે એક જ આદ્યાશક્તિ સકુચિત ભાવે હૌ અને
વિકસિત ભાવે ઈશ્વર એ બીજા અક્ષરોવડે આગમનામા આવે છે આ
શક્તિનો સંક્રાંત્ય અને વિકાસ આપણા પિંડમા મન્નજ-ચૂદ અને મહિષ્કમા
મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મહિષ્પુર અનાહત, વિશુદ્ધ અને આરા નામના ૭ કુલ
ચક્રોમા થાય છે અને તે ચક્રોના યોગજન્ય વેધવડે પિંડની મર્યાદિત શક્તિ
પોતાના આશ્રયભાવને અથવા બદ્ધકુડલિની ભાવને મુકી અમર્યાદ બલવાળી
એટલે મુક્તકુડલિની બને છે આ મર્યાદિત શક્તિનું નિસર્ગન અથવા
છૂટનું જે સ્થાનમા થાય છે તેને સહસ્રાર અથવા સહસ્રદન પણ કહે છે,
અને તે મસ્તિષ્કના મુખ્ય મગજ (Cerebrum) સાથે સંયુક્ત છે ન્યારે
બધનની પરાકાષ્ટાવાળું કેન્દ્ર મૂલાધાર છે, ત્યારે મોક્ષની પરાકાષ્ટાનું કેન્દ્ર

સહસાર છે. આ પદ્યકલ્પેની પદ્ધતિમાં શાકતાગમમાં આપણી સધળી શારીર-
માનસ (Physiological Psychology) શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા આવી જાય
છે, અને પ્રસિદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્યયોગ, અને બે મીમાંસા મળી છ
આરિતક દર્શનોમાં જે દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને શ્રવાણ-એ
છ પદાર્થોનું રૂપ અને એવા સમજવવામાં આવી નથી તેનું, ગહન છતાં
અભ્યાસથી વ્યક્ત થઈ શકે તેનું, વર્ણન આ પદ્ધતિમાં આપવા આવ્યું છે. શરીર
તથા માનસધર્મેનો પરસ્પર સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે, પ્રાણ અને મનનો હૃદય-
પુષ્પત્ સંબંધ કેવી રીતનો છે; દેહની પ્રાણવહા (Motor) અને મનોવહા
(Sensory) નાડીઓ ક્યાં કેવી રીતે જોડાયેલી છે; તેની શાખા અને
પ્રશાખાઓ શાં શાં કામ કરે છે; અધ્યક્ષ ચેતનનો તે નાડીઓ ઉપર આચા-
ર્યકદ્વારા કેવા પ્રકારનો અંકુશ છે; અધ્યક્ષ ચેતન આ સર્વ પ્રાણવહા અને
મનોવહા નાડીના વ્યૂહ ઉપર પદ્યકલ્પ વડે અંકુશ રચાવી સહસારમાં
પોતાની મુખ્ય અમૃતકલા વડે એટલે પોષ્ટીકલા વડે જહાડના અધ્યક્ષ
ચેતન સાથે એકતાર અથવા તન્મય શી રીતે થાય છે; તેવી રીતે સમાહિત
સ્થિતિમાંથી ઉત્થાન પામ્યા પછી યોગજ ધર્મ વડે તે યોગીજન શાં શાં
પરાક્રમ કરી શકે છે; તે કેવી રીતે ભૂતજ્ઞ, ઇન્દ્રિયજ્ઞ, અવાતર પ્રકૃતિ-
જ્ઞ, મૂલપ્રકૃતિજ્ઞ વગેરે સિદ્ધિઓ મેળવી શકે છે, અને છેવટે સિદ્ધપદે
પહોંચ્યા પછી ઇતર અધિકારી જનોનો શુરભાવથી શી રીતે ઉદ્ધાર કરી
શકે છે એ સર્વ પ્રક્રિયા શ્રીવિદ્યાના અધ્યાત્મ પટલમાં છે, અને તેને
ઉદ્દેશવામાં (ઉત્ક્રીડન કરવામાં) તત્ત્વજ્ઞાનની અપોદ્યામાથી ધર્માનુધાનની
મર્યાદામાં જવાનો પ્રમંગ હોવાથી અત્ર એટલુંજ કહેવું જસે યશે કે સામયિક
મતના અભ્યાસમાં તત્ત્વોનું જ્ઞાન માત્ર પરોક્ષ નાહ રહેતાં અપરોક્ષ પદમાં
આવે છે, અને તે જ્ઞાન કેવલ સાખ્ય જેવું નથી તેમ કેવલ યોગ જેવું નથી,
પરંતુ વ્યવહારમાં આચારમાં મૂઢી ડગલે ડગલે તેના પ્રાગાણની અનુભવ-
વડે પરીક્ષા થઈ શકે તેમ છે. જેમ અજોલવિદ્યા, આયુર્વેદની વિદ્યા, પોતાનાં
પ્રમેયોને સાબીત કરી જતાવે છે, તેમ આ સમયમાર્ગની શ્રીવિદ્યા અનુજ્ઞાન
જનવડે અધ્યાત્મવિદ્યાનાં રહસ્યોને પગલે પગલે સાબીત કરે છે. પરંતુ

શક્તિરાહની કૌલમાર્ગની અતીત અથવા અસદ્ય આચાર પદ્ધતિના વાના-
વરણમાં સામયિકના શુદ્ધ અતૈતમોષ આપનાગ મત્રયોગ અને લયરોગને
જેવો જાણે તેવો અસંગીન વિચારોધારે ન્યાય મળ્યો જણાતો નથી. શાન્ત
આગમો અને તત્ત્વ યોગો ધણા કાયલા છે પરંતુ તેમાં લીંગની ગતિઓ
પણ ગુપ્ત ગદેલી છે તે ધ્યાન ખેંચી જવું જોઈતું મયી.

પ્રકરણ ૮ મું.

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (गीता)

(૧) વૈષ્ણવ દર્શન અથવા સાત્વત તત્ત્વ.

આ દર્શનનું મૂલ ખીજ 'એકાધન' વેદમાં અને તેમાંથી પાંચ
ગત સિદ્ધાન્તમાં છે.

વૈદિક દર્શનની અધિદેવ શાખાના શૈવ અને શક્ત દર્શનોનું સ્વરૂપ
આપણે વિચારી ગયા તે દર્શનમાં મોક્ષસિદ્ધિમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ઉપર વધારે
ભાર નૂનમાં આવે છે. શક્ત દર્શનમાં ભોગને પણ ધર્મથી અવિરોધીપણા
વડે સેવન કરવાની છૂટ છે. પરંતુ ઐશ્વર્ય સહિત ભક્તિ મોક્ષમાર્ગમાં હોઈ
શકે છે અને તેના ભક્તિ પ્રધાન માર્ગનું પ્રતિપાદન ગુનારા તત્ત્વને ભોગવત,
સાત્વત અથવા વૈષ્ણવ દર્શનો કહે છે. આ દર્શનો જોડલા અશમા વેદના
ઉપાસના અને જ્ઞાનકાંડ ઉપર આધાર રાખે છે તેટલા અશમા તેઓ ઉપ
નિપદ લગવહગીના અને અહમ્મસના પ્રસ્થાનને અનુસરતા છે, આ તે
મનંધમાં તેમનું તાત્ત્વિક પ્રતિપાદન વેદાન્ત દર્શનના પ્રકરણમાં આવશે, પરંતુ
જોડના અશમા પ્રેવતાના પ્રાધાન્ય ઉપર તે ધારેલા છે તેટલા અશમા
તેઓ તત્ત્વરમાં કેઈકે સ્વતંત્ર શાખાના છે.

વેદનો મધ્યમમાં જોડે નામ ઉપાસનાકાંડ છે તેને દેવતામાં પણ
કહેવામાં આવતું હતું. આ દેવતાકાંડની સર્કારિય રચિત અનુરધ્યાયી મીમાંસા
હતી કર્મકાંડની મીમાંસા બાર અધ્યાયની દેવતાકાંડની ચાર અધ્યાયની

અને જ્ઞાનકાંડની ચાઠ અધ્યાયની એમ એક દૃષ્ટીએ અધ્યાયનું વિષુદ્ધ મીમાંસા દર્શન હતું પહેલા બાર અધ્યાયની નૈમિત્તિક સૂત્રાનુસારી પૂર્વ મીમાંસા ચાલી અને જ્ઞાનકાંડની ચાઠ અધ્યાયની બાદગાયણ સૂત્રાનુસારી ઉત્તરમીમાંસા ચાલી. વચલા દૈવતકાંડની મીમાંસા નારદાદ મહર્ષિઓએ કરી હતી એમ શારદા-તિલક ટીકાકાર જણાવે છે મધુસૂદન મરમ્ભટ્ટી પણ આ વચના દેવતાકાંડને ઉચ્ચેષ્ય પ્રસ્થાન ભેદના નિબંધમાં કહે છે પરંતુ દૈવતકાંડના સૂત્રો, ભાષ્યો, વાતકો મત્રમાર્ગના ગુપ્ત-શબ્દમાં પડેલા હોનાથી કાતો લોપ પામ્યા છે, અથવા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નથી પરંતુ આ દૈવતકાંડનું ઉપનૃત્ય પુરાણોમાં અને સાહિતામાં અંબેલું છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નારદ-સનત્ કુમાર સવાદમાં નારદ પોતે જે જે વિદ્યા બધે છે તેનું વર્ણન કરે છે, અને પોતે માત્ર મત્રવિદ છે, પરંતુ ગોકસાગરને પાઠ પામવાનો માર્ગ અધ્યાત્મવિદ્યાનો છે અને તે પોતાને પ્રાપ્ત નથી તેથી તે વિદ્યા સનત્કુમાર પાસે મેળવવા તેઓ ગયા છે તે અનગમાં નારદ “એકાયન” ને જાણે છે, એવું વર્ણન છે આ એકાયન એટલે નીતિશાસ્ત્ર એવું વિનારણ શ્રીશકગચાર્ય બાધ્યમાં કરે છે પરંતુ તે અર્થ સંતોષકારક નથી ધણા દેવેને માની પ્રાણીઓ તે તે ક્યને મેળવે, પરંતુ ગોકેશ્વર પરમકલને એક પુરુષ જે આદિત્યના વર્ણવાળો છે, અને જે અજ્ઞાનરૂપી અધારાથી પર છે તેના જ્ઞાનવિના મનુષ્ય સમર્થ થતો નથી જાન્યપયા યિચતે અવનાય-પરમગતય પ્રાપ્ત કરવામાં પરમપુરુષને આશ્રય એ જ સર્વોત્તમ સાધન છે એવું મણુવેદના નાગવણુ શ્રુતમાં તથા ન્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ વિધાન છે અનેક દેવભાવનાને ત્યજી એક ખમેશ્વરને શરણુ થવાનો જે દૈવત માર્ગ તેનું જેમાં પ્રતિપાદન છે તે શબ્દ રાશિને “એકાયન” વેદ બહેવામાં આવ્યો હતો અને નાગદે તેનો જ ઉચ્ચેષ્ય સનત્કુમાર પ્રતિ કર્યો છે લોક પ્રસિદ્ધ વેદજ્ઞથી અથવા વેદચતુષ્ટય ઉપરાંત એક ભગવાનને શરણુ થનાનું વિધાન કરનારા શાસ્ત્રને “એકાયન” શાસ્ત્ર ઈશ્વર સહિતા નામના અશ્વમાં કહ્યું છે કે “આ શાસ્ત્ર વિના ગોકેશ્વર માર્ગ બીજો નથી તેથી જુદિમાનો તેને એકાયન કહે છે” આ એકાયન

સામ્બના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પડે છે: (૧) દિવ્યશાસ્ત્ર, (૨) મુનિશાસ્ત્ર, (૩) પૌરણશાસ્ત્ર. આ એકાધન શાખાના મંત્રને અનુસરનાં દિવ્યશાસ્ત્રો ત્રણ છે:—(૧) સાત્વત, (૨) પૌષ્કર અને (૩) જય. મુનિશાસ્ત્ર પણ સાત્વક, રાજસ, અને તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. ભગવાન નારાયણે જેવું દિવ્યશાસ્ત્ર સમજાવ્યું તેવું શુદ્ધ બુદ્ધિમાં મનનપડે પ્રકટ થયેલું તે સાત્વિક મુનિશાસ્ત્ર કહેવાય. તેમાં મહેષમાં અને વિસ્તારમાં વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. મૂલ દિવ્યશાસ્ત્રના એક એ અંગ પકડી પોતાની બુદ્ધિથી વિસ્તાર કરેલું તે રાજસ મુનિશાસ્ત્ર કહેવાય અને તેના એ પેટાવિભાગ પડે છે—(૧) પાત્ત-ગત, (૨) પૈખાનસ. પોતાની બુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપી ઘડેલું શાસ્ત્ર તે તામસ મુનિશાસ્ત્ર કહેવાય. કેવલ માનુષી બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલું શાસ્ત્ર તે પૌરણશાસ્ત્ર.

એકાધન વેદનું જ્ઞાન ભગવાન નારાયણે જે દિવ્યશાસ્ત્રમાં પ્રવર્તાવ્યું તે તેમણે પાંચ બ્રહ્મર્પિઓને શીખવ્યું હતું તે પાંચ બ્રહ્મર્પિઓ તે સાક્ષિય, ઔપગાયન, ઔજન્યાયન, કૌશિક અને ભાગદાન—એ પાંચ યોગીશ્વરો છે. મૂલ એકાધન વેદ આ પાંચ બ્રહ્મર્પિઓએ પાંચ શાખામાં પ્રવર્તાવ્યો; અને એક એક દિવસ અને રાત્રિમાં તેઓ સિદ્ધાન્તનું શુદ્ધ સત્ત્વજલથી અભ્યયન કરી ગયા તેથી આ શાસ્ત્રનું નામ પાચરાત્ર પડ્યું.

(૨) એકાધન શાસ્ત્રનો નારાયણ, વાસુદેવ, કૃષ્ણ વિગેરે શાષ્ટ વાચ્ય દેવતા સાથે સંબંધ શી રીતે થયો?

મૂલવેદના આરણ્યક મથોમાં લોકમાં તે કાગે પૂજ્ય ગણાના દેવતાનાં નામો આવે છે કાલક સહિતા ૧૭-૧૧ માં તથા મૈત્રાયણીય સંહિતા (૨-૮-૧) તથા કૃષ્ણયજુર્વેદના આરણ્યકના છેવટના ભાગમાં આવેલા નાગયજુ ઉપનિષદમાં રદ્ધતિ જયવા ગણપતિ, રકદ, બહ્મા (હરણ્યગર્ભ), નરસિંહ વિગેરે દેવતાના નામ અને તેને યજ્ઞતી ગાયત્રી હૃદની ધ્યાન મંત્ર માલા આવે છે સહિતા અને આરણ્યકમાં આ દેવતા આવે છે, તેથી વેદનું મંદિતીકરણ જે શ્રીગૌતમ બુદ્ધ પહેલા થયું હતું તે સમયમાં બિન્ન બિન્ન

દેવતાના પૂજન, પૂજન, શ્રાદ્ધ દત્તા એવું અષ્ટ યાત્ર છે એટલે વેદના દૈવ-
કાંડનો ઉદ્ધવ ઋગ્વેદના દેવતાઓ નેઓ ધણે ભાગે અવિમૂલ શક્તિઓના
અધ્યક્ષ છે તેમા શ્યો હતા, અને પછીથી તે તે દેવતાઓની ભાવના તે તે,
સ્થાનના પૂજનના દેવોમા અતર્ગત થવા લાગી, અને છેવટે તે મધ્યમા દેવો એક ૪
પરમેશ્વરના ભિન્ન ભિન્ન રૂપો છે એવું એકીકરણ થતા લાગ્યું જ્યારે બૃહદ્દેવતામા
એટલે ઋગ્વેદના સહિતાને અનુસરતા ચૌનકમુનિના પ્રયાનુસાર એક પરમ-
દેવતા-અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય એ ત્રણ ભૂવોહ, અતરિક્ષવોહ અને સ્વર્નોહના
ત્રણ અધ્યક્ષોમા વિભવનાગી ઘર્ષ, અને ધર્મિજ ને ને દેવો ઋગ્વેદમા આરે
તે તે ત્રણ વ્યુદ્ધમા અવાત દેવતા અથવા પરિવાર દેવતા તરીકે અતર્ગત થવા
લાગ્યા યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદની મહિતાઓ અને આશ્વમેધ ધડાયા
પછી આ ત્રણ વ્યુદ્ધો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રમા રૂપાતર પામ્યા, અને મૂલ
ત્રિશ્વની અતર્ગત આત્મદેવતાને પ્રબલ, પરિણી અથવા નારાયણ અને
પરશિન અથવા મહેશ્વર એની સત્તા આપનામા આવી વેદના ચાર વિભા-
ગને સ્પર્શ કરતું હરણ્યગર્ભ અથવા બ્રહ્માનું ૩૫ સ્થૂલ કાર્ય વિરાટ અને
હરણ્યગર્ભ અથવા કૃત-એ એ વચમા ગર્ભસ્થાને રહ્યું તેથી તે પદને હરણ્ય-
ગર્ભ, સૂત્રાત્મા ત્રિગેરે નામ આપવામા આ-ત્મ આ પ્રમાણે વિચારના બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ અને રુદ્રની ત્રિમૂર્તિની ભાવના અને તેની પીઠમા અન્તર્ધામીરૂપે રહેલા
અધ્યક્ષ એતનને સદ્ભાવ પુરાણોમા પાળાયી હોયો મહેલો છે એ સમજવું
બુદ્ધભરેલું છે મૂલવેદથી પુરાણોના ઉદ્ધવ શ્રુધીમા આ અનેક દેવની ભાવના
ત્રિમૂર્તિમા અને છેવટે “એકામત”મા ઐતિહાસિક રીતે ખીની નીકળેની
છે ઋગ્વેદ સહિતાના દશમા મંડલમા નીચેના મંત્રો આવે છે

પરોદિવા પરણના પૃથિવ્યા પરોદેવેમિરસુર્યંદસ્તિ
ક્ષત્વિદ્ ગર્મ પ્રથમંદ પ્ર આપો યજ્ઞદેવાઃ સમપર્યન્ત વિશ્વે ॥
તમિદ્ગર્મ પ્રથમ દધ આપઃ
યજ્ઞદેવા સમવચ્છન્ત વિશ્વે ।
અતસ્ય નાભાવપ્યેકમર્પિત
યસ્મિન્ ચિત્વાનિ બ્રુવતાનિ તસ્ય ॥

અર્ગથી પણ પૃથિવીથી પણ દેવો અને અમુરો જેને પદ્મી શબ્દ નહિ તેનું જે કઈ તેજ અથવા વીર્ય છે, તેને પ્રથમ ગર્ભરૂપે-આપો દેરીએ (જલ અથવા જંગલી મૂલ દ્રવ્યરૂપ અસ્થા) ધાગ્યું હતું અને તે ગર્ભમાં મેં દેરીએ તે પગમત્સ્યો મૂર્તિમત્ત જોયું જલદેવતાએ તે આ પ્રથમ ગર્ભને ધારણ કર્યો, અને જેના પ્રતિ મર્વ દેવો પોતાના માયુ-ત્વને જોવા લાગ્યા તે ગર્ભ અજ-મા દેવના નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એક કમનમાં મુકાયેલો દેખાયો અને તેમાં સરળા જુવનો ગોળવેના જાણ્યા ”

આ મનોમા આપો દેરી એટલે અનુષ્ઠિતની “નાગ” નામનું જલ જેને સાખ્યાઓ મદ્દ્યોનિ કહે છે, તેનું, તે “નાગ” અથવા ક્ષીર-માગરમા મૂતેતા “અજ” એટલે નાગયાજુનું અને તેના નાભિકમલમાંથી આદિપુત્ર બ્રહ્માનું બાવરૂપ વિગેરે પૌરાણિક રૂપકના ધોજકો રપટ મમળય તેમ છે

આ માગ્વેદના અજ નારાયણમાં સર્વ દેવોના અને સર્વ નરોના લય છે, એની બાવના બ્રાહ્મણોમાં અને આગ્ન્ય-માં ખીવવા લાગી અને તે “નાગયજુ” એજ પગમાં, એ જ પન્થક, અને એ જ પરમેશ્વર એવી એવામ્યતા જે સાત્ત્વમાં થઈ તે સાત્ત્વને “એકામન” એવી સજા મળી

મહાભાગતમાં નાગયજુષિ આખ્યાન શાંતિપર્વમાં આવે છે આ આખ્યાન જે કે મૂલ ભારતનો અથવા જય સત્તાવાળો ભારતનો કદાચ અશ નહિ હોય, પરંતુ તેમાંના શ્લોકોના અવતરણો શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રમાણ વાક્ય તરફે લીધા છે, તેથી આમાં સૈકા પહેલા તે મહાભાગતના હિતકાંક્ષક અથવા પોટેલો ભાગ ❶ આ આખ્યાન વાચતા સમજાય છે કે એકામન માર્ગના ઉપાસકોને ભાગવત કહેવામાં આવતા હતા, તથા તેઓ વાસુદેવ નામવાળા દેવના ઉપાસકો હતા તે ધર્મ ભાગવતપર્વમાં સ્વેતદ્વીપમાંથી દૈવી પુરય ઉપરિ-ચરવસુ મારફત પ્રવેશ પામ્યો અને તે દેવના મુખ્ય રથાનિક ઉપાસકો ક્ષીરસાગરમાં આવેલા સ્વેતદ્વીપમાં રહેતા હતા આ આખ્યાનની અતર્ગત ઉપચિરવસુની કથામાંથી નીચેના અગત્યના મુદ્દા તારવી સકાય છે

(૧) ઉપચિરવસુના યજ્ઞસગમાં પશુવધ કરવામાં આ યો ન હતો

(૨) યજ્ઞવિધિ આરણ્યક ગ્રંથ, જેમા ઉપનિષદો અંતર્ગત થાય છે, તેમાં દર્શવેલા માનસયાગના વિધિ પ્રમાણે થયો હતો.

(૩) મુખ્યત્વે હાર અથવા વિધ્વજ હતા.

(૪) આ દેવમાં દર્શન કેવળ બાહ્યરૂપ કરનારને થતા નથી, એમ બુદ્ધરૂપિત જે યજ્ઞ કરાવનાર હતા તેને ન થયાં, અને સ્વયં જાણનાર વસુરાજને થયાં એ સારથી સમજાય છે.

(૫) આ દેવતાનું દર્શન ભક્તિરૂપે થાય છે અને બીજા ઉપાયથી થતું નથી. આ પ્રમાણે યજ્ઞક્રિયામાં દિસાનો નિષેધ ભગવાન ગૌતમભુદ્ધના પૂર્વ-કાલના આ ભાગવત સંપ્રદાયમાં હિંદુઓએ કર્યોજ હતો, અને કર્મ અને તપની નિરુપયોગિતાપર જે ભાર ભગવાન ગૌતમભુદ્ધે મૂક્યો હતો તેવો ભાર આ ભાગવતોએ મૂક્યો હતો અને તે ઉપરાંત ભક્તિનો. સિદ્ધાન્ત હિંદુધર્મમાં તેમણે અપૂર્વ દાખલ કર્યો હતો.

જુ આ ભાગવત સંપ્રદાય ભુદ્ધના પહેલા પશ્ચિમ દિશ અને વાયવ્ય કોણના દેશમાં પ્રચલિત હતો; અને તે સંપ્રદાયમાં દેવાગિદેવ તરીકે જે આરણ્યકના “નારાયણ” હતા તે “વાસુદેવ” સંજ્ઞાથી પૂજાતા હતા, અને તે વાસુદેવનો મુખ્યાવતારના વાસુદેવ સાથે અભેદરોપ થયો હતો. નિદેશ નામના બૌદ્ધ પાંક્ષી પુસ્તકમાં પરમેશ્વર જગતકર્તા નથી એમાં બૌદ્ધ અને જૈન સિદ્ધાન્ત એકમત થઈ બ્રાહ્મણ સિદ્ધાન્તથી વિરોધી પડે છે તે ઉપર ભાર મૂકવાના હેતુથી લખે છે કે “કેટલાક આદ્યવકા આદ્યવકને માને છે, કેટલાક નિઘંથને માને છે, કેટલાક હાથી, ઘોડા, ગાય, કુતરા, વાસુદેવ, જગદેવ વિગેરેને માને છે.” આ અવતરણ ઉપરથી વાસુદેવ, જગદેવને ગાય, કુતરા સાથે બેસાડવામાં આ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં ઈશ્વરવાદની ઉઘાડી નિંદા છે, પરંતુ ઈ. સ. પૂ. ૪ થી સૈકામાં વાસુદેવ, જગદેવની પૂજા તથા ઉપાસના લોકમાં પ્રચલિત હતી એ નિર્વિવાદ સાબીત થાય છે.

પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીમાં ૪-૩-૯૮ ના સૂત્રમાં “વાસુદેવ” નામ આપ્યું છે. તે જ લાખ્યકાર પદ્મનભિ પૂજ્ય વ્યક્તિનું નામ એવું વિવરણ કરે

છે આથી પાણિની અને પતંજલિના સમયમા વાસુદેવ પૂજા થતી હતી વખતથી પ્રચારમા હતી એમ સમજાય છે

૨૪/પુતાનાના ઘોઝુડી ધ્યાનમા મગેવા ઇ સ પૂ. ૨૦૦ ના વર્ષના શિવાજીએમા વાસુદેવ અને સક્યજીના નામનો નિર્દેશ છે

વગી બેસનમરમા પ્રામ થયેલા શિક્ષાતેષમા વાસુદેવના મમાનાર્થે યવન હેતીએડોશએ ૪૨૩૮૪૪ ઉભો કર્યોનો ઉત્તેષ છે આ લેખ ઈ સ પૂ ના બીજા સૈકાનો છે, અને તે ઉપરથી વાસુદેવ પૂજા વાચન કાજુમા હિંદુધ્યાનમા પ્રચલિત હતી અને પરદેશના શ્રીકૃષ્ણ પશુ તેમા સામેલ થતા હતા એવું ૨૫૯ અનુમાન થાય છે

વેદમાથીન નારાયણદેવ વસુગજના ઇષ્ટ હોવાથી વાસુદેવ યમા, અને તે દેવતાનું પૂજન સાત્ત્વ ગુણવાળું થયેલું અથવા યાદવકુલના રાજાઓનો કુલ ધર્મ હતો, અને તે ધર્મનું કૃષ્ણાવતારી વાસુદેવે પાલન કર્યું અને પ્રચાર કર્યો તેથી તે ભાગવત સપ્રદાય સાત્ત્વગુણ કલેષાયો મનુ-ધનાના વશમા યમાનિં ગળતે દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા નામની બે રાણીઓ હતી તેમા દેવયાનીના યદુ અને દુર્વશ એવા બે અને શર્મિષ્ઠાના દુષ્ટ, અનુ અને પુરુ એ નણુ પુત્રો હતા આ યદુ-દુર્વશ વશ પર્વન્ત દાશગણ સુદ સમયના ચિત્રમા આગવેદ સહિતામા ઉલ્લેખ આવે છે ત્યારપછી યદુનો અવિચિત્ત યાદવ-વશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પર્વન્ત મહાભારતમા વર્ણવાયો છે પુરાણો ઉપરથી તાત્ત્વનામા આવેલી વશાવલિમા યાદવવંશ ૥ સાત્ત્વત સર્વવંશના દાશરથિ રામ, વિદેહવંશના સીરધ્વજ જનક અને અનુવંશના લેભપાદ લગભગ સમ કાલીન જણાય છે સાત્ત્વત વંશમા ત્રીજા પેઢીએ વૃષ્ણ અને પદ્મની પેઢીએ શ્રીકૃષ્ણ આવે છે આરે યદુવંશ મહાનારતના સુદ સુધી શ્રીકૃષ્ણ પર્વન્ત અ-વિચિત્ત યાદવો છે ત્યારે પુરુવંશમા છેદ વંશો છે તેમા કુરુ નામના પ્રતાપી રાજાની એક શાખામા પાંડવ-કૌરવ થયા અને બીજી શાખામા મગધવંશ થયો, તે કૃષ્ણ સમકાલીન જરાસંધ અને સહદેવ પર્વન્ત યાદવો અનુવંશમા સુદકાને કર્ણ હતા પાંડવ-કૌરવોના મહાભારત સુદમા સમકાલીન યદુ-દુર્વશ

વંશમાં શ્રીકૃષ્ણ, પુરુવંશમાં પાર્શ્વ-કૈરવો અને અનુવંશમાં કૃષ્ણ વિદ્યમાન હતા. સૂર્યવંશમાં બૃહદ્દેવ વિદ્યમાન હતો.

મદ્રવંશમાં પ્રતાપીરાજ સાત્વત, તેની પૈતૃમાં યજ્ઞિષ્ઠ અને પુનર્વસુ થઈ ગયા છે. તેમની કુલદેવતા નારાયણ-વાસુદેવ હતી. શ્રીકૃષ્ણનું નામ વાસુદેવ હતું, અને કૃષ્ણ એ જોત સંતો હતી. તેમણે આ વાસુદેવ ધર્મ સંપ્રદાયનો એટલે ભાગવત ધર્મનો સમુદ્ધાર કર્યો. તેમાં વેદકાલીન વિષ્ણુદેવતાની ભાવના અંતર્ગત થઈ તેથી આ એકાદ્યન સાખ્યાના ધર્મના સાત્વત તંત્ર, ભાગવતમત, વાસુદેવમત, નારાયણમત, વૈષ્ણવમત વિગેરે નામ પડ્યા છે. આ સાત્વતતંત્રની ભાગવતી ઉપાસના બ્યારે પ્રચલિત હતી ત્યારે આબીર જાતિના અનાય લોકો મયુર પાસેના મધુવનમાં, દારક પાસેના અનુપ-દેશમાં તથા આતતેશમાં, અપરાંત અથવા કોઠણમાં અને સૌરાષ્ટ્રની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા હતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓ બટકતું છવન ગાળવાને બદલે રાખૂ ખાંધી રહેવા લાગ્યા હતા. આ આબીર જાતિમાં એપાલ નામના શાસકેની પૂજા આસતી હતી. યજ્ઞિષ્ઠકુલના યાદવોનો નાશ થયો અને શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામે પહોંચ્યા ત્યારે યાદવોની વિધવાઓને અર્જુન કુરુક્ષેત્ર તરફ લઈ જતા હતા, ત્યારે તે બાધઓનું આ આબીર જાતિના લોકોએ દરણ કર્યું અને તેના વશમાં જાડેજ રજપૂતો થયા આ આબીર અથવા અહીર જાતિમાં ઈશ્વરસેન, રદ્ધર્મિ વિગેરે પ્રતાપી રાજાઓ થયા છે. તેમાં વૈદિક વિષ્ણુ, આરણ્યકકાળના નારાયણ, હરિવંશના વાસુદેવ અને આબીર જાતિના આલગોપાળ-એ સર્વ દેવતાઓ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ નામની વ્યક્તિમાં પૂજ્ય-ભાવથી અજોડભાવે પામ્યા, અને તેથી સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રધાન પૂજ્યમૂર્તિ મનાવા લાગી. આ પ્રમાણે ભાગવત સંપ્રદાયમાં-વિષ્ણુ-વાસુદેવ, નારાયણવાસુદેવ, કૃષ્ણવાસુદેવ, અને આલગોપાળ કૃષ્ણ-એવી ચાર દેવતા ભાવના પેડી છે. તેમાં વિષ્ણુવાસુદેવની ભાવના શ્રીશંકરાચાર્યના સ્માર્તમતમાં એટલે કેવલ અદ્વૈતમાં સ્વીકૃત છે. નારાયણ વાસુદેવની ભાવના શ્રીરામાનુજાચાર્યના શ્રી નૈષ્ણવમાં ત્રિસિદ્ધ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તરૂપે પ્રવેશ પામી છે; કૃષ્ણવાસુદેવની ભાવના મધ્વાદિ દ્વૈતમતમાં પેડી છે અને આલગોપાળ કૃષ્ણની

બાવના શ્રી વદનભાગ્યાર્થના ગુહ્યદૈતમા પેળી છે આ પ્રમાણે વેદકાવના વિષય
અને આરબ્યકના નારાયણદેવનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ સાથે
અને આભીગેના બ્રાહ્મણપાદ સાથે એકીકરણ થવાથી વૈષ્ણવ મત્રાપ
દાવ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિમા કેન્દ્રિત થયો છે એમ કહીએ તો ચાલે ન્યાયે
નૈવસંપ્રદાય ઐતિહાસિક વ્યક્તિમા કેન્દ્રિત થયો નથી, ત્યારે વૈષ્ણવ મત્રદાય
શ્રીકૃષ્ણ સત્તાવાળા વિભુના પ્રણાંતરમા કેન્દ્રિત થયો છે

(૩) ભાગવત અથવા પાંચરાત્ર સંપ્રદાયનું પ્રમાણ સાહિત્ય.

મહાભારતના નાગવક્ત્રીય આખ્યાનમા પાચરાત્ર સિદ્ધાન્તનું જૂતામા
જનું રૂપ હાલ ઉપલબ્ધ છે પરંતુ આ શાસ્ત્રની પંચરાત્ર ૧૦૮ સદિ-
તાઓ છે મી એટા એ ની તારવણી પ્રમાણે લગભગ ૨૧૫ સદિતાઓ
આમપુરાણ તથા ખીછ સદિતામાથી આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તને ચર્ચતી
જણાય છે હાલ નારદ પાચરાત્રના નામથી જમાગાની રાખવ એકીઆગક
સોસાઈટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો મથ પ્રમાણપ્રથ નથી, પણ ન હી મથ છે
શ્રી કાચીની શાસ્ત્રમુક્તાવાચમા ધર્મી સદિતાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે આ પૈમી
કશ્વિરસદિતા, કપિજલસદિતા, પારાશરસદિતા, પદ્મનભારદ્વાજસદિતા,
લક્ષ્મીન, વિષ્ણુતિરક, શ્રીપ્રજ્ઞસદિતા, સાત્વતસદિતા, પ્રસિદ્ધિમા આવી
છે મી એકરના અભિપ્રય પ્રમાણે પૈ કર, સાત્વત અને જપ-એ ત્રણ છે
તે ઉપરાંત અદિષુદ્ય, પારમેશ્વર, પદ્મ અને કશ્વિર સદિતાઓ આગમા
મેકા પહેલાની રચાયેલી છે

સૈવ આગમ પેકે આ પાચરાત્ર સદિતાના પ્રતિપાલ વિવેકો જ્ઞાન,
યોગ, ક્રિયા અને ન્યાય-એના ચાર હોય છે જોકે તે વર્ગીકરણ પ્રમાણે ઘણી
મદિતાઓ ઘડાયેલી નથી આદર્શજૂત સદિતાઓનું અવલોકન કરતા સમ
જાપ છે કે તેમા નીચેના દસ મુદ્દાઓનું વર્ણન આવે છે -

૧ તત્ત્વવિદ્યા

૨ મત્રશાસ્ત્ર

૩ મત્રશાસ્ત્ર

૪ માયાયોગ અથવા જાદુગીરી.

૫ યોગ.

૬ મંદિરનિર્માણ.

૭ પ્રતિષ્ઠાવિધિ.

૮ સંસ્કાર-આન્વિહક.

૯ વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

૧૦ ઉત્સવ.

વિષય નં. ૧ જ્ઞાનપાદનો છે. નં. ૨,૩,૪, ૫-યોગપાદના વિષયો છે, નં. ૬,૭-ક્રિયાપાદના વિષયો છે; અને નં. ૮-૯-૧૦-ચર્યાપાદના વિષયો છે. મેં પોતે કૃશ્વરસંહિતા, મારદ્વાજસંહિતા અને અઘિર્દુષ્કન્ય સંહિતા અવલોકી છે. તેમાં પ્રથમ પચ્ચાસ અધ્યાયોમા નીચેની બાબતો આવે છે:-

(૧) શાસ્ત્રાવતા, (૨) માનસચાગવિધિ, (૩) વિમાનદેવતા અર્ચન-વિધિ, (૪) નીરાંજનાતવિધિ, (૫) સોજ્ઞાસનઆમનકાર્યવિધિ, (૬) પિતૃ-સંપિભાગિ શપ્તોત્સવાંતવિધિ, (૭) લક્ષ્મીસુદર્શનાર્ચનવિધિ, (૮) ગરુડાદિ-પરિવાશર્ચનવિધિ, (૯) દ્વારવરપ્રદેવતાલક્ષ્મીજાદિવિધિ, (૧૦) મહોત્સવ ધ્યન-રોજીયાંતવિધિ, (૧૧) મહોત્સવવિધિ, (૧૨-૧૩) પક્ષોત્સવ વિધિ, (૧૪) ચવિત્સવવિધિ, (૧૫) સ્તવનાવધિ, (૧૬) પ્રાસાદાદિ પ્રતિષ્ઠા વિધિ, (૧૭) પ્રતિમાલક્ષણ, (૧૮) પ્રતિષ્ઠાવિધાન, (૧૯) પ્રાપચ્છિત્તવિધિ, (૨૦) માદવાચકમાહાત્મ્ય, (૨૧) દોષાવિધિ, (૨૨) નિષમવિધાન, (૨૩) મંત્રો-પ્રાર્થનાવિધિ, (૨૪) મુદ્રાલક્ષણબગવદધ્યાનાદિ પ્રકાર, (૨૫) કુંડ, મુદ્ર, મુવ, લક્ષણ દ્વિ: પાકવિધાન.

આ સિદ્ધાન્તના અંશેને પાંચરાત્ર કેમ કહે છે? હાર આપણે જાણ્યાવી ગયા તેમ મૂળ એકાપન વેદનો રહસ્ય આત્મનાય શાંતિયાદિ પાંચ યોગીયશ્લોકો પાંચ અહોરાત્રમાં શ્રીભગવાન પાસે શીખ્યા તેથી આ શાસ્ત્રને પાંચરાત્ર કહે છે. પરંતુ પાંચ સિદ્ધાન્તો-તત્ત્વને લગતા, સુક્તિને લગતા, ભક્તિને લગતા, યોગને લગતા અને વૈશેષિક એટલે પ્રત્યક્ષ વિષયોને લગતા તેમાં ચર્ચવામાં આવેલા હોવાથી તે શાસ્ત્રને પાંચરાત્ર કહે છે. મૂલ “રાત્ર” શબ્દ રાત્રિનો

વાચક, તે પાંચ વિષયોના સિદ્ધાન્તને પ્રતિપાદન કરનાર સાત્રનો સદાનુયાયી વાચક થયો જણાય છે. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે વૈદિક પાંચરાત્ર સત્ર એટલે પાંચ દિવસ ચાલનારો “પુરવાનારાયણ”નો યજ્ઞ હતો. તે યજ્ઞ દેવતા શ્રી નારાયણનાં પાંચ રૂપો:- (૧) પરવાસુરૂપ, (૨) વ્યદદેવતા, (૩) નિભવદેવતા, (૪) અનર્થભીદેવતા, અને (૫) અચ્ચદેવતામાં ગુંથાયેલાં તોવાથી તે યજ્ઞવિદ્યાનું રહસ્ય પ્રતિપાદન કરનાર સાત્ર પાંચરાત્ર કહેવામાં આવ્યું.

(૪) પાંચરાત્રનું તત્ત્વજ્ઞાન.

પાંચરાત્રિઓના સાત્ર ગ્રંથોના મુખ્ય દશ વિષયોમાં આપણે આ તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિકોણમાં અથવા ચોથા સિદ્ધાન્ત તેના જ્ઞાનપાત્રો છે. આ જ્ઞાનપાત્રો સિદ્ધાન્ત અક્ષમુત્ર પૂર્વભાગી છે, તેથી ઉપનિષદ ભગવદ્ગીતા અને અક્ષમુત્રના પ્રસ્થાનત્રય ઉપર પ્રાપ્તેશ વિશિષ્ટાદૃતના સિદ્ધાન્તની આધારપીઠ આ પાંચરાત્રિઓનું તત્ત્વજ્ઞાન છે.

આ સિદ્ધાન્તમાં આ વિષયનું પરમધામ નારાયણ અથવા પરવાસુરૂપ જેવ એ સંજ્ઞાથી ઓળખાવવામાં આવે છે. આ પરમતત્ત્વને પ્રસ્થાનત્રય ઉપર બંધાયેલા વિશિષ્ટ અદૃતમાં પરમઅક્ષ કહે છે. આ પરમતત્ત્વ સાંકર વેદાન્તના પરબ્રહ્મ જેવું નિર્ગુણ અથવા નિષ્કલ નથી. તેમાં જોકે પ્રાકૃત ગુણો નથી તોપણ તેમાં અપ્રાકૃત ગુણોના આધારવાળી શક્તિ રહી છે. આ નારાયણતત્ત્વને પરમાત્મા, બન્ધાન, અવ્યક્ત, પ્રધાન, નિત્ય, અનંત, અક્ષર, અન્યુત, સમ, અચિંત્ય, અન્યથ, અક્ષ, કપિલ, હિરણ્યગર્ભ, સિવ-હત્યાદિ અપ્રાકૃત ગુણના પ્રબોધક શબ્દો વડે ઓળખાવવામાં આવે છે.

વેદાદિ શાસ્ત્રમાં આ પરબ્રહ્મ અથવા નારાયણ સંજ્ઞાવાળું તત્ત્વ નિર્ગુણ કહેવાય છે, પરંતુ તેનો અર્થ સર્વ ગુણ વિનાનું એવો નથી. પરંતુ આપણા અનુભવમાં આવના પ્રાકૃત ગુણ વિનાનું એવું એવું તાત્પર્ય છે. એ સાથે તે તત્ત્વમાં જેમ સૈવાગમમાં સર્વગતાદિ ૭ અંગો સિવમાં રહેલા મનાય છે તેમ આ પાંચરાત્રસિદ્ધાન્તમાં નારાયણમાં ૭ અપ્રાકૃત ગુણો નિત્યનિવાસ કરી રહેલા હોય છે.

નારાયણ તત્ત્વમાં પ્રથમ ગુણ જ્ઞાન નામનો છે. આ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. એક સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાન અને બીજું ગુણરૂપ જ્ઞાન. સ્વરૂપજ્ઞાન તે નિત્યોદિત ચૈતન્ય છે, અને ગુણજ્ઞાન ઉદય અને અસ્તવાળું છે.

આ તત્ત્વનો બીજો ગુણ શક્તિ છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાન અથવા સમવાયી કારણ અથવા યોગિ તેનું નામ શક્તિ છે.

તેનો ત્રીજો ગુણ ઐશ્વર્ય છે. પોતાની મેળે સર્વ દિપાઓનું કરવાનું સામર્થ્ય તેને ઐશ્વર્ય કહે છે.

ઐશ્વર્યથી અનન્ત જગત્ના વ્યતિકરોને ઉત્પન્ન કરતા છતાં તે તત્ત્વને થાક લાગતો નથી. આ ગુણને બલ કહે છે.

જગત્નું શક્તિદ્વારા ઉપાદાન થયા છતાં તે તત્ત્વ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપથી બદલાતું નથી એટલે તેમાં વાસ્તવ વિકાર થતો નથી. આ ગુણને વીર્ય કહે છે, તેનું બીજું નામ અચ્યુતત્ત્વ છે.

અનન્તકર્થો કરવામાં તે તત્ત્વ સહકારી અથવા નિમિત્ત કારણોની અપેક્ષા રાખતું નથી. આ ધર્મને તેજ કહે છે.

વાસુદેવ અથવા નારાયણતત્ત્વ સ્વરૂપભૂત ધર્મ જ્ઞાન અથવા ચૈતન્ય છે, પરંતુ તેના ગુણ-રૂપ ધર્મો જ્ઞાન, શક્તિ, ઐશ્વર્ય, બલ, વીર્ય અને તેજ એવા છ છે.

નારાયણ અથવા પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા પુરુષની મહાપ્રકલ્પના આદ્યમાં કાલ વિભાગમાં, જેને લયાતિમ રાત્રિ કહે છે તે સમયે, તેની પાર્શ્વશૃંગધી, ભરેલી આત્મભૂતા શક્તિ ઉન્મેષ અવસ્થાને સેવે છે. હું એક અવિલક્ષ્ય હું તે બહુ વિલક્ષ્ય ચાર્ડ-આ પ્રથમ સંકલ્પનો જે પ્રથમ ઉદય થાય છે તેને સુદર્શનચક્ર-એવું હેતુગર્ભ નામ આપવામાં આવે છે, કારણકે તેવડે તે ભાગિ જગત્ના પુનઃલય થવા પર્વન્તના વિમ્લવ ચિત્રને પ્રતિભામાં એકી વખતે ખડું કરે છે.

નારાયણની પાર્શ્વશૃંગધી ભરેલી જગત્ની યોગિનિરૂપા શક્તિ જેમ ચંદ્રમાની જ્યોત્સ્ના પ્રકાશે છે તેમ તે પોતાના પુરુષના સ્વરૂપ જ્ઞાનથી સ્પર્ષવાળી થાય છે. નારાયણની આ જગત્ની શક્તિ ઉદય અને અનુદયાકાર વાળી,

તેના નેત્રના ઉન્મેષ અને નિમેષ જેવી, સર્વદા નાગવળ સાથે સમુદ્ધ રહે
 છે તે શક્તિ કાઈની અપેક્ષા રાખતી નથી તેથી સ્વપ્ન આનંદમયી
 હોવાય છે, તે જ કાવલી મંડાળ નથી તેથી નિત્યા હોવાય છે, તેને
 આદ્ય નથી તેથી પૂર્ણ હોય છે, જગત્ પડે તેનું લગભગ સમગ્રાય છે તેથી
 તે લક્ષ્મી હોવાય છે, તે પગ્મ વૈશ્વનાથને એટલે સર્વમા પેઠી જ્ઞાના
 સ્વભાવવાળી હોવાથી શ્રી હોવાય છે, તેમા અચક્ર, કાલ, અને પુણ્ય-
 એ ત્રણે મયુક્ત થાય છે તેથી પદ્મા હોવાય છે, તે સર્વ પ્રાણીઓની
 કામનાને પૂરી કરે છે તેથી કમળા હોવાય છે, તે વ્યાપનની વિશ્વની
 શક્તિ હોવાથી તથા વિષ્ણુના વૈષ્ણવ ભરતું પાનન હોય છે તેની વિષ્ણુ
 શક્તિ અથવા વિષ્ણુપાત્રની હોવાય છે, જગત્ના વિસ્તૃત પગને સક્રિય
 કરી તે સર્પિણીની પેઠે શુભ છે માટે તેને કુંડલિની હોય છે, મન
 વાળીરો તે અથગવા જતા હોતી નથી તેથી અનાહતા હોવાય છે,
 તે પરમાર્તનો બોધ કરે છે એટલે શુભાવવાળી થાય છે, તથા મન્ત્રાંગ
 પોતાના પતિના વૈભવને દર્શાવે છે, તથા શુદ્ધ સત્ત્વનો આશ્રય કરે છે માટે,
 ગૌરી હોવાય છે, તેને કાઠ વિશેષજી આપનામા આપને પાઠ પડીએ છીએ
 તેથી તે અદિતિ હોવાય છે, સર્વપુણ્ય અને મોગ ભાવવાળી હોવાથી તે મહી
 હોવાય છે, સર્વ જગત્ને પ્રાણ આપનારી હોવાથી જગત્ પ્રાણા હોવાય
 છે, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને અદભાવે જગત્ના હોવાથી તેને મન્ત્રમાતા
 હોય છે, તેના વ્યવસ્થાનું મનન કરનારનું તે નાણુ એને રક્ષણ કરે છે તેથી
 તે ગાયત્રી હોવાય છે, અદ્ભુત જગત્ને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી પ્રકૃતિ
 હોવાય છે, જગત્નું માપ કાટે છે અને જગત્મા વિસ્તૃત થાય છે માટે
 તે માતા હોવાય છે, સર્વનું પ્રાણુ પ્રવાનો તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે
 ગિયા હોવાય છે, તેને સર્વમાર્ગ ક્રમે છે તેથી તરણી હોવાય છે, સંસાર
 રમાથી તારે છે માટે તારા હોવાય છે, વ્યવહાર સત્ય અને પરમાર્થ સત્ય
 (સત્+ત્ય) તેમા રહ્યા છે તેથી સતી અથવા સત્યા હોવાય છે, સર્વ
 વિકારોને શમાવે છે તેથી તે શાતા હોવાય છે, તે જગત્મા આત્મભાવ
 આપનારને મોહ પમાડે છે માટે આહિની હોવાય છે, હવિરાદિ જોખ્ય

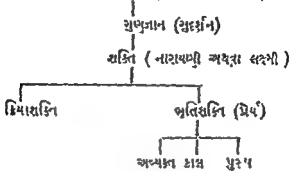
પદાથેતે દેવો પ્રતિ લઈ જાય છે તેથી ધર્મ કહેવાય છે, સર્વને ગમાડે છે તેથી રતિ કહેવાય છે, સત્યગ્રો તેને વારવાર બોનાવે છે તથા સહારે છે તેથી વિશ્રુતિ અને સરસ્વતી કહેવાય છે, અનંત બેદલાળા જગતને પ્રખરે છે તેથી મહાબાસા કહેવાય છે દ્વંડામાં જેમ સમુદ્રન ગાભીર્ય, આદા સની મહત્તા, સૂર્યની પ્રભા ચન્દ્રમાની જ્યોતસ્ના છે, તેમ નારાયણ અથવા નિધલુની આ સર્વાંગ સપૂર્ણ સર્વ બાન અને અબાવોમાં પેટેની ચૈત-યાત્મિકા નારાયણી શક્તિ સર્વ સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકૃત થયેલી છે

પરંતુ ચૈત-ત્રોમાં શિવ અને શક્તિ-એ એક જ તત્ત્વના બે રૂપો મનાય છે તેમ વૈષ્ણવત્રમાં નથી આ ત્રમાં શક્તિમાન અને શક્તિ એ બે ભિન્ન વસ્તુ છે, એકે તે પરસ્પર છૂટા રહી શકતા નથી તેઓ અભિનનત બામે છે પણ અલ્પે ભિન્ન છે તે બે વચ્ચે અવિનાભાવ અથવા સમનાય સમધ છે જેમ વૈશેષિક દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચે માને છે તેમ જૈવો અને શાકર અદ્વૈતીઓ તાત્કાલિક સમધ ગાને છે તે બેદ ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે

આ બેદાબેદ વાળી અથવા અવિનાભાવ સજ્જનાળી નારાયણની શક્તિ નારાયણમાં ગુણ ચૈત-યથી અથવા જ્ઞાનસામર્થ્યથી ચૂરત્તાવાળી થાય છે, ત્યારે ધર્મ અને ધર્મી, ગુણ અને ગુણી બાન અને બાવરાજો પદાર્થ, અદ્વૈતા અને અદ્વ-એના બેદભાવને પ્રકટ કરે છે

નારાયણ પુરુષના જ્ઞાનગુણથી ભરેલી શક્તિને સુદર્શન સંસારાગ્રાહ-એવ થાય છે એટલે “હું એ છું તે મહુ થાઉં”-એવા આદ્ય સકંપનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે બે રૂપ પડે છે શક્તિની બે સાખાઓ થાય છે (૧) ક્રિયાશક્તિ અને (૨) બૃતિશક્તિ હું એક છે તે બહુ થાઉં-એ પ્રકારનો સુદર્શન નામનો સકલ ક્રિયાવડે જૂનિને એટલે ઉત્પત્તિને પ્રગટાવે છે આ બૃતિશક્તિ નજી રૂપમાં પ્રગટ થાય છે (૧) અવ્યક્ત એટલે જગતનુ જગ-ળીજ, (૨) કાન તે અવ્યક્તને વ્યક્ત કરવાનું બીજાનું વિનસ કરવાનું સામર્થ્ય અને (૩) તે બંનેમાં બોધાદ્યે રહેનાર પુરુષ બોધગ્રાહી, બોધવિપાક, અગ્રે બોધના-આ નજી રૂપમાં બૃતિગણિ વિસ્તારને પામે છે આ પ્રમાણે નારાયણના ઉન્નેના પરિણામો નીચે પ્રમાણે થાય છે —

નારાયણ-સ્વરૂપજ્ઞાનવાણું તત્વ (મીગનિદ્રામાં સુતેલું).

સુદર્શન એટલે અમોઘ જ્ઞાનની શક્તિ વડે નારાયણની ક્રિયાશક્તિ પ્રકટે છે, અને તે વડે જગત્ સર્જનની ભૂતિશક્તિ વ્યાપારવાળી થાય છે, અને તેના મંત્રોમાં વ્યાપાર કરે છે તે અભ્યક્ત, કાલ, અને પુરુષ છે. વૈષ્ણવ તંત્રમાં સુદર્શન એક તે વિષ્ણુનું મોટું આયુધ છે. તે વસ્તુના જ્ઞાન, ક્રિયા અને ક્રિયાશક્તિનું કેન્દ્ર સ્વરૂપ છે. ક્રિયાશક્તિ આંતર રહે છે અને તે નિષ્કલા કહેવાય છે, અને તેના અંશરૂપે ભૂતિશક્તિ બાહ્ય પ્રકટ થાય છે અને તે સકલા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુની સુદર્શન (ચૈતન્યાત્મક જ્ઞાનશક્તિ) ક્રિયાશક્તિનું રૂપ પકડી, ભૂતિરૂપે પ્રકટ થાય છે. ક્રિયાશક્તિની માત્ર એક જ કલા ભૂતિશક્તિરૂપે જગત્નું નિયમન કરે છે.

આઘ સુદર્શનના ખંડરૂપ ક્રિયાશક્તિ અને તેની કલારૂપ ભૂતિશક્તિ વડે નારાયણ ધણી અમરૂતિઓ કરે છે, અને તે સામર્થ્યને જણાવવાનાં ચિન્હોને નારાયણનું અંગ, પ્રત્યાંગ, આયુધ, પરિવારરૂપે દર્શાવવામાં આવે છે. તે સર્વ ભગવાનના ગુણ ધર્મોના સૂચક છે. એક અને પદ્મ-એ પાવન અને આનંદ આપવાના ક્રિયાશક્તિના સૂચક ચિન્હ છે; સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ મંડલવડે પ્રકાશ, આદિત્ય અને પાક કરવાના બલને જણાવવાનાં ભગવાનનાં આયુષો અથવા અસો છે; હૃદયલાંછન એ સાંસ્કૃતિક કરનાર બલને સૂચવે છે; ગરુડ એ કાલચિન્હ છે; લીન ચણિયા સારભૂત તત્ત્વ તે દીરોદધિ.

છે; તેમાં આધાર દ્રવ્ય તે શેષ નામ છે... વિગેરે સર્વ નારાયણના ભૌતિક સરીરને મળતાં ચિહ્નો તે અધ્યાત્મભાવ અને ગુણનાં મૂલ્યક ચિહ્નો છે, તે વડે ભાનેતું ધ્યાનયોગમાં ઉઠાવવા એટલે ઉકેલ ચાલ છે.

શુદ્ધ સૃષ્ટિવાર્ણન.

નારાયણના ૭ ગુણો અપ્રાકૃત ભૂમિકાના ઉપર દર્શા છે. તેમાં જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને શક્તિ—એ ત્રણ વિશ્રામભૂમિકાના છે અને બલ, વીર્ય અને તેજ તે શ્રમભૂમિકાના છે. પ્રથમના ત્રણ ગુણ આંતર હોય છે, બીજા ત્રણ ગુણો બહિર્વેગવાળા હોય છે. તોપણ મનુષ્ય પ્રાણીઓ શ્રમ કરી જોમ થાકે છે, પેતાના સામર્થ્યને ખુએ છે, અને તેથી સદૃશી અપેક્ષા રાખે છે તેમ નારાયણને જગત્ સર્જનમાં થતું નથી, તેથી તે બલ, વીર્ય અને તેજ—એ નિલ રહે છે. આ ૭ ગુણોના ચાર વ્યૂહ થાય છે:—

- (૧) જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ય, તેજવાળું ૩૫ તે વાસુદેવવ્યૂહ.
- (૨) જ્ઞાન+ બલવાળું ૩૫ તે સંકર્ષણ વ્યૂહ અથવા બલરામનું ૩૫.
- (૩) ઐશ્વર્ય+ વીર્યવાળું ૩૫ તે પ્રગુન્ન વ્યૂહ.
- (૪) શક્તિ+ તેજવાળું ૩૫ તે અનિરુદ્ધ વ્યૂહ.

પ્રથમ નારાયણના ૩૫માથી તેના આત્મભૂત ૭ ગુણોના વ્યૂહ બંધાય છે અને તે ભગવાનમાંથી બિબ્બરૂપે અથવા વ્યૂહરૂપે પ્રકટ થાય છે. આ ચાર વ્યૂહો અથવા બિબ્બો નારાયણના પ્રાણુષ્ણનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો છે, અને તે સર્વ અવિકૃત પરિણામવાળાં હોવાથી પરમશુદ્ધ કોટિનાં હોય છે.

૭ દૈવી ગુણોની ત્રણ ભૂમિકાઓ હોય છે; (૧) વ્યાપ્તિ એટલે સર્વ-સામાન્ય પ્રસારેલી, (૨) ઉન્મેષ એટલે સદૃશ ઉધરેલી, (૩) અને મૂર્તિ એટલે સ્પષ્ટ આકૃતિ-ઉપરનાં સંકર્ષણ, પ્રગુન્ન અને અનિરુદ્ધ ચંદ્રાવાળા ત્રણ ભગવદ-વ્યૂહોમાં બે ગુણો સ્પષ્ટ હોય છે અને ચાર અનુગતિવાળા હોય છે.

વ્યૂહમાં સમાયેલી ૭ દૈવી ગુણોની અનુવૃત્તિ તથા બળે ગુણોની ઉન્મેષવાળી બાવનાનું મૂર્તરૂપ આપવામાં પાંચરાત્રસિક્કાન્તમાં ઐતિહાસિક શ્રીકૃષ્ણ, તેમના ભાઈ બલ્લભ, તેમના પુત્ર પ્રગુન્ન અને તેમના મુત્ર અનિરુદ્ધને

આલેખનરૂપે લીધા જણાય છે, જ્યારે ચૈત્રાગમમાં શુદ્ધાધ્વાની સહિનાં તત્ત્વો-
 (૧) શિવ, (૨) શક્તિ, (૩) સદાશિવ, (૪) ધ્મિર, અને (૫) શુદ્ધવિદ્યા
 એ નામ વડે મુચવાય છે ત્યારે વૈષ્ણવાગમમાં આ મુધામુદ્રિનાં (૧) નારાયણ,
 (૨) વાસુદેવ, (૩) સંકર્ષણ, (૪) પ્રદ્યુમ્ન, અને (૫) અનિરુદ્ધ-એ ઉપ-
 કહેલા ૭ દિવ્ય શુભવાણા પરમચેતનનાં મૂર્તરૂપો મનાય છે. ચેતન, તેની
 શક્તિ અને તેના ગુણો મૂર્તરૂપ ધારણ કરે છે એવું આ ભાગવન મનનું
 મન્તવ્ય છે. ઐનિદાસિક વ્યક્તિઓ લીન થાય તોપણ આ નિત્યસિદ્ધ અતુ-
 શાત્મા દેવનાં દિવ્ય વિશ્વરૂપો મુધામુદ્રિમાં વિદ્યમાન રહે છે. આ ધાર્મિક
 મન્તવ્ય વડે ભાગવન મંપ્રદાયનું તાત્ત્વિક દર્શન માંપ્રદાયિક વક્તવ્યવાળું રહે-
 છે, જ્યારે ચૈવમનનું તત્ત્વેત્તે લગતું સંગ્રા પ્રકરણ સંકુચિત ભાવવાળું રહેતું
 નથી. શિવ એટલે પ્રકાશ; શક્તિ એટલે આત્મપગમર્શ કરનારો અનુભવ
 વિગેરે વિવગ્ન સેવાના તાત્ત્વિક ભાવેત્તે માનુષી ભાવનામાં (Anthropo-
 morphic) મુચવતું નથી, જ્યારે વૈષ્ણવ મન તેની માનુષી ભાવનામાં
 નત્ય દર્શનને મુચવે છે.

ખીજું આ વ્યૂહોની મૂર્તભાવનાની પીઠમા, વાસુદેવમાં પરમાત્મભાવના,
 સંકર્ષણમા શુભભાવના, પ્રદ્યુમ્નમાં મનની ભાવના અને અનિરુદ્ધમા અહ-
 કારની ભાવના પ્રાચીન નાગમણીય આખ્યાનમા છે તે સહિતામાથી ધીમે
 ધીમે સોપ પામેથી જણાય છે, તે ઉપરથી એવું પણ અનુમાન જાય છે કે
 જેની રીતે સેવાની શિવ, શક્તિ, સદાશિવ, ધ્મિર, શુદ્ધ વિદ્યા-એ તત્ત્વદર્શક
 પરિભાષા છે, તેની રીતે પાંચરાત્રોની પણ શુદ્ધચેતન્ય, તેની શક્તિ, તેના
 ત્રણ ગુણોના ઉન્મેષના વ્યૂહોની વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ વિગેરે
 પરિભાષા છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણના અવનાર પૂર્વભાષી હશે અને તે તે દેવોની
 મુખ્યમયી ભાવનાને તે તે વ્યક્તિઓમા લક્ષિતવડે અભેદભાવે માનવાની પ્રથા
 ચાલી હશે. પુરાણોમા એની પણ વાત આવે છે કે શ્રીકૃષ્ણ વિગેરે પોતાની
 કુલ દેવતાની ઈષ્ટ મૂર્તિઓ પૂજમા રાખના હતા. પાછળથી ભગ્ન અને
 ભગ્નનીય વસ્તુના તાદાત્મ્યભાવવડે તે તે નામો વ્યક્તિવાચક સમજના
 ભાગ્યાં, અને તેમાં રહેલું જાતિવાચકપણું સોપ પામ્યું આમ જાતિમાન.

માથી વ્યક્તિભાવમા અને વ્યક્તિભાવમાથી જાતિભાવમા શબ્દોની ગતિ આ ગતિ હિંદુઓના ધર્મમા એવી તો પ્રસારી છે કે પદ્ધર્મીઓને મૂર્તિની પીઠમા તત્ત્વભાવનાના હિંદુઓ માને છે તે વાત માનવી આશ્ચર્ય જેની થઈ પડે છે પરંતુ પદ્મશેખરની યાદુદી ભાવનાનું મૂર્તરૂપ ઐતિહાસિક નિરૂપણમા જેની રીતે વ્યક્તિરૂપે અને વિભુરૂપે સમજવામા આપણને પ્રીત્તી ધર્મના મર્મ ઉઠેલવાનું કષ્ટ પડે છે, તેમ વાસુદેવાદિ તત્ત્વભાવનાને ઐતિહાસિક શ્રીકૃષ્ણ વિગેરે મૂર્તિથી પરપ્રદેશમા લઈ જવામા પરધર્મીઓએ કઈ ઉદાર-ભાવે સમજણ મેળવવી જરૂરની છે યતુષ્યની વાણી તત્ત્વના ભાવનો શ્રેષ્ઠ રૂપમા વ્યક્તિપરવશ થાય એ વાણીનું મર્યાદિત સામર્થ્ય મૂલ્ય છે આપણે તુટક ખ-તા વાણીજ (વૈષ્ણવી) એવીએ છીએ, અને તત્ત્વની ભાવના આપણી પશ્ચન્તી ભૂમિકામા હોય છે આથી પશ્ચન્તી વાણીના ભાવ વૈષ્ણવી નડે દર્શાવનામા આપણે મૂર્તિ અથવા આકૃતિને આનંદનરૂપે લઇએ છીએ

પ્રસ્તુત વિષય ઉપર ઉત્તરતા આ ચાર વ્યૂહો, જે ખરી રીતે દિવ્ય પદ્મશૃંગોનો ચેતનમા પ્રગટ થનાનો ધર્મ જણાવે છે તે પુનઃ ત્રણ પેટા વ્યૂહમા આવી જાય છે વાસુદેવ વ્યૂહમાથી કેસર, નારાયણ અને માધન-એવા ત્રણ વ્યૂહ જાગે છે સંકર્ષણ વ્યૂહમાથી ગોવિંદ, વિષ્ણુ અને મધુસૂદન, પ્રત્યુભ વ્યૂહમાથી ત્રિવિક્રમ, વામન, શીવર અને અતિરૂપમાથી હૃદયેશ, પદ્મનાભ અને દામોદર-એવા પેટા વ્યૂહો પ્રકટે છે આ બાગ પેટા વ્યૂહો તે બાર માસના બાર આદ્ય અથવા સૂર્યના શક્તિ વધને સૂચવનારા નામો છે આ બાર પેટા વ્યૂહની મૂર્તિઓ, રંગો, આયુધો વિગેરેને માનુષી ભાવના વડે પાચારાત્રો ચિતરે છે

પદ્મત્રયા વર્ણવ્યુ છે કે આ બાર ઉપરાત મૂલ ચતુર્વ્યૂહમાથી બીજા બાર પ્રકાશમય સ્વરૂપો જાગે છે જેમ એક દીવામાથી અને કૃતિ થાય તેમ બાગ અનાતર વ્યૂહો અને બાગ વિદ્યેશને મળી મૂનદૈવી ચક્ર ચોવીસ મૂર્તિમય બને છે

મૂલ ચતુરારમાના વ્યૂહોના, તેના અવાત વ્યૂહોના અને વિદ્યેશરેના સુધાસૃષ્ટિમા વિભવો અથવા અવતારો થાય છે, અને તે વિભવો અમુક અમુક શુભો અથવા શક્તિઓનો પ્રસાર કરવા મિશ્રસૃષ્ટિ અથવા ભૂતસૃષ્ટિ પર્યંત ઉતરે છે.

જેમ શૈવ મતમાં મન્મથદેશરો, મન્મથરો અને મન્મથાચેતી સંતાના ગુરુ અધ્વાના અભિમાનીઓ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમ આ વૈષ્ણવ માર્ગમાં વિધિવો અને અવતારોમાં વિષ્ણુની શક્તિ અને ગુણોનું અવતરણ થાય છે, અને તે નીચેની પ્રમાણ ઉદ્ધાર અર્થે થાય છે, એવું માનવામાં આવે છે.

આ ચતુરાશ્રમ વ્યૂહો, અર્વાંતર વ્યૂહો, વિભવો અને અવતારો, જે આકાશમાં પ્રકટ થાય છે, તે આકાશ પણ સુધાસુદૃષ્ટિનું દોષ છે, અને તે જૂનાકાશથી જૂદા સુભૂર્ત્તવાશું દોષ છે. આ “પરમઓમ”ને વૈકુંઠ મંજા આપવામાં આવે છે, અને પારાભિષેકનું સ્વર્ગ, અને શૈવોના કૈલાસ જેવું આ સ્થાન માનવામાં આવે છે.

આ પરમઓમ અથવા વૈકુંઠ અને તેમાં પ્રકટ થયેલા વ્યૂહો, અર્વાંતર વ્યૂહો વિગેરે ઘટનાના અંદકટાદથી પર દોષ છે, તેથી મહાપ્રવચકાએ તે સંક્રામ પામી નારાયણી શક્તિમાં લીધેલ થાય છે.

આ સુધાસુદૃષ્ટિનાં વ્યનિકરો પ્રકટ કરનાર દ્રવ્યને સુધાસત્ત્વ કહે છે આ દ્રવ્ય ભવિષ્યમાં થનાર સત્ત્વ, રજસ્ અને તમમયી ઘટાયેલા અગ્નિ દ્રવ્યનું બનેલું નથી, પરંતુ એક ભિન્ન જાતિનું દ્રવ્ય છે. તેમાં ઉત્પન્ન થના વ્યનિકરો વાસુદેવના કેટલાક નિત્યવિજૃતિ રૂપ દોષ છે, અને કેટલાક લીધા વિજૃતિરૂપ દોષ છે. આ અપ્રાકૃતદ્રવ્ય અથવા સુધાદ્રવ્ય જ્ઞાન અને બધા નામના ગુણોનું પ્રમાણ કરનાર સુદૃઢપ્રમાણના મંડલ જેવું હોય છે.

આ સુધાદ્રવ્યમાં વાસુદેવની એ પ્રકારની મૂર્તિ હોય છે: એક નિત્યોદિત એટલે અખંડ કાલમ રહેનારી, અને બીજી સાંતોદિત એટલે સાંત થાય અને ઉદય પામે તેવી. સાંતોદિત મૂર્તિ તે વ્યૂહ વાસુદેવની અને નિત્યોદિત મૂર્તિ તે પરવાસુદેવની એવો એક સમજાવવામાં આવે છે.

પરવાસુદેવ શ્રી સાંહન હોય છે. વ્યૂહવાસુદેવ શ્રી, તથા જ્ઞામિ અથવા ત્રણ, આઠ અથવા બાર શક્તિ સંહિત હોય છે. ધણે ભાગે શ્રી, જ્ઞામિ અને નીલા-એ ત્રણ સંતાવણી શક્તિઓ ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયા સંતાવણી માહેશ્વર મનની શક્તિઓના બીજા નામ છે. શ્રી, ભદ્ર અથવા કલ્યાણભાવને પ્રસારનાર છે; જ્ઞામિ પ્રજાવને પ્રકટ કરે છે, અને નીલા એ

સૂર્ય, ચંદ્ર અને આગન-એ ત્રણ જ્યોતિર્મુક્તની જનક થાય છે શ્રી શમિ
પુન ગોમ, ભોમ અને વીરવને પ્રકટ કરનારી પણ ગણાય છે

કીર્તિ, શ્રી, વિજ્યા, અદા, સ્મૃતિ, મેઘા, કૃતિ અને કૃષ્ણા-આદિ
વીરશમિઓ છે લક્ષ્મી, પૃથ્વી, દેવા, નિદ્રા, કામ, ક્રોધ, સરસ્વતી, કૃતિ,
મૈત્રી, રતિ, તુષ્ટિ, માત-આ વાર શમ્ભુઓ તે તે અવતારોમાં પ્રકટ થાય છે

વાસુદેવના વ્યૂહ, અવતાર, ત્રિભુવન અને તેની અર્ચા કરવા ગોપ્ય મૂર્તિઓ
ઉપરાંત આ વૈકુંઠમાં નિત્ય અને સુગિ નામના ૧૬૪ અભિમાનીઓ હોય
છે આ દૈવી અભિમાનીઓ મુખ્ય છવે કરતાં યદીઆના હોય છે, કાગળ
તેમને કદાપિ સસાર બધનોનો સ્પર્શ થયે ન હોતો નથી અને તેઓ આદિ
કારક પદ ઉપર હોય છે આ અભિમાનીઓના અનન્તનામ પાડવામાં આવ્યા
છે પ્રભુની આજ્ઞાથી નિત્ય અથવા સૂરિઓ ભૂતોમાં અવતરે છે

વૈકુંઠ ભો ના છેલ્લા વર્ગના વસનારાને મુકન ૭૨ કહે છે તેમજ
અરુપ અણુમાત્ર હોય છે, અને જ્ઞાન અને આનંદથી ભરપૂર હોય છે, અને
ત્રસરેણુ પ્રમાણુના ગા કિરણધારી તેઓ હોય છે આ ઉપરથી મુકનજીવે
પ્રાકૃત દેહ વિનાના હોય છે છતાં અમુક જાતનો દેહ તો તેમને વળગેનો
સુધાનોકમાં હોય છે

પાછળના વિશિષ્ટ અદ્વૈતમાં એવું માન્યુ છે કે આ મો. અને ભોગયુક્ત
મુકન છવે ઉપરાંત કેવળ મુક્તો આનોકમાં હોય છે, જેઓ નિધવા જેના
માઠ ખૂણે વૈકુંઠમાં રહે છે

શુદ્ધાશુદ્ધ સૃષ્ટિ.

શૂતિશક્તિનો બીજો વ્યાપાર શુદ્ધાશુદ્ધ વર્ગની જૂમિમાં હોય છે
તેમાં દૃઢસ્થ પુરુષ અને માયાશક્તિના પરિણામો હોય છે આ દૃઢસ્થ પુરુ-
ષની જાવના શાકર વેદાન્તના દૃઢસ્થસાક્ષી પુરુષ કરતાં જૂઠા પ્રમાણની છે
અનાદ વાસનાથી રંગાયેલા અભિમાનીઓનો મધપૂડા જેવો વ્યદ તે જાગ
વતોનો દૃઢસ્થ પુરુષ છે બદ્ધ જીવોના સ્થૂલ શરીર વિનાની નિવાસ જૂમિ
તે આ દૃઢસ્થ પુરુષ છે તે પુરુષ પોતે શુદ્ધ છે છતાં અશુદ્ધ જીવોને આશ્રય

રચાન આપે છે. આ કૃત્ય પુરુષ અને માયાશક્તિ પ્રદ્યુમ્નવ્યદ્માંથી પ્રકટ થાય છે. પુરુષશક્તિની રૂપકવાળી ભાવનાને અનુસાર આહાત્મ્ય અને આકાંક્ષી, દુષ્ટિય-શુનિયાલી, વૈશ્ય-વૈશ્યા, અને શૂદ્ર-શૂદ્રાલીનાં જોડકાવાળાં આદ્યમનુષ્યો પ્રકટ થાય છે, અને તે અશુદ્ધ સૃષ્ટિના જન્ય પ્રાણીઓના સમષ્ટિરૂપ પિતા-મહા અને પિતામહી હોય છે. આ મનુષ્યોના પિતૃઓ, દેવર્ષિ, મનુષ્યો વિગેરે જનનિના ઉત્પાદક હોય છે.

માયાશક્તિ જેના ખીજ નામ મૂલ પ્રકૃતિ, વિદ્યાશક્તિ, વિગેરે છે તે સામ્યશાસ્ત્રની પ્રકૃતિ કરતા જૂદા પ્રકારની છે. જ્યારે સામ્યશાસ્ત્રની પ્રકૃતિ અથવા આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે તે અશુદ્ધ માર્ગની સૃષ્ટિના આરંભ કરનારી પ્રકૃતિ સત્ત્વાદ ત્રણ ગુણો વડે ઘડાયેલી છે, ત્યારે આ માયાશક્તિ, કાળ, નિયતિ, અને ગુણ એ ત્રણથી ઘડાયેલી હોય છે.

કૃત્ય પુરુષ અને માયાશક્તિનો ઉદય થયા પછી તેનાં પરિણામોનો પ્રવાહ અનિરુદ્ધ વ્યૂહના તાબામાં જાય છે. ત્યાં માયાર્તુ પૃથક્કરણ થઈ શક્તિ, નિયતિ, કાલ, સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણોનો ઉદય થાય છે. આ તત્ત્વપ્રવાહમાં પ્રજનના પ્રવાહના પ્રવર્તક મનુષ્યો પડે છે.

માયા, નિયતિ, અને કાલ-આ ત્રણ ભાગવત તત્ત્વો પામરાત્રીનાં જૂનાં છે, અને તેમા માદેશ્વરોએ વિદ્યા, કલા અને રામ હિમેરી ૭ કચ્ચુ-કાની ભાવના ઉભી કરી જણાવ્યું છે. તે ત્રણ તત્ત્વોને મહાલક્ષ્મી, મહાવિદ્યા અને મહાકાલી એ સંજ્ઞાવડે લક્ષ્મીતત્ત્વમા જણાવવામા આવે છે. માયા અને પ્રકૃતિનો બેઠ ઉપર દર્શાવ્યો છે.

નિયતિ શક્તિ અવિધ્યમા ચનાર પ્રાણીના જ્ઞાન, તેનું રૂપ, તેની યોનિ-રચાન, તેના કર્મનો વેગ, અને તેના વ્યભાવનું સ્વરૂપ મર્્યાદિત કરે છે. આ લક્ષણવડે વૈષ્ણવોની નિયતિ શક્તિમા સૈવોની વિદ્યા, રામ, અને કલા-એ ત્રણનો અંતર્ભાવ થાય છે. તેમા વૈશેષિકોની દ્વિગભાવના પણ અંતર્ગત થાય છે.

કાલ તત્ત્વ નિયતિ શક્તિમાથી જન્મે છે, અને તે પ્રાણી પદાર્થોને પ્રવાહમાં ધકેલે મારી ચલાવે છે. કાલતત્ત્વ અખંડ અને સખંડ એમ બે પ્રકારનું છે. તેમા અખંડ કાલતત્ત્વ તે કારણદ્રવ્યમાં વિપાકજનક અંતર્ગત

સામર્થ્ય છે અને તે નિયતિનું વ્યક્તરૂપ છે, અને ખંડકાલ ક્ષણ, લવ, ત્રુટિ વિગેરેથી પ્રકટ થતો તે પ્રાકૃત વ્યતિકરો પછી ઉદય થાય છે. પરમેશ્વરના વ્યક્તમાં રહેલું કાલતત્ત્વ, મધ્ય સૃષ્ટિમાં રહેલું કાલતત્ત્વ અને આપણી સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થતું કાલતત્ત્વ ત્રણ રૂપમાં હોય છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં કાલતત્ત્વ-એ અખંડ વર્તમાન ક્ષણ છે; બીજી ભૂમિકામાં તત્ત્વોનો વિપાક કરી કાષોને ઉદય કરનાર અંતર્ધર્મી સ્વરૂપ છે; અને ત્રીજી ભૂમિકામાં ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એવા ત્રણરૂપમાં જણાતું ખંડરૂપ છે. પ્રથમને મહાકાલ કહીએ, બીજાને નિયતિ અથવા તત્ત્વપરિણામોનો નિયામક કાલ કહીએ, અને ત્રીજાને લૌકિક કાલ કહીએ.

નિયતિજન્યકાલમાથી અનિરુદ્ધત્રણ ગુણો મત્ત્વ, રજ્જુ અને તમસને પ્રકટ કરે છે, અને તેમાંથી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને ૨૬ રૂપ પુરુષોનાં અને લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને ગૌરી રૂપ શક્તિના વિગ્રહો પ્રકટે છે આ ત્રણ પુરુષ અને શક્તિઓને ધારણ કરનાર અવ્યક્ત દ્રવ્યને પ્રસૂતિકોશ કહે છે.

આ ત્રણ ગુણોના બીજકોમાંથી અવ્યક્ત નામની મૂલ પ્રકૃતિ અથવા પ્રસૂતિકોશ અથવા ગર્ભસ્થાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રસૂતિકોશના અવ્યક્ત, તમસ, ગુણસામ્ય, અવિદ્યા, અજ્ઞાન, અક્ષર, યોનિ, અપોનિ, ગુણુમય યોનિ વિગેરે અન્વર્થ નામો આપવામાં આવે છે.

ભૂતમૃદિ અથવા અશુદ્ધમૃદિ.

મનુષ્યો અથવા મનુષ્ય-પ્રજાના આદિ મિથુનો ક્રમશઃ શુદ્ધાશુદ્ધ સૃષ્ટિ-માંથી કૃદરૂપ પુરુષમાંથી પૃથક્ પડી તત્ત્વોમાં ઉત્પત્તિ ઉતરતા અવ્યક્ત ગુણુ-મયી અંધારી યોનિમાં આવે છે, અને ત્યાર પછીનો સૃષ્ટિનો ક્રમ સામ્ય શાસ્ત્રને અનુસરતો છે, તેથી પુનઃ વર્ણન કરવા મેળ્ય નથી.

માત્ર એટલું વિશેષ જણવવાનું કે પાચગત્ર સિદ્ધાન્તમાં મૂલ પ્રકૃતિના પ્રથમ વિકાર મહત્ત્વાં બુદ્ધિ, પ્રાણ, અને ભૌતિક કાલનો સમાવેશ થાય છે. સામ્યશાસ્ત્રમાં બુદ્ધિ, અર્હંકાર અને મન-એ ત્રણ કરણોનો સંવાદી વ્યાપાર તે પ્રાણ છે, અને તે સ્વાતંત્ર તત્ત્વ નથી. પાચગત્ર સિદ્ધાન્તમાં તે

મહત્ તત્ત્વમાંથી પ્રકટ થાય છે. વળી આપણા અનુભવમાં આવતો કાચ જાણ અર્થ નથી, પરંતુ મહત્ અથવા વિદ્યાનું મૂલ દરજી અથવા ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર છે એટલે તે અન્તઃય વસ્તુ છે—એ લાવના પાંચગાત્રીઓની, Kāntી તત્ત્વવિદ્યાના ઉદય પદ્ધતિની, ધર્મી પ્રાચીન છે એ એક આશ્ચર્ય થાય છે. આ મહત્ તત્ત્વને વૈષ્ણવ તંત્રમાં પદ્મનું રૂપ આપવામાં આવે છે. પ્રસવ-કેશ ઉપર વ્યક્ત થયેલું પ્રાણરૂપદેવાળું અધિકરણ તે પદ્મ, તેમા વ્યાપાર કરનારી સ્ત્રીનું રૂપ તે જુદું અને પુરુષનું રૂપ તે પુરુષોત્તમ આ ત્રણેને આ તત્ત્વમા સમાસ થયેલો હોવાથી તે તત્ત્વને મહત્* કહે છે, અને ભગવદ્ગીતામા ભગવાનની તે ભૌતિક ચોળી કહેવામા આવે છે.

કાલક ઉપનિષદમા વર્ણન થયેલા જ્ઞાનાત્મા, મહાત્ આત્મા અને જ્ઞાતાત્મા—એ ત્રણમા કેવળ જુદું ઉપરાંત મહાત્ આત્મામાં ચડીજાતા ધર્મો રજા છે એવું સમજવવામા આવ્યું છે. પરંતુ સાધ્યમાત્રમા મહત્ એટલે જુદું—એવો અર્થ લાખવવામા ઉપનિષદકાલના પ્રાણતત્ત્વનો એકદમ લોપ શી રીતે થયો તે સમજાવું ન હતું તે આ પાચરાત્ર સિદ્ધાન્તમાંથી રપટ થાય છે મહત્તના પરાંપ શબ્દો અદિર્જુષ્ય સંદિનામા આ પ્રમાણે છે—

વિદ્યા, જ્ઞા, યુવતિ (જવની), આહ્લી, વધુ, વૃદ્ધિ, મતિ, મધુ, અપ્યાતિ, ઇશ્વર, પ્રાજ, વિદ્યા, ત્રયી.

આ માદીમા જ્ઞા, યુવતિ (જવની), આહ્લી, વધુ, વૃદ્ધિ અને મધુ એ રૂપ ધારણ કરનારી પ્રકૃતિના વાચક છે

મતિ, વિદ્યા, ત્રયી—એ જુદિરાચક છે

અપ્યાતિ, પ્રાજ, ઇશ્વર—એ ઉપનિષદ* શાસ્ત્રના અવ્યાકૃત મુખ્ય પ્રાણના વાચક છે.

આ પ્રમાણે “ મહત્ ” મા કાલ, જુદિ અને પ્રાણ એ ત્રણ તત્ત્વનો સમાસ થાય છે, અને સાધ્યના કેવળ જુદિવાચક મહત્ કરતા વધારે વ્યાપક લાવવાળો છે.

* પદ્મપુંઝીસમાલંબાન્મહત્ત્વ તસ્ય શબ્દયતે ॥ (લક્ષ્મીનં.)
મમયોનિર્મહત્ બ્રહ્મ । તસ્મિન્ ગર્ભે દધામ્યહમ્ (ભગવદ્ગીતા.)
મણિવદ્મહમ્ એ બૌદ્ધમત્ર પણ આ લાવની ઇલાને વડન કરે છે

આ મહત્ત્વશઃ ઉપનિષદમાં બહુ વપરાયો નથી, પરંતુ તેના મૂલ મહાન આત્મા, મહદ્ ભૂતમ્ વિગેરે પદોમાં ઉપનિષદોમાં આવે છે. વળી “ પ્રતિભવિ વિજ્ઞાન ” માતાના ગર્ભમાં પ્રથમ પ્રવેશ થવા પામે છે એ બૌદ્ધ દર્શનમાં આ મહત્ત્વ તત્ત્વમાં પ્રાણુની અથવા જીવનની ભાવના છે, અને કેવલ બુદ્ધિ એટલે અષ્ટ જ્ઞાનની ભાવનામાં તે સ્થાન સમાપ્ત થતો નથી તે આપણને સમજાય છે

જીવનું પ્રાસેવ્યપદ.

પરમાસુદેવ સાથે મસારી જીવ તેને પ્રાકૃત પુરુષ શ્રેણી આપવામાં આવે છે તેનો કેવા પ્રકારનો સબધ છે તે જામત જોવી જોઈએ તેની સ્પષ્ટતા નથી નારાયણદેવ પોતાના સુદર્શન અથવા જ્ઞાનચક્ર વડે સક્રિયતા ઉદ્ધ કરી ચતુરાત્મ બૃહ પ્રકટ કરી, વિભવ, અનંતાગ રૂપે પ્રકટ થાય છે, અને શુદ્ધ, ગુદાશુદ્ધ અને અશુદ્ધ રાષ્ટ્રિનો ઉદ્ધ કરી સહારકમથી પોતામાં સંકેપી લયની અભિ વ્યક્તિ કરે છે. ત્યારે ક્ષીરસાગરમાં એક વટપત્ર ઉપર શન્ય સત્તાવાળું માળક પોતાના પાદગુહને ધાવતુ પૂર્ણ યોગનિદ્રામાં સૂતુ હોય તેની રીતે આ સમય દક્ષ જગત્ તેની અદર લીન થાય છે ખરી રીતે વિનિદ્ર એટલે અમ્ય જગતા આ “ જન્ય ” વિષ્ણુમાલ યોગનિદ્રામાં ઉપતા હોય તેના પ્રતીત થાય છે તેની કુક્ષિમાં અનંત જીવો ઉદ્ધે છે, તેના મસ્તકે જાડનમાં અનંત મુક્તા જીવો વસે છે, તેના મધ્ય શરીરમાં મુક્તિમેઝ્ઝ જીવો વસે છે, તેના નાભિઝ્ઞાનમાં નિત્યમદ્ધ જીવો વસે છે, અને તેના જાગ્રિત પ્રદેશમાં તમેયોગ્ય બદ્ધ જીવો વસે છે આ સર્વ જીવો “ નારા ” બહેનાય છે, અને તેને જન, રસ, વિગેરે સગા આપરામાં આવે છે આ રૂપકમાં પરતત્ત્વ અને જીવતત્ત્વ એ બે કેવલ એક પદાર્થ નથી, પરંતુ આશ્રય અને આશ્રિત સબધ વાગા પદાર્થો છે તો પણ આ ચિત્તત્ત્વ અથવા જીવતત્ત્વનો અચિન્ત્ય અથવા જડજગત્ દરતા વધારે નિકટનો સબધ પરમાસુદેવ સાથે છે એવું જણાય છે, કારણકે પ્રમાતા ચેતન યોગી મત્સકોષ, સ્વ ઉચ્ચતે

જીવ્યેતન માં સકુચિત રૂપ છે એવું લક્ષ્મીનત્રનું વચન બહુબળા કરતાં જીવને પરતત્વ સાથે અધિનિકટ મળ્યેલાનું બહુવે છે વળી અદિત્યુ-
લ્ય સહિતામાં કહે છે કે - “અનાદિ અને પાગ્નહેદ વિનાનો ચિદાનંદન
પુરૂષ ભગવન્મય છે ”

ભગવાનની આઘશક્તિના જ્ઞાતિ અને ક્રિયા એના બે પ્રકાર વર્ણવ્યા
છે તેમાં જેમ વાયુનડે અગ્નિની જ્વાળા પ્રવર્તે તેમ ક્રિયાનડે જ્ઞાતિશક્તિ
નાના ભેદવાળી વિભૂતિ થાય છે તેમાં હવે મહેલા ક્રમથી નિવર્તિ દ્વારથી
ઉત્પન્ન થયેલા કાનશક્તિના નિગમ પડેના મનુની માનવી વિભૂતિરૂપ એવ
સંસારી કહેવાય છે તે શાસ્ત્રીય માર્ગનું સેરન મરી પુનઃ જેવું માહેશ્વરે જીવને
શુદ્ધશિવનું સકુચિત સ્વરૂપ માને છે, તેવું ભાગવતો માનતા નથી અધિવાળી
દોરી અને અધિ વિનાની દોરી જેવા જીવ-શિવના સ્વરૂપ માહેશ્વરે માને
છે તેઓના અભિનાય પ્રમાણે જિવનું સર્વકર્તૃત્વ મર્સત્વ, પૂર્ણત્વ,
નિત્યત્વ અને વ્યાપકત્વ માયાના પુટમાં પડ્યા પડી કલાવડે અલ્પ તૃત્વ
વિદ્વાવે અપરાત્વ ગગનડે અધૂર્ણત્વ, કાનડે અનિત્યત્વ અને નિયતિવડે
અપ્રત્યક્ષ બને છે અને આ ભાવોવડે સકુચિત થયેલી ચેતનશક્તિ તે જીવ,
અને અસકુચિત સ્વમાનનું ચેતન તે શિવ ભાગવતો આપાકોશમાં પડેલા
જીવ ચેતનને સર્વશઃ અભિન વાસુદેવ સાથે માનતા નથી “ જેમ અગ્નિમાં
મૂકેલું સુવર્ણ અદ્ય પૃથક્ પ્રકાશે છે તેમ અલભા લગ્ન પુરૂષ મણિજેવો
અદ્ય પૃથક્ ભાસે છે જેમ કૌસ્તુભ ભગવાનના વક્ષઃસ્થનમાં સલગ્ન રહે છે
તેવો જીવનો અલભ સાથે સળધ છે ” આના જ્ઞાનના પદ્મવતના વાકોરો
જીવનો અને પરચેતનનો આત્મતિ તાદાત્મ્ય સળધ માનના નથી પરંતુ
સાયુલ્ય પર્યં લલ્લ જાય છે જેવો ચેતન અને ચેત્યનો, દેહી અને દેહનો,
ભોક્તા અને ભોગ્યનો તન્મયતાનો સળધ છે તેવો પાત્વરાતિએનો પરવાસુ
દેવ સાથે જીવનો ભાવ પ્રમર્થથી પ્રકટ થતો તન્મયતાનો સળધ છે સૈવો
જ્ઞાનવડે કલ્પિત સકાચ અધિને ઉકેલી જીવને સિતરૂપે પુનઃ જોળખે છે,
તેમ ભાગવતોની પુનઃ જોળખ્ય એટલે પ્રત્યક્ષિતા નથી, પરંતુ ભાવના
ઉકર્ષવડે અત્યંત સામીપ્ય સળધ જીવને પ્રભુના શરીરમાં મગે છે આ

કારણથી હવેનો પગ્વાસુદેવસાથે કેવલ અભેદ અથવા તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, પરંતુ ભેદભેદ અથવા તન્મયતા સંબંધ છે જેવો અને ભાગવતોમા આ સૂક્ષ્મ વિચારભેદ છે તે ખ્યાનમા રાખવા લાયક છે.

અદ્વૈતનાદનો શબ્દ પ્રયોગ પાત્રરાત્ર સિદ્ધાન્તમા છે, પરંતુ એ અદ્વૈતનાદ માયાવાદને અનુસરતો નથી, પરંતુ પાત્રમા દ્વૈતના સત્યત્વ ઉપર રચાયેલો છે આ કારણથી સાત્વત અથવા પાત્રગત તત્ત્વ ભેદભેદવાળું અથવા નિશિષ્ટ અદ્વૈતરાશુ મનાય છે પાત્રરાત્ર સહિતાઓ ઉપરથી તત્ત્વાયેનો આ ભાગવત તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મસૂત્રની મીમાસાની ઢસોડીએ શ્રી રામાનુજાચે પાઠણથી ચકાવ્યો છે, અને તેની મીમાસા વેદાન્ત દર્શનના પ્રકરણમા દરવામા આવશે અત્ર ભાગવત અથવા પાત્રગત અથવા સાત્વતત્ત્વનમા જગત, હવ અને પરમેશ્વર સંબંધી જ્ઞાનાત્મિક નિર્ણયો થયા છે તે દર્શનનામા આનુ છે.

(૫) ભાગવત પુરાણોને અનુસરતું વૈષ્ણવદર્શન.

વિષ્ણુદેવતાના વૈદિકરૂપ સાથે સંબંધ કરતી ઋણુ ભાવનાઓ કાલક્રમે ઉદય થઈ હતી (૧) આરબ્યક્ર પ્રથેમા આરિર્ભાવને પામેલી નારાયણુની, (૨) વાસુદેવ કૃષ્ણુની, અને (૩) જોપાળકૃષ્ણુની પહેલી ભાવના ઉપર મહાભાગનુ નારાયણીય આખ્યાન અને પાત્રગતિઓનુ મૂલતત્ત્વ બંધાયેલું છે ત્રીજી ભાવના ઉપર પાત્રગત સિદ્ધાન્તનુ ચતુર્થક તત્ત્વ બંધાયેલું છે. ત્રીજી ભાવનામા આભીરોના જોપાળ નામના કૃષ્ણદેવતાનો શ્રી કૃષ્ણુમા અભેદગેપ થનાથી ઉત્પન્ન થયેલું વૈષ્ણવત તત્ત્વજ્ઞાન છે આ જોપાળકૃષ્ણુને લગતી ત્રીજી ભાવનાને સંપ્રદાય ખ્યાલવનાર ભાગવત પુરાણ છે. પુરાણોના સાહિત્યમાં આ ભાગવત પુરાણ વર્ણે હવ જ્ઞાન ભોગવે છે તે અર્થ વેદધ્યાસની કૃતિ હોય કે જોપદેવની કૃતિ હોય-ગમે તેની હોય તો પણ તે અથમા જ્ઞાન, યોગ ને ભક્તિના અદ્ભુત સમન્વય સાથે શક્તિના પ્રાધાન્યનુ જે તાત્ત્વિક નિરૂપણ છે તેવું અન્ય કોઈ અથમા નથી, અને તે સાથે આખીન સર્વ પામક સાત્ત્વિકની એકવાક્યતા વિષ્ણુપદમા લાગી મુક્તિની ચમત્કૃતિ ભાગવતકારે

જેવી દરી છે તેની અન્ય દોર્ન અંથમા નથી આથી વિષ્ણુન પ્રદાયન શુદ્ધાદિત મતના પ્રવર્તદ આ વદ્યભાગ્યાર્થ તથા ભંગાળાના શ્રી નૈનન્યન પ્રદાયનું પ્રમાણ સાદિય જેતુ શ્રીમદ્ ભાગવત છે તેતુ અન્ય નથી ઉપ નિપદ, ભગવદગીતા અને મદ્યમૂનાના પ્રશ્નનાનય ઉપર જે શુદ્ધાદિત મતનું બધાનણ છે તે માં તત્ત્વવિદ્યાની પી' બાધના અર્થે છે, ભક્તિમાર્ગની પ્રણાલિકામા તે અર્થે ભાગવત જેવા પ્રમાણનૂન નથી પ્રશ્નનાત્રથી ઉપરનું વૈષ્ણવવાચારોનું ચિંતન વેદાતદર્શન અથવા ઉત્તમીમાસામા આવશે, પરંતુ ભાગવત પુગળુમા જે ઇશ્વરતત્ત્વ સંબંધી વિચારો છે તેનું એકીકગળુ અન દરેકુ યોગ્ય છે

શ્રીમદ્ ભાગવત પુગળુમા જે તત્ત્વપદ્ધતિ અંતરંગત છે તેનું અપૂર્વ પ્રતિપાદન યોગ્યેના સુખાશ્વ નામના મથમા છે, અને તેનું વિવેચ દેમા- દિએ પોતાની રીકામા કર્યું છે

સામનીય વિષ્ણુ સ્વરૂપ.

મનુષ્ય ચિત્તની ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિઓ ઉપર ક્રમશઃ ભક્તિ યોગ, જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગની માધનપ્રણાલિકાઓ ઇચ્છા પ્રાપ્તિની બધા એથી છે જીવાતમા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા મથે છે તે માત્ર જિજ્ઞાસા તમિ અર્થે નહિ, તેમ તેના કર્તૃત્વાદિ અદ્ભુત સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે નહિ, પરંતુ તેના પરમાત્મા સાથે અધ્યાત્મ સંબંધ છે તેથી તે પરમાત્માના સ્વરૂપમા આકર્ષીત લીન થવા માગે છે આ પરમેશ્વરના પદ્મો ગ્રેમ જીવોમા વસ્તુત ઇન્દ્રિય શક્તિમા મૂલરૂપે ગ્રહેયો હોય છે આત્મા ગ્રેમરૂપે છે અથવા આનંદ રૂપ છે તેથી તેને પ્રાણીઓ ઋષે છે પરમાત્માના આ સ્વાભાવિક આનંદ રૂપના ઉપર શ્રીમદ્ ભાગવતકારે ભાર મુકયો છે

આ પૂર્ણ આનંદમય તત્ત્વ ચૈતન્યવાણુ અને સત્તામય છે પરંતુ જેવી રીતે જ્ઞાન માર્ગમા તેના ચૈતન્ય ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે અને કર્મ માર્ગમા તેની સત્તા ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે તેમ આ મતમા તેના ગ્રેમ સ્વરૂપ ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે પરમાત્મ ગ્રેમરૂપ છે તેથી યુદ્ધ પડેલા પ્રાણી પદાર્થોને પોતામય કરવા તે મથે છે આ સ્વાભાવજૂત ગ્રેમની

છાલક જેઓ ઝીની શકે છે અને જેઓ સાચો પ્રેમ દર્શાવે છે તેઓ આનંદ-મય પગલાંમાને સત્વર પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ કારણથી શ્રી ભાગવતમાં પરવિષ્ણુનું ભગ્નનીય એટલે આપણી ઇચ્છાશક્તિની સંપૂર્ણ સફળતા લાન નાર તંત્રને વર્ણના કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ ભગ્નનીય વિષ્ણુ તેના માહાત્મ્યના જ્ઞાન-રૂપે અને તેના દિવ્ય ગુણ કર્મ અને જન્મના પ્રમાણના જ્ઞાન વડે આપણા ચિત્તમાં ગુપ્ત રહેલો છતાં વહેલો પ્રગટ થાય છે

આનંદમય પરવિષ્ણુના બે મુખ્યરૂપ હોય છે—(૧) નિરાકાર અને

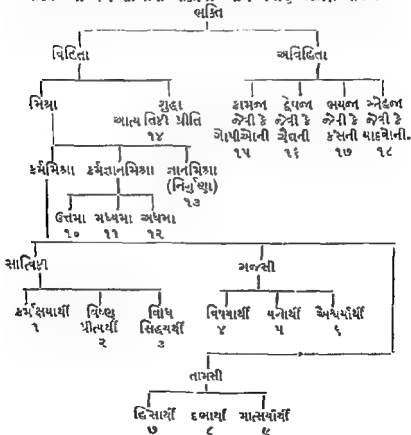
(૨) સાકાર અમયાદિત ચૈત વ્યાપ્ત આનંદમય સ્વરૂપ તે નિરાકાર વિષ્ણુ, અને દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રમેથી સત્તાથી ભરોશિત અણેસુ સ્વરૂપ તે સાકાર વિષ્ણુતત્ત્વ પુનઃ ચાર પ્રકારનું હોય છે—(૧) રજસૂ, તમસૂથી સુક્ત સત્ત્વવાળું જેનું નામ નારાયણ અથવા પુરુષ છે, (૨) સત્તાવાળું અપર વિષ્ણુનું (૩) રજસનાળું બ્રહ્માનું, અને (૪) તમસનાળું શ્દનું એકજ વિષ્ણુ તત્ત્વ પુરુષ, (અપર) વિષ્ણુ બ્રહ્મા અને શ્દ એમ ચાર ભાગમાં પ્રગટ થાય છે આ પ્રક્રિયા પાચરાત્રિઓના ચતુર્વર્ગ જેની છે પરંતુ પાચરાત્રિઓ જ્યારે પાશુપત અથવા માહેશ્વરની પેઠે સામ્ય પ્રકૃતિના ઉપરના તત્ત્વભાગ, માયાશક્તિની અને ચિત્તશક્તિની શુદ્ધાશુદ્ધ અને શુદ્ધચક્ષિના રમે છે ત્યારે ભાગવત પુરાણ સામ્ય સાચના ચોરીસ તથા અને પચીસમાં પુરુષમાં છત્રીસમાં પુરુષોત્તમને ઉમેશ કરી પદ્મોની સરન સમજણ આપે છે મૂળ પ્રકૃતિ જે ગુણસામ્યવાળું તત્ત્વ છે તેમાં રહેલા ત્રણ ગુણોનું લક્ષણ આ પ્રમાણે શ્રી ગોપદેવ આપે છે અગોચર એકમે અનવાણી અને ઇન્દ્રિયોથી ન સંમળ્ય તેના વિષ્ણુપદને જે ગોચર એટલે અનુભવમાં લાવી શકે તે પ્રકૃતિગુણને સત્ત્વ કહે છે અને તે ચૈત્યની સ્થિતિ અથવા પ્રતિગ કરાવે છે ગોચર થએલા વિષ્ણુને બહુરૂપ આપે એટલે ચૈતનને નિધાન દર્શાવે તે પ્રકૃતિગુણને રજસ કહે છે, અને તે ચૈત્યની વિશ્વમા ઉત્પત્તિ અથવા સૃષ્ટિ દર્શાવે છે બહુરૂપ થએલા વિષ્ણુસ્વરૂપને જે લાગી દે છે તેના પ્રકૃતિ ગુણને તમસૂ કહે છે તેમાં ચૈત્ય જાણે અધારમાં પડ્યું હોય અથવા મૂર્છા પામ્યું હોય અથવા સદાર પામ્યું હોય એમ જણાય છે વળી શનુ,

મિત્ર અને ઉદાસીન પ્રાણી પદાર્થોમાં તટસ્થતા લાવનાર અને શુદ્ધ દર્શન કરાવનાર સત્ય છે, ઉપકાર કરનારું બળ આપનાર ગર્ભ છે અને અપકાર કરવાનો વેગ આપનાર નિમિત્ત તમમ્ છે. પુરુષ અથવા નાગાયત્રી જગત્પત્ની એવા અથવા ઉપાસન કરાવ છે, તથા શુભ મૂર્તિઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂઢની ઉત્પત્તિ ત્રિયિતિ અને લયમાં નિમિત્ત કાળ છે, અને નિગકાર વિષ્ણુ ચૈતન્ય ઉત્પત્તિ, ત્રિયિતિ અને લયનો પ્રકટ કરનાર છે.

આ ચાર વ્યૂહવાળુ સાકાર સ્વરૂપ અને તે સાથે નિરામર વિષુપ્ત સારભૂત તત્ત્વ છે અને તેને નામ, રૂપ, ગુણ, કર્મ, અને જન્મવડે આપણે સમજી શકીએ છીએ અને તે પાંચ ઉપાયોવડે ચર્ચાસ્પદ દેખાતા, પરંતુ તે મર્યાદામાં અમર્યાદ તત્ત્વનો જ આપણને સ્પર્શ થાય છે જેમ વ્યાપક સૂર્યને આપણે મર્યાદિત બિંબદ્વારા સમજી જાણીએ છીએ, તેમ નિગકાર પદો આપણે સાકાર નામ, રૂપ, ગુણ, કર્મ અને જન્મવાળા પ્રભુથી જાણી શકીએ છીએ—આ પ્રભુને મેળવવાના વેદજ્ઞાન, ક્રિયા, યોગ, તપ, અને મહાધિ નામના પાંચ માર્ગો છે, જેનો આશ્રય કરતા વૈદિક, પાંચમો, સામ્ય વિદ્યાન્ત, તપસ્વીઓ (સૈવ-પાશુપત વિગેરે) અને પાતજલ યોગીઓ લે છે. બજનીય વિષ્ણુ સ્વેચ્છાથી ભક્તના અનુમતિ અર્થે અને અધર્મીઓના નિમિત્ત અર્થે નીચેની ભૂમિમાં ઉતરે છે તે ઉતરવાના ક્રમને અવતાર કહે છે તે અવતારોના પ્રકાર ચાર છે (૧) કૃપાવતારો, (૨) મન્વતરાવતારો, (૩) યુગાવતારો, (૪) સ્વરૂપાવતારો. આવા અવતારો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં એકદર ચાલીસ વર્ણવ્યા છે તેમાં મત્સ્યાદિ દશાવતારોનો સમાવેશ થાય છે. કલ્યાણનાગે અસાધારણ ફેરફાર કરવા પ્રકટ થાય છે, મન્વતરાવતારો તે મન્વતરમાં ઉતરી આવેલા દોષોના નિવારણાર્થે હોય છે, યુગાવતારો તે યુગના ધર્મના પ્રવર્ધક હોય છે અને સ્વ પાતારો અમુક અમુક ગુણોના ઉન્નય અર્થે હોય છે આ સર્વ અવતારોમાં હેમાદ્રિના અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો અન્યાર “સત્ચિન્તરાય દ્વં કરવા અને મર્ત્યકામની સિદ્ધિ કરવા થોડો હતો” લાવિકે વૈષ્ણવો શ્રી કૃષ્ણને વિષ્ણુના પૂર્ણ અવતાર માને છે.

ભક્તિ સ્વરૂપ.

આ ભજનનીય વિષયના મુલ સ્વરૂપ સાથે, અથવા સાકાર સ્વરૂપ સાથે, અથવા અવનાર સ્વરૂપ માથે “હિયાય પૂર્વકે પ્રીતિ સાથે મનની ગિથિતિ બાધની” તેને ભક્તિ કહે છે આ ભક્તિ બે પ્રકારની હોય છે, વિહિત અને અવિહિત આ બંને ‘જાણ્યાની ભક્તિના’ નીચે પ્રમાણે પ્રકારો થાય છે—

સાધ્ય સાધનના જ્ઞાનવાળી ભક્તિ તે વિહિતા, અને નિવિદ્ધ બાવોવડે વિચિત્ર સાથે તન્મયતા થવાથી જે ચિત્તની બમવાનુભા સ્થિતિ થતી તે અવિહિતા અવિહિત ભક્તિ શુદ્ધ અવતાર દોષતોદાકતાતીય ન્યાયે ભગવાન સાથે મળવા થવાથી સફલ થાય છે તેવા અનન્યતરી રીતેનો સંબંધ સર્વદા મળે તેવા નિયમ નથી માટે અવિહિત ભક્તિ મેલ્ય ઓછી નથી-એ સામાન્ય નિયમ ખરો છે, પરંતુ ભાગ્યદ્વ વિદ્યુતી રચૂન મૂર્તિના અધ્યયન ચેતનમાં કોઈ કોઈ મીરાબાઈ જેવી સ્ત્રીઓ બધાય છે તેથી તે ભક્તિપણુ લોન્દરિની નિહના જેની છતાં ભગ્નતીય શુદ્ધ સ્વરૂપને વાગેરી દોવાથી ભાગવનમાં વર્ણવવામાં આવે છે

આ અસાધ્ય પ્રકારની ભક્તિઓમાં મિહિતા શુદ્ધ ભક્તિ એ સ્વાભાવિક પ્રેમરૂપ દોવાથી અને તેમાં મોખાદિ પ્રાપ્તિ અકારના ફલ સંબંધની અપેક્ષા નહિ હોવાથી સાધ્યક્રમ છે અને અન્ય મર્દ સાધનરૂપે છે ઉપગના કોષ્ટકમાં ૧ થી ૮ સુધીના ભક્તિના પ્રકારો માધવાના મુખ્યાધિકારી શુદ્ધઓ છે, ૧૦ થી ૧૨ સુધીના મુખ્ય અધિકારી વનીઓ છે, ૧૩ થી ૧૫ મુખ્ય અધિકારી સંન્યાસી છે, અને ૧૪ થી ૧૬ અધિકારી સર્વ કોષ્ટ છે, એટલે તેમાં વર્ણુ આશ્રમ જાતિ, ગુણુ વિગેરે કશાની જરૂર નથી

સામાન્ય રીતે વૈરાગ્ય પ્રધાન અતકરણુવાળા જ્ઞાનચેતનના અધિકારી છે, સંસારમુખની તીવ્ર કામનાવાળા કમચેતનના અધિકારી છે, અને અત્યંત વૈરાગ્ય નહિ તેમ રાગ પશુ નહિ એવા વ્યવહાર-પરમાર્થને અથવા ભોમ-મેક્ષાને મેળવવા હિંસનારા ભક્તિમાર્ગના અધિકારી છે

વિષયમાં પ્રેમસંબંધને ચિત્તની સ્થિતિ બાધવાના ભક્તિપ્રોભના એક છીસ પ્રકારના નગબોદા મણુ-યા છે તે સર્વમાં ત્રિવર્ગ જેમાં કન્યા, કીર્તન અને સ્મરણુ એ સિખરરૂપ છે ભગવાનના નામ રૂપ શુણુ, કર્મ, જન્મના સંબંધની અજાકાર રમૂનિ રહેવાથી ભવ સર્વ દોવાથી રહિત થાય છે

પ્રેમના પાંચ મુખ્ય પ્રકાર છે (૧) શાંત, (૨) દાસ્ય, (૩) સખ્ય, (૪) વાત્સલ્ય, (૫) મધુર્વ શાંતશીવ ઝાંતી ભક્તનો દોષ, દાસ્યભાવમાં

ભગવાન મોટા અને હું નાનો—એવા પાયા ઉપર બધાયેવો હોય છે, સખ્યત્વ મૈત્રી ઉપર બધાયેલુ છે, વાત્સલ્ય પિતા-પુત્ર અથવા માતા-પુત્ર મબધ ઉપર બધાયેલુ હોય છે, અને માધુર્ય પતિ-પત્ની અથવા આરાદ-મારાદના સમઘ ઉપર ઘડાયેલુ હોય છે આ સર્વ બાવોમાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં માધુર્ય-જ્ઞાન સર્વોત્તમ માન્યો છે

ભક્તચરણ.

અન કારણજ્ઞના નવસના અલગન રૂપે ભગવાનને લઈ જે પોતાના ચિત્તને વિષ્ણુપદમાં ચિત્તિ આપે તે ભક્ત, અને તેના ચિત્તમાં અભિ પક્ત થતો શ્રવણાદિગ્રન્થ જે આનંદનો ચમત્કાર તે ભક્તિરસ

આ ભોક્તાના ખર્ત એટલે હુ ખી, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એવા ચાર વર્ગ પડે છે તેમાં ભગવાનના સત્યસ્વરૂપને સંપૂર્ણ જાણી તે મનોહર પદાર્થ છે એવા અનુભવપૂર્વક ભક્તિ કરે તે જ્ઞાની શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન ‘આ આગે ઉદાગ ભક્તો છે, ખરું જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે’ એવી ઉત્તમતાની મુન્ન જાની ભક્તને આપે છે ભગવાન ભક્તિવડે વગ થાય છે, ભક્તો પાસેથી અદનામદનાની ભાવનાથી તે છેતરાય તેમ નથી આ ભગવાન પ્રતિ નૈસર્ગિક પ્રેમથી તણાવામાં શુ રહ્ય છે તે જણાવતા શ્રી પ્રદલાદ કહે છે કે—

નૈયાત્મનં પ્રભુરયનિજલામવૃણો
માન જનાદિનિદુષ કરુણો નૃણોતે ।
યદ્યક્જનો ભગવતે ચિદ્ધીત માનમ્
તત્ત્વાત્મને પ્રતિમુપસ્ય યયા મુખથી ॥

પોતાના નિત્યનિગનશ્ય આનંદરૂપ લાભથી પૂર્ણ ભગવાન પોતાના અર્થે અવિદ્યાન મનુષ્યના માનની લાવસા રાખતા નથી, ખરું કરણ સ્વ-લાવવાળા હોવાથી તે તે પૂજનો મત્કાર કરે છે જે જે માન મનુષ્યો ભગ-

વાન પ્રતિ દર્શાવે છે તે તે માન તેમના પોતાના આત્માને મળે છે, કારણકે જેમ જિમ્મની શોભા પ્રતિજિમમાં પાછી જણાય છે તેમ ભગવાન આપણા સત્યજિમમૂળ આત્મા દોવાથી આપણ કે જે પ્રતિજિમ જેવા છીએ તે ભગવદ્ બકિતથી વધારે મુદ્દર દેખાઈએ છીએ.

પ્રકરણ ૯ મું.

કર્મ મીમાંસા દર્શન.

एवं यदस्य द्वेदेष्ययन्तु मीमांस्यमेव । धर्माच्च प्रमदितव्यम् ॥

(૧) મીમાંસાનુ પ્રાચીન રૂપ.

અધિભૂત અને અધિદેવ દર્શનો પાછલા પ્રકરણોમાં આપણે વિચારી ગયા. પરંતુ આ સર્વદર્શનો મૂલવેદમાં સમાયેલા વિચારો ઉપર ધણે બાને ધડાયા છે. માન જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનો સ્વતંત્ર તર્ક અને સ્વતંત્ર આગમ ઉપર બંધાયેલા છે આ વેદશાસ્ત્ર જે અપૌરુષેય વાડમય છે તેના મુખ્ય પ્રમેયો બે છે. (૧) ધર્મ અથવા યજ્ઞ અને (૨) બ્રહ્મ અથવા વસ્તુતત્ત્વ. વેદમાં સમાયેલા યજ્ઞકાંડ અથવા કર્મકાંડના તાત્પર્યનિર્ણય સાથે જે દર્શન રચાયું તેને કર્મમીમાંસા અથવા પૂર્વમીમાંસા કહે છે. વેદમાં સમાયેલા જ્ઞાનકાંડ અથવા બ્રહ્મકાંડના તાત્પર્ય નિર્ણય સાથે જે દર્શન રચાયું તેને બ્રહ્મમીમાંસા અથવા ઉત્તરમીમાંસા કહે છે. પ્રાચીન ગ્રન્થોના અવલોકન ઉપરથી જણાય છે કે મીમાંસા પ્રથમ એક દર્શનરૂપ હતું; જેમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણે લગતી મીમાંસા હતી બાદ અધ્યાયમાં કર્મમીમાંસા, ચાર અધ્યાયમાં ઉપાસના ચિંતન અથવા દેવતામીમાંસા અને ચાર અધ્યાયમાં બ્રહ્મમીમાંસા-મળી વીસ અધ્યાયમાં સમગ્ર મીમાંસાદર્શન હતું કાળે કરીને દેવતા મીમાંસા મંકર્ણનું કાઢીપે જૂદી પડી અને તેના ઉપર નારદાદિ મહર્ષિઓના બાહ્ય અથવા તુલિઓ હતી. પરંતુ આ કાંડનું સાહિત્ય દ્વાય સર્વાંશે ઉપ-

લગ્ન થતું નથી આગમગ્રન્થોમા અને મત્રસામ્યમા મીમાસાના કેટલાક ખંડોનું જ્ઞાન સમાવેલું છે

આર અધ્યાપની કર્મમીમાસા શ્રી જૈમિનિએ રચી અને ચાર અધ્યા-
યની બ્રહ્મમીમાસા શ્રી બાદરાયણ મુનિએ રચી એવું પણ પરાગત મતન્ય છે
વેદરાશિ મત્રસહિતા અને બ્રાહ્મણરૂપમા ધડાયા પછી તથા કૃષ્ણસૂત્રોના
૮૬૫ પાછી વેદની યજ્ઞક્રિયા ભૂતકાનની ઋતિરૂપ થવાના સધિએ તે યજ્ઞ
ક્રિયા તી રીતે કરી, અને વેદના તાત્પર્યનો નિર્ણય શી રીતે કરવો-આ
પ્રશ્નના નિર્ણય અર્થે મીમાસાદર્શન ઉત્પન્ન થયું જણાય છે જેની રીતે બ્રહ્મ
ગ્રંથમા ઉપનિષદ એટલે નાની બેઠકમા રહ્યાનો બોધ મુર શિષ્યને આપતા,
તેમ પૂજકગ્રંથમા પરિષદ એટલે યજ્ઞભલામા મીમાસકની આનંદ્યકતા હતી
હાલના મીમાસાસૂત્રનું બધારણ જોતા સમજાય છે કે પરિપૂર્ણમા વિપ્ન એટલે
તકરારી મુદ્દો, તેને લગતો સદેહ, તે સમઘી પૂર્વપક્ષ તે સમઘી ઉત્તરપક્ષ,
અને નિર્ણય અથવા સિદ્ધાન્ત-એમ પાંચ ગર્ગમા યજ્ઞવિત્થની અર્થાં થતી હતી
આ પાંચ વિભાગને પચાગી અધિપ્રશ્ન કહેવામા આવતું આના અધિકરણો
માધ્યાયાર્થના અભિપ્રાય પ્રમાણે કર્મમીમાસા સૂત્રમા લગલગ ૮૧૫ છે અને
તેના સાઠ પાદ છે એક દર સૂત્રો ૨૬૫૨ અને બીજી ગણતરી પ્રમાણે ૨૭૪૨
થાય છે આ કર્મમીમાસા સૂત્રમા બાહરિ, આત્રેય બાદરાયણ વિગેરે મીમા-
સકના નામ આવે છે, તેની રીતે બ્રહ્મમીમામા સૂત્રમા પણ તે નામો જૈમિનિ
ઉપરાત આવે છે બીજી મીમાસાદર્શનમા એ દર અગ્રીયાર મીમાસકોના નામ

અર્ચવર્ણમત્રસપ્રદ નામના મય ઉપરથી જણાય છે કે આ મત્રસૂત્રની મીમાસા ચાર
અધ્યાયની હતી તેના સૂત્રમાર બ્યાસ અને લાઘ્યાકાર સહ્ય હતો તે મીમાસાના
પહેલા અધ્યાયમા સર્વ વિધાના તાત્પર્ય દેવતાવર્તનની પ્રતિષ્ઠાનમા છે એવું વર્ણન
છે બીજા અધ્યાયમા વેદવાક્યોના વિધિ અર્થવાદ વિગેરેનું તાત્પર્ય મત્રદેવતાના
પરિચોપણમા છે એમ દર્શાવ્યું છે ત્રીજામા દેવતા વર્ત્વ સ્વેચ્છાથી સારી ધારણ
કરી શકે છે તેનામા અનેક રુદ્રો હોય છે વિગેરે પ્રતિષ્ઠાન કે ચાપામા તે તે
દેવતાના પ્રસાદથી તે તેલોકના વિવિધ વિભૂષણ અર્ચ્ય નાનદવિગેરે ઉપાસનાના
દેવનું વર્ણન છે આ પ્રમાણે મયમ મીમાસા સર્વ દેવતારૂપ હરિના રવરૂપમા
જીવાયેલી છે આ મય ઉપસાધ્ય નથી

આવે છે:-(૧) જૈમિનિ, (૨) બાદરાયણ, (૩) બર્હર, (૪) આશ્મરથ, (૫) આર્ય (૬) કાશ્યાપિનિ, (૭) ઔદ્યોતિ, (૮) કાશ્યપ, (૯) ઐતિશ્યાયન, (૧૦) લાઠુકાવન, (૧૧) કાશ્યપન. પદેલા જોતા નિદેશ બંને મીમાંસામાં આવે છે; સાતમાં આશ્માનો અક્ષમૂલમાત્ર આવે છે; નવ, દસ અને અગિયારનો નિદેશ કર્મમીમાંસામાં આવે છે.^૧

કર્મમીમાંસા સૂત્રના રચનાર જૈમિનિ.

આશ્મિક દર્શનોના સૂત્રોમાં કર્મમીમાંસા સૂત્રો ઘણા પ્રાચીન જણાય છે. યોગસૂત્ર કરતાં પણ તે જૂના જણાય છે. આ સૂત્રોના મથન કરનારા આચાર્ય જૈમિનિ ગણાય છે આ જૈમિનિ ગોત્રનામ છે કે વિશેષ નામ છે તે ચોક્કસ રીતે કહી શકાય તેમ નથી. સાપ્રદાયિક મતલબ એવું છે કે પગશરના સત્પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર વેદવ્યાસે મૂલવેદને ચાર સદિના રૂપમાં ગોળ્યો, અને તેમણે સામવેદની સદિના જૈમિનિને બણાવી આ ઉપરથી વેદવ્યાસ જૈમિનિના ગુરુ થાય સામાન્ય મતલબ વેદવ્યાસ અને બાદરાયણ (અક્ષમૂલક)ને એકજ વ્યક્તિરૂપે મ્હાપે છે, પરંતુ તે મતલબ ખરું જણાતું નથી મામવિદ્યાન આક્ષજમા ગુરુપગ આ પ્રમાણે આપી છે —

“આ પ્રજાપતિને ક્ષત્રો વિધિ છે તે વિધિનું જ્ઞાન પ્રજાપતિએ બૃહસ્પતિને આપ્યું, બૃહસ્પતિએ નારદને આપ્યું; નારદ વિષ્વક્ષેત્રને આપ્યું; વિષ્વક્ષેત્રે પરાશરપુત્ર વ્યાસને આપ્યું; પરાશરપુત્ર વ્યાસે જૈમિનિને આપ્યું; જૈમિનિએ પૌષ્પિક્યને આપ્યું, પૌષ્પિક્યે પરાશર વશના (પરાશર્યાયણ) પુરુષને આપ્યું, પરાશર્યાયણે બાદરાયણને આપ્યું, બાદરાયણે તાડિ-શાચ્યાયનિને આપ્યું, અને તાડિ-શાચ્યાયનિએ જીજ્ઞ ધણુને આપ્યું.”

આ વાક્ય “જદોગર ઉપનિષદ જેમાં અતર્ગન થયું છે તે આક્ષણ મથતું છે અને તે મીમાંસા સૂત્રનું પૂર્વ બારી છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પરાશર્ય વ્યાસ (વેદવ્યાસ) અને બાદરાયણ વ્યાસ બિન્ન વ્યક્તિઓ હતા અને પરાશર્યવ્યાસ (વેદવ્યાસ)ના શિષ્ય જૈમિનિ ખરા

પરંતુ બ્રાહ્મણશુ વ્યાસના તે જૈમિનિ પરાત્પર ગુરુ હતા કદાચ તેઓ સમકાલીન હોય અને તેથી બંને સૂત્રોમાં પરસ્પરના અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય અન્નસૂત્રમાં ધણે લાગે બ્રાહ્મણશુ મધ્ય માર્ગ પકડે છે, અને તેઓ ધણું કરી જૈમિનિ અને બ્રાહ્મરિ-એ બેની વચ્ચે માર્ગ ગ્રીકારતા જણાય છે શ્રી શકરાચાર્ય પોતાં બ્રાહ્મણશુ અને વેદવ્યાસ એક છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરતા નથી, પરંતુ ષ સુ ૧-૩-૨૯ માં “વેદવ્યાસ આવુ સમરણ કરે છે”-એમ કહી બ્રાહ્મણશુ સૂત્રના અર્થના સમર્થનમાં વેદવ્યાસનું વાક્ય વહે છે તે ઉપરથી તે બે લિંગ વ્યક્તિઓ હતી એમ માનતા જણાય છે સુરેશ્વરાચાર્યની નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ ઉપરથી વિશ્લેષણ પ્રકાર પડે છે કે કર્મભીમાસા અને અહમ્ભીમાસાના કર્તા એકજ જૈમિનિ હતા.

જૈમિનિના ચૈત્ર સૂત્ર અને ગૃણ્યસૂત્રો પશુ છે જૈમિનિશાખાના સામ-વેદ સહિતા અને બ્રાહ્મણ છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે એકજ જૈમિનિ નહિ પણ બંનેક જૈમિનિ થઈ ગયા છે ધણું કરી જૈમિનિ નામના વેદ-અપિ અને જૈમિનિ શીમાસક લિંગ હશે કર્મભીમામાં સૂત્રો ૪ સ. ના ૨૦૦ અરસામાં ધડાયા લાગે છે મહાબ્જરતમાં તે સૂત્રોનો ઉલ્લેખ નથી એક જૈમિનિનો અપિ તરિકે ઉલ્લેખ છે

(૩) કર્મભીમાંશાનું સાહિત્ય

જૈમિનિના બ્રાહ્મ અખ્યાનના સૂત્રમય ઉપર પ્રથમ એક વૃત્તિ થઈ ગયેલી જણાય છે આ વૃત્તિદાર ‘પા’ કેટલાકનું એમ માનવું છે કે તે ભગવાન ઉપરની હતા તેમણે પૂર્વ અને ઉત્તર શીમાસા ઉપર વૃત્તિ લખી હતી ખીન્ને મન એવો છે કે વૃત્તિકા તે બોધાયન, બોધાયન મુનિએ અહમ્સન ઉપર વૃત્તિ કરી હતી તે નિર્વિવાદ છે, કારણકે તે વૃત્તિને અનુસરતું થી રામાનુજાચાર્ય પોતાનું લખ્ય કરે છે, એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે કર્મભીમાસા સૂત્ર ઉપરની વૃત્તિ, પછી તે ઉપરની કે બોધાયનની હોય, તે હાલ ઉપલબ્ધ નથી

આ વૃત્તિ ઉપરાંત ભવદાસ નામના પ્રાચીન શિક્ષકાર હતા એમ

કુમારિન કહે છે બીજા પ્રાચીન દીધામરોમા ભર્તૃમિત્ર એ (ભર્તૃમિત્ર)ના નામ ઇતિહાસમા નામમેળ રચ્યા છે

• મુનમન પત્રી લગભગ બમે વૅં શ્રી રાજ્યસ્વામી ઈ ૩ ૪૦૦ મા અર્ધગયા, અને તેમનું રાજ્યભાષ્ય મીમાંસા ચાન્નર્નુ સ્વર્માન આદ્ય પ્રધાન કદીએ તો ચાલે રાજ્યસ્વામીના મળધમા વિશ્વમનીષ દ્વિપ્રતમર્ણી આવતી નથી. પતિતોમા મતન્ય આને છે કે વિક્રમાદિત્ય અને ભર્તૃદર્શિના પિતા આદિત્યદેવ તેજ રાજ્યસ્વામી-આદિત્યદેવની દાનિયાળી સ્ત્રીથી વિક્રમાદિત્ય જન્મ્યા હતાં અને જનોના ત્રાસથી તેઓ વનમા રા ૧ એટલે બીજાનુ ૨૪ ધારણ્ય કરી રહેતા હતા તેથી રા ૧૨સ્વામી કહેવાના હતા આમા ઐતિહાસિક સત્ય જણાવું નથી

રામારભાષ્ય ઉપરના મીમાંસા દર્શનના મુખ્ય વિચારકો પ્રમાન્દ અને કુમારિન બં સવા છે સત્રાપને અનુમરનું મતન્ય એવું છે કે કુમારિલ ભ અને પ્રમાન્દ વચ્ચે ગુરુ-સિષ્યનો સબંધ હતો પરંતુ તેમના વિચારોમા ૩ મા ભેદ પડેથી મીમાંસાની બે શાખા ઉત્પન્ન થઈ હતી પ્રમાન્દના વિચારો ને કે પુરમત કહેવાય છે તો પણ તેની પગપગ પાળી ચાલી નહિ કુમારિલ બના વિચારો જાગવાન દખી દલા જણાય છે

પ્રમાન્દકર્મની બૃહત્તી નામની રામારભાષ્યની મીમા ઊનબિન છે તેના ઉપર શાનિમ્નાયની 'ઋણુ વિમના' નામની દીકા છે પ્રમાન્દરના તત્ત્વદર્શનના નિષ્ણયો પ્રકરણુ પચિમ 'મા સમાયેયા છે બૃહત્તી' ગ્રામ થવાથી પ્રમાન્દ કુમારિનના સિષ્ય નહિ પરંતુ પહેલાના મીમાસા હતા અને તેથી 'પુરમત' એ શબ્દ અર્થ સના છે અને કુમારિલના અનુયાયીઓએ ઉભો કહેવા મસ્મરીનો શબ્દ નથી પ્રમાન્દ રામાર ભાષ્યને લગમીને અર્થ નિર્પૂષ મે છે કુમારિનના મતનુ તે તત્ત્વજ્ઞ ખડન મરતા નથી અને એક મચે (કમ મીમાસા ૪-૧-૨) કુમારિલના વિચારનુ ખડન કરતા જણાય છે ત્યા કુમારિલના શબ્દોનું અવગણ્ય નથી પરંતુ કોઇ પ્રાચીન મીમાસકના વિચારો ને કુમારિલે સ્વીકાર્યો છે તેના અભિપ્રાયનું ખડન જણાય છે કુમારિલ ભ રામારભાષ્યને અક્ષરજ અનુસરતા નથી

પણ સ્વતંત્ર વિચારો દર્શાવે છે. પ્રભાકરની બાપા શબ્દસ્વામી જેવી સરલ, પ્રસાદવાળી અને મૂળને પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ કરનારી છે; કુમારિલ્લની લાપ્તા પ્રાદ અને ચમત્કારવાળી છે. પૂર્વમીમાંસા ઉપરનું કુમારિલ્લનું વાર્તિક બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્યનું સ્મરણ કરાવે છે.

શામરભાષ્ય ઉપર કુમારિલ્લના ત્રણ ખંડ ગ્રંથો છે. (૧) શ્લોક વાર્તિક (૨) તંત્રવાર્તિક અને (૩) તુષ્ટીકા. ભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયના પહેલા પાદ ઉપર શ્લોકવાર્તિક છે અને તેમાં મીમાંસાનું તત્ત્વજ્ઞાન સમાયેલું છે. તંત્રવાર્તિક ભાષ્યના પ્રથમાધ્યાયના બાકીના ત્રણ પાદને તથા બીજા તથા ત્રીજા અધ્યાયને લગતું છે, અને ત્રીજે ખંડ ભાષ્યના ચારથી પાંચમા અધ્યાય ઉપરની ટિપ્પણી છે.

કુમારિલ્લભટ્ટના વાર્તિકોના પ્રથમ ખંડ ઉપર પાર્થસારથિમિત્રનો “ન્યાય રત્નકર” અને મુચરિતમિત્રની “કારિકા” લખાયા છે; બીજા ખંડ ઉપર સોમેશ્વરની “ન્યાયસુધા” લખાઈ છે; અને ત્રીજા ખંડ ઉપર વેંકટેશ દીક્ષિતનું “વાર્તિકાખરણ” લખાયું છે. કુમારિલ્લભટ્ટ ભર્તૃહરિના વાક્યપદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. હુએનસાંગ તથા ખતિંચ મુસાદરી તેમનો ઉલ્લેખ કરતા નથી, અને તેઓ ભર્તૃહાર પાંડી મુસાદરીએ આવેલા જણાય છે. સમંતભદ્ર નામના જૈન વિચારકની આત્મમીમાંગામાં સર્વજ્ઞ પુરંપના સદ્ભાવની જે સ્થાપના કરી છે તેનું ખંડન કુમારિલ્લ કરે છે. આત્મમીમાંગાના દીક્ષકાર અક્ષરક તે ખંડનનું ઉત્તર આપના જણાતા નથી, પરંતુ કુમારિલ્લના વિચારોનું બલવાન ખંડન, વિદ્વાનદ અને પ્રભાચંદ્ર જેઓ ઇ. સ. ૮૩૮ ના અરસામાં થયા હતા તેઓ કરે છે શંકરાચાર્યના સમકાલીન પણ સાઠ વર્ષો મોટા કુમારિલ્લ હતા બૌદ્ધધર્મકીર્તિના (ઈ. સ. ૬૩૫-૬૫૦) વિચારોનું ખંડન કુમારિલ્લ કરે છે. વળી આચાર્ય ધર્મકીર્તિએ કુમારિલ્લ પાસે બ્રાહ્મણ ધર્મનું સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત કર્યું હતું એમ બૌદ્ધ ગ્રંથોથી સમગ્ર થયે છે. (History of Indian logic by Satish Chandra, Page 304.) તેથી ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૮૮ સુધીમાં કુમારિલ્લભટ્ટનો જીવનસમય સારી રીતે નિર્ણય થઈ શકે છે, અને તેઓ શ્રી શંકરાચાર્યના ઉદય મમ્મેજ્જસ્ત થવાના મંધિ ઉપર હતા એમ સમગ્ર થયે છે.

કુમારિલભટ્ટના ગિય મંડનમિત્ર “વિધિવિવેક” અને મીમાસા-
નુક્રમણી રચ્યા છે. આ મંડનમિત્ર તેજ મંદગર્યાપના વેદાન્તનાદર્શ આપી
મૂકેલા સુરેશ્વરચાર્ય ગણાય છે. જૈન વિદ્વાનંદ (ઈ. સ ૮૩૮) મંડન-
મિત્રને “વેદ-તવાદી” સંજ્ઞા આપે છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે
ગાંકરભાષ્ય ઉપરના વાર્તિક રચનાર સુરેશ્વર તે પૂર્વજમના મંડનમિત્ર
મીમામક દર્શ.

મંડનમિત્રના “વિધિવિવેક” ઉપર વાચસ્પતિમિત્ર (ઇ. મ ૮૫૦)
ની “ન્યાયકલ્પિકા” થઈ છે વાચસ્પતિમિત્રે પણ કુમારિલના વિચારો
ઉપર “તત્ત્વાખ્યકુ” નામનો નિર્ણય લખ્યો છે.

પાર્થસારથિમિત્રે “શ્લોકવાર્તિક” ઉપર “ન્યાયગ્લભાષા” લખ્યો
છે. તે ઉપર “શાસ્ત્રદીપિકા”, “તત્ત્વરત્ન” અને “ન્યાયગ્લભાષા”
નામના ત્રય લખ્યા છે “શાસ્ત્રદીપિકા”મા મીમાસાસૂત્રનો સગવડ અર્થ
આપ્યો છે “તત્ત્વરત્ન”મા મીમાસાસૂત્રના છેલ્લા ૧૨ અધ્યાયના મુદ્દાઓ
ઉપર અર્થ છે, અને “ન્યાયગ્લભાષા” એ અન્યત્ર મીમામાસાસૂત્રનો
નિર્ણય છે. “શાસ્ત્રદીપિકા” ઉપર માધવપુત્ર ગમઠૃષ્ણદે (ઇ. સ ૧૫૪૩)
“યુક્તિગોદ પ્રભુ” લખી છે, અને વૈદનાથ (ઇ. મ ૧૭૧૦), બદ-
રાકર, બદ્દિનકર, બદ્દકમવાકર વગેરે મીમાસકોએ ટીકાઓ કરી છે.
“ન્યાયગ્લભાષા” નામના નિર્ણય ઉપર શ્રી.ભાનુભચાર્યે એક ટીકા
અથ લખ્યો છે.

ઈ સ ૧૬૬૫ માં કાશીમા અડદેવ નામના મીમાસક થયા હતા
તેમની “ભાદીપિકા” અને “મીમામકોત્પત્તિ” સુત્ર ઉપરના ટીકા અર્થો
છે. “ભાદીપિકા” ઉપર શંભુભટ્ટની ઇ સ ૧૭૦૮ માં ટીકા થયેલી છે
રાવનાન દસરસ્વતિ નામના મીમાસકે “મીમાસાસૂત્રદીધિનિ” અથવા “ન્યાયા-
વિદીધિનિ” નામના ત્રય લખ્યા છે, બનનાથમિત્રે “મીમાસાનવિવેક”
નામનો ચામરવામીના ભાષ્ય ઉપરનો નિર્ણય લખ્યો છે. મહાદેવ વેદાન્તી,
કમલાકર, વૈદનાથ વગેરે મીમામકોએ આ અસ્મામા ટીકાઓ કરી છે
રામેશ્વરની “સુબોધિની” અને વિશ્વેશ્વર અથવા ગાગાભટ્ટની “ભાદ-
ચિંતામણિ” પણ મીમાસાસૂત્રની ટીકાઓ છે.

મૂળ ઉપરાંત મ્વત ન પ્રકરણ અથ તરીકે ચૈદ્યા સૈકામા માધના-
ચાર્તો “જૈમિનીયન્યાયમાવાવિસ્તર” નામનો અથ થયો છે સોગમા
સૈકામા પ્રસિદ્ધ અપ્પયનીક્ષિને “ઉપક્રમ પરાક્રમ” તથા “વિધિસ્થાપન”
નામના અથ લખ્યા છે, અને “વિધિસ્થાપન” ઉપર પોતાની “સુષોપ-
યોગિની” નામની ટીકા જોડી છે “વિધિમાયન” ઉપર ગોપાનભટ્ટની
નિવેચના “વિધિમાયન ભૂરણ” અને શરણભટ્ટની “વિધિમાયન દૂષણ”
નામના અથમા થયેલી છે શંકરભટ્ટે “જાલદીપિકા” અને “મીમાસા-
સાન્સક્રદ” નામના અથો લખ્યા છે ગરુડભટ્ટનો “મીમાસા શાશ્વતકાશ”
નામનો અથ છે

આપદેરનો “મીમાસાન્યાયપ્રકાશ” સત્તમ સૈકામા થયો તેના પુત્ર
અનન્તદેવે “સ્મૃતિકૌસ્તુભ” નામનો અથ લખ્યો છે અનન્તદેવે પિતાના
અથ ઉપર “ભાદ્રાયક” અને તેના ભાઈ શરદેવે “ભાદ્રાયક” નામના
પ્રકરણો લખ્યા છે, આ અસામા લોચાલિનામ્કરનો “અર્થમગ્ધ”
લખાયો છે તે જ લોચાલિનામ્કરે ન્યાસનૈશ્વરિય દર્શનનો “તર્કકૌમુદી”
નામનો અથ લખ્યો છે રૂણદીક્ષિતની “મીમાસાપગિલાષા” અને રઘુ
નાથના “મીમાસાલ” નામના અથમા બિજ બિન મતની ઘુનના છે.
નાગચપ્તીર્થ મુનિનો “હટ્થાનાપ્રકાશ” અથ છે તેમા કુમારિભટ્ટની
પરિનામનો પ્રકાશ છે રામકૃષ્ણમહાચાર્યની “અધિકરણ કૌમુદી” મા
પ્રેલોક અધિવેદ્યનું નર્ણન છે ખદેવે આ અસામા “ભાદ્રકદસ્ય”
લખ્યું છે મુપ્રસિદ્ધ શ્રીવલ્લભાચાર્ય એનાર્ણસ ઢાગિનામા જૈમિનિના અભિપ્રા-
યનો સાન્સક્રદ “પૂર્વમીમાસાકારિકા” મા થયો છે તે જ આચાર્યે
જૈમિનિ સૂત્રના પૂર્વે જેમા સૂત્રના બીજા અધ્યાયના પહેલા પાદનું
વિવચ્ચ છે વેદનાય વેદાન્તચાર્યે સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના પહેલા પાદના
અધિવેદ્યનો નિવે “મીમાસાપ્રાદુર” મા થયો છે, અને તે જ લેખકે
“મેશ્વરમીમાસા” મા વેદાન્ત સાથે કર્મમીમાસાનો યોગ કરી બતાવ્યો છે.
દક્ષિણપથના વેદકાષ્ઠાચાર્યે “વિધિન્યપરિનાલુ” નામનો નિગધ લખ્યો
છે જેમા ૪૫ પ્રકારના વિધિનું પ્રતિપાદન છે તેજ અથકારનું “મીમાસા
મદરદ” છે, જેમા અર્થવાદના અરૂપનો નિર્ણય કરવામા આવ્યો છે.

સોજામાં સૈકાના અંતમાં કેરવટેજના નાદાવજે “માનમેયોદય” નામનો નિર્ગંધ લખ્યો છે.

• મીમાંસામુજ ઉપરના ચોથા સૈકાના સાગરભાષ્યથી માઢી સત્ત-મા સૈકા સુધીના મીમાસામયોની વાદીથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનના ઈતિ-હાસમાં મીમાસાશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રકાશક પ્રભાકર અને કુમારિય છે, અને અન્ય સર્વમીમાસક તેમના મનનું ચિતરણ માત્ર દરે છે

(૪) ઈર્મમીમાંસાદર્શનની જ્ઞાનપ્રક્રિયા.

જ્ઞાનના સ્વરૂપ અને ઉદય મનુષ્યમાં એક તન્મુ ન્યાય-વૈગેષિક અને બીજા તરફ મીમાસા દર્શન બિન્ન મન ધરાવે છે. ત્યારે ન્યાય દર્શન જ્ઞાનનું પ્રવૃત્તાપ્રામાણ્ય માને છે ત્યારે મીમાસા દર્શન તેનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય માને છે. આપણું બાલ્ય વિષયનું અથવા જ્ઞાનવિષયનું જ્ઞાન પોતાના ઉદય સાથે જ તે પોતાના સત્યપણાની માબીની (પ્રામાણ્ય) લેતું આવે છે જ્ઞાનના સત્ય-પણાનો અથવા મિથ્યાપણાનો નિર્ણય કેઈ બાલ્ય વસ્તુ ઉપર આધાર રાખતો નથી, તેમ બીજા જ્ઞાન ઉપર પણ તેની માબીનીને આધાર નથી-આ સિદ્ધા-ન્તોનું નામ જ્ઞાનનું જ્વન પ્રામાણ્ય

ન્યાયદર્શનનું કહેતું એવું છે કે બાલ્ય નીનપદાર્થ આપણે જોયો અને “આ નીચ છે-” એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે માત્ર ઈન્દ્રિય અને અર્થના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે આ જ્ઞાન ખરૂં છે કે ખોટું તેનો નિર્ણય પાલજથી થાય છે જો ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અર્થક્રિયાને જન્મ આપે અથવા ફલજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તો તે મ્લજ્ઞાન છે અને તેની અર્થક્રિયાનો ઉદય ન કરે એટલે નિષ્ફળ જાય તો તે મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે સાગરા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનો અર્થક્રિયામાં મવાદ થાય તો તે જ્ઞાન પ્રમાજ્ઞાન કહેવાય અને નિષ્ફળ જાય તો અપ્રમા કહેવાય અજ્ઞાનના જળની પ્રતીતિ થાય છે તે જ્ઞાનનું મિથ્યાત્વ અર્થક્રિયાની નિષ્ફલતાથી આપણે મ્લીકાકીએ છીએ જો જ્ઞાન ઉદયની સાથે સ્વતઃપ્રમાણ્ય હોય તો સાચા જળનું જ્ઞાન અને અજ્ઞા-વાના જળના જ્ઞાનમાં પ્રમા અને અપ્રમાનો ભેદ શી રીતે થાય? આથી

જ્ઞાન પોતાના પ્રમાણ્ય એટલે સાબીતીમાં અર્થના મનાદની અપેક્ષા રાખે છે^૧ અને તેથી તે “પરત પ્રમાણ્ય”ભૂત નહીંનું થયે છે

આ પત્ત પ્રમાણ્યનાદનો આધાર જ્ઞાનની, બાહ્ય અર્થના મયોગથી બાંધે નથી ઉત્પત્તિ થાય છે એવા મત ય ઉપર રહેલો છે. મીમાંસાદર્શન કહે છે કે આપણે એવું માની લઈએ છીએ કે બાહ્યઅર્થ આપણામાં જ્ઞાનરૂપ ધર્મને ઉત્તર નરે છે. વસ્તુચિત્તિ એવી ઉલગ છે આપણને પદાર્થનું જ્ઞાન થવાની સાથેજ પદાર્થનું અસ્તિત્વસમબંધ છે જ્ઞાનજ વસ્તુના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન કગવે છે વસ્તુ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન રતી નથી ખરી રીતે જ્ઞાનજ આપણને વસ્તુના સત્તન બા. રાવે છે જ્ઞાનજ વસ્તુના પ્રતિબિમ્બને જાણે વારણ રે છે સત્ત અથવા અસત્ત એટલે પ્રમાણ્ય અથવા અપ્રમાણ્ય બુદ્ધિ એ જ્ઞાનનો ધર્મ છે વસ્તુનો ધર્મ નથી આપણે જ્ઞાનના સાચાપણા અથવા મિથ્યાપણાનો વિવેક મનાદદ્વારા રીએ છીએ તે ખરૂં પણ તેમાં અર્થનો સવાદ થતોજ નથી, કારણ કે બાહ્ય વસ્તુ આપણને જ્ઞાનવિના સમ- જાતીજ નથી તેથી જે સવાદ થાય છે તે પૂર્વાનુબન અથવા પૂર્વજ્ઞાન સાથેજ થાય છે, વસ્તુના સત્ત અથવા અસત્ત સાથે તે સવાદ થતો નથી જ્ઞાન પોતાના ઉદય સાથે તેના સત્તપણાનું જ્ઞાન જાવાને કરાને છે, અને જ્ઞાતા પ્રત્ત થાય છે પ્રથમ જ્ઞાનનું મિથ્યાપણું અથવા અપ્રમાણ્ય આપણને પ્રથમ જ્ઞાનના બીજા જ્ઞાનથી થતા બાધવડે સમબંધ છે જ્ઞાનના ઉદય મમથે આપણે તેને સાત્તજ માનીએ છીએ રનખકાલનું જ્ઞાન ઉત્પત્તિ સમરે સસજ મનાય છે જમનમલના આપણા બીજા જ્ઞાનથી તે બાધિત થાય છે આથી જ્ઞાનનું પ્રમાણ્ય સ્વત છે, અને અપ્રમાણ્ય પરત એટલે બીજા જ્ઞાનથી થાય છે ધન્દિયોના અથવા કરણદોષના જ્ઞાનવડે પૂર્વજ્ઞાન માધન થાય છે પ્રસજજ્ઞાન અથવા અનુમિત જ્ઞાન રતત સસજ બાસે છે જ્યારે તે જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનથી બાધિત થાય છે ત્યારે આપણે પૂર્વજ્ઞાનને મિથ્યા કહીએ છીએ જ્યારે અનુબન થાય છે ત્યારે જ્ઞાન અવ્ય પ્રમાણ્યભૂત જગે છે સ્મૃતિજ્ઞાન આ સ્વત પ્રમાણ્યની મર્યાદામાં નથી તે અપરાદ રૂપ છે. રાણ કે પૂર્વ અનુબવના પ્રકાર અને સમ્માર ઉપર તે જ્ઞાન બધારેનું રોમ છે

જેની રીતે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વયં છે અને પુનઃ નથી એ વિચાર મા
 મીમામ્સક નૈયાયિકથી બિચારના ધર્મ છે તેમ જ્ઞાનના પ્રદાનના પ્રમાણમાં પણ
 જો છે આ ધર્મ છે-એ જ્ઞાન વ્યક્તિમાં રૂપ છે, અને “આ ધર્મ છે
 તે હું જાણું છું” આ જ્ઞાન અનુચિતના રૂપ છે-એમ નૈયાયિક માને છે એને
 કે પદાર્થનું જ્ઞાન અને પદાર્થના જ્ઞાનનું જ્ઞાન-એ બિન્ન ત્રિવિધ છે
 જ્ઞાનનું પ્રદાન અથવા જ્ઞાન-એ જ્ઞાનમ પ્રત્યક્ષ છે એમ નૈયાયિક માને છે,
 વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ કહે છે કે એક જગત્તન બ્રહ્મા વિજ્ઞાનને જાણે છે વિજ્ઞા
 નનું રૂપ અર્થાનુમારી ધર્મ છે એમ નૈયાયિક માને છે, બૌદ્ધમતમાં વિજ્ઞા
 નોતેજ વાચનાનુમાર રૂપ નહયે છે મીમામ્સક કહે છે કે પ્રત્યક્ષ સુદ્ધિ અર્થને
 વિચારે ઉભો કહે છે, જ્ઞાનને વિચારે ઉભો નથી નથી મરિત અથવા
 જ્ઞાનનું જ્ઞાન, જ્ઞાન અથવા મરિતરૂપે જ થાય છે, નહિ કે તે જ્ઞાનના વિચાર
 રૂપે છે એટલે સવેદ્ય છે એની રીતે આ ધર્મ છે-એ જ્ઞાનનો સ્વયં પ્રદ
 અથવા પદ્ય જ્ઞાનરૂપે જ થાય છે, તે જ્ઞાન પુનઃ ધર્મના જેવું વેદ્ય એને
 વિષય છે એવો અનુભવ આપણને થતોજ નથી આ ધર્મ છે-એ પ્રકારનું
 જ્ઞાન અજ્ઞાત રહે છે, અને બીજું જ્ઞાન “૫ તે જ્ઞાનને જાણું છું” એ
 પ્રકારનું પ્રથમને પ્રમાણિત કરે છે-એ પ્રક્રિયા જોવી છે આ ધર્મ છે એ
 જ્ઞાન અન્ય પ્રકારરૂપ હોઈ અજ્ઞાત ક્રિયા રહેતું નથી, એટલે તે જ્ઞાન
 પણ અનુભવમાં આવે છે, પરંતુ તેની જ્ઞાનદશા તે પ્રયત્ન શાલ્ય નથી, પરંતુ
 અનુભૂતિ આલ છે અનુભૂતિ માત્ર તેના સંભાવને અર્થ કરે છે, આ
 પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેના રૂપને અર્થ કરે છે પર્વત ઉપર ધૂમ છે માટે તે વહ્નિ
 વાળો છે-એ અનુભવમાં વહ્નિના રૂપે આપણે પડ્યા નથી માત્ર તેના
 સત્ત્વને ધ્વનિએ છીએ, અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં વહ્નિના રૂપને આપણે ધ્વ
 ણિએ છીએ તેમ, “આ ધર્મ છે”-એ જ્ઞાનનું પ્રદાન અનુભવ છે પ્રત્યક્ષ
 આલ નથી આથી જ્ઞાન જો કે પ્રમેય એને પ્રમા જ્ઞાનનો વિચારને છે,
 તેપણ તે પ્રત્યક્ષમાત્ર અથવા સવેદ્ય નથી

એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનો અનુભવવાનું હોય તો તે બીજા જ્ઞાનનો
 અનુભવ કરનાર ત્રીજું જ્ઞાન જોઈએ, અને ત્રીજાનો અનુભવ કનાર ચોથું

જ્ઞાન જોધએ એમ જનન-જ્ઞા દોઃ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જ્ઞાન પોતે સ્વયં પ્રકાશ હોઈ અર્થબ્રહ્મ સાથે પોતાનું પશુ અનુગિતિ દ્વારા બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ છે પ્રત્યેક જ્ઞાન, જ્ઞાતા જેઃ અને જ્ઞાન એ ત્રિપુત્રને સમમાને પ્રમાણિત કરે છે આ ધર્મ છે-એ જ્ઞાન સાથે જેન ધર્મ સંવેદન થાય છે અને જ્ઞાતાનું સાથે સાથે બ્રહ્મ જ્ઞાન છે જેન અને જ્ઞાતા બંને સ્વયંપ્રકાશ નથી માન આત્માનું જ્ઞાનજ સ્વયં પ્રકાશ છે સ્વયંપ્રકાશનો જ્ઞાત જનનના પરમર્શ થનાથી સુખમિમા અસ્તિત્વ અનુભવ થાય છે પરંતુ તે આત્મા સ્વયંજ્ઞાન રૂપ નહિ હોનાથી જ્ઞાત જનનના જેવો ભાસતો નથી-એવું મીમાસા માને છે તેપણુ જ્યેષ્ઠ, જ્ઞાતા બંને જ્ઞાન વિજ્ઞાન-સાદીના મનની પેઠે એક વસ્તુ અથવા અભિન તત્ત્વ નથી નહોતું બિન પદ્ધતો જે પરંતુ વેદ અથવા તેન પદ્ધતિ ॥ જે આભાસો જ્ઞાન રૂપ જે તેનક જ્ઞાતા ચેતનમા અથવા આત્મામા એવો વિશેષ ધર્મ પ્રકાશ થાય છે તે આભાસને અનુસાર તેણે પ્રગટ થયું કે નિદ્રા થયું જ્ઞાતા આત્મા આ પ્રમાણે પ્રવર્તનારી ચર્ચા ધર્મ અને અધર્મને અનુસાર સુખ દુઃખ ભોગવે છે

(૫) મિથ્યાજ્ઞાન અથવા અધ્યાસ સંબંધી વાતના પંચ પ્રકારની ખ્યાતિઓ.

જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશ અને સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે અને તે જો ખીજા જ્ઞાનથી બાધિત થાય તો તે મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે એવું અપ્રમાણ્ય પરંતુ બ્રાહ્મ છે-આ મીમાસાના દર્શનની પ્રક્રિયામા મિથ્યાજ્ઞાન કેવી રીતે ઉદય થય છે તે સમજના વિચારકોના મનભેદ તપાસનાની અગત્ય હોવી થાય છે શુક્તિમા રૂપાનુ જ્ઞાન-એ જમનું ઉદ્ધારણ છે આવું જ્ઞાતાનાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વના અનુભવનો વિષય છે તેનો મીકર કયા વિના આવે તેમ નથી તે જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે અધ્યાસ રૂપ જે અથવા પ્રમગ્ન છે-એ પશુ સર્વ ઈર્ષ સીદારે છે આ મિથ્યા પ્રતીતિ રી રીતે ચલા પામે છે-આ પ્રશ્ન છે પ્રતીતિનું ખીજું નામ ખ્યાતિ છે

વિજ્ઞાન-સાદી જોદો જોઓ બાહ્ય વિશ્વના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતા

નથી અને જેઓ વિજ્ઞાનના રૂપોની ધારા વડે જગતનો ખુલાસો કરવા માને છે તેઓ પ્રમાણનાની ધણિકધારા પ્રમાણે અપ્રમાણનાની પાળુ શણિકધારા માને છે એમ માને છે. વિજ્ઞાનધારાજ જેવ અને જાતના હિમા કરી પ્રમતે પ્રમાણનાને પ્રકટ કરે છે અને પ્રસંગે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપે ભામે છે. આ પ્રક્રિયાને “આત્મખ્યાનિ” કહે છે એટલે કે વિજ્ઞાન પોતેજ પ્રમાણે જેવું ભામે છે તેવું અપ્રમા રૂપે પાળુ ભામે છે. જ્યારે અપ્રમા રૂપે ભામે સારં તે જમ કહેવાય છે.

ન્યાય દર્શનના વિચારકે કહે છે કે જો વિજ્ઞાન પોતે જાતાપણીને અને મિથ્યા જેમને કબુ કરતું હોય તો આપણા જમજાનનું રૂપ “આ રૂપ છે”-એ પ્રકાશનું ન થતા “હું રૂપ છું” એવું પ્રકટ થવું જોઈએ. વળી આ આત્મખ્યાનિની પ્રક્રિયા વિજ્ઞાનજ જગતને બાવાર્યરૂપે ધો છે, અને બાળ જગત જેની વસ્તુજ નથી એવા ખોટા પાયા ઉપર રચાયેલી છે. નૈયાયિકના મત પ્રમાણે છીપમા રૂપાનું જ્ઞાન વિપરીતખ્યાતિ અથવા અન્યથાખ્યાતિ વડે થાય છે. એટલે કે છીપના ગુણધર્મો અને રૂપાના ગુણધર્મોના વૈધર્મ્યને લક્ષમા નહિ લેતા અને માત્ર ચકચકાટ રૂપ સાધર્મ્યને લક્ષ્યમા લઈ, સાચા રૂપાને આપણે પ્રથમ અનુભવ્યુ હોય છે તેના સંજ્ઞાતીય સંસ્કારને વશ વર્તી આ રૂપ છે-એવું અવશું જ્ઞાન અથવા વિપરીત જ્ઞાન કરીએ છીએ આ જમમા ચક્ષુરિન્દ્રિય છીપને રૂપરૂં કરતી નથી. માત્ર “આ કઈક” એવા વપવને વળગે છે. તેમ રૂપાને અલંતાભાવ પશ્ય હોતો નથી. કારણ કે સત્ત્વ રૂપાનો સદ્ભાવ જગતમા હોય છે, અને તેના અનુભવના સંસ્કારવડે મનમા ઉભી થયેલી સ્મૃતિ “પ્રત્યક્ષ પદાર્થમા રૂપાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે માત્ર સ્મૃતિરૂપિ જૂવાય છે, અને પ્રત્યક્ષ સંવેદન વૃત્તિ જગે છે ન્યાય વૈમણિક અને યોગ દર્શનમા અધ્યાસના સંબંધમા વિપરીતખ્યાતિ અથવા અન્યથાખ્યાતિનો સ્વીકાર છે.

તૈનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે સત્ત્વ રૂપ અન્યત્ર છે તેને ભિન્ન દેશકાલના સંબંધમા મૂકી દેવાની જૂલવડે “આ રૂપ છે”-એવો જમ થાય છે. આ પ્રક્રિયાને સત્ખ્યાતિ કહે છે, કારણ કે તેમા સત્ (રૂપાને) ભિન્ન સંબંધમાં મૂકવાવડે જમ થાય ॥ એવો અભિપ્રાય સમાયેલો છે.

મીમાસિકનું એવું માનવું છે કે છીપના ખાસ ગુણધર્મો આપણા લક્ષ્યમાં આવતા નથી તેથી છીપને આપણે અન્યથા અથવા અવગી મંદુરૂ વરી રૂપ છે એવું મિથ્યા જ્ઞાન થાય છે એ કલ્પના ખોટી છે માત્ર છીપના અને રૂપાના સમાન ધર્મોને આપણે પકડીએ ઠીએ, અને તેના પ્રિયોધી ધર્મોને આપણે પકડી શકતા નથી મન ા પ્રાઈ વિ-ક્ષણ દોરને લીધે રૂપાની સ્મૃતિ જે છીપના સમાન ધર્મના સમાર વડે ઉભી થાય છે તેને સ્મૃતિરૂપે નહિ આગખના આપણે પ્રત્યક્ષ ળીપ અને સ્મૃતિમાં ઉભુ થયેલુ રૂપ તેના ભેદને નહિ સમજી આ રૂપ છે-એવું જ્ઞાન ારીએ ઠીએ આથી જે કે જમશાનમાં સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું મિશ્રણ થાય છે, અો તેથી સત્ય રૂપાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સ્ત્રતા તે જૂદા પ્રકારનું છે, તોપણ રૂપાની સ્મૃતિ અને છીપનું પ્રત્યક્ષ મિશ્ર થનાથી આ રૂપ છે-એ જ્ઞાન ઉદયકાને પ્રમાણ નેલુ સ્વત પ્રમાણ અને છે આ પ્રમાણે લૌકિક મિથ્યાજ્ઞાન જ્ઞાન રૂપે ખોટું નથી, ારણ કે રૂપાની સ્મૃતિ સાચી છે ળીપનું પ્રત્યક્ષ પણ ખરૂ છે, પણ કુદિની મદતા અથવા દોષથી તે સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષના ભેદનું પ્રાહુણ ન થવાથી રૂપાનું જ્ઞાન તે અપખ્યાતિ

જમશાન સબધની પાચમી પ્રક્રિયાને અનિર્વચનીય ખ્યાતિ હે છે, અને તે વેદા ત શાસ્ત્રની જગતના ારણ અજ્ઞાનના સ્વરૂપને લગતી છે તેનું સ્વરૂપ તે શાસ્ત્રના પ્રકરણમાં આપણે વિચારીશું

(૬) પ્રમાણ સબધી મીમાસિકોના નિર્ણયો.

પ્રમાણ મબધમાં મીમાસિકો ધણે લાગે ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનના વિચારોને અનુસરતા છે પ્રમાર પ્રસક્ત, અનુમાન શબ્દ, ઉપરાન અનુમાન અને અર્થાપત્તિને પ્રમાણ તરીકે સીધારે છે, ન્યારે કુખોરિત ભ વૃત્તિકારને અનુસરી અમાન અથવા અનુપનખિતને પ્રમાણ વર્ગમાં ઉમેરે છે

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સબધમાં ન્યાયદર્શનમાં વ્યાખ્યા એવી આપરાગા આતી છે કે જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને અર્ચના સયોગથી ઉત્પન થાય, જેમાં શબ્દનો વ્યાપાર ન હોય (અ વષ્ટેસ્ય) અને જે અપાધિત અથવા અપ

જિજ્ઞાસી હોય તે પ્રત્યક્ષપ્રમા અથવા અનુભવ કરેનાય બૌદ્ધવિચારકો દિગ્દર્શન અને ધર્મભૂતિનો પ્રથમ અનુભવમાં મેં જગો પેમે છે તે ઉપર ધ્યાન જેમ્મુ લખાય છે આપણા પ્રત્યક્ષપ્રમા દૈન્દિયાર્થ મર્યાદાનો ઉપશ્રવ અને મનની કલ્પના યમિનો ઉપશ્રવ ગેમ છે જગો પેમના લખાય છે તેમાં વાસ્તવ પ્રત્યક્ષ, દૈન્દિય અને અર્થના સમધર્મ, મનના વિનાશ અત્યંત જાહે છે અને તે અર્થનું ટાપિન પિંગાલ ત્વન છે છે આ આશ્ચર્યજાનના નિષ્પન્ન નિમિત્ત રૂપ પુરે છે અને જે પ્રત્યક્ષ નિર્દિષ્ટરૂપ જનરૂપ તે સરિ કંટપ જ્ઞાન જાને છે જાણના ન્યાય વિચારકોએ આ ભેદ દર્શાવતા લખે છે

કુમારિનભ આ આશ્ચર્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને આતોચના નામ આપે છે અને જેમ નવા જાહેના જાણના અન્તરગામા અમલેના જાણુ નામ, વાણીરો અપદ ન જાણુ હિલ્લ થાય તેવું નિર્દેશ છે—એ પ્રમાણુ સામાન્ય જ્ઞાન રૂપ તે આતોચના દેશ છે પ્રમાણુ મહે છે કે આ આતોચના જેવન વ્યક્તિરૂપ પદાર્થને જ રૂપરૂપ છે છે તેમ નથી, તેમાં જાણના જ્ઞાનો પશુ રૂપરૂપ હોય છે પરંતુ જ ય પદાર્થ સાથેની સરખામણી વિનાશુ તે જ્ઞાન હોવાથી સામાન્ય અને નિરોચના ભેદજ્ઞાન વિનાશુ આ અન્યક્ત જ્ઞાન હોય છે જ્યારે જ ય પદાર્થ સાથેના સાધર્મ્ય અને વૈષધર્મ્યનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે મૂલ પદાર્થનું જ્ઞાન જાતિ અને વ્યક્તિના મુદ્દા જાણવાનું થાય છે

અનમત્ત વિશેષે પ્રમાણુના મનધર્મા મીમાસકોના અત્યંતર ભે. સામાન્ય વાચને તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ ઉમેરો કરે તેમાં નથી પરંતુ શબ્દ પ્રમાણુ સળધર્મા મમામકો નૈયાયિકોથી વલ્લે જિન મન ધરાવે છે તે જ્ઞાન સવિશેષ વિચાર કરવો થાય છે

મીમાસકોના અનિત્યાય પ્રમાણુ ધર્મતત્ત્વ પ્રવક્તા નવા અનુમાનનો વિચાર નથી પ્રત્યક્ષ જાણુદૈન્દિયથી ગ્રાહ્ય વસ્તુને જાણુવે છે ધર્મ તેવા પદાર્થ નથી પ્રત્યક્ષ મૂલથી સિદ્ધ વસ્તુને અર્થ કરે છે, ધર્મ એ કિયા સાધ્ય વસ્તુ છે તેથી પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય નથી અનુમાન, ઉપજાત અશ્વત્થિ અને અનુપમનિધિ—એ સર્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ ઉપર બધાએના છે જે કોઈ રીતે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેમ હોય તેનું બીજી રીતે અનુમાનાદિ જ્ઞાન થાય નૈમિનિ

કહે છે કે શબ્દોના અને તેના અર્થોના અનાદિ નિત્ય સંબંધ છે, તેથી વેદ-
વાક્યો સ્વતઃ અર્થબોધક છે, અને તે ધર્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવે છે. વૃત્તિકાર
શાસ્ત્ર પ્રમાણે એવી વ્યાખ્યા આપે છે કે " સામાન્ય પ્રત્યક્ષથી ન મમ-
જ્ઞાતું, વાચક શબ્દ વડે વાચ્યર્થની અભિવ્યક્તિથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન "
પ્રત્યેક વાચકશબ્દ વર્ણનો અનેથી છે. પ્રત્યેક વર્ણુ ઉચ્ચારના ક્રમમાં વર્ણનું
જ્ઞાન કરાવી મગ્ધાર મૂકી છેવટના વર્ણના ઉદય સમયે પદાર્થનું જ્ઞાન કાઢે
છે. આ પ્રમાણે અંતિમવર્ણુ પદાર્થનું જ્ઞાન જગવે છે. શબ્દતત્ત્વ આ પ્રમાણે
મીમાંસકો વર્ણુત્તમક માને છે, અને તે સંબંધમાં વેદાન્ત, ન્યાય, વૈશેષિક
અને સામ્યસાથે એકમત થાય છે. વૈષાદરણો, માનિકો અને યોગીઓ
શબ્દને ઝેદાટપ માને છે, અને વર્ણો, પદાર્થો અને વાક્યો, તે એકાર્થ
વસ્તુને ગ્રહીત કરનાર વિવર્તો છે એમ માને છે. જેમ એક મુખ અનેક
દર્પણોમાં અનેક આકારવાળું લાગે છે, તેમ એક શબ્દ અનેક વર્ણો, પદ
અને વાક્યમાં અનેક અર્થરૂપે જાણે છે. આ શબ્દશબ્દવાદનું વર્ણન આગળ
કગવામાં આવશે.

શબ્દોનો અને તેના અર્થોનો નિત્યસંબંધ છે તે નૈસર્ગિક સંબંધ
ઉચ્ચારદ્વારા વ્યક્ત થાય છે. અર્થવ્યક્તિ આ પ્રમાણે શબ્દદ્વારથી થતી
હોવાથી તે ઔત્પત્તિક કહેવાય છે. પ્રમાણરૂપ અભિપ્રાય પ્રમાણે અમુક
શબ્દોના અમુક જ અર્થ એવો માનુષી સંકેત અથવા ઇશ્વરેન્દ્ર શબ્દાર્થના
જ્ઞાનમાં ઉપયોગી નથી જેમ અમિમાં ઉપજનાશક્તિ છે તેમ શબ્દમાં
અર્થને અભિવ્યક્ત કરવાની શક્તિ છે અને તે જ્ઞાનપૂર્ણ વડે અંતિમ-
વર્ણુદ્વારથી પ્રગટ થાય છે. અમિ અને આપણા ગરીબો સંબંધ થતા
ઉપજના ન જણાય તો પ્રતિબંધક દેતું આપણે જેમ અનુમાન કરીએ છીએ
તેમ શબ્દોના ઉચ્ચાર થાય અને તે સાબળીએ અને અર્થોના ઉદય ન થાય
તો જ્ઞાનપ્રતિબંધક દેતું નીકાર કરવો જોઈએ. " ગાય લાવો "
(ગામાનય). એ વાનવોના ઉચ્ચાર શબ્દ બોધ ઉત્પન્ન કરવાને મમર્થ છે.
આ વ્યુત્પત્તિ શબ્દોચ્ચારથી થતી કિયાનંદે આપણે સમજતા જઈએ છીએ.
ગોરાએ તે વાક્ય પ્રયોગ કર્યો વચવી ઉમગાએ તે પ્રમાણે પદાર્થ આપ્યો.

ભિચારી હોય તે પ્રત્યક્ષપ્રમા અથવા અનુભવ હોય તો બૌદ્ધધર્મવાદી દિગ્માર્ગ અને ધર્મખર્તિએ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં બે અક્ષો પેમે છે તે ઉપર ધ્યાન બેસ્યું જણાવ છે આપણા પ્રત્યક્ષમાં હિન્દિયાર્થ નયોગનો ઉપયોગ અને મનની સ્થિતિ શમિતો ઉપર એમ બે જગો પેમના જણાવ છે તેમાં વાસ્તવ પ્રત્યક્ષ, ઇન્દ્રિય અને અર્થના સબધરૂઢ, પના વિનાનું અત્રાત જાગે છે અને તે અર્થનું ક્ષણિક વિજ્ઞાન ઉપર કહે છે આ આધારિતનામાં નિમ્ન સ્થિતિ રૂઢ પુરે છે અને જે પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પ જાન હતું તે સ્થિતિ હવે જ્ઞાન બને છે પાઠના ન્યાય વિચારોએ આ ભેદ જ્ઞાનમાં ત્રીજો છે

કુમારિનખ- આ આધાર પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને આનોચા નામ આપે છે અને જેમ નરા જન્મેના જ્ઞાનના અન્તઃકળમા અસંવેદ્ય જાતુ જ્ઞાન, વાગીનો સ્પષ્ટ ન થતુ હોય ત્યાં તે તેવું-કહે છે-એ પ્રકારનું સામાન્ય જ્ઞાન રૂપ તે 'આતોચન' હોય છે પ્રમાણ રૂઢ છે કે આ આનોચન કેવળ વ્યક્તિરૂપ પદાર્થોને જ સ્પર્શ કરે છે તેમ નથી, તેમાં જનિતના જાનિતો પશુ સ્પર્શ હોય છે, પરંતુ અન્ય પદાર્થો સાથેની સરખામણી વિનાનું તે જ્ઞાન હોનાથી સામાન્ય અને વિશેષના ભેદજ્ઞાન વિનાનું આ અન્યજ્ઞાન જ્ઞાન હોય છે જ્યારે અન્ય પદાર્થો સાથેના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે મૂલ પદાર્થનું જ્ઞાન જાતિ અને વ્યક્તિના મુજબ જાનવાનું થાય છે

અનમત્ત વિગેરે પ્રમાણોના સાધર્મ્ય મીમામ્સકોના અવાન્તર ભેદ સામાન્ય વાચકને તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ ઉમેરો કરે તેના નથી પરંતુ મન્દ-પ્રમાણુ સબધમાં મીમાસકો નૈયાયિકોથી વજો ભિન્ન મત ધરાવે છે તે બાબત સવિશેષ વિચાર હવેરો યોગ્ય છે

મીમાસકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનનો વિચાર નથી પ્રત્યક્ષ બાહ્યહિન્દિયથી આવે વસ્તુને જણાવે છે ધર્મ તેવો પદાર્થ નથી પ્રત્યક્ષ મૂલથી સિદ્ધ વસ્તુને સ્પર્શ કરે છે, ધર્મ એ ક્રિયા સાધ્ય વસ્તુ છે તેથી પ્રત્યક્ષ આવ નથી અનુમાન ઉપમાન અત્યાપતિ ઓ અનુપત્તિ-એ સર્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ ઉપજાપાયેના છે જે કલ્પ રીતે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેમ હોય તેનું બીજી રીતે અનુમાનાદિ જ્ઞાન કગવે છે જૈમિનિ

કહે છે કે શબ્દનો અને તેના અર્થનો અનાદિ નિત્ય સંબંધ છે, તેથી વેદ-
વાક્યો સ્વતઃ અર્થપ્રાધિક છે, અને તે ધર્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવે છે. વૃત્તિકાર
શાસ્ત્ર પ્રમાણે એવી વ્યાખ્યા આપે છે કે ‘સામાન્ય પ્રત્યક્ષથી ન મન-
વનતુ, વાચક શબ્દ વડે વાચ્યાર્થની અભિવ્યક્તિથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન’
પ્રત્યેક વાચકશબ્દ વર્ણનો અને તે કે. પ્રત્યેક વર્ણ ઉચ્ચારના ક્રમમાં વર્ણનું
જ્ઞાન કરાવી સંસ્કાર મૂકી છેવટના વર્ણના ઉદ્ભવ સમયે પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે
છે. આ પ્રમાણે અતિમવર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન જગવે છે. સંસ્કૃતત્ત્વ આ પ્રમાણે
મીમાંસકો વર્ણોત્પત્તિ માને છે, અને તે સંબંધમાં વેદાન્ત, ન્યાય, વૈરથિક
અને સામ્યસાધે એકજાન થાય છે. વૈવાહરણો, માત્રિકા અને ગોળીઓ
શબ્દને મ્હેટકપ માને છે, અને વર્ણો, પદાર્થો અને વાક્યો, તે એકાર્થ
વસ્તુને નુકટ કરનાર વિનતો છે એમ માને છે. જેમ એક ગુણ અનેક
દર્શણોમાં અનેક આકારવાળું ભાસે છે, તેમ એક શબ્દ અનેક વર્ણ, પદ
અને વાક્યમાં અનેક અર્થરૂપે ભાસે છે. આ શબ્દધર્મવાદનું વર્ણન આગળ
કરનામાં આવશે.

શબ્દોનો અને તેના અર્થોનો નિત્યસંબંધ છે તે નૈસર્ગિક સંબંધ
ઉચ્ચારદ્વારા સ્થાપિત થાય છે. અર્થ-વ્યક્તિ આ પ્રમાણે શબ્દદ્વારથી થતી
હોવાથી તે ઔત્પત્તિક કહેવાય છે. પ્રમાણરૂપ અભિપ્રાય પ્રમાણે અસુ-
શબ્દનો અમુક જ અર્થ એવો માનવી સકેત અથવા ઈશ્વરેન્દ્ર શબ્દાર્થના
જ્ઞાનમાં ઉપયોગી નથી. જેમ અસિમા ઉચ્છ્વાસશક્તિ છે તેમ શબ્દમાં
અર્થને અભિવ્યક્ત કરવાની શક્તિ છે અને તે આનુપૂર્વી વડે અંતિમ-
વર્ણદ્વારથી પ્રકટ થાય છે. અક્ષિ અને આપણા ગરીબો સંબંધ થતા
ઉચ્છ્વાસ ન જાણાય તો પ્રતિબંધ હેતુનું આપણે જેમ અનુમાન કરીએ છીએ
તેમ શબ્દનો ઉચ્ચારજે શબ્દ અને તે સાંભળીએ અને અર્થનો ઉદય ન થાય
તો જ્ઞાનપ્રતિબંધક હેતુનો જોડાર કરવો જોઈએ. “ગાય લાવો”
(સામાન્ય). એ વાચ્યનો ઉચ્ચાર કરવાનો મોઢ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે.
આ વ્યુત્પત્તિ શબ્દોચ્ચારથી થતી ક્રિયાવડે આપણે સમજતા જઈએ છીએ.
મોઢાએ તે વાક્ય પ્રયોગ કર્યો વચવી ઉભર

એટલે આપમે તેનાથી નાના સમજીએ છીએ છે આ પદોનો અને વાક્યનો
આ અર્થ છે પ્રભાકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે શબ્દ ક્રિયાપદ સાથે અન્વિત થઈ
અર્થનું ભાન કરાવે છે, જ્ઞાન સિદ્ધ પદાર્થો તે બોધ નથી વેદવાગ્મીનું
તાત્પર્ય આ પ્રમાણે ક્રિયાપદ છે, સિદ્ધવસ્તુના બોધમા નથી, એ લક્ષ્ય સિદ્ધ
કરવા આ નિર્લક્ષ્ય રચાયે છે વેદાન્ત અથવા જ્ઞાનમીમાંસા શબ્દને કેવલ
ક્રિયાપર નહિ માનતા સિદ્ધવસ્તુનો બોધ પણ મારો છે. કર્મમીમાસક કહે છે કે
સિદ્ધ વસ્તુના બોધક વાક્યો સ્વતઃ અર્થગ્રન્થ છે, માન ક્રિયાના અથવા
વિધિના બોધક વાક્યના પરિપોષણમા તેનો વિનિયોગ થાય ત્યાં મદ્ય
બને છે પ્રભાકરના અન્વિત અર્થને બોધ આપનાના શબ્દના સામર્થ્યો
“અન્વિત અભિધાનનાદ”-એવું નામ આપવામા આવે છે ‘મારિયમ’
કહે છે કે વિધિનામના સબધ ઉપરાત અનાન્તર વાગ્યો અને પદોના
સ્વતઃ અર્થ હોય છે અને તેથી તેઓ “અભિદિત અન્વયનાદ” તુ
આપન કહે છે એટલે કે પદો પાતાના અર્થનું ભાન કરાવી ક્રિયા સાથે
અન્વય પામતા બધા છે બન્ને નિચારકો તેની સાથે એકમન થઈ એમ
માને છે, કે શબ્દ જાતિબોધક છે વ્યક્તિબોધક નથી, માત્ર વિશેષ નામોમા
સંકેત અને વ્યક્તિનાયકપણું તેઓ સ્વીકારતા જણાય છે
ન્યનૈયાયિકો શબ્દને જાતિ, વ્યક્તિ અને આકૃતિના સમજાને વાનક
માને છે બૌદ્ધમતમા શબ્દ જાતિવાચક નથી, પરંતુ અન્યના અપોદ
(વિરહનું, એવું) ભાન કરાવે છે ધડો આણો-એ વાક્યમા “ધડો”-
એ શબ્દ પ્રભાકરના મત પ્રમાણે “આણો” ક્રિયાપદ સાથે અન્વિત થઈ
જાતિ (ધર્મ)નું ભાન કરાવે છે, કુમારિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘મય’
શબ્દને જોતવનું ભાન થાય છે, “આણો” શબ્દને આણુવાની ક્રિયા
ભાન થાય છે, અને પ્રત્યક્ષ મમધરને સમગ્ર વાક્યના અર્થનો જોડાણ
છે, નૈયાયિક પ્રત્યક્ષ જાતિનું નહિ પણ જાતિ વ્યક્તિ અને આકૃતિ-એ
ત્રણેના ભાનપૂર્વક વાચ્યનો ઉદય મ્મી છે, અને બૌદ્ધ, ધડો નહિ એવા
સર્વ પદાર્થો ભિન્ન વસ્તુનું નિર્ણય રૂપે ભાન થાય છે એમ જણાવે છે
આ અન્વિતાભિધાન રીતિ, લિહિત અન્વયરીતિ અને અપોદરીતિ-
શબ્દની વાચકશક્તિના પ્રમાણે

શબ્દ વસ્તુન એક છે, અને તે વેદપે અનેકાકાર થયો છે આ શબ્દ નિત્ય છે એમ મીમાસિક માને છે નૈયાયિક શબ્દને કાર્યરૂપ ગણી અનિત્ય માને છે નૈયાયિક પોતાના વિચારના ટંકામાં જણાવે છે કે ધ્વાનિ અનેક શબ્દો આપણા પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, તેઓ ક્ષણિક એટલે બિનાશી છે સામાન્ય જુદિવાળા પણ શબ્દ ઉચ્ચારો એટલે ઉત્પન્ન કરો એવું સમજે છે, અને જેની રીતે અન્ય ક્રિયાઓ કર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઉચ્ચારરૂપ ક્રિયાવડે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉચ્ચારત શબ્દ રૂપાન્તરને સંધિના ક્રમથી પામે છે, અને તેના સ્વરૂપ એટલે નાદમાં ચક્રના ઉત્તરતાપણુ થાય છે ધ્વાના મનુષ્યો એક શબ્દ એકી વખતે ઉચ્ચારે તો તે શબ્દ મોટો થાય છે આ વિગેરે કારણોથી શબ્દ તે માર્ય છે અને તેથી તે અનિત્ય છે, એના નિર્ણય ઉપર નૈયાયિક આવે છે

મીમાસિક કહે છે કે શબ્દ એ માર્ય નથી, પણ સિદ્ધવસ્તુ છે અને તે ઉચ્ચાર વડે અભિવ્યક્ત થાય છે જેને માર્ય હોય છે તે કારણ વ્યાપાર મગન થયા પછી પણ નિધમાન રહે છે, જેમકે ઘટરૂપ કાર્ય (પદાર્થ) હારના વ્યાપાર પછી પણ નિધમાન રહે છે પરંતુ ઘટ-શબ્દ ઉચ્ચારના વ્યાપાર બન થતા લય પામ્યો જણાય છે ધ્વાના પ્રયત્નથી અને શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઉત્તરમાં જણાવનામાં આવે છે કે સૂર્યને અનેક પુરવો એમ વખતે જોઈ શકે છે તેમ એન્જ શબ્દ અને પુરવો એકી વખતે ઉચ્ચારે છે તેથી અને ભાસે છે શબ્દની ઉચ્ચારના નિયમોમાં સધિ વગેરે કારણોથી વિકૃતિ થાય છે, તેમાં શબ્દ બદલાનો નથી પણ નવા વર્ણનો ઉદય થાય છે જેમકે દધિ અને દધ્યઞ (દધિ+ઞ) એમાં દધિની જ નાશ પામતી નથી પરંતુ તેને સ્થાને ય નામના નવા વર્ણનો ઉદય થાય છે ખનિ અથવા નાદનું વિપુલપણુ શબ્દનો વિકાર નથી પરંતુ ખનિ અથવા અવાજનો વિચાર છે ખનિ અને વાયકશબ્દ બિન વસ્તુઓ છે જો શબ્દ સ્વતઃ એ રૂપે ન રહેતો હોય તો બીજાને આપણે એક અર્થનું ભાન કરાવી રાકીએજ નહિ ધ્વાના મનુષ્યો ધ્વા-શબ્દ બોલે ત્યારે પણ “એક ઘટ શબ્દ” બોલે છે, એમ સમજીએ છીએ બાપા

સાત્ર પણ મીમાસાને ટેકા આપે છે જ્યારે શંકની આટલિ કાવાનુ કદીએ ત્યારે દશવાર ઘટ ગન્ધિયાઓ એમ સમજાએ છીએ, દશ ધા શંક થના એમ સમજતા નથી હોયે વેદ પ્રામાણ્ય, એક પ્રભુત્વ ગન્ધિયાથી આ વિશ્વ અનેકાકા પ્રગ્ન થયુ છે એમ અષ્ટ જણવે છે આ વિગેરે કાગળો શંકની નિત્યતાના ટેકામા મીમાસકો આપે છે

આ શંકનું પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યનો વિચાર કાવામા મીમાસકો કરે છે કે જે અપૌગંદ્ય છે તે સ્વન પ્રમાણ છે એમ્ને કે અપૌગંદ્ય શંક સ્વન પ્રમાણ્યનું છે લૌકિક શંકા પ્રત્યક્ષા પ્રમાણ્યથી આજ વસ્તુઓના યોધ આપે છે અને તે યોધના અગમ્યોપણનો આધાર બોલનારના આત્મ પણા ઉપર રહેતો છે લૌકિક શંકા સ્વન પ્રમાણ્યનું નથી પૌષ્ટિક શંકાની મિત્ર રમ્પિ જેની છે અનુભવ જેની નથી લૌકિક શંકા બોલનારના સંજનમા આપણે યથમ અનુમાન કરીએ છીએ કે- આ માણસ કંઈ સમજતો હોયો તેમ્ને તેનું સમજણવાળું બોલનું પ્રમાણ છે " ત્યારે દત્તર પ્રમાણ્યથી વાધિત થતુ તેનું બેલવુ આપણે સમજાએ છીએ ત્યારે તેના મોન અપ્રમાણ્ય બને છે વેદવાદો અનાદિ અને નિત્ય અપૌગંદ્ય ગણ્દ હોવાથી નિર્દોષ પ્રમાણ્યનું છે વેદશાસ્ત્રોમા જ્યા જ્યા વિશેષ નામો આપે છે, જ્યા જ્યા અત્યુક્તિ આવે છે ત્યા ત્યા તે સર્વ તે જાનિ વાચ્ય છે અને વિધિના પગિપાપક છે, એનું સમજની મીમાસકો વેદને નિત્ય અને સ્વન પ્રમાણ્ય સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે વેદના પ્રામાણ્ય સાર ધર્મગ્ના સ્વીકારની મીમાસકને જરૂર નથી તેમ જગતની સિદ્ધિ સાર પણ ધર્મગ્ની જરૂર જણ્યા નથી

(૭) જગત્ જીવ અને ઈશ્વર સંબંધી મીમાસકના નિર્ણયો.

મીમાસા શાસ્ત્રમા વેદ પ્રતિપાલિત થન કર્મવેદે સ્વચ્છાદિ ફલની પ્રાપ્તિ વાચ્ય છે-એ ધર્મસિદ્ધાન્તના ટેકામા સામાન્ય ગીતે એવું માનવામા આવે કે આ શાસ્ત્ર પરમેશ્વરને માનનું હોવું જોઈએ પણ તેથી ઉલગી સ્થિતિ મીમાસકોએ સીધારી છે એશ્વરસાખ્ય એમ્ને યોગ દર્શનમા ઈશ્વરના

અસ્તિત્વના બધરાનું કાળો આપણે વિચારી ગયા ઝીએ (જુઓ પૂર્વાર્ધ
 ૫ ૭૯-૮૧) ન્યાય-૧૧૦૧૩મા ઈશ્વરના સદ્ભાવના ત્રણ અનુમાનો આપણે
 વિચારી ગયા છીએ (જુઓ પૂર્વાર્ધ ૫ ૨૪૯-૨૫૨) વેદાન્તશાસ્ત્ર
 અથવા બ્રહ્મ મીમાસા ભો ઈશ્વરને જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણજ
 માને છે, એટલે તે તો સ્વભાવથીજ સેશ્વર્ગર્જન છે વૈષ્ણવ, શાક્ત અને
 શૈવદર્શનો પણ ભિન્ન ભિન્ન નામથી ઈશ્વરવાદીજ છે, એ આપણે આ
 પ્રકરણ પહેલાના ત્રણ પ્રકરણોમા જોઈ ગયા ઝીએ કર્મમીમાસાદર્શન
 જગતનો ખુલાઓ કુદરતી નિયમથી માને છે પરમાત્મજોવડે રચાયેલા આ
 જગતની ઉત્પત્તિ અને લયની વ્યવસ્થા સાર ન્યાય-૧૧૦૧૩કને ઈશ્વરે-ઠાને
 નિમિત્તરૂપે માનતી પડી છે જગતના ઉત્પત્તિ અને લયની ક્રિયા મીમાસાને
 ઈષ્ટ નથી સમારનો અનાદિ પ્રવાહ પ્રભાકર અને કુમારિન માને છે પરંતુ
 આ પ્રવાહના સૃષ્ટિ, જ્યોતિ અને પ્રત્યયના ક્રમ તેઓ માનતા નથી પ્રભાકર
 જો છે કે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કુદરતી રીતે આપણે ચતી જોઈએ છીએ,
 અને તે ઉપરથી સૂત તથા બાનિ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયનું અનુમાન
 કરી શકીએ તેમ છે તેમા ઈશ્વર જેના મધ્યસ્થી નિમિત્તને ધારનાની વાઈ
 જરૂર નથી જીવોના ધર્મ તથા અધર્મના અધ્યક્ષ તરીકે જાહેર આપનાર
 પરમેશ્વર જોઈએ એવી દલીલ ઈશ્વરનાદીઓગળુ રે છે પણ તે યોગ્ય નથી
 ધર્મોધર્મ ઈષ્ટ પદાર્થ નથી કે જે જિન્દગી આજી હોય તેમ મનવડે પણ
 અનુભવમા આવે તેના પાર્થ નથી જાગણ કે દેખા રહેના મનવડે તે કદાચ
 સમજાય તેથી ૫ મેશ્વરને અર્થના અધ્યક્ષ તરીકે કોનો ઝીએ તો તે આપણા
 જોવો દેકવાગો મી રવો પડે તપ્તગની ખાતર જીવોના અર્થના જ્ઞાનવાળા
 ઈશ્વરને માનીએ તોપણ તેના ઉપરનું અધ્યક્ષપણ તે તી રીતે ગળતી શકે?
 અધ્યક્ષપણ કાતો સોગરડે ગાય જજના સમગાય મનથી યાય ધર્મોધર્મ
 પોતે શુચરૂપ દોઝથી મોગ સખરમા આતી શકે તેમ નથી અને તેમનો
 સખનાન સખર જાતમાગા રહેનો છે તે સાથે ઈશ્વરનો સખધ બને
 નહિ સુતાગના દેશાન્ત વડે જગત્પર્તા ઈશ્વરને માનીગે તો જેમ સુતાગ એ
 શારીર આત્મા છે તેમ ઈશ્વર પણ શારીર આત્મા બને અને શરીર બધનમા

પડેલો આત્મા પરમાણુઓની તથા ધર્માધર્મની વ્યવસ્થા પોતે મર્્યાદાનિ દેવાથી કરી શકે નહિ પરમાણુઓ ધ્વિર ઇચ્છાથી પ્રગત થાય અને સૃષ્ટિ હોય ન કરે તો ધ્વિરેચ્છા નિત્ય હોવાથી સૃષ્ટિ નિત્ય ચલ્યાય ઓ પ્રત્યયને અવકાશ રહે નહિ-તે ધ્વિરવાદીને ઇષ્ટ નથી અધ્યક્ષપણુ આપણા અનુભવમા માત્ર શરીર હોય આત્માનું જાણુવામા છે આ શરીરની પ્રાપ્તિ ધર્માધર્મવડે થાય છે અને તેમા રહેલા જીવો પોતપોતાના અદૃષ્ટને અનુસાર સસાર પ્રવાહમા નવા નવા શરીરો ધારણુ કરી તણાય છે, તે વધાએ મુક્તિ પુર સગ છે ન્યાય વૈશેષિકની ધ્વિર સંભાવના યોગી ઇગતવા હોવાનું જુમારિય બંધ વેદાન્તવાદીની ધ્વિરભાનનાનું પણ ખડન કરે છે પરંતુ અથવા પગ-માતમા નિર્જુલુ અને નિર્વિકાર હોય તો આ જગત પણ તેજુલ હોયુ જોધએ તેવા આત્મામા અજ્ઞાન અથવા માયાનો મહભાવ યોગ ગણાય નહિ અજ્ઞાન વિના અન્ય નિમિત્તો ધ્વિરની ઇચ્છાના પ્રેરક માનીએ તો પરમાત્માની અદ્વૈતતા નાશ પામે છે વળી અજ્ઞાન આભાવિક હોય તો તે નિવૃત્ત થઈ શકે નહિ, કારણુ કે જુલુનો જ્ઞાનવડે બાધ થઈ શકેતો નથી

તેવી રીતે સામ્યો પ્રકૃતિપ્રાણુવાદ જુમારિયના ગત પ્રમાણુ યોગ્ય નથી પ્રકૃતિના સામ્યનો ભગ થવાથી સૃષ્ટિ થાય, પણ સામ્યભગ આદ્ય-સૃષ્ટિમા આ નિમિત્તથી થાય પ્રાચીન સભના જીવોના કર્મના સંસ્કારોને જાગ કરવામા નિમિત્ત થતા હોય તો તેમા સચેતન ધર્મનો આરોપ કરવો પડશે જ્ઞાનવડે મોક્ષ થવાનો સામ્ય સિદ્ધાન્ત ટકે તેમ નથી કારણુ કે બધની નિવૃત્તિ કર્મના ક્ષયથી થાય ઓ સામ્યસિદ્ધાન્તમાં કર્મજીવની પ્રક્રિયા નથી પ્રકૃતિની અનન્ત ચિકૃતિ થવાનો સભન હોવાથી કર્મ અને તેના પરિણામો અગતી શકાય તેમ નથી

પગમેશ્વરના મહભાવનો કર્મજીભાસક સ્વીકાર કરતા નથી પરંતુ જીવાત્માનો મહભાવ તેઓ અવસ્થ સ્વીકારે છે યજ્ઞાદિ કર્મો પોતાના અપૂર્વ જોડે ધર્માધર્મના સમ્મારડે દેહાન્તર ઓ લોકાન્તર પરિણામ પ્રગટાવે છે-આ મન્તવ્યનો આધાર દેહથી બિન આત્માના હોય રહેલો છે યજ્ઞાદિ કર્મો બધા આ લોકમાજ ક્વ આપનારા હોતા નથી, અને તે કર્મો અને

તેના ક્ષેત્રોના સળધ વેદશાસ્ત્ર દર્શાવે છે માટે દેહ, ઇન્દ્રિય અને મનથી
 ભિન્ન સ્થિર આત્મા માનવો પડે છે સામા પક્ષ તરફથી એવી દલીલ લાવવામાં
 આવે કે-કાણે કાણે બદલાતા કાર્યકરણસંધાન એટલે શરીર, પ્રાણ,
 ઇન્દ્રિય, મન વિગેરેનો સમૂહ અવિકૃત આત્મા સાથે જોડાયેલો છે, એવું
 માનવાને કારણ નથી, વળી જ્યારે મુખ દુઃખાદિ દ્વય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે
 પ્રાણીએને એમ મૃતિ થતી નથી કે અમૃત કર્મનું આ ફલ છે જો તેમ
 થતું હોય તો આત્માનું તાદાત્મ્ય બન્ને સમયમાં માની શકાયે વળી ખોટું
 કર્મ કરવાને તૈયાર થયેલો મનુષ્ય આ કર્મનું મારું ફલ આનંદ એ વિચાર-
 યથી પાછો હતાને બદલે તત્પર થાય છે કારણ કે તેને ખાતરી છે કે આ
 કર્મનું આ ફલ છે તેની મૃતિ તેને ખીછ થાનાની નથી કુમારિક
 ભટ્ટ આ દલીલોનું ઉત્તર આપી દહે છે કે કર્મના નિયત પરિણામોમાં સર્વ
 ખામતની મૃતિ રહેવી જોઈએ, એવો નિયમ નથી યજ્ઞાદિ કર્મ કરનાર
 પ્રજાપાળા પુરુષો કર્મના નિયત ફળ છે એ વિશ્વાસ ઉપર આધાર રાખી
 પ્રવૃત્ત થાય છે ખેતી કરનાર ફલ પ્રાપ્તિ વખતે પેતે ટેલ્લી વાર હાવડે
 તેણે આસ પાખા વગેરે બારીક દહીંમતની મૃતિ ધરાવતો નથી તેથી
 ખેતીનું ફલ નથી એમ કહી શકાય નહિ દેહાદિ સંધાત બદલાવાવડે
 આત્માનું એકપણ બદલાનું જોઈએ એ પણ ચોખ્ખું દલીલ નથી એ જ
 લવમા અથવા ઇવનમા અનેક ફેરફારો અને બ્યન્નિકરો મનુષ્ય ભોગવે છે
 તોપણ પોતાના ભોખાપણામાં બેદ પડ્યાનું બાન ડાઘને થતું નથી
 ખીમાસકના અભિપ્રાય પ્રમાણે મગલ એક અવસ્થાન્તર છે સમુદ્ર પોતાના
 મોજાના અનન્ત ફેરફારો થયા છતાં એકજ છે અને જેમ સુચળાવાળો
 માપ અને સીધો સાપ એકજ છે તેમ અનેક દેહમાં અને અનેક લોકમાં
 નમરણ પામતો આત્મા એકજ છે જોષ્ઠદર્શનના પચરૂઢના પ્રવાહરૂપે
 સસારના એકપણને ખુલામો ડુગારિય નહિ માનતા નથી સ્થિર આત્મા
 વિના આ પચરૂઢ ધનુ વૃક્ષ આધાર વિનાનું તેજો ગણે છે, અને જેમ આકાશમાં
 વૃક્ષ ઉગતું નથી તેમ સ્થિર આત્માની પીઠ વિના પચરૂઢ ધનો પ્રવાહ સહ-
 વતો નથી કૃતનારા એટલે કરેલા કર્મોના નારા અને અકૃતઅધ્યાગમ એટલે

એકે નહિ કરેતા કર્મનું અન્યને ફલ એ એ દોષો બૌદ્ધ મતમા ઉદાઃ છે બૌદ્ધ મત પ્રમાણે મરણ સમયનું વિજ્ઞાન નવા દેહ એટલે પચ્ચક્કીને શી રીતે ઉત્પન્ન કરે તેનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી. આતિવાદિક દેહની સભાવના વિધ્યવાસીના મત પ્રમાણે ટકી શકતી નથી, અને કદાચ ધાન્યના કણ જેવો આતિવાદિક દેહ માનીએ કે જે એક મૃત સરીગ અને અન્ય નવા મૃદુલ શરીરને સબધ કગવે, તાપણુ વિજ્ઞાન ગર્ભાગ્નિ-દુમા નિરાધાર ની રીતે ચેમે ? કદાચ ઇન્દ્રિયોના આયતનમા વિજ્ઞાન મુખત ગ્દેયુ ઉગી નીકળે છે એમ માનીએ, પણ તે બંધ બેમે એમ નથી, કાગણુકે મરણ સમયે આ ઇન્દ્રિયોનું આયતન નષ્ટ થાય છે વળી બૌદ્ધ પ્રતિજ્ઞા એરી છે કે એક વિજ્ઞાનમાથી બીજું વિજ્ઞાન બીજામાથી ત્રીજું એમ ધારાવાહી વિજ્ઞાન ચાલે છે-આ પ્રતિજ્ઞાનો ભગ ઇન્દ્રિયોના આયતનમાથી વિજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે એવું માનવામા ઉભો થાય છે વસ્તુત નના જન્મેના ખાનખનું આઘમ્પુરણુ અથવા વિજ્ઞાન તેની પહેલાના વિજ્ઞાનમાથી પ્રકટ થતું હોય તેનું પ્રમાણુ આપણી પામે નથી ઉપદુ એવું માન થાય છે કે શરીર ઇન્દ્રિયો ચેષ્ટાવાળા થાય છે ત્યારે વિજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે આથી વિજ્ઞાનની શક્તિ જેમા ગ્દી છે, જે નિત્ય છે અને જે દેહાન્તર કરવા સમર્થ છે તેવા આત્મરૂપ પદાર્થવડે વિજ્ઞાનનો સક્રિય વિકાસ સભરી શકે છે આ આત્મા ચેતનરૂપ છે અને વિભુ છે અને તેથી પોતાને એ દેહથી બીજા દેહ સાથે સબધમા લારી શકે છે આ આત્મા સ્વભાવથી કર્તૃત્વનાળો છે વૈરોધિકા જેમ કર્મ માત્ર જડ પદાર્થમા માને છે તેમ મીમાસક માનતા નથી આત્મામા ત્ર્યય કર્તૃત્વ રહેલું છે આત્મા અન્યાદિકાતથી દેહની રચના અપૂર્વને અનુસાર કર્યાજ કરે છે જેમ એક ક્રીટ કાશીટાનુ રૂપ પ્રાપ્ત ધારણુ કરી પતંગનુ રૂપ ધારણુ કરે છે, તેમ આત્મા પોતાના દેહના ક્રેશ વધ્ય જ કરે છે જ્યા સુધી દેહમા રહેરાની વાસના તેની અટકે નહિ ત્યા સુધી તે નના નવા દેહને રચ્યાજ કગવાનો

આ આત્મા સ્વય કર્તૃત્વસાળો દેહરચનાને યાત અને અચાન રીતે કરે છે અહ ભાવ આ આત્માનું જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને અહ ભાવ વિનાનું

આત્માનું અસાત સ્વરૂપ છે આત્મા વિશુ એટલે સર્વવ્યાપક હતા જ્ઞાતા-
જાતદશા શાને લીધે જોગવે છે? પદાર્થોનો નિશુ આત્મા સાથે નિત્ય
સંબંધ હોવાથી સર્વજ્ઞતા અખડ રહેલી જોઈએ પણ તેમ થતું નથી,
આથી અતરાનમા મનરૂપે એક તત્ત્વને મીમાસકો સ્વીકારે છે. ઇન્દ્રિય અને
અર્થના સંયોગના રૂપનો આત્મામા મ। અનુભવ કરાવે છે આત્મા જ્યારે
વિશુ છે ત્યારે મન ધણુ અણુ છે તે ત્રિવિધ ગતિવાળુ છે મન શરીર વિના
રહી ગઈતું નથી, અને શરીર અધ્યક્ષ આત્મા વિના શરીરરૂપે રહેતું નથી
આ રીતે આત્માનો જ્યારે જ્યારે મન સુખ, દુઃખ, ઇન્દ્રિય, દ્વેષ, વિગેરે
દ્વિયો રહુ કરે છે, ત્યારે આત્મર પ્રત્યક્ષ આત્મા કરે છે, અને ખાલી અર્થનું
ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ મનદ્વારા વાય છે આત્માની સત્તા અને વિશુતા મીમા-
સકો સ્વયંસિદ્ધ માને છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન મનદ્વારા વ્યક્ત થતું માને છે.

આ પ્રક્રિયા ન્યાય-વૈશેષિકોના વિચારો કરતા કોઈ રીતે ચઢીચાલી
નથી સુખદુઃખાદિ લાભણીઓના પ્રત્યક્ષ ઉપરાત તર્ક કરવાની ઉચી માનસ
શક્તિનો ખુલાસો મીમાસક મતથી થઈ શકતો નથી ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનના વાદક
તરીકેના માત્ર મનનો સ્વીકાર કરવાથી આત્મર તર્ક અને નિર્ણયકરવાની
આપણી માનસ પ્રવૃત્તિનો પાથો મીમાસા દર્શને બરાબર રખેા જણાતો નથી.

વળી વેદાન્તશાસ્ત્રની પેરે આત્માનો જ્ઞાન એ સ્વભાવ ધર્મ મીમા-
સકોએ સ્વીકાર્યો નથી આત્માના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન નૈયાયિકો આત્મ-
પ્રત્યક્ષ રૂપ મળે છે, વૈશેષિકો તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન અનુભવ એટલે અનુ-
માન વડે થતું માને છે, ત્યારે મીમાસકો તેને પ્રત્યેક જ્ઞાનમા અણ પેડેલું
મને છે પ્રમાણની આ માના અસ્તિત્વના જ્ઞાનની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે છે.—

પ્રત્યેક ભેદવાળા પદાર્થના જ્ઞાનમા આત્મા આસ્ત્યક જગ તરીકે
પીકમા ગટે છે, અને તેથી અર્થના પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનાદિ જ્ઞાનના
જો સાધનો તે સાધનોદ્વારા તે સમજાય છે પરંતુ જ્ઞાતા જેવ અને જ્ઞાનનું
મમકાતે દુઃખણ થવા છતાં આત્મા સામા વિષયરૂપે સ્ફુટ અનુભવાનો નથી
પણ જ્ઞાનના કર્તા તરીકે સમજાય છે જેમ આનંદો માણસ આવવાની
ક્રિયાનો કર્તા છે, આવવાની ક્રિયાનું કર્મ અથવા વિષય નથી, તેમ જ્ઞાન

પામતો આત્મા જ્ઞાનકર્તા (જ્ઞાતા) છે. આ પ્રમાણે આત્મા સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનનો આધાર અથવા અધિકરણ બને છે, અને તે આધાર અથવા આશ્રયપણાને આપણે “હું” બાવથી જોળખીએ છીએ. સુષુપ્તિકાલે જ્ઞાનસ્તુરણ નહિ હોવાથી અને આત્મા જ્ઞાન સાથેજ અદલુ યતો હોવાથી આપણા આત્માનું અહંસ્તુરણ તે કાલે હોતું નથી.

આ પ્રક્રિયા આત્માના આસ્તત્વના અંદલુની કંઈક ચમત્કારિક છે. પણ સ્વયંપ્રભ આત્મવાદ જેવી નથી. મૂલ શાખર બાધ્યમાં આત્માનું સ્વયંપ્રભત્વ સ્વીકારાયેલું જણાય છે. અને કુમારિણ તંત્રવાર્તિકમાં જ્ઞાતાને સ્વયંપ્રભ માને છે, જોકે જ્ઞાનથી તેને બિન્ન તત્ત્વરૂપે માને છે.

આત્મા આ પ્રમાણે નિત્ય, વિબુ, સત્, કર્મના કવને ભોગવનારો નવા નવા દેહને રચનારો અને મનવડે જ્ઞાતાજ્ઞાત દ્વાવાગો છે. એટલુંજ નહિ પણ તે વેદાન્તવાદી કહે છે તેવા એક નથી પરંતુ ત્ર્યાય-ત્રયોપિકના અભિપ્રાયને અનુસાર અનેક છે. આ આત્મા સમાર પ્રવાદમાં પડે તો મોક્ષ શી રીતે મેળવે છે ? પ્રમાકર કહે છે કે પ્રથમ તો આ બુદ્ધોકના ઉત્પત્તિ દુઃખથી મનુષ્યને ત્રાસ થાય છે અને વૈગમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સ સારના સુખો પોતાની ઉત્પત્તિમા, ભોગમા, અને વિનાશમા દુઃખથી ભિન્ન હોય છે અને તેથી આત્મા તેમથી છટવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરે છે. આ પ્રયત્નનું આરંભનું રૂપ નિપિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ હોય છે. નિપિદ્ધ કર્મનું આચરણ નવા દેહમાયાતના ભોગવવાનું ફક્ત હિત્ત કરનાઈ હોય છે તે તેવા કર્મના ત્યાગથી બંધ થાય છે. તે સાથે દામ્ય કર્મોનો ત્યાગ થવાથી અર્થાદિ લોકમા જવાનો વેગ બંધ થાય છે. પ્રાચીન કર્મો ભોગવડે ખમાવવામાં આવે છે. આત્મજ્ઞાનવડે, સતોપમંથમ વિગેરે મુશ્કેલી વડે, ભોગના આપત્તને ધડવાનું તે ઊડી દે છે. આત્મજ્ઞાન કાંઈ નિયત ફક્તને ઉદ્દેશી વેર્મા વિધાન થયેલું નથી, તેથી સસરણનો અભાવ તે જ્ઞાનનું ફળ સમજવું. મોક્ષનો અર્થ એવો થાય છે કે ધર્મ અધર્મની પ્રતિ અટકવી અને શરીરથી પૃથક્ આત્માનું અસ્તિત્વ થવું. આ પ્રમાણે મોક્ષ મીમાંસકના મનમા નિર્વાણ અથવા નિર્ગેહ રૂપ સ્થિતિ છે. તેમાં જ્ઞાન વિનાનું અસ્તિત્વ અને સુખ અને દુઃખ ઉભયનો અભાવ હોય છે. ત્રયોપિકની મોક્ષ

જ્ઞાનના મરતા આ કર્મ મીમાસા ની મોક્ષ ભાનના કોઈ રીતે ચઢીયાતી નથી.
વેદાન્તવાદીના મત પ્રમાણે જ્ઞાનદેહો આવિર્ભાવ મોક્ષમા સ્વીકાર્યો નથી

(૮) કર્મનાંકુળ પ્રસવની પ્રક્રિયા.

કર્મમીમાસામા કર્મનાંકુલ પ્રસવનો નિયમ કુદરતના નિયમ જેવો છે તેમા દેવતાને અથવા પરમેશ્વરને વચ્ચમા ગળવવામા આવતો નથી કેમપણ દેવ નિત્ય અથવા સર્વ વાપર નથી તેથી મર્ના દલ પ્રસવતુ બીજા કર્તામા રહેવું જોઈએ યજ્ઞાદિકર્મ મરતા પહેલા, જે શક્તિ અથવા સામર્થ્ય વગર દલપ્રાપ્તિતુ નહોતુ તે યજ્ઞકર્મ કરતા ઉત્પન્ન થાય છે આ સામર્થ્ય અથવા બીજાને મીમાસકો અપૂર્વ કહે છે, કારણકે પહેલા નહોતુ તે કર્તામા આવે છે અપૂર્વની સાખીતી વેદ પ્રમાણથી થાય છે, એટલુજ નહિ, પણ અર્થીપત્તિ પ્રમાણથી થાય છે યજ્ઞાદિ કર્મ દેવવાળા છે અને તે દલ કારીરી વિગેરે ધૃષ્ટિમા ધૃષ્ટિરૂપે અહીં ગમે છે, તે રીતે સ્વમાદિ દલ અન્યન મને જે યજ્ઞકર્મ સમાપ્ત થયા પછી દેવ ભવનદેશ અને કાલમા મળે છે, તેની તેના પ્રમનના કાગજરૂપે બીજાવચ્ચા હોની જોઈએ, અને તે અપૂર્વ છે જેમ ખેતીતુ કર્મ, દ્ર વમા સરકાર મૂખી, મોગ્ય સતુમા ખેતી કરનારને ધાન્યાદિ દલ આપે છે તેમ યજ્ઞાદિ કર્મ, તાના આત્મામા મસ્કાર રૂપે રહી, લોક સો ૧ તરમા દેવે છે સ્વર્ગનામનાળાએ જ્ઞાતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો-એ ભાવના વેદના વિધિનામ્મના આજ્ઞાબોધક ક્રિયાપદ વડે કર્મના આરંભ થાય છે કુમારિકા કર્મનું પ્રેરક વિધિનામ્મ માને છે પ્રભાકર કહે છે કે પ્રયોજક વાકના આજ્ઞાવાચક ક્રિયાપદમા પ્રેરક પાછું નથી પરતુ તે વાચ્ય નિયોગને પ્રગટ કરે છે એટલે સમગ્ર વાક્યાર્થ કર્તવ્યતુ ભાન ઉત્પન્ન કરે છે અને તે ભાન કર્તા પુરુષને પ્રયત્નવાળો કરે છે અને આ પ્રયત્ન બાહ્ય ક્રિયાને જન્મ આપે છે સારાશ પ્રયત્નના પ્રેરક હેતુને નિયોગ કહે છે ક્રિયાને પ્રેરક હેતુ વિધિસાકાગા છે કે કર્તા પુરુષના ચિત્તમા જે બાહ્ય પ્રયત્નની જરૂર છે સ્વર્ગની કામના વાગ્યાએ જ્ઞોતિષ્ટોમ યજ્ઞમા પ્રવૃત્ત થયું-એ વાક્યમા આજ્ઞાવાચક ક્રિયાપદ જેમા ચિત્તમા સ્વર્ગની વાસના છે તેને જાગ્રત કહે છે, અને તે કતાને નિયોગનું એટલે નિયત્રણ કરવાની આજ્ઞાનું

લાન કરાવે છે. તેથી નિયોગ વાક્યમાંથી કનામાં પેમે છે, અને તે પ્રપત્તને જનમત્ કરી કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. કાર્ય એટલે ક્રિયા જન્યગંરકાર, અપૂર્વ નામવાળો, કર્તામાં સ્થપાનો જાય છે, અને તે કાળે કરીને ફળે છે.

યજ્ઞાદિ કર્મનું અપૂર્વ, પ્રકૃતિ યજ્ઞમાં એટલે અગ્નિહોત્રાદિ સાદા કર્મમાં, એક હોય છે, અને વિકૃતિ યજ્ઞમાં અથવા નૈમિત્તિક યજ્ઞોમાં તે અનેક હોય છે. યજ્ઞક્રિયાના અંગથી જે અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય તે અંગાપૂર્વ કહેવાય છે. જેમકે દર્શપૂજામાં સની ઇષ્ટિમાં આદૃતિને લગતી પરચુરણ ક્રિયાઓ વડે અંગાપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. સાયપ્રાનઃ ત્રણ ત્રણ આદૃતિઓ આપના વડે ઉત્પત્ત્યપૂર્વ ઉદય પામે છે. તે સર્વ એકત્ર ચર્ધ સમુદાયાપૂર્વ રચે, અને ત્યાર પછી છેવટે કર્તા પુરુષમાં દૃશ્યાપૂર્વ મૂકે. હાજના જમાનામાં ડીમી પ્રાપ્ત કરવા મનુષ્યના ઉદ્યોગને, જે આપણે યજ્ઞકર્મ સાથે સરખાવીએ, તે ત્રણ આર વર્ણના વ્યાપારમાં વચલી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાનું વિદ્યા સામર્થ્ય તે અંગાપૂર્વ કહેવાય. તે સત્રના છેલ્લા વર્ણના આરંભમાં ઉત્પત્ત્યપૂર્વ ડીમીને લગતું રચાય; છેવટની પરીક્ષામાં એક પછી સમુદાયાપૂર્વ રચાય, અને ત્યાર પછી દૃશ્યાપૂર્વ ધરાય. આ છેવટનું અપૂર્વ પરીક્ષામાં બેસનારને પરીક્ષાનું પરિણામ પ્રકટ થયા પછી સફલ થતાં ડીમીની પ્રાપ્તિ થાય. ત્યાં સુધી દૃશ્યાપૂર્વ ધરાય નહિ ત્યાં સુધી યજ્ઞકર્મ યોગ્ય રીતે થયું ગણાય નહિ જે જે દોષો યજ્ઞક્રિયામાં ઉત્પન્ન થાય તેના નિવારણ અર્થે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કર્મ કરવું પડે અથવા = કામ્યાદિતે 'થી પાસ થઈ ઉત્પત્ત્યપૂર્વ અને સમુદાયાપૂર્વ મેળવવું પડે.

પ્રમાકર અને કુમારિલ બંને એવું માને છે કે વિધિ વાક્ય અને કર્તાની ક્રિયા વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે. વિધિ વાક્યના શબ્દો = શાબ્દીભાવના " પ્રકટાવે છે, અને તે કનાં પુરુષમાં " આર્થાભાવના " પ્રકટ કરે છે.

વેદ વાક્યોના, વિધિ, નિષેધ અને સ્તુતિ નિદાર્થ અર્થવાદ વાક્યો, તેવા વિભાગ પાડવામાં આવે છે. વળી શાસ્ત્રના તાત્પર્યના નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિ મીમાંસકોએ રચી છે. પરંતુ આ કર્મમીમાસાની અર્થ નિર્ણયક પદ્ધતિને તેના તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નહિ હોવાથી અને તેની ચર્ચા કરવી યોગ્ય ગણી નથી.

(૯) કર્મભીમાસામાં સેશ્વરતાવાદની છાયા ક્યાં અને કેવી રીતે આવી ?

પરંતુ કર્મભીમા અપૂર્વ અથવા નિયોગ દ્વારથી સ્વર્ગારોહિ ક્ષત્રીની પ્રાપ્તિ કરાવવાના સિદ્ધાન્તમાં, જેના મળધમાં યજ્ઞ કવ્વામાં આવે છે તે દેવતાના ઐશ્વર્યનો સ્વીકાર ન હોય તે આપાતન સિરોધી લાગે છે પરંતુ યજ્ઞ દાડમાં દેવતાની અને મનુષ્યોની વચ્ચે ખાસ ફેરી સમય વર્ણવાયો નથી દેવો અને મનુષ્યો વચ્ચે લેવ દેરડો સળધ હોય એવું માનનામાં આવ્યું છે

પરંતુ યજ્ઞમાં અને જ્ઞાનકાંડ વચ્ચેના સંધિસ્થાન રૂપ ઉપાસના કાકનો સહભાવ મમીમાસાના પ્રભાકર અને કુમારિલ જાણે છું યા હોય, અથવા વેદ વિદ્યાના એક જાણે ઉપર જાણ મૂકી તેઓ પ્રકૃત થયા હોય, એમ માનવાના બલવાન મારણો છે પ્રથમ તો જે આચાર્યના વિચારો ઉપર કર્મભીમાસાની પદ્ધતિ તેઓ રચે છે તે આચાર્ય સ્વલ્પનિરીક્ષરવાદી હોય તેવું માનવાને કાંઈ રહ્યું નથી બલભીમાસાસૂત્રમાં જૈમિનિના નામે જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે તેમાંના કેટલાક વિચારો મમીમાસાસૂત્ર સાથે જળવ ખેસતા છે જેમકે કર્મના ફલ ધર્મ એટલે અર્પણ દ્વારથી આવે છે (ખ સૂ અ ૩ પા ૨ સૂ ૩૮), તોપણ જીવની મોક્ષ મતિના સળધમાં દેવમાનમાં જતા જીવનો લય પરશ્વદ્વયમાં થાય છે, અને કાર્ય એટલે અપદશ્વદ્વયમાં નહિ એવા માનનો જૈમિનિના અભિપ્રાય આપવામાં આવે છે (ખ સૂ અ ૪ પા ૩ સૂ ૧૧), વળી છુટા જીવ પોતાના એટલે શ્વાદ્વયે અભિવ્યક્ત થાય છે અને કેન્દ્રમિતિરૂપે શેષ રહેતો નથી (ખ સૂ અ ૪ પા ૪ સૂ ૫) અર્થે સત્ય સ્વસ્ત્વાદિ દેવી ગુણો તેમાં મોક્ષનિધિતિ પ્રકૃત થયા પછી પ્રકટ થાય છે, અને તેનામાં દેહ સન્દ્રિયનો સંભાવ રહે છે (ખ સૂ અ ૪ પા ૪ સૂ ૧૧) — એ વિગેરે અભિપ્રાયો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે જૈમિનિ કેવળ કર્મવાદી નહતા પરંતુ બલવાદી પણ હતા પૂર્વ મીમાસા સૂત્રકાર જૈમિનિ અને ઉત્તર મીમાસાના સૂત્રમંત્રી જેણ પામેલા બલવાદી જૈમિનિ એકજા હોય તો ‘મીમાસાશાસ્ત્ર પ્રથમ એક સાસ્ત્રાત્મક’ તથા અને ઘણી રીતે એક જૈમિનિની કૃતિ હતી’ એવા પ્રાચીન મત્સ્યને ટેકા મળે છે શ્રીરામા

૧. નુજનચાર્ય શ્રીભાષ્યમા લખે છે કે “ લગવાનુ જોધાયનની ગ્યેવી બ્રહ્મચર-
 ત્તિનો પૂર્વાચાર્યોએ મરોપ ર્યોં ઠતો . વળી ત્તિકાર કહે છે કે આ સારી
 ગદગાસ્ત્ર (એટલે ગરીગમા ગ્હેના જ્ઞાતમાના અવરૂપ સબધનું ચાર અધ્યા-
 યનું બ્રહ્મચરૂપ શાસ્ત્ર) જૈમિનિના પોડપાધ્યાયીમાઘે જ્ઞેટામયું છે. એટલે
 એક તત્ત્વ રૂપ છે ઈ સ ૫૫૦ મા ચચેવા નાગાર્જુનની માધ્યમિક દાગિ
 કાના દીકાકાર ચદ્દીર્તિ (પૃ ૪૪૧) કણાદ, અપ્પાન, દિગ મર જૈમિનિ
 વિગેરેનો ઉ રેખ તીર્થકાર તરીકે કરે છે તેમા જ્ઞાદગયણનુ અથવા વ્યાગનું
 નામ નથી વળી સકસચાર્યના પ્રત્યક્ષ ગ્રિપ્થ સુરેશ્વરચાર્ય (ઈ સ ૮૦૦)
 જે શ્રીરામાનુજના પૂર્વજ્ઞારી છે તેઓ નૈઋત્યસિદ્ધિમા લખે છે કે “ જ્ઞે
 જૈમિનિનો અભિપ્રાય સરગો આત્માય એટલેવેદ ક્રિયાપર છે એવો હોત તો તેઓ
 શારીરક સુરો સિદ્ધ બ્રહ્મપ્રતિપાદક ગ્યન નહિ, પણ તેવા તેમણે રચ્યા છે
 માટે જૈમિનિનો અભિપ્રાય સરગો વેદ ક્રિયાપર છે એવુ સાખીત કરવાનો
 નથી, અને તેવો વિચાર પૂર્વપક્ષી આગ્રહી મીમાસકોનો છે ” આ નૈઋત્ય
 સિદ્ધિકાર સુરેશ્વર તેજ કર્મભીમાસક મહનમિત્ર જ્ઞેમણે વિધિવિવેક લખ્યો છે
 એવુ માનવામા આવે છે. તે મન્નમિત્રના પૂર્વાધગના વિચારો તેમણે બદલી
 તેમણે નૈઋત્યસિદ્ધિ લખી એવુ મતન્ય છે

વળી લક્ષ્મીગર (ઇ સ ૧૦૦૦) બ્રહ્મચરના શારમાર ભ અધિપરણ
 બાધ્યમા લખે છે કે “ અથ ” શબ્દનો અર્થ આનંતર્થ લેવો એટલે કે પ્રથમ
 કર્મવિચાર મીમાસાસુરોમા થઈ ગયો, હવે બ્રહ્મવિચારનો આરભ થાય
 છે (ત્યાં પછી શાકરમતના વિવેકાદિ સાધનમંપન્ન થયા પછી એવો
 અથનો અર્થ, તથા અન્ય વિચારગ્રંથો આત્મા દ્રષ્ટન્ય છે, આતન્ય છે,
 મતન્ય છે અને નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે એ વાક્યને અનુસાર ચાર
 પ્રકારના વિધિવાક્યથી નિયુક્ત થયો. ઉત્તમાધિકાર પ્રાપ્ત કયા પછી એવો
 અથના અર્થ પૂર્વપક્ષમા ઉભો કરી પોતાના સિદ્ધાન્તના ટેકામા લખે છે
 કે)—જેમ હાલ લક્ષ્મી મીમાસા વિના ધર્મવચ્ય પૂર્ણ થતો નથી તેમ
 ચતુર્વેદણી મીમાસા વિના બ્રહ્મવિચાર પૂર્ણ થતો નથી પ્રત્યેક વેદવાક્યમા
 ગુચાયેવી રચના કઠિન હોવાથી, અજ્ઞાન, સંશય અને વિષય (અવજ્ઞ)

જાન), તેના વિચાર વિના નિરૂપિત થઈ શકે નહિ સુત્રાદિનું પ્રમાણ પૂર્વ-
 મીમાંસામાં મ્હીતગાયેલું ઉત્તરમીમાંસામાં કાયમ રહે છે, કા-શુદ્ધિ જેણે વેદનું
 અધ્યયન કર્યું છે તેવો એક જ આતા આધિકારી મનોમા કાયમ છે જો એ
 ભાગમાં જોયેલું પ્રમાણ બીજા ભાગમાં કદેનામાં આવે તો, પુનરુક્તિ દોષ
 આવે તેથીજ ઉપવર્ણનાચાર્યે પ્રથમ પાદમાં કહ્યું છે કે પરતુ આત્મવાદ
 અમે શારીર-મા હીશું આ ઉપરથી પૂર્વ કહેલો આનંદ અર્થ સમજવો ”
 (માહરકરુત્ત ય સ્ક. મા ૫ ૧ થી ૬)

આ પ્રાચીન મપ્રદાયવાદીઓના મુખ્યાત્માઓના-નિશ્ચિત અદ્વૈતવાદી, કેવલ
 અદ્વૈતવાદી, અને ભેદાભેદવાદીના-અવતરણોથી સદજ અનુમાન થાય છે કે
 મીમાંસાશાસ્ત્ર એક તત્ત્વાત્મક હતું, અને કર્મમીમાંસામાં તેના એક દેશ અને
 અહમીમાંસામાં બીજા દેશ વર્ણન થયેલો તો જૈમિનિએ એક વિભાગને
 અર્થો દશે અને બાદરાયણે બીજા વિભાગ અર્થો ૮, તે ઉપરથી મૂલતત્ત્વ
 એ સ્પષ્ટિઓને નામે આગેપાધુ દશે વસ્તુત આ સૂત્રો સમ્પ્રદાય છે, અને
 એક અક્ષિતની ક્ષત નથી એવું અનુમાન ઉત્પન્ન થાય છે

ગમેતેમ હોય તોપણ કર્મમીમાંસામાં પાળાથી મેશ્વરવાદની છાયા
 વેળે સેશ્વરમીમાંસામાં આણી, અને કેટલાકોએ જૈમિનિને માયાનાદી
 પણ માન્યા (જુઓ હરિભદ્રસિન્હા પરદર્શન સમુચ્ચ ઉપર મુશ્કેલીની ટીકા)-
 એ પરિણામ આગવુંક નથી પરતુ જૈમિનિના મૂલમતન્ય સરળા કર્મમી-
 માંસામાં વર્ણનાયા નથી અને તેમનો બીજા અહમવાદ તરફનો પણ નિર્ણય
 હતો એવા પર પનાગત મતન્યને સમ્રદાયોના સાહિત્યમાં ટેકા મળે છે

પ્રકર ૩૫ ૬૨મું.

બ્રહ્મભીમાંસા દર્શન-સામાન્ય ચર્ચા.

મહાવિદ્યાનોતિ પરમ્ ॥ (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્)

(૧) પ્રમાણુવાદની સમાલોચના.

તત્વજ્ઞાનના પ્રતિષ્ઠાસના પાઠલા નવ પ્રકરણોમા આપણે નવા નવા રંગો જોયા. આ રંગોથી રંગાયેલા ત્રણદર્શન, બૌદ્ધદર્શન, જૈનદર્શન, સામ્ય-યોગદર્શન, ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન, શૈવદર્શન, શાક્તદર્શન, વૈષ્ણવદર્શન, કર્મભીમાંસાદર્શન વિગેરે સર્વ દર્શનો દૃષ્ટિના સાધનભૂત તત્ત્વમા બિન્ન વિચારો ધરાવતા હોવાથી દૃષ્ટિના પ્રકારોમા વિવિધાણુ બેદો ઉત્પન્ન થતા પામ્યા છે. દૃષ્ટિના આ બેદો વડેજ વિશ્વની દૃષ્ટિમા વૈચિત્ર્ય છે વસ્તુના સ્વરૂપ મેંઘની નિર્ણયો જ્યાં સુધી વસ્તુના દર્શનના સાધનતત્ત્વો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી ઘડાના તથા આપણા ચક્ષુરાદિ સાધનો ન હોય તો આપણે બાહ્ય જગતના મેંઘની શો નિર્ણય કરી શકીએ, આપણને અંત કરણ ન હોય તો આપણે આત્મ જગત મેંઘમા શું નિર્ણય ઉપર આવીએ ? આ કાગળુધી વિચારકો પ્રથમ આ જગતના અનુભવ સળધમા જ્ઞાનસાધનની પ્રજ્ઞાસિકા રચે છે, અને તેને અનુસાર નિશ્ચયબધી નિર્ણયોને શાસ્ત્રનુ રૂપ આપે છે. આ પ્રજ્ઞા-વિકાસે પ્રમાણુવાદ કહે છે આ પ્રમાણુવાદનુ સમાલોચન કરવાથી આપણને સમજાશે કે બ્રહ્મભીમાંસાદર્શનનો આરભ કેવા સંજોગોમા થયો.

(૨) બૌદ્ધસૌત્રાન્તિકમતને અનુસરતો પ્રમાણુવાદ.

આપણે આ પ્રમાણુવાદના વિચારનો આરભ કરતા પહેલાં સર્વ સામાન્ય પરિભાષા જાણવી જોઈએ આપણા અનુભવમંદિરમા આપણે ચાર વસ્તુઓ જોઈએ છીએ (૧) અનુભવ કરનાર જેને પ્રમાતા કહે છે, (૨) અનુભવનો વિષય જેને પ્રમેય કહે છે, (૩) અનુભવનું સાધન જેને પ્રમાણુ કહે છે (૪) વસ્તુનું છેવટનું રૂપ જેને પ્રમા કહે છે

સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધ કહે છે કે મનુષ્યોનો સવળો વ્યવહાર પુરુષાર્થ મિદ્ધ
કર્યા અર્થે છે પુરુષ જે ઈચ્છે છે તે પુરુષાર્થ (અર્થવત્તે इति अर्थ)
આ અર્થ સમ્યક્જ્ઞાન વિના સિદ્ધ થતો નથી તે સ્વજ્ઞાનવડે જ મનુષ્યો
પોતાના લિંગ લક્ષ્ય અર્થને મેળવી શકે છે કેવળ બાળક અવસ્થાથી તે
ગોઠા મમર્થ પરિપક્વ બુદ્ધિના આપણે થઈએ ત્યાં સુધીમા આપણે સધળા
વ્યવહાર આ સમ્યક્જ્ઞાનની સામગ્રી ઉપર બધાએવો ગ્રહે છે આપણે તે
જ્ઞાનને સમ્યક્જ્ઞાન એટલે સાચુ કહીએ છીએ કે જેવડે આપણે ઈષ્ટ અર્થને
મેળવી શકીએ જે રૂપે આપણને પદાર્થો સમજાય છે તે રૂપે આપણને પદાર્થ-
ની પ્રાપ્તિ થાય તો તે જ્ઞાન સરવ્ય કહેવાય, નહિ તો તે નિષ્ફળ કહેવાય
આ ઉપરથી અર્થપ્રાપ્તજ્ઞાન તે સરવ્ય અથવા માત્ર જ્ઞાન, અને જે અર્થની
પ્રાપ્તિ ન કરાવે તે જ્ઞાન બ્રાન્ત અથવા મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય

બૌદ્ધ વિચારક કહે છે કે આપણા સર્વ પ્રમાણોનો આધાર પ્રત્યક્ષ
જ્ઞાન ઉપર છે આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આપણે તથા બાજે મિથરૂપમા ઓળખીએ
છીએ ખરી રીતે કોઈ નીચ પદાર્થનું આપણને પ્રત્યક્ષ થાય તેમા બે અંગો
ટોચ છે—(૧) બાહ્ય અર્થના સ્વરૂપ માનને સ્પર્શ કરવાનો, (૨) તેના
મમધર્મા અન્ય પદાર્થોસાથે સરખામણી કરી તેની કન્પના કરી તેને સત્તા
અથવા નામ વડે ઓળખવાનો પ્રથમ નિશ તે શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન જે
ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન કહેવાય, અને બીજે નિશ તે સવિકલ્પ જ્ઞાન જે મનોવિ-
જ્ઞાન કહેવાય આપણું ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન—શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધનું—ખરી
રીતે જે જણે ઇન્દ્રિય અને અર્થનો સમઘ થાય તેટલી જણના અગ્નિત્વાણુ
છે તે જણ વિજ્ઞાન આજ્ઞના સ્વરૂપને જ માત્ર વળગે છે, અને લીન થાય
છે, પરંતુ લીન ચવાની બીજી જણે જ તે જણે બાહ્યભૂત હોય તેવું તે બાહ્યનું
રૂપ ઉભું થાય છે પ્રત્યક્ષની આજ્ઞ જણનું આપણું નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ખરી
રીતે નવા જન્મેલા બાળકને આ બાહ્યજગતનું દર્શન થતા જેવું જ્ઞાન થાય
તેવું અસંવેદ્ય અને કોઈને વર્ણુન કરી ન શકાય તેવું ટોચ છે બૌદ્ધો કહે
છે કે આ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન સામાન્યઆહી નથી પરંતુ “સ્વલક્ષણ” આહી
છે નૈયાયિકો કહે છે તેમ, વ્યક્તિ રૂપ જ્ઞાનના પ્રથમ દર્શનની જણે આપ-

૧ પુને જોત્યનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે, તેનું નામ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન નહિ, કાગ્જ કે આઘમને આપણને અનેક વ્યક્તિમા એકવત્ રહેનારા સામાન્યનું જ્ઞાન થયું એ કંપના જ જોગી છે પરંતુ પદાર્થ પ્રથમ ક્ષણે આપણને “સ્વ-લક્ષણ” એટલે પોતાના કપમા જ પૂર્ણ અવભામ પામે છે “સ્વલક્ષણ” એટલે શું તેનો આપણે વિચાર કરીએ

આઘ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમા આપણે વસ્તુના સર્વ ભૂત અને ભાવિ વિગે ગોને જ્ઞાનવ્ય કરી વસ્તુના પોતાના નર્મમાન કેવન શુદ્ધરૂપને પકડીએ છીએ વર્તમાન શુદ્ધ રૂપ વસ્તુનું શું ટોચ? જોઈ સૌનાન્તિક કહે છે કે વસ્તુનું આ સાદું સ્વરૂપ તે “ક્ષણ” કહ્યુંથી ઉતરે તે “ક્ષણ સત્તાન” પ્રત્યેક સત્તાનમા એટલે ધારામા ભૂત અને ભાવિ દર્શનેનું એકીકરણ થાય છે આ એકીભાવ જે વડે થાય છે તેને આપણે બુદ્ધિ, -નનશ્ચય, -કંપના, -અધ્ય-વસાય એવું નામ આપીએ છીએ આપણે ધરને ચતુર્ગિન્દ્રિયથી પ્રથમ જોઈએ તે નખતે જે આઘ પ્રતીતિ થાય કે “આ કંઈક” છે તેનું નામ “ક્ષણ”, અને આ કંઈક ક્ષણ પ્રતીતિ અને પછીથી ઉત્પન્ન થનારી કોઈ સ્થિતિ અર્થની પ્રતીતિ એટલે ધરનું વિજ્ઞાન-એ એમા ફેર છે આ બીજું સત્તાનનાં વિજ્ઞાન જ્ઞાતન કરીએ તો ક્ષણ વિજ્ઞાન નહિવત્ અથવા મન્ય જેવું થઈ જાય છે આ ક્ષણ વિજ્ઞાનને જ્ઞાનવડે આપણે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી ક્ષણવિજ્ઞાન એટલે આઘ નિર્વકંપજ્ઞાન અનૌકિક પ્રત્યક્ષ (Transcendental) જેવું છે, કાગ્જ કે તેવડે વસ્તુની લૌકિક માહિતી આપણને મળતી નથી આ નિર્વકલ્પ પ્રમાણ અસત્કલ્પ એટલે નહિ જેવું છે આ જોઈવિચાર પશ્ચિમના કેન્ટના વિચાર સાથે ઘણા મળતા છે કેન્ટ કહે છે કે ‘પ્રતિમાના અણ વિના આપણા વિચારો અથવા વિજ્ઞાનો ખાલી છે, અને બુદ્ધિના અણ વિના આપણા વિચારો અથવા વિજ્ઞાનો આધાર છે’ જોઈ પરિમા પામા કહીએ તો કંપના વિરહિન (કંપનાપોદ) ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન વિના આપણું જ્ઞાન “શૂન્ય” અથવા ખાલી છે, અને કંપના (બુદ્ધિ અથવા એકીભાવ) વાળું આપણું જ્ઞાન “અધ” છે. વ્યવહારમા આપણને પ્રતિ-ભાની અથવા આઘશુદ્ધ પ્રતીતિની તેમ બુદ્ધિના એકીકરણની-અનેની જરૂર

હે છે ધર્મકીર્તિ ખેતાના આ વિચારો ‘ન્યાયમિન્દુ’ માં જણાવે છે ધર્મકીર્તિ બાહ્યઅર્થને માને છે, પરંતુ તે બાહ્ય અર્થ તે સ્વતંત્ર અર્થ પદાર્થ નહિ, પરંતુ અર્થક્રિયાની ક્ષણ અથવા સ્વલક્ષણ જેવો આત્મ ચૈત્યપદાર્થ. અથવા ગ્રાહ્ય આપણી બુદ્ધિમાં પ્રતિભાસ પામતો ઘટ જે સ્વલક્ષણ અને પરમાર્થ સદૃશ્ય હોય તેો વિજ્ઞાનવાદનું શુ યાચ ? ખરી રીતે ઘટનું આવ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, અને ઘટની શુદ્ધ કલ્પનામાં ફેર છે પ્રથમ જ્ઞાનકોઈ સદૃશ્યનું સ્પર્શ કરે છે, અને તેના સંગ્રહમાં વિશિષ્ટ કલ્પના થાય છે જેની રીતે કેન્દ્રના મતમાં વસ્તુના સ્વરૂપમાં (Thing in-itself) એ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનની ક્ષણનો અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનનો સીકાર છે, તેની રીતે ધર્મ-કીર્તિ પણ શુદ્ધ પ્રત્યક્ષમાં અને શુદ્ધ કલ્પનામાં ભેદ માને છે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ક્ષણમાથી સત્તાનમાં એટલે નિર્વિશેષ બારમાથી સરિશેષ ભાવમાં જન છે, અનુમાન પ્રમાણ સત્તાનમાંથી ક્ષણમાં જન છે એટલે સરિશેષ ભાવમાથી નિર્વિશેષ ભાવમાં પરિણમ છે અનુમાન આ પ્રમાણે કલ્પનાની જનમાં પ્રમાણે ઠતા અર્થક્રિયાની ક્ષણમાં એટલે સદ્ભાવમાં આવે છે તેની જન જ્ઞાત ઠતા પરિણામે અજ્ઞાત એટલે પ્રમાણમત મનાય છે

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વનક્ષણ અને કલ્પના-એ એ અશો સમુક્ત થઈ આપણું મનોભાવજ્ઞાન ઉભું થાય છે આ ઘટનું સ્વતંત્ર જ્ઞાન બ્યારે સ્વતંત્ર નાથી ઉભું થયેલું મનોવિજ્ઞાન નો છે એટલે અવિચલ થાય છે ત્યારે તે એવું બતાવે છે કે જો આ જ્ઞાનને અનસંગી પ્રતિષ્ઠિ કરવામાં આવશે તો અર્થ પ્રાપ્ત થશે આ સ્થિતિને પ્રમાણુદ્ધર છે

પ્રમાણુદ્ધર અને પ્રમાણુદ્ધરમાં ભેદ છે પ્રમાણુદ્ધર માં પરંતુના અવસ્થાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે ખરી રીતે ક્ષણવિજ્ઞાન દોનાથી ન જણાયેલું જણાવે છે (અનધિગતાધિગત), અને તે વેડે બાહ્ય અર્થ મબદમાં કેવી કલ્પના કરી તેનું જન આપણને મળે છે તેની પ્રમાણુદ્ધર તિથી આપણને બાહ્ય અર્થના મવાદની ખાત્રી (પ્રમાણ) થાય તો આપ-ણને પ્રમાણુદ્ધર મળ્યું એમ કહેવાય છે સૌ માનિતક જોઈની આ જ્ઞાનપ્રતિયા આપણા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય જન્ય સ્વતંત્રજ્ઞાન કેટલો અને બુદ્ધિજન્ય કલ્પનાનો

અંશ દેહસો તેનું સારૂ પૃથક્કરણ કરી બનાવે છે. પરંતુ બાહ્યઅર્થ વડે “સ્વલક્ષણ” જ્ઞાન શ્રી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તો તે જ્ઞાનનું પોતાનું સ્વરૂપ કેવું છે તે બાબત તે પ્રક્રિયાથી નિર્બૂંધ થઈ શકતો નથી. હુંકામાં બાહ્યઅર્થનો વિજ્ઞાન સાથે દેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તેનો ખુલાસો આ પ્રક્રિયામાં નથી.

(૩) વિજ્ઞાનવાદીનો પ્રમાણવાદ.

વિજ્ઞાનવાદી આ રચાને કહે છે કે આપણે “સ્વલક્ષણ” જ્ઞાનમાં પણ અર્થનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી, અને તે સ્થિતિમાં પણ જ્ઞાનના આકારનેજ પકડીએ છીએ, તો શા સાઝ આપણે સત્ય બાહ્યાર્થને માનવો? સવિકલ્પજ્ઞાનમાં તો સૌત્રાન્તિક માને છે કે આપણે મનોવિજ્ઞાનના આકારનેજ બાહ્ય અથવા વિષયરૂપે સમજી બ્યવહાર કરીએ છીએ. ત્યારે વિજ્ઞાનવાદી કહે છે કે જોને નિર્વિકલ્પ અથવા સ્વલક્ષણ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ જ્ઞાનના આકાર વિના અર્થનો સાક્ષાત્ સંબંધ થતો નથી, તો આ સંપૂર્ણ જગત્ વિજ્ઞાનમય છે એમ માનવાને મોં વાંધો? નીલ અર્થ અને નીલ વિજ્ઞાન સાથેજ પ્રતીત થાય છે તો અર્થ અને વિજ્ઞાન અભિન્ન વગુ છે એમ માનવું યોગ્ય છે. આથી વિજ્ઞાનમાત્ર એવી શક્તિ છે કે તે સ્વયં પ્રકાશ હોય છે, અને ને પોતેજ બાહ્ય જગતના આકારરૂપે એટલે અર્થરૂપે બાંધે છે સ્વપ્રમા બાહ્યઅર્થ નહિ છતાં જેવા આભામે મત્સ્યવત્ બાંધે છે તેમ જાતરહાસમાં પણ બાહ્યઅર્થ વિના વિજ્ઞાનના વૈચિત્ર્યવડે જગત્સ્વરૂપરનો ખુલાસો થાય છે. અનેક ભેદવાળા પદાર્થો વડે વિજ્ઞાનના અનેક આકારો થાય, તે ન હોય તો ન થાય, એમ માની બાહ્ય જગતના સદ્ભાવને સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે, કારણકે તેવી કલ્પનામાં બાહ્યઅર્થો ભિન્નરૂપે દેખાય તેનું તેમાં બક્ષ આપણે માનવું પડશે, તેના કરતાં વિજ્ઞાનમાં નવાં નવાં રૂપો ધડવાનું સામર્થ્ય માનવું વધારે યોગ્ય છે. અનાદિ સંસારમાં એક વિજ્ઞાન પોતાના અંતર્ગત પ્રાચીન વાસનાના વૈચિત્ર્યથી અનેકાકાર ભાસે અને તેવી ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનની શ્રેણીઓ અથવા ધારાઓ જગતનો ખુલાસો

મારી રીતે કરી શકે છે અર્થાત્ વિજ્ઞાન ઉપગત પ્રમાણના રૂપ ધરનાર વિજ્ઞાનની પણ ધાર હોઈ શકે છે. નીચપદાર્થને જોઈ છુ-એ પણ વિજ્ઞાનનો પ્રકાર છે, જેની રીતે “આ નીચ છે” એ પણ વિજ્ઞાનનો પ્રકાર છે. વ્યા સુધી એક આલ્પયુગે વિજ્ઞાનની ધારા રહે, ત્યા સુધી એક યક્તિપણની અથવા પુરુષની પ્રતીતિ રહે અને વ્યા સુધી એક અર્થાત્ ધારા રહે ત્યા સુધી પ્રમેયના વિજ્ઞાની ધારા રહે પ્રથમ ધારાને આપણે “આલ્પવિજ્ઞાનધારા” કહીએ, તે બીજાને આપણે “પ્રજ્ઞાવિજ્ઞાનધારા” કહીએ જેની રીતે બાહ્યસ્થિત અર્થ છે એ જાણ છે, તેમ આંતર કોઈ સ્થિત પ્રમાણ અથવા પુરુષ છે તે પણ જાણ છે આ પ્રક્રિયામાં જ્ઞાનના આધાર-ભૂત બાહ્ય જગત, તેમ આંતર પ્રતીતિના આધાર જન ચિત્ત આત્મા-એ બનેને દૂર ગણવામાં આવે છે.

(૪) નૈયાયિકોનો પ્રમાણવાદ.

ન્યાય સંપ્રદાય પ્રમાણ લક્ષણ એવું આપવામાં આવ્યું છે કે જે સામગ્રીવંદે અજ્ઞાત અને અમાધિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે પ્રમાણ આ સામગ્રીના મોધ અમોધ અવભાવનામાં પડાથો પડ્યું આવે છે અને તે ઉપસત મોધ પણ આવે છે. માલ પદાર્થ સાથે અમુકાદિ ધ્વન્દ્વિયોતો સંયોગ થતા પ્રથમ આપણામાં નિર્વિઘ્ન પ્રથમ ધર્મ-પ્રમાણ જાગે છે, અને ત્યાર પછી “આ ધર્મ છે, તે જ્ઞાન છે” વિગેરે વિશેષોવાળું સવિધ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે નિર્વિઘ્ન પ્રથમ જોડે આપણી જ્ઞાનબુદ્ધિમાં આવતું નથી પણ તેના સદ્ બાવનું આપણે અનુમાન રી રાકીએ છીએ આ વાત છે-એ વિશેષ જ્ઞાન છે તે વિશેષજ્ઞાન વિના ઉચ્ચ ગર્હ શકે નહિ ઘટલામાં જ્ઞાન તે વિશેષ પણ જ્ઞાન અને તે નિર્વિઘ્ન જ્ઞાન મહેવાય છે જોડે પ્રમાણી જ્ઞાનને આ પ્રમાણી કારણ સામગ્રીને મિશ્ર કરી પ્રમાણે એટલે જ્ઞાનને જ પ્રમાણ બનાવે છે નૈયાયિક મહે છે કે જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ બાહ્ય જગતને ધરનાર સાધન નથી પણ બાહ્ય અર્થ વિષમ્બાન કેવો છે તેની તે ખાતરી કરાવે છે, જેટલા અજ્ઞાત બાહ્ય અર્થની તે ખાતરી કરાવી આપે છે તેટલા અજ્ઞાત જ્ઞાનને

પ્રમાણુ માનવામાં આવે નથી. પરંતુ બાલ અર્થે માથે આપણો મંજર કેનો પ્રકારનો છે, તેનો નિર્ણય કરવામાં જ્ઞાન તે પ્રમાણુફલ છે. વગર નૈવાયિકાએ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે તેનો ખુલાસો કરવાના પ્રયત્નમાં બૃથ એ કરી કે જેવી રીતે બાળ પદાર્થોના સ્પર્શોનોથી કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું જ્ઞાન પણ કાર્ય અથવા પ્રતીતિ છે એવું માની લીધું. બ્યારે બ્યારે પ્રમાણુ સામગ્રીના વ્યાપાર થાય ત્યારે ત્યારે જેમ અરણિ મથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તેમ જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ સ્વીકાર્યું પણ નૈવાયિક બૂલે છે કે બાલપદાર્થનું અસ્તિત્વ જ જ્ઞાનરૂપે સમજાય છે, જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિને આત્માનો ગુણ માની અને બાલઅર્થનો હન્દ્રિયમયોગ, હન્દ્રિયોનો મનસાથેનો સયોગ, અને મનનો આત્મા સાથે સયોગ થવાથી તે જ્ઞાનગુણ નવો ઉત્પન્ન થાય છે-એ પ્રક્રિયામાં આત્મા અને જગત્ બંનેને જડ સ્વીકારી, અને જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિને જગત્ ધર્મ માની આત્મા, જગત્ અને બુદ્ધિ-એ તથાના મૂલ સ્વરૂપને ન્યાય દર્શન સમજાવી શકતું નથી

(૫) સાંખ્યનો પ્રમાણુવાદ.

અત્ર સાંખ્ય કહે છે કે જ્ઞાન અને જ્ઞાનજનક સામગ્રીમાં ભેદ છે તે વાત ખરી, પણ જેટલા અંશમાં જ્ઞાન બાલ અર્થની હાવાને અથવા આકારને ધારણ કરે છે તેટલા અંશમાં તે જ્ઞાન અર્થની જનિતું જ એટલે જ્ઞાન જડ દ્રવ્ય રૂપ છે બ્યારે બાલ અર્થો મૂર્ત અને અધ્ય છે ત્યારે આ જ્ઞાનાકાર દ્રવ્ય અમૂર્ત અને સૂક્ષ્મ છે પરંતુ અર્થોકાર અને જ્ઞાનાકાર દ્રવ્ય સ્વરૂપે જડ છે. જેટલા અંશમાં વિકારી થઈ અર્થોકાર પરિણામને પામે તેટલા અંશમાં જ્ઞાન બાલાર્થની જનિતું પણ ઉત્પન્ન પ્રકારનું દ્રવ્ય સમજવું. પરંતુ અર્થોકાર પરિણામ પામતું જ્ઞાન રૂપ કોઈ અન્તર્ય પ્રકારથી સંચલન થાય છે જ્ઞાનના આકારમાં જે ચિત્તિનો અથવા પ્રકારનો ભાસ થાય છે તે કંઈક જુદો વસ્તુ છે જ્ઞાનની સ્વરૂપ આકૃતિઓમાં અથવા ચિત્તની સ્વરૂપ મૂર્તિઓમાં જળદળનું જે વ્યોતિ છે, તે કોઈ અન્તર દીપકની હાવા છે. જેમ સમુદ્રના તોફાની મોજામાં દીવાદાંડીનું તેજ પડી મોર્મમાં વિચિત્ર

રૂપો ધરાયે તેમ આ સ્થિર રૂઢસ્થ દોષ અનેકાકાર બુદ્ધિની વૃત્તિઓમાં પ્રતિફલિત થઈ વૃત્તિઓને સતેજ કરે છે, અને સ્વભાવે તે નિર્વાકાર રહે છે. આ સ્થિર રૂઢસ્થ પ્રકાશ તે વાસ્તવ “હું”. તેનું નામ પુરુષચેતન, અથવા શુદ્ધચિત્તશક્તિ, આ સ્વભાવથી બિન્ના ગુણધર્મવાળું પુરુષતત્ત્વ, વિકારી પ્રકૃતિતત્ત્વ સાથે કેવી રીતે સંબંધમાં આવે છે તે સાંખ્યદર્શનનો મહત્ત્વ પ્રશ્ન છે. તે સંબંધમાં આપણે પૂર્વાર્દમાં વાયસ્પતિમિત્ર અને વિજ્ઞાનભિક્ષુના વિચારો સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અત્ર અંટહું કહેવું બસ થશે કે બુદ્ધિ એ નૈયાયિક કહે છે તેવા શુણ્ડ નથી, પરંતુ તે શુણ્ડ દ્રવ્ય છે, જોકે ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારનું એટલે સત્ત્વમય છે. બુદ્ધિ સત્ત્વના જે જે પરિણામો અથવા વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ પ્રમાણ, પરંતુ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અથવા સ્વતઃ અપ્રામાણ્ય બીજી વૃત્તિઓજ કરાવે છે. કંઈ બાજુ અર્થ તેને નિર્ણય કરાવી શકતા નથી. જ્યારે પ્રમાણવૃત્તિ પુરુષના ચૈતન્યથી સચેતન થાય ત્યારે તે પ્રમાણને ઉત્પન્ન કરે. બીજી વૃત્તિઓ પ્રમાણવૃત્તિ હોવાની જોછએ તેવા નિયમ નથી, ખરી અથવા ખોટી વૃત્તિઓના સહસ્રાવનું જ્ઞાન તો પુરુષનું ચૈતન્યજ કરાવે છે. સાંખ્ય બાજુ જગતનું કારણ પ્રકૃતિદ્રવ્ય છે એમ માને છે તેટલા અંશમાં તે લૌકિક સહવાદી (Realist) છે અને જેટલા અંશમાં બુદ્ધ ઉપરાત પરબ્રૂમિના પુરુષ-પ્રકાશને સ્વીકારે છે તેટલા અંશમાં અલૌકિકવસ્તુવાદી (Transcendentalist) છે. જ્યારે નૈયાયિકના મતમાં આકારવાળી બુદ્ધિ અને સચિત્ અથવા ચેતનમાં ભેદ નથી, ત્યારે સાંખ્યમતમાં બુદ્ધિથી પર પ્રકાશ પુરુષનો છે અને તેનુંજ નામ ચિત્તિ અથવા ચેતન છે. જ્યારે નૈયાયિક મતમાં બુદ્ધિનો ઉદય એજ સચિત્ અથવા ચેતન અને તેથી બુદ્ધિ એ એક લૌકિક પદાર્થ જેવું કાર્ય છે, ત્યારે સાંખ્ય મતમાં પુરુષના આભાસવાળી બુદ્ધિ, જેને આપણે જ્ઞાનવાળી સ્થિતિ કહીએ, તે લૌકિક અને અલૌકિક અંશવાળી મિત્ર અવસ્થા છે.

(૬) મીમાંસકોનો પ્રમાણવાદ.

મીમાંસકે જ્ઞાનની ઉપાત્તપ્રાપ્તિ નૈયાયિક જેવી રાખી. પરંતુ જ્ઞાન, ઉદય થવા પછી, બીજાં સર્વ લૌકિક કાર્યો કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારનું કાર્ય

છે એમ માન્યું. જ્ઞાનની જગત બાહ્ય સામગ્રી ગમે તે પ્રકારની હોય પરંતુ ઉત્પન્ન થયા પછી જ્ઞાન પોતે સ્વપ્રકાશ બને છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રણેને સમકક્ષે તે પ્રકટ કરે છે. જ્ઞાનના આ અદ્ભુત સામર્થ્યને મીમાંસકો “સ્વતઃ પ્રમાણ્ય” કહે છે. જ્ઞાનના ઉદય સાથેજ તેના અગાધજ્ઞાની ખાત્રી ઉત્પન્ન થાય છે, અને બાહ્યઅર્થ માથે તેનો સંવાદ કરવા તેને યોગ્ય પડતું નથી. તેનું અપ્રમાણ્ય હોય તો બીજી વૃત્તિ તેને બાધિત કરી અપ્રમાણ્ય દરાવે, પરંતુ અર્થના હાથમાં સત્તા નથી કે તે જ્ઞાનની સાથે વિસંવાદ કરી તેને ખોટું દરાવે. જ્ઞાનની ભૂત થાય તો બીજું જ્ઞાન તેને સુધારે, પરંતુ અર્થની સત્તા નથી કે તે જ્ઞાનને ખોટું દરાવે. જ્યારે નૈયાયિકો અર્થના સંવાદમાં જ્ઞાનના પ્રમાણ્યની કંચી મૂકે છે, ત્યારે મીમાંસકો અનુભવ મંદિરમાં જ્ઞાન જગ્યા પછી અર્થને મંદિર બહાર બેસાડી ચાવી પોતાના હાથમાં લે છે.

સામ્યની પેઠે મીમાંસકને જ્ઞાનમાં જડ અને અજડ અંશના સંમિશ્રણની જરૂર જણાતી નથી. જ્ઞાન પોતે, વિદ્યુત્તરી પેઠે, પોતાને, ભૂમિ જેવા જગતને, અને આધારભૂત મેઘ એટલે આત્માને, સમકક્ષે પ્રકાશિત કરે છે—એમ મીમાંસક કહે છે બાહ્ય જગતને જેવું છે તેવું દર્શાવે તે ઉપર જ્ઞાનના પ્રમાણ્યનો આધાર નથી, પરંતુ બાહ્યજગત સાથે આપણે કેવા સંબંધમાં આવવું તેના સાક્ષાત્ અનુભવના બળને તે પ્રકટ કરે છે.

પરંતુ આ વિવેચણા બલવાળું જ્ઞાન પ્રમાણ્યભૂત જ્ઞાન સ્વયં શી વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન મીમાંસક કરાતી રહેતા નથી.

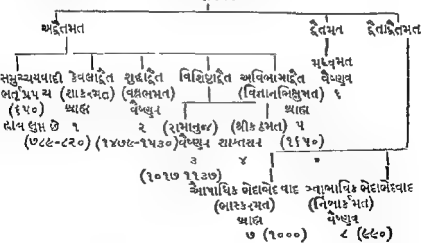
સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધ, વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સામ્ય અને મીમાંસકના પ્રમાણ્યવાદ એક એકની ખામી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ પ્રત્યેકમાં ખામી એક બે રહે છે. સૌત્રાન્તિકે સ્વયંક્ષણ પ્રત્યક્ષ ઉપર કરી તેને અસત્કદંપ એટલે શન્ય જેવું બનાવ્યું, વિજ્ઞાનવાદીએ બાહ્ય જગતનો અભાવ માની આપણા અનુભવના બલવાળા પ્રમાણ્યને ધોક્કા પહોંચાડ્યો, સામ્યે ખુલાસો કર્યો પણ જુદા પુરુષનો સ્વયં મંમંથ શી રીતે થાય તેમાં સુચવાડો ઉભો થયો; મીમાંસકે જ્ઞાનના સ્વતઃ પ્રમાણ્ય વડે તે સુચવાડો કંઈક દૂર કર્યો. પરંતુ મેટા પ્રશ્ન એ ઉભો રહ્યો કે—સ્વતઃ પ્રમાણ્ય જ્ઞાન જ્યાં તેને બાહ્ય જગતના સંબંધમાં કેમ આવવું પડ્યું, અને કેટલા અંશમાં બાહ્યજગત અને આત્મ જ્ઞાનમય જગત સ્વભાવે સત્ય છે તેનો નિર્ણય શી રીતે કરવો ?

આ બાહ્ય જગતની તથા આંતર જગતની કોઈ સાચી-ત્રણકાળમા અબા-
ધિત રહે તેવી, કોઈ પીઠ છે કે નહિ? હવે જગત્પ્રતીતિ “સીતેમા”
અર્થાત્ જોની હોય, તેના પ્રદર્શનોમા અચુક સિદ્ધ નિયમો (ઋત) પ્રવ-
તતા હોય, પરંતુ તેના આધારમા કોઈ પરમ સત્ય વસ્તુ છે કે નહિ—
આ પ્રશ્ન ઉભો રહ્યો તેનો ખુલાસો કરવા પુનઃ હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વશીલ
પુરુષોએ પોતાની એકવી બુદ્ધિને અધીન ન થતા મૂલ્યશ્રુતિ તરફ, અને તે
શ્રુતિને અનુકૂલ રહેનારી ગીતા સ્થાત તરફ, અને તેના વિચારોનું અથન કર-
નાર બ્રહ્મગીમાસાશ્ત્રન—એમ ત્રણ પ્રસ્થાનો પ્રતિ પોતાની નજર નાખી, અને
તેને આધારભૂત લઈ તર્કવેડે વસ્તુનિર્ણય કરવા પ્રયત્ન કર્યો, આ ત્રણ
પ્રસ્થાન થયો ઉપર ધડાએલું દર્શન તેનું નામ બ્રહ્મગીમાસા દર્શન.

(૭) બ્રહ્મગીમાસા દર્શનનાં પ્રસ્થાનત્રય.

વેદના અતમા આવેલા ઉગનિપદો, ધીમહિભગ-હગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર—
આ બ્રહ્મગીમાસાદર્શનના પ્રસ્થાનત્રય આ પ્રસ્થાનત્રય ઉપર આધાર રાખ-
નારા દર્શનોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થઈ શકે છે —

પ્રસ્થાનત્રય

આ ઉપરાંત કારમીગેળુ ધ્વિરાદૈતદર્શન સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેનો આધાર આ પ્રથાનત્રય ઉપર નથી, પણ ચિન્સુત્રો ઉપર છે, તેથી રીતે સાક્ષી અદૈતમત પણ છે, પરંતુ તેનો આધાર પ્રથાનત્રય ઉપર નથી પણ શક્તિસુત્રો અને આગમ તથા તત્ત્વયો ઉપર છે.

પ્રતિષ્ઠાસના ક્રમમાં સમુચ્ચયવાદી અને બ્રહ્મને અવરલાભેદ માનના બૃહપ્રપચ ઇ. સ ના સાતમા સૈકામાં, કેવવાદૈત ઇ. સ ના આઠમા સૈકામાં, ઔપાધિક ભેદાભેદવાળું બામ્બુદર્શન ઇ. સ ના દસમા સૈકામાં, સ્વાભાવિક ભેદાભેદવાળું નિર્વાકદર્શન પણ તે જગતમાં રામાનુજમત અગ્નિઆરમાં સૈકામાં, મુખ્યમત અથવા પૂર્વપ્રતમત બારમા સૈકામાં, વચ્ચમત ઇ. સ. પદ્મમા સૈકામાં, શ્રીકદ્દોનમત લગભગ તે જગતમાં, અને વિદ્યાનિમિત્તમત સત્તમા સૈકામાં ઉદય પામ્યા જણાય છે.

કેવલાદૈત અથવા શાકરમત જે વેદાન્ત નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે તેના બાબતકારના પ્રથાનત્રય ઉપરના બાબતો જ્ઞાનદાશ્રમસંસ્કૃતમથાવલિમાં અને બીજા ઘણા પ્રેમોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેથી રીતે શ્રીરામભાનુજના બાબતો પણ જ્ઞાનદાશ્રમમથાવલિ તથા કાશી વિદ્યામુધાનિધિમાં પ્રકટ થયા છે શ્રી વલ્લભાચાર્યના બાબતો બનારસ સંસ્કૃત મથાવલિ તથા મુળાઈ સરકારી સંસ્કૃત મથાવલિમાં પ્રકટ થયા છે ભટ્ટભારત, નિર્વાક તથા તથા વિદ્યાનિમિત્તના બાબતો ચોખવા સંસ્કૃત મથાવલિમાં પ્રકટ થયા છે શ્રીકદ્દોનમથાવલિમાં ભારતીય સંસ્કૃત મથાવલિમાં પ્રકટ થયું છે.

પ્રથાનત્રમમાં આધાર ભૂત મથાવલિઉપનિષદો અપૌરુષેય તેનો બાન છે, બગવદ્ ગીતા પાત્તમા વેદરૂપ મહાબાસ્તનો અર્થ છે, અને બ્રહ્મસુત્રો બાદરાયણનો અર્થ છે આ ત્રણ આધાર મથાવલિ ઉપનિષદોનું સામાન્ય સ્વરૂપ પૂર્વાર્ધના પ્રથમ પ્રકરણમાં આપ્યું છે પરંતુ બ્રહ્મસુત્રના અર્થ પદ્યના ઉપનિષદો ઘણા અર્થાદિ હતા હાલ ઉપલબ્ધ શ્રીજ કરાચાર્યના બ્રહ્મસુત્રભાષ્ય મથાવલિ બ્રહ્મગીતાસાના સાદાણ વિષયમુત વાક્યો અથવા બાલુથી પ્રકાશ નાખનારા વાક્યો લગભગ પદ્મ ઉપનિષદોમાંથી મળી આવે છે શ્રીજ કરાચાર્ય જે પદ્મ ઉપનિષદોના વાક્યોનો ઉપયોગ કરે છે તે આરે વેદના આધાર તરીકે

લઈ સમન્વય કરે છે. મગ્ગવેદનાં ઐતરેય અને કૌષીતકિ; યજુર્વેદનાં તૌત્તરીય, કાંક, સ્વેતાશ્વતર, જૃહદારણ્યક, ઇશિ અને મહાનારાયણ; સામવેદનાં ઇંદોગ્ય, અને કેન, અથર્વવેદનાં મુંડક, પ્રશ્ન, તૃસિક તાપનીય અને માંડૂક્ય મળી પંદર ઉપનિષદો ધણાં ગ્રાંથીન છે. આમાંના ધણાં ખરા ઉપનિષદ ગ્રંથોની રચના શ્રી ગૌતમ મુદ્ધ (ઇ. સ. પૂર્વ ૫૭૭-૪૮૩) પૂર્વભાવી હતા. ઉદાહરણ તરીકે જૃહદારણ્યક, ઇંદોગ્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, કૌપિતકિ અને કેન-આ છ ઉપનિષદો ધણા જૂના થરમાં ગણવાયેલાં છે; બાળ થરમાં કાંક, ઇશિ, સ્વેતાશ્વતર, મુંડક અને મહાનારાયણ આવે છે; ત્રીજા થરમાં પ્રશ્ન, મૈત્રાયણી અને માંડૂક્ય આવે છે; અને ચોથા થરમાં સંન્યાસપ્રધાન, યોગપ્રધાન અને દેવતાપ્રધાન ઉપનિષદો આવે છે. જેમ ત્રણ વેદોમાં પ્રથમના ત્રણ વેદનું સુખ્યસ્થાન છે અને અથર્વવેદને શ્રૌતસાહિત્યમાં સ્થાન મેળવતાં કેટલોક કાળ ગયો છે, તેમ ઉપનિષદો પણ કર્મકાંક્ષાના અંતમાં આરણ્યકસમયમાં રચાયેલા હોવાથી તથા જ્ઞાન પ્રતિપાદક હોવાથી કાલક્રમમાં પણ પાછળથી અપૌરુષેય સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવવા પામ્યાં છે. વેદનું તાત્પર્ય ક્રિયામાં છે અને સિદ્ધ વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં નથી-આ કર્મગીમાંસનો વાદ બાપણને સારી રીતે જણાવે છે કે સંસારનો અને કર્મનો ત્યાગ મૂળથી ઇષ્ટ ન હતો, પરંતુ જ્યારે આરણ્યકો પ્રમાણે વાનપ્રસ્થો પણ કર્મનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ સેવા લાગ્યા અને યૌદ્ધ અને જૈન યતિઓ ત્યાગપ્રધાન વિચારો પ્રજામાં પ્રસરાવવા લાગ્યા; ત્યારે સંન્યાસપ્રધાન ઉપનિષદો પ્રકટ થયાં, અને અપૌરુષેય સાહિત્યમાં અર્થવાદ જેવો નહિ પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રતિપાદક ભાગ છે તે ઉપર ભાર મૂકવા લાગ્યો.

કેવલક્રિયા અને કેવલ ત્યાગ-જે બેની વચ્ચે ભાગ, જેને જ્ઞાનકર્મ-સમુચ્ચય કહે છે, તે આ શંકરાચાર્યની પહેલા પ્રકટ થઈ ચૂક્યો હતો. કેવલ કર્મકાંક્ષી કેવલ જ્ઞાનના અધિકારમાં આવવામાં, જેમ વ્યક્તિને મોટો પ્રયાન કરવો પડે છે, તેમ હિંદુસમાજને પણ કર્મકળ્યાણમાંથી જ્ઞાનમાર્ગમાં આવતાં

અમરદો વેડવી પડી છે તે મધ્ય માર્ગ અથવા સમુચ્ચય માર્ગને ઉપાનતા માર્ગ કહે છે જ્ઞાનસૂત્રો આ નિધિનમ્મા રચાયા હાો છે મૂરોના અર્થ કરનારા યદિનો એકદં બલિપ્રાય સચુપ્ત પરમેશ્વર પ્રતિ વસારે ગતો છે, તોપણ તેમા નિર્જીવ પરમેશ્વરના વિચારકોની ખતિયમી હાયા છે, તે કોમળી ના પાડી નાકાવ તેમ નથી મીમામાગાત્ર પ્રથમ એમ તન ૩૫ હતું એટલે કર્મ પછી જ્ઞાનના વિચારનો આગળ એરી વ્યવસ્થા જૂતી હતી, અને કર્મમીમાસા જૈમિનિના પરમેશ્વરના સ્વરૂપ સમધના અને લમ્પિ સર્વ ધના બીજા પછુ વિચારો દતા તે આપજે મના પ્રશ્નમા નેઈગયા છીએ પરંતુ પાગળથી ચતાદિ બાલ કમે ઉપચન આતરમ્મશ્વર પરમહત્તની ઉપામના કમ્વાતી છે અને તે ઉપમાધિખરની અપેચા રાખે છે એ વિચાર વિના નોમા પ્રસાર પામ્યો, અને ચતાદિ બાલ કમે ઇશ્વરર્પણ બુદ્ધિથી કરનામા આને તો રંગાદિતને બાતે ચિત્તશુદ્ધિ કરાવી ઇશ્વરની ઉપાસનાતો ઉચ્ચે અધિકાર આપે છે-એ પ્રમારે વિશિવામ્મતા મર્મ સમજના લાગ્યા જેમ “તુ આ એસડ લાશિ તો હું સાકર આપી.”-એ પિનાના બાગક પ્રતિના વાક્યમા નેકે એસડ ખરડાવવાનું મુખ્ય તાત્પર્ય હોય છે, તોપણ સાકર આપવાનું સત્ત્વ નિશ્ચયશ્વ, અવાતર તાત્પર્ય પછુ છે એસડ આપી સાકર ન આપી બાગકને રેનગ્રાવલુ હોય તો “સાકર આપીશ એ વાક્ય હલવાળુ ગણાય તેના હન વામ્બો અર્થવાત્તી તુનનામા પછુ પડના નથી, માટે અપૌરુષેય વેદના “બ્રહ્મવિદ્ પરમ શક્તે મેળવે છે”-એ વાક્યમા, પરમેશ્વર સાથેના સાયુબ્યનો બાન, કેવલ્ય ઉપગતનો પછુ છે જગત્ કારણ પરમેશ્વર મન નિર્વિશેષ બ્રહ્મ નથી પરંતુ સવિશેષ બ્રહ્મ પછુ છે આ વિચારો શ્રી શકગચાર્ચના (૪ સ ૭૮૮) પૂર્વ ભાવી આચાર્યોએ કરેલા છે એમ તેમની પટેલાના દત્તિગર ઉપવર્ગ, ભર્ત પ્રપચ, અને દ્રવિજચાર્ચના ઉ નેખવી સમજાય છે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના ભગ વાન ઉપવર્ગચાર્ચની દત્તિ હતી એમ શકરબાપાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે

“ વ્યાસરિત્સાગરની પાતમા પગપ્તનુ પ્રામાદ્ય હોય તો ઉપવર્ગ ઈ સ પૂર્વે ૩૬૧ મા નદરાન્યમા ચના હોવા બોલેને ચકરસાગી નામના

ભતૃપ્રપચ નામના આચાર્યે કારક ઉપનિષદ ઉપર ભાષ્ય ગ્રંથાનુ જણાવ્યું છે, તથા તેમણે વાજસનેયી શાખાને અનુમરતા બૃહદારણ્યક ઉપર પણ ભાષ્ય રચ્યું હતું, તેની રીતે દ્રવિડાચાર્યે પણ છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યક ઉપર, દૃષ્ટિઓ કરી હતી આ નપુ આચાર્યો પછે બાગે શાકરમતના લગભગ મળતા એકદેલી વિચારકો હતા પણ તેમના મથો હાથ ઉપવચ્ચ નહિ હોવાથી તેમના વિચારોનું ચોગ્ય નિરૂપણ કરવું કઠિન છે x ભતૃપ્રપચ મૈમખ્યા આગમ કહેતામા આનંદો

જેની રીતે શાકર કેવલ અદ્વૈતના પૂર્વભારી વિચારકો હતા, તેના શામાનુજના વિશિષ્ટ અદ્વૈતના પણ પૂર્વભારી વિચારકો હતા શ્રીરામાનુજચાર્યે પોતે કહે છે કે વિસ્તીર્ણ શ્રીપ્રોધાયનની અહાસૂત્રરૂપિ હતી અને તેનો પૂવાચાર્યોએ મગ્ધ કયો હતો આ પૂર્વચાચોમા મૂહ, ટક, ભારુચિ વિગેરેની ગણના થાય

આહાસૂત્રના બે દીકરા હતા (આ શબ્દગ્રામી તે પ્રસિદ્ધ શકરાચાર્ય નહિ) વર્ષ અને ઉપવર્ષ વર્ષ મોટાભાઈ અને ઉપવર્ષ નાનાભાઈ હતા મોટાને મ્હંદ તરફથી વ્યાકરણ આગમ મળ્યો તેના શિષ્ય પાણિનિ ઉપવર્ષની કન્યા ઉપકોશા હતી તે ઉપવર્ષના ગિમ્ષ કાત્યાયનને પરણી કાત્યાયન (ઉપવર્ષશિષ્ય) પાણિનિ (વર્ષશિષ્ય) સાથે વિવાહમા હાથો, અને પ્રાચીન ઐન્દ્રવ્યાકરણની સ્મૃતિ ખોધ એમ તે વિદ્યા જગાથી દિગ્વ્યગ્રમ નામના વાણીઆને ત્યા પોતાની સ્ત્રીના બળ્લપોષણ સાગ્ર કેટલોક અવેજ મૂકી તપ કરના ગયા. નદરામનો ઉન્મત્ત પુત્ર, તેના મત્રીનો કુમાર, પુરોહિતપુત્ર, અને શેઠ દિરે વ્યગ્રમનો પુત્ર-આ ચાર સુગ્રાઓનું ટોળું હતું તેમની કપટજનનાથી ઉપકોશા યુક્તિ કરી છટકી મઘ અને પોતાનું પાતિનત્ય જાગવ્યુ-આવી વાત કથાસગિતસાગરમા છે આ પ્રમાણે ઉપવર્ષાચાર્ય અહાસૂત્રના ભાષ્યકાર ઇ સ. પૂર્વે ૩૬૧ મા થયા માનીએ તો અહાસૂત્ર ઇ સ ના ૧૫૦૦ના આંધ્ર સૈકામા રચાયાનું અનુમાન થાય

x આ પૂર્વચાર્યો મળેલી કુડ માહિતી માર જુઓ આનંદરાનંદન “ તર્કસાગર ” (ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ) ઉપર શ્રી તનસુખરામ અનસુખગમ ત્રિપાઠીનો ઉપોદ્ધાન

• છે ઉપર જાણાવેલા દ્રવિગત્યાર્થ કૃત્તાં નિન્ન વિશિષ્ટાદૃતને ટીકા આપનાર
બીજા દ્રવિગત્યાર્થ પણ હતા એમ ટીકા મર્યાદા જાણાય છે .

• અન્નસૂત્રો ઇ સ ના પહેલાના બીજા સૈમામા થયાનું દેદનામ્નું અનુ
માન છે, અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તે પહેલા થયાનું વિકાસોનું મનવુ છે.
શાકરભાષ્યને આધારભૂત માનીએ તો અન્નસૂત્રોમા અમુનિ સમ્બંધે ઉક્તેષ
ભગવદ્ગીતાને લગતો છે અને તે આચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રુતિરૂપે
ઉપનિષદો અને સ્મૃતિરૂપે શ્રી, શુ ભગવાત્મી ગીતાનો ઉક્તેષ સૂત્રકાર કૃત્તા
જાણાય છે દેદનાકર્તૃત્વ એવું મતન્ય છે કે દ્રઘસૂત્રવર્દૈષ્ઠ્ય દેતુમદ્મિ
વિનિશ્ચિતે -એ શ્રીગીતા વામ્બમા બાદાયણના “અન્નસૂત્ર”નો ઉક્તેષ
છે પરંતુ શ્રી ગકરાચાર્યના સમયમા આ વામ્બના “અન્નસૂત્ર” નામનો અર્થ
બાદાયણસૂત્રો નહિ, પરંતુ ઉપનિષદના દેતુમર્મ સૂત્રવામ્બો જેવા કે દ્રઘ-
વિદ્યાવનોત્તિપરમ-વિગેરે વાક્યો, જેની પછાડે વ્યાખ્યાન અથવા અનુયા
ખ્યાન તેના સમર્થનનું આવે છે, તેવો થતો હતો આથી બાદાયણ અન્ન-
સૂત્રો ગીતા પછીના છે એવું માનવુ વધારે સુખિપુર સર છે +

આ પૂર્નાચારી બાળન લુઓ વિંધેશ્વરી પ્રસાદની ટિપ્પણી શ્રીભક્ત
ભાષ્કર બાપ્પના ઉપોદ્ધાન (૫ ૭) તથા નિબાક બાપ્પના ઉપોદ્ધાન ૫ ૧
(આખ્યા સિરિઝ)

+ મી તેલગના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રથમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ત્યારપછી
અન્નસૂત્ર, ત્યારપછી પાણિનિ (ઇ સ પૂ ૪ થુ સેક), જે મિશ્ત્રસૂત્રનો
ઉક્તેષ કરે છે) ત્યારપછી બોધાયન (ઇ સ પૂ ૩૫૦) ત્યારપછી પત-
નલિ તેમના સમકાલીન ઉપવાર્ (અન્નસૂત્ર વૃત્તિકાર) ડો બ્યુનર વૃત્તિકાર
બોધાયનને આપસ્તબ પહેલા મૂકે છે અને આપસ્તબ ઇ સ પૂ ૩ ના
સૈકામા થયાનું જાણવે છે આ સભાવના મિશ્ત્રસૂત્ર અને દ્રઘસૂત્ર એકજ
છે એના મતન્ય ઉપર બધાએવી છે લિશ્ત્રસૂત્રના રચનાર પારાશર્ય છે
અને તે પારાશર્ય તે અન્નસૂત્રકાર વ્યાસ એવું પણ માની લેવામા આવે છે
લદ્દેજી દીક્ષિત, નાગેજીભટ્ટ, રામેન્દ્રસરસ્વતી અને તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ-
એવું માને છે કે મિશ્ત્રસૂત્ર અને વેદાન્ત અન્નસૂત્ર તે એક અને પારાશર્ય અને

બ્રહ્મસૂત્રમા જે વિજ્ઞાનવાદનું ખડન આવે છે તે ઉપરથી વસ્તુમંદુ (૪ સ ૪૨૦-૫૦૦) પછી બ્રહ્મસૂત્રનો ઠાવ કરાવનારો પ્રથમ યોગ્ય નથી, કારણકે વિજ્ઞાનવાદની ગ્રંથાપના વસ્તુમંદુએજ કરી, અને તે પહેલાં વિજ્ઞાનવાદના વિચારો પ્રચલિત ન હતા તે માનવું ભૂન બનેલું છે. ■ સત્ત્વના પહેલાં સૈદ્ધાંતમાં થયેલા અશ્વધોષની “તથતા” વિવાદમાં અને ૪ સ ના બીજા સૈદ્ધાંતમાં થયેલા નાગાર્જુનની માધ્યમિક કારિકામાં જે વિચારો દર્શાવાયા છે તેના બીજામાં “મહાયાનસૂત્રો”માં છે આ સૂત્રોમાંના કેટલાક સૂત્રો ૪ સ પહેલાના નતકમાં ગ્રંથાપા હતા, અને આ સૂત્રોને આધારભૂત લાઇ નાગાર્જુને માધ્યમિક કારિકામાં શન્યવાદ ધાર્યો હતો અને વિજ્ઞાન-

વેદાન્ત બ્રહ્મસૂત્ર ૧૭ પશુ એક પાત્ર પારાશર્યવ્યાસ અને બાદરામણ (વ્યાસ) એ બે ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે એમ સામવિધાન બ્રાહ્મણનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે અને તેથી પારાશર્યનો રચેનો મિશ્રસૂત્ર અથ તદ્દન જુદોજ હોવો જોઈએ, અને બાદરામણ સૂત્રકર ગુરુપરંપરામાં પાગસર્વ પછી જૈમિનિ, પછી પૌષ્પિય, પછી પાગસર્વપણ પછી બાદરામણ-એ પ્રકારે આવે છે તેથી લગભગ પાગસર્વ વ્યાસ પછી નિદાન દોષો વડે પછી બાદરામણ અથા હોવા જોઈએ એવું પ્રથમ દર્શને મનાય વર્તમાન બ્રહ્મસૂત્ર તે પાણિનિ પૂર્વે સહ જવા નેહલા બનવાનું પ્રમાણ નથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર પહેલાં ચવાનું અનુમાન અત પ્રમાણથી વ્યાજ્ઞી લાગે છે, અને તેમાં જે “બ્રહ્મસૂત્ર” શબ્દ છે તે વેદાન્તસૂત્રને લગતો નથી એવું શ્રીતકરાચાર્યનું વિવરણ ખરૂ છે મહાયાનસૂત્રો ઉપરથી જૈન વિજ્ઞાનવાદ અને શન્યવાદના ખડન બ્રહ્મસૂત્રમાં આવે તે સહવે છે, કેમકે મહાયાનસૂત્રો ૪ સ પૂર્વના પહેલાં સૈદ્ધાંતમાં અશ્વધોષની બાજુમાં હતા ૪ સ પૂ ૨૦૦ વિજ્ઞાનવાદના વિચારો હતા, અને તેનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મચર્યા હોઈ શકે.

■ નાગાર્જુન (૪ સ ૨૦૦) ની કારિકાના મીઠકર અદ્વૈતી કારિકાના આધારભૂત સૂત્રો નીચે સુબળ ગણાવે છે —

અદ્વૈતાદ્વૈતિક પ્રણાપારમિતા (ચીનાર્ષભાનામાં ૪ સ ૧૬૪-૨૬૭ સુધીમાં બાપાતર થયેલા, તત્ત્વાદ્વૈતિક પ્રણાપારમિતા, ગગનગજ, સમાધિસૂત્ર,

• -વાદનો પાયો પછુ તેમા હતો આથી મહાયાનસૂત્રોમા દર્શાવાયેલા વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદને પૂર્વપક્ષ રૂપે યજ્ઞસૂત્રો લેના દોષ તો તે શ્વાભવિક છે, અને નાગાર્જુન (ઈ સ ૨૫૦-૩૨૦) તથા વસુમતુ (ઈ સ ૪૨૦-૫૦૦) ના સિદ્ધાન્તગ્રંથો પછી જ્ઞાનસૂત્ર થયા એ અનુમાન થોગ્ય નહીં જેની રીતે રામાનુજ પહેલા મિશિષ્ટ અર્દ્રતમન હતો તેમ નાગાર્જુન પહેલા શૂન્યવાદ અને વસુમતુ પહેલાં વિજ્ઞાનવાદ પછુ હતો તે વિસરી જવું જોઈએ નહિ બૌદ્ધદર્શનના મહાયાનસૂત્રો ઇતિમુલ્ય ગાથારૂપ છે, અને જ્ઞાનપ્રોના સૂત્રો અપૌરુષેય શ્રુતિને બીજરૂપે લે છે-આ મુદ્દા ઉપર તાકાત્મકતા માયાવાદની તીકા કરતા લગભગ બે વર્ષ પછી થયેલા ભટ્ટારકર ઉદ્દાસ કરે છે કે “મહાયાન બૌદ્ધમતની ગાથા જેનો મૂળ પાયા વિનાનો માયાવાદ વર્ણન કરી લોકોને કેટલાક વ્યામોહ પમાડે છે”+

જ્ઞાનસૂત્રમા પૂર્વપક્ષરૂપે લેવાયેલા દર્શનો કર્મભીમ સા, સામ્ય, યોગ, વૈશેષિક, બૌદ્ધ, આર્દ્રત, પાશુપત ભાગવત, વિગેરે ધણખંડ તે તે દર્શનના સૂત્રકાલના સ્વરૂપને સ્પર્શ કરે છે કર્મભીમાસાના જૈમિનિના સૂત્રો પૂર્વભાષી હતા તે નિર્વિવાદ છે, સામ્યરશ્રુતિને લગતી ઈશ્વરકૃપ્ણુતી કારિકા (ઈ સ ૪૫૦) પહેલા હુમ પામેલુ સૂત્ર સાહિત્ય હતું જેને ઘણિત્ર કહેતા હતા, યોગરશ્રુતિનું સૂત્રરૂપ ઈ સ પહેલા દોઢસો વર્ષ ઉપર થયેલા શ્રીપતજલિનું વિદ્યમાન હતું, અને બીજા પછુ યોગસૂત્ર હતા (જુઓ પૂવાર્ધ પૃ ૧૧૨-૧૧૩), વૈશેષિક સૂત્રો પછુ પ્રાચીન હતા, જૈનસાહિત્ય સૂત્રરૂપે હતું પાશુપતની પચામ્માથી વિદ્યમાન હતી,

તથાગતગુણસૂત્ર, દ્વાધ્યાસમ શૌધનાસૂત્ર, આયિનમુદ્દિસૂત્ર, પિતાપુત્ર સમાગમસૂત્ર, મહાયાનસૂત્ર, મારદમનસૂત્ર, રત્નકૂટસૂત્ર, રત્નચૂડાપરિપૂઞાસૂત્ર, રત્નમેઘસૂત્ર, રત્નગણિસૂત્ર રત્નાકરસૂત્ર, રાષ્ટ્રપાનપરિપૂજાસૂત્ર, લોકાવતારસૂત્ર, લનિતવિમ્તરસૂત્ર, વજ્રછેદિકાસૂત્ર નિમનકીર્તિનિરૂપસૂત્ર, શાનિસ્તલસૂત્ર, સમાધિરાજસૂત્ર સુખાવલી યુદ્ધ સુવર્ણપ્રભાસૂત્ર, સદર્મપુડરીક (ગીનાઈ બાપામા ઈ સ ૨૫૫ મા બાણતર થયેલું) અમિતાયુધ્યાનસૂત્ર હસ્તિનામ્યસૂત્ર, વિગેરે

+ જુઓ ભટ્ટારકરનું જ્ઞાનસૂત્ર ભાષ્ય પૃ ૮૫

સાત્વતતંત્રના પશુ સત્રો હતા-આ સર્વ સૂત્રરૂપ ગ્રંથો-અહમસૂત્ર સમકાયે હતાં
 તે બૌદ્ધદર્શનનો પૂર્વપક્ષ આકરગ્રંથો ઉપર ધડાચેલો માનવા કરતા મહા-
 યાનસૂત્ર ઉપર ધડાચેલો માનવો તે વધારે યુક્તિયુક્ત છે સૂત્રસાહિત્ય પછી
 વામ્યસાહિત્ય, વૃત્તિસાહિત્ય, કાગ્નિકસાહિત્ય, ભાખ્યસાહિત્ય, વાર્તિકસાહિત્ય,-
 એવો સિદ્ધક્રમ સંપ્રદાયનો છે, તેથી પશુ વસુગધુના વિજ્ઞાનમાત્રસિદ્ધિ અથવા
 પરમાર્થસમતિ જેવા કારિકાગ્રંથ પહેલાના વિજ્ઞાનનાદ્ય સાહિત્ય, તથા
 નાગાર્જુનની માધ્યમિકકારિકા પહેલાનું સંયવાદ્ય સાહિત્ય, બ્રહ્મમૂત્રના બૌદ્ધ-
 મતના ખડનરૂપે લેનાયુ છે, અને તેથી અહમસૂત્રનો કાલ આ ગૌડવિચારકો
 પહેલાનો છે એવું મારું અનુમાન થાય છે આ પ્રમાણે અપૌરુષેય ગણ્યાતા
 લગભગ બૌદ્ધ-૫૬૨ ઉપનિષદો, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને અહમસૂત્ર-આ ત્રણ
 ગ્રંથોનો અનુક્રમે ઈ સ પૂર્વે ૭૦૦ થી ૬૦૦, ઈ સ પહેલા ખ્રીષ્ટ સૈકાના,
 અને ઈ સ પહેલાના પહેલા સૈકાના રચાયેલા, તેના ઉપર અહમમીમાસા
 દર્શનની ધરના છે. અહમસૂત્રના હિંદુ પછી તે શીશ કરાચાર્યના મમય (ઈ સ.
 ૭૮૮-૮૨૦) સુધીમા તે ત્રણ ગ્રંથો ઉપર બે પ્રકારના તાત્પર્યનિર્ણયો
 કરનારા પૂર્વોચાર્યો ઉપર કહેવા થયા હતા પરંતુ તેમના કોઇપણ ગ્રંથ હાલ
 મળી શકતા નથી તેથી હાલ તો શાકરદર્શનથી અહમમીમાસાશાસ્ત્રનો આરંભ
 મનાય છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એકાન્તિક વૈષ્ણવેનો મૂલગ્રંથ છે, અને અહમસૂત્ર
 તે સંપ્રદાયનું અનુમોદન આપે છે, એવું માનવું એ હાલતો સાહસ જેવું છે.
 અહમસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સ્વતંત્ર શાવે વાચવામાં આવે અને
 સામ્પ્રદાયિક દીકાએને શરણ થનામાં ન આવે તો સત્વર સમગ્રય તેમ છે
 કે આ ગ્રંથો (૧) એક ઇશ્વરવાદના સ્થાપક છે, (૨) તે ઇશ્વરનું નામ તે
 ગ્રંથોમાં પરબ્રહ્મ આપનામાં આ યુ છે, (૨) તે પરબ્રહ્મ જગત્નું ઉત્પત્તિ,
 નિયતિ તથા લયનું કારણ છે, (૪) આ પરબ્રહ્મથી નીચેની કક્ષા અપરબ્રહ્મ
 છે, જેને સૂત્ર ગ્રંથોમાં કાર્યબ્રહ્મ કહે છે અને જેનું પુરાણમાં બ્રહ્મા તરીકે
 વર્ણન છે, (૫) તે પરબ્રહ્મ ઉપારય છે, અને તેની સાથે હવાત્માનો કોઇ
 વિનશ્યુ ગાઢ સંજ્ઞાતીય સમય છે જે મોક્ષ સમયે આવિર્ભાવને પામે છે,
 એટલુંજ નહિ પણ સંગમન (આરંભ યોગ અથવા પરમલક્ષિત) વડે પ્રકટ થાય

•છે, (૭) ઉપાસક જે પરમજ્ઞની ઉપાસના કરે છે તે દેવમાર્ગ અથવા અર્ચિ-
માર્ગરૂં તે કાર્યક્ષમતાએ સાયુજ્ય પામી કલ્પના અવધિએ નિહારણક્ષમતા
લીન થાય છે અને તેની પુનઃગતિ થતી નથી—આ મુદ્દાઓ સત્વ તાત્ત્વી
શંકાય તેના છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને અક્ષરસૂત્રો આ પ્રમાણે કોઈ સાપ્ર-
દાયિક દેવતામા તાત્પર્યવાળા નથી પરંતુ એક પરમેશ્વરતત્ત્વના સ્થાપક
છે જે કે તે પરમજ્ઞને, સિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ વગેરે અન્ય નામરૂં ઉપાસના
કરનામા વિરોધ નથી, પરંતુ તે દેવતા પરમજ્ઞ-કોટિમા એકે કાચુકોટિમા
ગણાના નેષ્ટએ, કાર્યકોટિમા નહિ અને તેથી સાપ્રદાયિક ભાષ્યોમા
પણુ તે તે દેવતાને પરસિવ, પર્વિષ્ણુ, પર્ગશક્તિ વગેરે નામ હેતુપુરસર આ
પનામાં આવે છે મૂલ્યનત્વ (અક્ષર)ની પગતા અને અપરતા—તે તેની કાચુ
રૂપના અને કાર્યરૂપના ઉપર રહેતી જણાય છે તેની નિર્વિશેષતા અને સર્વિ-
શેષતા ઉપર આધાર રાખતી નથી અક્ષરસૂત્ર અથવા અક્ષરની પરતા અને
અપગતા, શ્રીમદ્કરાચાર્ય કહે છે તેમ, તેની નિર્ગુણતા અથવા સચ્ચુણતા ઉપર
અથવા નિર્વરોધતા અથવા સર્વિશેષતા ઉપર અવનબેતી નથી, પરંતુ કાર-
ણતા અને કાર્યતા ઉપર આધાર રાખનારી કે કારણક્ષમ સચ્ચુ છે અને
નિર્ગુણ પણ છે, અને તે જગત્ કારણતામા અક્ષરનું તત્ત્વચક્ષુ અને
સ્વરૂપતક્ષુ જોવાને પ્રયત્ન શ્રીમદ્કરાચાર્ય પછીને છે

(૮) અક્ષરસૂત્રનો સારસંગ્રહ

ઉપનિષદ્ અથો ઉપરથી, જે સિદ્ધાન્તદર્શન અક્ષરસૂત્રમા શુદ્ધવામા
આપ્યું છે, તેનું સૂનાનુસારી સામાન્ય સ્વરૂપ જણવાની અગત્ય છે
સૂત્રકર બાદરાયણ અને વેદ-વ્યાસ એ બે ભિન્ન વ્યક્તિઓ છતાં તે
બે એક છે એવી મત્તનના ચાતી આવે છે પરંતુ અથા પ્રકરણમા બીજા
અંશમા આપેલા પ્રમાણોથી, તથા વેદ વ્યાસના નામનું સ્વનત્ર દર્શન સર્વ
સિદ્ધાન્તદર્શનમા આપેલું હોવાથી, બાદરાયણ વ્યાસ અને પારાશર્ય વ્યાસ
ભિન્ન વ્યક્તિઓ જણાય છે બાદરાયણ વ્યાસ ઘણું કરીને ઉગ્ર વેદચાર્ય
જણાય છે. અને જ ગિહારણમા રહેનાર સામવેદના તાડિશાખાના મહર્ષિ

જણાય છે. તેમના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મળી આવી નથી. માત્ર જૈમિનિ પછી પૌષ્પિડય, પૌષ્પિડય પછી પારાશર્યોયજુ, અને પારાશર્યોયજુ પછી બાદરાયણ એ પ્રકારે સામવેદના વંશપ્રાણણનો ક્રમ છે. બાદરાયણ અને વેદવ્યાસનો અલેદ બામતીકાર વ્યાસપતિમિથે પ્રથમ કયો જણાય છે, અને ત્યારપછી તે બે એકજ છે એવી ભાવના પ્રસાર પામી છે.

સૂત્રકાર બાદરાયણે શારીરક સૂત્રોની મુશ્કેલી ચાર અધ્યાયમાં દરી છે. પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ છે અને પ્રત્યેકપાદમાં પંચાવયવી અધિકરણો અને તે અધિકરણોમાં એક અથવા અનેક સૂત્રો છે. આ બંધારણ જૈમિનિના કર્મભીમાંસા સૂત્રને અનુસરતું છે. પહેલા અધ્યાયમાં જગત્કારણ બહાર છે, અને તેનું સ્વરૂપ ઉપનિષદોના સમન્વયથી સમજાય છે એવું પ્રતિપાદન છે, બીજા અધ્યાયમાં બ્રહ્મકારણતાવાદ બીજાં દર્શનોથી દ્વિપિત થાય તેવો નથી અને પરમતમાં ધણાદોષ છે વિગેરે પદ્ધતિથી ઉપનિષદના સમન્વયનું અવિરોધકારથી સમર્થન કર્યું છે, ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રાપ્તવ્ય બ્રહ્મપદને મેળવવાના સાધનોનું વર્ણન છે, અને ચોથા અધ્યાયમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તરૂપ મોક્ષ નામના ફલનું પ્રતિપાદન છે.

પ્રથમ અધ્યાય.

શાસ્ત્રારંભ—“હવે મંસારનું કર્મજન્ય ફલ વિનાશી છે માટે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કર્તવ્ય છે”—એ ભાવના સૂત્રથી થાય છે. કાંતો કર્મ-વિચાર પૂરો થયો માટે બ્રહ્મવિચાર કર્તવ્ય છે, અથવા કર્મજન્ય ફલ વિનાશી છે માટે અવિનાશી ફલ આપનાર બ્રહ્મવિચાર કર્તવ્ય છે, અથવા વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ સાધનસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા મેળવ્યા પછી બ્રહ્મવિચાર કર્તવ્ય છે એવી અનેક કોટિઓ “હવે” (અથ) શબ્દ ઉપર ઉભી કરનારા ટીકાકારોના અભિપ્રાય બાબુ ઉપર મુકીએ તો પણ સરલ અથ નીકળે છે કે એક પ્રકારનો ધર્મ સંબંધી વિચાર પૂરો થયો છે માટે હવે વેદના બીજા ભાગમાં આવતા બ્રહ્મધર્મનો વિચાર કર્તવ્ય છે.

ત્યારે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું? સૂત્રકાર કહે છે કે જેમાં આ દસ જગત્ની

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે તે જ્ઞાન સામાન્યગતે આપણે કાગળે તથા પ્રકાશના માનીએ છીએ - ઘટરૂપ કાર્યનું ઉપાદાન અથવા સમવાયી કારણ તે મૃત્તિકા, અસમવાયી કાગળ તે પરમાણુઓનો સંયોગ, અને દંડ્યક વિગેરે નિમિત્તકાગળ તથા કાગળો બિન બિન ઉપકાર કરે છે અને સ્વનંત અસ્તિત્વવાળા છે. જગતકારણ બ્રહ્મ વિવશ્ન છે તે જગતનું ઉપાદાન કારણ અથવા પ્રકૃતિ છે એટલુંજ નહિ પણ નિમિત્તકારણ પણ તે જ છે જેમ કદાચીએ પોતાની જાળની ઉત્પત્તિ પોતામાથી કરે છે, પોતે તેમા વમે છે અને પોતે તેને મહેસી લે છે, તેવી રીતે અત્યન્ત મોડું બ્રહ્મરૂપ કાગળ જગતરૂપ કાર્યને પોતામાથી ઉત્પન્ન કરે છે, પોતે તેમા અંદર પેમી તેનું નિયમન કરે છે, અને પોતે પોતામા તેનો લય કરે છે. આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ બ્રહ્મ છે તે જાણવાનું પ્રમાણ શું? સૂત્રકાર કહે છે કે વેદશાસ્ત્ર આ કાગળની સામીની કહે છે વેદશાસ્ત્ર જે સર્વજ્ઞ છે, તે બ્યારે તેની માનીતા કરે છે, સારે તે શબ્દગણિના ગ્રેષ્ઠ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ હોવા જોઈએ આવું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવાની સંપૂર્ણ શક્તિવાળું બ્રહ્મ, શાસ્ત્રથી સમજાય તેવું અને મર્યાદા છે તો તે કેવા કમથી મમજાય છે? સૂત્રકાર ચોથા સૂત્રમા કહે છે કે આ શાસ્ત્રનું પરમ તાત્પર્ય વેદવાક્યોના સમન્વયરૂપે સમજાય છે ઉપનિષદોનું જરાનર અધ્યયન કરવામા આવે તો તે અપૌરુષેય ત્રયો મહત્સ્વરૂપનો નિર્ણય કહે છે એમ ૨૫૪ થાય છે આ પ્રમાણે ચતુ સૂત્રોમા તાત્પર્ય સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મમા છે એવું જાણી શકાય શિન્ન શિન્ન ઉપનિષદોમા શિન્ન શિન્ન નામવડે જગતકાગળ પ્રકાશમા જે તત્ત્વ વર્ણુરૂપમા આન્યા છે તે બ્રહ્મનાજ બિન્ન બિન્ન ગુણધર્મ જાણવાના નામો છે એવું પ્રતિપાદન બાકીના સમન્વય અધ્યાયના અધિભરણોમા કરે છે ઉપાદરણ તરીકે “તેજે નિર્ચાર્ય કે હુ જાહુ ચાહુ” એ ઉપનિષદ વાક્યમા સંકલ્પ કરનાર તત્ત્વ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, અને જગ પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિ નથી, તૈત્તિરીય ઉપનિષદની પસંદગી વિદ્યામા આનંદમય શબ્દરૂપે આનંદથી ભરપૂર પરમાત્મા સમન્વાનો છે, જાહેર્ય ઉપનિષદમા આદિત્યબિન્નમા દ્વિરણ્યમય પુરુષ વર્ણુન્યા છે તે પણ પરબ્રહ્મ છે, તેજ

ઉપનિષદ્માં “ આ લોકની ગતિ આમશમાં છે, આ પ્રાણીઓ આકાશમાંથી
ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશમાં લીન થાય છે, તે ‘આકાશ’ સર્વના કરતા
મોટું છે, આકાશ સર્વનું પરમધામ છે ”—એ વાક્યમાં આકાશ શબ્દવડે પણ
સર્વત્ર પ્રકાશતા પરમાત્મા સમજવાના છે, તેનીજ રીતે પ્રાણુ શબ્દ અને
જ્યોતિ શબ્દવાળા વાક્યોમાં પણ પ્રકરણ બલથી પ્રાણુ અને જ્યોતિ પરમાત્માના
વાચક શબ્દો છે, કૌપીતકિ ઉપનિષદ્માં પ્રતર્દન વિદ્યામાં “ હું પ્રાણુ છું ”—
એવો અનુભવ પ્રકટ કરનાર ઇન્દ્રવાજ્ઞમાં આયુષ્ અને અમૃત તત્ત્વના બીજ-
રૂપ પ્રાણુ પણ પરમાત્મા છે, ઇન્દોગ્યમાં સર્વને તજ્જલ્લાન—એ શબ્દવડે ઉપા-
સવાની વિદ્યામાં તેજ બ્રહ્મતત્ત્વનો—તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં લીન થાય
છે અને તેમાં શ્વપ્ન ધારણુ કરે છે એવા ભાવનો વાચક તજ્જલ્લાન શબ્દસ્ય
શબ્દ છે, કાંદો ઉપનિષદ્માં આહાણુ—સત્રિય જાતિના મહાર કરનાર મહા-
મૃત્યુ અથવા મહાકાવ જેવા ભક્ષક પણ તેજ પરમાત્મા છે, વળી તેજ
ઉપનિષદ્માં બુદ્ધિરૂપ શુભા છાયા અને પ્રકાશ જેવા બે પદાર્થો વર્ણુ-માં
છે તેમાં છાયા તે શ્વ અને પ્રકાશ તે પરમાત્મા છે, ઇન્દોગ્ય ઉપનિષદ્માં
અમૃતવિદ્યામાં નેત્રની ક્રીડામાં અમૃત અને અણમ આપનાર તત્ત્વ તે પરબ્રહ્મ
છે, મુક્ક ઉપનિષદ્માં અક્ષર તત્ત્વનું વર્ણુન છે તે પણ બ્રહ્મતત્ત્વ છે, ઇ-
ન્દોગ્યની વૈશ્વાનરવિદ્યામાં વૈશ્વાનર શબ્દ પણ પરમાત્માનો વાચક છે, જગ-
ત્તી વ્યવસ્થા કરનાર સેતુ શબ્દ પણ પરમાત્માનો વાચક છે, ઇન્દોગ્યની
ભૂમિવિદ્યામાં મોટામાં મોટો ભૂમાં પદાર્થ પણ બ્રહ્મપદાર્થ છે,—નૃદધારણ્યકમાં
“ આ આકાશ જે અક્ષરમાં ઉચેનીચે શુદ્ધાયેનું છે તે અક્ષર ” પણ પર
માત્મા છે, પર અને અપરબ્રહ્મ તે પ્રણન છે—એ વાક્યમાં તે પ્રણવાક્ષર વડે
જે પગ્મપુરુષને ધ્યેયરૂપે વર્ણુવા છે, તે પણ જગત્પ્રભુ પદ્મશ્વર છે,
આ દેહમાં આવેના દૃઢ્ય પુઠરીન્દ્રા અતમ્ય મહેલા આનાશરૂપે
પણ ઇન્દોગ્યમાં તેજ પરમાત્મા વર્ણુ-માં છે, સર્વચદ્રાદિ તેની પગવાડે
પ્રકાશે છે—એના વાક્યમાં પાઠગતા પીઠના તેજ તરીકે વર્ણુન કરેલા
પણ પરમાત્મા છે, વેતાવ્યત ઉપનિષદ્માં અગ્રુષ્માત્ર પુરુષણ વર્ણુન
છે તે પણ મનુષ્યાધિપત્રીને અર્થે નિર્માણ થયેનું પરમાત્માનું રૂપ છે

કાલક્રમાં જગત્તે ક'પાવનારૂપે વર્ણન કરેલું તત્ત્વ પણ પરમેશ્વર છે; જુદદારવ્યક્રમાં પરજ્યોતિરૂપે તેજ પ્રભુ વર્ણવાયા છે; છાંદોગ્યના અન્તમાં 'નામરૂપને વદન કરનાર આકાશ'માં જે આકાશ છે તે પણ પરમાત્માનું નામ છે; પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં દેવોને અન્નવિધાનો અધિકાર છે, શ્વેતો વેદદારા નથી, ઇતિદાસ પુરાણદ્વારા હોષ થકે તેવું વર્ણન છે.

શરીરના રૂપકમાં અવ્યક્ત શબ્દવડે શરીરનું મદલું કરવું, અને સાંખ્યની પ્રકૃતિ નાંદ; અન્ન શબ્દ શ્વેતાશ્વતરમાં આવે છે તે સાંખ્યની પ્રકૃતિનો વાયક નથી, પણ તેજ, જલ અને અગ્નિ (પૃથ્વીનાં) લાલ, ઘોળા અને કાળા વર્ણની ત્રિવૃદ્ધભાવવાળી અન્ન સમજવાની છે. અસદ્ શબ્દવડે પ્રકૃતિ નદિપણુ વ્યાકૃત નહિ થયેલું મૂલ્યબ્રહ્મતત્ત્વ સમજવું; કોપીતકિમાં "પુરોનો કર્તા અને આ જગત્તેનું પરાક્રમ છે" એ પ્રકારે વર્ણન થયેલું તત્ત્વ પરબ્રહ્મ છે; મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં "વદા-લામાં વદાસો આત્મા" કહ્યો છે તે પરમાત્મા સમજવો અને જીવાત્મા નહિ.

આ પ્રકારે અનેક નામવડે અનેક ગુણોવાળા પરમાત્મા પ્રેરક નિમિત્ત કારણ ■ એટલુંજ નહિ પણ તે પ્રકૃતિ અથવા ઉપાદાન કારણ છે, એ પ્રકારે પ્રથમાધ્યાયની સમાપ્તિ છે.

દ્વિતીયાધ્યાય

બીજા અધ્યાયના પ્રથમપાદમાં જગત્કારણ બ્રહ્મ છે એ સિદ્ધાન્તના વિશેષ મતોમાં બલવાન પ્રતિપક્ષી સાંખ્ય છે. સાંખ્યશ્રુતિ કપિલામાર્થ જેવા મહર્ષિએ રચેલી છે તેપણુ પ્રકૃતિકારણનાના વાદમાં તે શ્રુતિવિરોધી હોવાથી તે પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું યોગ્ય નથી. તેજ ન્યાયે જોટલા અંશમાં પ્રકૃતિકારણવાદને સ્વીકાર છે તે અંશમાં યોગ્યશ્રુતિ પણ પ્રમાણ્યુત નથી. બ્રહ્મજગતનું કારણ ■ એ સિદ્ધાન્તમાં તર્કવડે ઉભા કરવામાં આવેલા દોષોનો પરિહાર કરતાં સ્વતંત્ર કહે છે કે જેવી રીતે સમુદ્રમાં જલનગાદિ ભેદાભેદવાળાં રહે છે તેમ ભોક્તૃભોજ્ય જગત્તે ભેદ બ્રહ્મકારણમાં સમાયેલા રહી થકે છે, અને કાર્યો માત્ર નામરૂપ ■ અને કારણ દ્રવ્ય વિના તેનું મિત્ર અસ્તિત્વ નથી, એવું જગતનું બ્રહ્મ સાથેનું અનન્યત્વ ઉપનિષદશાસ્ત્ર

સમજાવે છે. પોતાના સિદ્ધાન્ત ઉપરના આક્ષેપોનું સમાધાન કરી સૂત્રકાર બીજા અધ્યાયના બીજા પાદમાં ક્રમશઃ સાંખ્યમત, વૈશેષિકમત, જૈનમત, પાશુપતમત અને ભાગવત મતનું સવિસ્તર ખંડન કરે છે. ત્રીજા પાદમાં આકાશદ્રવ્ય ઉત્પત્તિવાણું છે, તેવીજ રીતે વાયુ પણ ઉત્પત્તિવાણું તત્ત્વ છે, પ્રહ્લ અજ-અનંતત્ત્વ છે, તે પરમેશ્વર એટલે પંચભૂતકારથી જગત્પત્તી ઉત્પત્તિ કરે છે; પંચભૂતોના ઉત્પત્તિના ક્રમથી ઉલ્લેખ લેય ક્રમ છે, અને તે સૃષ્ટિક્રમમાં બુદ્ધિ અને મનની ઉત્પત્તિનો ક્રમ પણ આવે છે. આ સ્થાને ક્રમપ્રાપ્ત શબ્દનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે:—

શારીરાત્મા ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ નથી, પરંતુ તે નિત્ય વસ્તુ છે, એમ શ્રુતિઓ જણાવે છે; તે સ્વાભાવિક જ્ઞાનવાળો છે; તેની મરણ પછી ગતિ આગતિ થાય છે, માટે તે સંસારી દશામાં મુક્તિ પરિમાણવાળો છે, હૃદયમાં રહ્યા છતાં તે સાકાર દેહમાં પ્રજ્ઞાવાળી પેટે ફેલાયેલો રહે છે; પરંતુ આ અણુત્ત્વ શબ્દનું આપાદિક છે, અને અંતઃકરણરૂપે તેનું જ્ઞાત અને અજ્ઞાતરૂપ પ્રકાશ છે. તે જીવાત્મા સ્વયંકર્તૃત્વધર્મવાળો છે, તેથી શાસ્ત્રીય કર્મની જવાબદારીવાળો છે; બુદ્ધિનો પણ તે નિયામક છે, તેમાં સ્વયંકર્તૃત્વ ન હોય તો સમાધિ અને નહિ. જેમ સુતાર સાધનો લે ત્યારે કર્તા અને સાધનો મૂકી દે ત્યારે અકર્તા, તેમ જીવાત્મા પણ પોતાના બુદ્ધિ વિગેરે સાધનોને પ્રેરે ત્યારે કર્તા અને તેવા પ્રેરણુ વિના રહે ત્યારે અકર્તા ગણાય; આ પ્રકારે સ્વમંજાનવાળો અને સ્વમંકર્તા છતાં તે પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્માને અધીન છે. તે પરમાત્માનો ચેતનરૂપ અંશ છે, અને પરમાત્મા અંશી છે. પરંતુ સ્વકર્મરૂપે જેવો જીવ સુખી દુઃખી છે તેવા પરમાત્મા સુખી દુઃખી નથી. દેહ સંબંધરૂપે વિધિ નિયેધને અધીન જીવ છે, પરમાત્મા નથી. અંશ-શિભાવ ઉપરાંત ગિરિભૂત પરમેશ્વર અને પ્રતિબિંબરૂપ જીવ છે—એવું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે ધર્માધર્મોદિ સામગ્રી તે તે મર્જાદિત ઉપાધિવાળા આત્મામાં રહે છે અને તેથી સુખદુઃખનું ગિરિપર્ણુ થવાનો લય નથી.

ચોથાપાદમાં પ્રાણો અથવા ઈન્દ્રિયો અનાદિ નથી, પણ આરંભવાળાં દ્રવ્યો છે; ઈન્દ્રિયો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન મૂળી

- અગીઆર છે, આ ઈન્દ્રિયો અથવા ગૌણ પ્રાણો અપુ એટલે મર્્યાદિન પર્ગિ-
માણુનાના છે મુખ્ય પ્રાણ એ સ્વનત્ર તત્વ છે તે પ્રાણ શ્વનનો દેહ
છે, અને તેને અધીન દેહ તથા ખીછ ઈન્દ્રિયો છે તે પ્રાણની અધ્યાત્મમ્ભા
મર્્યાદિન છે, અને અધિદેવમ્ભા દિરવ્યમર્ભ અથવા સૂત્રાત્મામા ગ્દેરી વિષુ
છે આ પ્રમાણે એકાદશ ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને મુખ્ય પ્રાણની પ્રાણાદ
પાત્ર પ્રકારની ટત્તિ મળી, પ્રત્યેક શ્વ સાથે જોડાયેલા તત્ત્વોનો સમૂહ,
પોતાના પ્રભાવથી પોતાના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થતો નથી, પરંતુ તે તે ઈન્દ્રિયોના
અભિવ્યક્તિ દેવનાના ઉપકારરૂડે પ્રકાશિત થતોનાં તે કર્મો પ્રાણી અથવા
શ્વને કર્માતુમાગ ભોગ સિદ્ધ કરાવે છે જેમ એક ક્ષેત્ર સાથે સ્વામીને અને
ગભનો એમ બે પ્રકારના મનઘ ડોલ છે, અને પાકતું ફલ સ્વામીને મળે છે
અને ગભ તેમા નિર્ગળ્યરૂડે ઉપકાર કરતા જ્યાં ભોક્તાપણાથી વચમા
આવતા નથી તેમ દેવનર્ગના ઉપકાર દેવોના પોતના ભોગ અર્થે નથી
પરંતુ શ્વના ભોગ અર્થે છે અગીઆર ઈન્દ્રિયો મુખ્ય પ્રાણની ટત્તિઓ
નથી પરંતુ જિન તરવો છે, પરંતુ પ્રાણાધીન શ્વન દોવાથી તેઓ પણ પ્રાણ
કરેનાય છે આ પ્રમાણે દેહાદિ કાર્યકરણમ્ભાતમા અગ્રરૂપે પેટેલા પર-
માત્મા શ્વ જતા બાહ્યભૂત સૃષ્ટિના એકને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ અથવા
વ્યાકૃતિ કરનાર અને દેવી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરનાર પરમેશ્વર છે, પરંતુ
શ્વનાત્મા નથી આ પચ્ચભૂતમાથી દેવની ઘટક ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે

ત્રીજો અધ્યાય.

ખીજા અધ્યાયમા જે શ્વનુ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું તથા તેની ઉપા-
ધિઓનું વર્ણન કર્યું તેમા પ્રાણ ઈન્દ્રિયો મન, બુદ્ધિ વગેરે શ્વનાત્મા સાથે
નિત્ય સમઘમા રહે, પરંતુ દેહાન્તર થતી વખતે જૂતસુમ્ભના પરમાણુઓ
જોડાયેલા રહેતા હશે કે કેમ તે સજ્જનો વિચાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે
કે શ્વ દેહાન્તર પ્રાપ્ત કરનાના પ્રયત્ને, ભાવિરહેના બીજરૂપ જૂતસુમ્ભના
પરમાણુપુજ સાથે બદાર વાય છે પચ્ચાન્નિવિધાના પ્રકરણમા આદ્ય
તિનો પાચમો પરિપાત્ર થાય છે, તેને “પુરૂ” કહે છે એવું પ્રતિપાદન

કરવામા આવ્યું છે. તે પ્રકરણમા કહ્યું છે કે મનુષ્યો જે અદ્વાર્ણક કર્મ કરે છે તેથી જે ભૂતસૂક્ષ્મનું દ્રવ્ય ઘડાય છે, તે સ્વલોક નામના અગ્નિમા હોમાઈ સોમનું રૂપ ધારણ કરે છે, તે સોમદ્રવ્ય (સૂક્ષ્મરસ) પર્યંત્ય નામના અગ્નિમાં હોમાઈ ધૃષ્ટિનું રૂપ ધારણ કરે છે, તે ધૃષ્ટિ પુનઃ પૃથ્વી નામના અગ્નિમાં હોમાઈ અન્નનું રૂપ ધારણ કરે છે, તે અન્ન પુરંચ નામના અગ્નિમા હોમાઈ વીર્યનું રૂપ ધારણ કરે છે, અને તે વીર્ય સ્ત્રીરૂપ અગ્નિમા હોમાઈ ગર્ભનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ જીવની દેહધારણની પ્રક્રિયામા દેહના બીજકા જીવ સાથે જોડાએલા રહે છે એમ સમજાય છે. ચદ્રલોકમા લોહાપયોગી કામ કરનારા પુણ્યવાનો મરણ પછી જાય છે, આ ભોગ સિદ્ધ થયા પછી ભોગ-જનક કર્મના ક્ષય પછી સ્વર્ગમા ન ભોગવાય તેવું બાકીનું કર્મ જેને અનુ-શય કહે છે, તે કર્મના ગુણધર્મને અનુસાર જીવાત્મા પુનઃ ભુલોકમા અવતરે છે તે અનુશય સારો હોય તો બ્રાહ્મજ્ઞાદિ યોગિ પ્રાપ્ત થાય છે, ખોટો હોય તો આકાશ, ધ્યાન, વિગેરેની યોગિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ચદ્રલોકમા પુણ્ય કર્મનો ભોગ ભોગવી અનુશય પ્રમાણે ભુલો-કમા અવતરવાનો ક્રમ સર્વ પ્રાણીઓને લાગુ નથી જેઓ પાપ કર્મ કરનારા છે તેઓની ઉર્ધ્વ લોકમા ગતિ થતીજ નથી પરંતુ ચમરાજના આંકુ-શના નરકમા તેને યાતના પ્રાપ્ત થાય છે, તે પાપ કર્મના કુખરૂપ ફલની વેદના ભોગવી શકાય તેમ શરીરમા તે પીડાય છે વળી સ્વર્ગોદિ લોકમા જવાનો પાપીઓને અધિકાર નથી તેઓ જે મોટા પાપના કરનાર નથી હોતા તો મરણ પછી નરકમા ન જતા તરત ક્ષુદ્ર જીવરૂપે આ લોકમાં જ-ગે છે આવા ક્ષુદ્ર જાતુઓથી જગત્ બરેકુ રહે છે આવી ત્રીજી ગતિ પ્રાણી-ઓની હોય છે, અને તેમા પચાગ્નિવિદ્યાનો પગિણામક્રમ હોતો નથી. ધણી પ્રાણીઓ અયોનિજ લાવે ઉદ્ભવિર્જી કમથીજ જ-મે છે, અને આવી અયોનિજ ઉત્પત્તિ સીતાદૌષ્ટીના સર્ગમા સ્મૃતિઓમા વર્ણના-એવી પણ છે સ્વર્ગ લોકમા જોઈએ ચદ્રલોકમા જનારા પુણ્યવાનો જે કમથી ચડે છે તે-ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયન, પિતૃનોક, સંવત્સર, આકાશ, ચદ્રમા-આ પ્રકારનો છે ઉતરનાનો ક્રમ ચદ્રમાથી આકાશમા, આકા-

- સંભાળી વાણમાં, વાણમાંથી ધૂમ જેવા વરાળરૂપમાં, ધૂમમાંથી મેઘમાં, મેઘ-
માંથી ઘટ્ટિના રૂપમાં, ઘટ્ટિના રૂપમાંથી પૃથ્વીમાં, ત્યાંથી ધાન્યના રૂપમાં,
ત્યાંથી અન્ન ખાનારના શરીરમાં, ત્યાંથી વીર્યના રૂપમાં અને છેવટે માતૃના
શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. બ્યારે સ્વર્ગલોકમાં જઈ આવનારને પણ આવે
અશુદ્ધ માર્ગ છે તો શાસ્ત્રીય કર્મમાં કેણુ પ્રેરાય ? તેના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર
કહે છે કે આ કર્મમાં વનસ્પતિ આદિ શરીરમાં અનુસયી શુભ, માત્ર સંસર્ગ-
વાળાજ રહે છે, તેમને ભોગ માત્રના હોતી નથી, તેઓ વનસ્પતિના શુભ્ધ
શુભથી જુદા હોય છે.

જે યોનિના સંબંધમાં અનુસયી આવે તે યોનિના આકારવાળો જન્મે
છે. કેવળ પુણ્યકર્મ કરી સ્વર્ગલોકમાં જનારની ઉપર પ્રભાણે ગતિ આગતિ
અને પાપીઓની માતૃના, તથા જુદા શુભના જન્મમરણની પરંપરામાં
મણ્ડાલું—આ બંને રિયતિશ્લક્ષિયારકને વૈરાગ્યની જગત થાયછે. ઉપર ધૂમ વિગેરે
શબ્દો કહ્યા તે તે ભૌતિક અર્થના વાચક નથી, પરંતુ તે તે વસ્તુના અધ્યક્ષ
દેવતાના વાચક છે.

અદ્રલોકના અધ્યક્ષ “ મેઘરાજ ” કહેવાય છે અને ઇષ્ટકર્મ—કરનારા
તે અધ્યક્ષના સમાન આકારવાળું અમૃતમય અથવા રસમય શરીર પ્રાપ્ત
કરી તે લોકમાં નિવાસ કરે છે.

બીજા પાદમાં એકજ દેહમાં અનુભવાતી નામત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવ-
સ્થાનું વર્ણન કરી સ્વપ્નમુદિત માયા માત્ર છે, કારણ કે તેમાં દેશકાલ
વિગેરેના નિયમો જળનાપેલા નથી. માત્ર શુભની તે સુદૃઢ ભોગની શ્રમિકા
છે, પ્રસંગે તે બાવિ શુભાગુણની સૂચક પણ હોય છે. શુભની આ સ્વતંત્ર
સંકલ્પજન્ય સંધિ નથી, કારણ કે પરમેશ્વરના ધ્યાનવડેજ, તેની સંકલ્પશક્તિ
દંકાએલી હોય છે તે ઉઘો છે સામાન્ય નિયમથી તો તે કર્મવડે હણાએલી હોય
છે, અને શુભના બંધમોક્ષ પરમેશ્વરના શામનને અધીન છે. દેહસંબંધ દોષથી
પણ સંકલ્પશક્તિ શુભની દબાએલી હોય છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પ્રથમ નાડીઓના
વ્યૂહમાં, તેમાંથી પુરીતત્ત્વા એટલે હૃદયના વેશનમાં, ત્યાંથી હૃદયાકારમાં
અને ત્યાં પરમાત્મા સાથે શુભાત્મા તન્મય થઈ લીન થાય છે. આ સ્થાન-

માંથી સ્થૂલકર્મના ભોગના સંસ્કાર જન્મનાં પ્રબોધ થાય છે, અને જે વિદ્યાકર્મની વાસનાથી લીન થએલો તે વાસના સહિત જાગે છે, અને સ્થૂલવ્યવહારનું અનુસંધાન સૂત્ર હાથમાં લે છે. મૂર્છા તે અર્ધશુષ્કિ જેવી અવસ્થા છે.

સુષુપ્તિ સ્થાનમાં જેની સાથે દૈનંદિન સ્પર્શ થાય છે તેવા આપણા અક્ષસ્વરૂપને જન્મત કાળમાં આપણે પૃથિવી આદિ અનેકાકાર જોઈએ છીએ, તોપણ તે સાકાર અને નિરાકાર એવા ભાવે પરબ્રહ્મને આપણે જાણવાના નથી, પરંતુ નિષ્પ્રપંચ અથવા નિરાકાર ભાવે તેમને ઓળખવાના છે કેમકે સર્વ ઉપનિષદ વાક્યો નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરવા પ્રબોધે છે. જીવ બ્રહ્મથી જુદો જણાય છે, તેથી બ્રહ્મ જોગ્ય બોલતું બેદવાળો ઉપાસ્ય છે એમ સમજવાનું નથી, કારણ કે પરમાત્મામાં સર્વનો એકીભાવ થાય છે તેવાં વચન છે, અને કેટલીક શાખામાં ભેદ દર્શનની નિંદા છે, તથા શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સમ્પ્રપંચ બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમાં નથી, પરંતુ નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમાં છે. તે પરબ્રહ્મ અસ્પૃશ્ય, અનામ્ય, અદૃશ્ય, અદીર્ઘ, અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અધ્યય વિગેરે શબ્દોવડે સર્વ આકાર અને ગુણરહિત પરમતત્ત્વ છે, એનું સુખ્ય ભાવે વર્ણન છે. આ નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મ કેવળ સદૃશ્યે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે પ્રકાશમય અથવા ચિન્મય છે. શાસ્ત્રમાં તેના ચેતન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે, અને જલચંદ્રના દૃષ્ટાંત વડે તેનો બોધક સ્વભાવ વારંવાર ધ્યાન ઉપર લાવવામાં આવે છે. જેમ એકે સવિતા પોતે નિર્વિકાર રહી અનેક જલની ઉપાધિમાં અનેકાકાર બાસે છે, તેમ એક પરમાત્મા અનેક ઉપાધિમાં અનેકાકાર બાસે છે. આ દૃષ્ટાંતમાં સર્વાંશ સામ્ય લક્ષમાં રાખવાનું નથી. પ્રત્યક્ષ સૂર્ય અને જળ લિલ્લ દેશમાં છે તેથી સૂર્યનું પ્રતિબિંબ લિલ્લ લિલ્લ જલમાં લિલ્લ લિલ્લ દેખાય છે, પરંતુ પરમાત્મા અને જીવને સંબંધ તેવો નથી, માટે દૃષ્ટાંત યોગ્ય નથી એમ વાધો ઉઠે તેના સમાધાનમાં કહે છે કે જલની વૃદ્ધિ અને હાનિવડે પ્રતિબિંબો તેવાં બાસે છે, અને જિજ્ઞાસા વિકાર થતો નથી, એજ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. ખરી રીતે તો જીવો પરમાત્માના અંતર્ગત હોવાથી પરમાત્માનો અભેદભાવે લાભ થઈ શકે છે,

અહના મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપોનું વર્ણન કરી ઉપનિષદ મૂર્ત-અમૂર્ત ૩૫ ની અર્થ નથી પરંતુ નેતિ નેતિ કહી ચરીયાતી પર વસ્તુ રહે છે એવું વર્ણવે છે. મૂર્ત-અમૂર્ત ૩૫થી ૫૨૩૫ અન્યકા દોવાથી ઈન્દ્રિય મનથી સમ-જાતું નથી. તેની સાથે તદ્દન અનુભવમાં ન આવે તેવું પણ તે ૫૬ નથી. બાકી સુક્ત ધ્યાન કામે તે પ્રકાશિત થાય છે, એવી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ શાસ્ત્રી પૂરે છે. જેમ પ્રકાશ, ઉપાધિના ખસી જવાથી, પ્રકાશક ગિજમાં એટીભાવને પામે છે, તેમ શ્વાત્મા પણ પરમાત્મા સાથે એટી ભાવને પામે છે; આવો પ્રકાશ અથવા અભિન્નકિત ધ્યાનયોગના અભ્યાસથી થાય છે. આ કારણથી અનંત પરબ્રહ્મ સાથે એકભાવ પામવો તે શ્વનું લક્ષ્ય છે, શાસ્ત્ર પણ અહીંને જાણનાર બ્રહ્મ થાય છે એમ કહી આજ તાત્પર્યને પ્રતિપાદન કરે છે. શાસ્ત્રમાં બેદાબેદવાળાં વાંચેા આવે છે તેથી શુદ્ધતા વગેલા સાપ જેવી શ્વની, અને સીધા સાપ જેવી બ્રહ્મની, રિશ્તિ સમજી શકાય છે. તત્વનો ફેર નથી, સંસારી અને અસંસારી દ્ધાનો ફેર છે; અથવા પ્રકાશનું ગિજ અને પ્રકાશનો જેવો સંજોગ છે તેવો પરબ્રહ્મ અને શ્વનો છે. એક પરમાત્મા વિના અન્ય ખીજે કોઈ દેખનારો નથી—એવાં શ્રુતિવાંચેા બેદનો નિગેધ કરે છે. આ પરબ્રહ્મ સેતુરૂપ છે, પોડસકલાવાળા પુરૂષ છે.—ઈલાહિ વાંચેાથી પરબ્રહ્મથી પર કોઈ વસ્તુ છે એમ સમજવું નહિ. આ ઉપમાએા પરમાત્મા જગતનું ધારણ કરે છે અથવા નિયમન કરે છે તેટલા સાદ તથા તેનું ધ્યાન કરવામા સુગમતા આવે તેટલા સાદ આપવામાં આવે છે, પરમાત્મામાં સર્વ જગત્ લીન થાય છે, અને તેનાથી ભિન્ન વસ્તુનો શ્રુતિ નિગેધ કરે છે, તેથી તેનાથી ચરીઆતી અથવા ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી. આ પરમાત્મા વડે શ્વોનાં કર્મફળની વ્યવસ્થા થાય છે જૈમિનિ આચાર્ય ધર્મવડે એટલે અદૃષ્ટ વડે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે એવું માને છે. પરંતુ બાહ્યપણ પરમેશ્વરનેજ કર્મફળના નિયામક માને છે.

ત્રીજા પાઠમા ઉપર વર્ણવેલા પરમાત્માની ઉપાસનાપદ્ધતિ કેવી હોય તેનું અને તેના ભિન્ન પ્રકારોનું વર્ણન છે. કેટલાંક વાંચેામા પરમેશ્વરની પ્રતીકમાં ઉપાસના કરવાનું વિધાન છે, અને કેટલાકમાં તે તે વસ્તુમાં પરમાત્મા

હું હું એ પ્રકારના અહંતાના આવેશવાળી ઉપાસના હોય છે. ત્યાં બિન્નબિન્ન ઉપનિષદમાં વિદ્યાનું એક જ જણાવતું હોય તો સર્વ શાખાના તે તે વિદ્યાના ગુણોને એકત્ર કરી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવું.

ચોથા પાઠમાં પરબ્રહ્મની ઉપાસનાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ યુસ્વાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. પરમાત્માનું યાન કર્મના અંગબૂત છે કે સ્વતાંત્ર ફલપ્રદ છે તે બાબત જૈમિનિ કર્મશેષજ્ઞાન માને છે. બાદરાયણનો સ્વતાંત્ર મત એવો છે કે પોતાના પ્રકરણમાં સમાપ્ત થતું બ્રહ્મજ્ઞાન અન્ય પ્રકરણમાં આવેલા કર્મનું અંગબૂત બને નહિ. ઉર્ધ્વરેતાએનો એટલે સંન્યાસીનો આશ્રમ છે, ત્યાં કર્મનો સંબંધ સંભવતો નથી, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન ફલસિદ્ધિમાં કર્મની આવશ્યકતા રાખતું નથી. જૈમિનિ ત્રણ આશ્રમોનો સ્વીકાર કરે છે. બાદરાયણ ચોથા સંન્યાસ આશ્રમનો સ્વીકાર કરે છે. માત્ર વેદવાએના બાવ ઉપરથી તે આશ્રમ તારવી કાઢવામાં આવે છે તેમ નથી, પરંતુ ઉપનિષદોમાં તે આશ્રમનું સાક્ષાત્ વિધાન પણ છે.

મુદ્ધસ્થેને યજ્ઞદિ કર્મની વિદ્યોત્પત્તિમાં અગત્ય રહે છે, તો પણ શમ-દ્વમાદિ સાધનો આવશ્યક અંતરંગ સાધનો છે. પ્રાણ, જ્વાના અસંગે બ્રહ્મ-વિદ્યને સર્વનું અન્ન ખાવાની છૂટ છે. યજ્ઞકર્મ ઉપરાત આશ્રમકર્મ પણ વિદ્યાનાં ઉપકારક છે. વિદ્યાસ્નાતક (બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કરી મુદ્ધસ્થ થવાની યાત્રા બેનારા) અને વિદ્યુરે જે કે અનાશ્રમી છે, તેપણ તેમને વિદ્યાનો અધિકાર છે, તેમને વિદ્યાપ્રાપ્તિમાં આશ્રમકર્મ નહિ તોપણ અહિંસા, સત્ય, જપ, ઉપવાસ, દેવતાઓનું આરાધન વગેરે ઉપાયો વડે વિદ્યાપ્રાપ્તિનો અધિકાર મળે છે; તેમ છતાં આશ્રમકર્મ વિદ્યામાં ધણો વહેસો ઉપકાર કરે છે.

મંન્યાસાશ્રમથી પતિત થાય તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપી સકાય છે, પરંતુ આરકપતિત સાથે શિષ્ટજનોએ પ્રાયશ્ચિત્ત યજ્ઞ પણ વ્યવહાર કરવો નહિ. પ્રાયશ્ચિત્ત યજ્ઞ તે પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરી કન્યાણુ સાધી શકે છે, પણ શિષ્ટસમાજમાંથી તેને દૂર કરવો.

કેટલીક યજ્ઞકર્મને લગતી ઉપાસનાઓ અતિથો કરે તોપણ તે યજ્ઞમાનને અર્પણક્રિયાથી ફળે છે, કારણ કે તેમાં યજ્ઞકર્મની ઉપાસનાનું

- દાન વડે સ્વતંત્ર બન્યાય છે.

અહાવિદ્યાની પ્રાપ્તિમા પાંચિય નામે રાગદ્વેષ વિનાનું આનવત્ત્વ મન રાખતું, અને પછી નિદિધ્યામા અથવા મૌન સેવતું જ્ઞાનપરિપાકમા મૌનની એટલે યોગાબ્ધાસની ધણી જરૂર છે અહાવિદ્યાનું ફન આ જન્મમા મળી ગયું છે, પરંતુ દેગકાવ નિમિત્તાદિના પ્રતિગધોને આ તેના ફલનો પ્રમવ ન થાય, તો અન્ય જન્મમા અથવા જોકાન્નગમા ફલપ્રાપ્ત થાય છે તોપણ અહાભાવને પ્રાપ્ત થએલા પુરુષને મોક્ષના સ્વરૂપસુખ સંગરમા અધિયાત્મ ઉત્તરતા પછી દોતું નથી કર્મનું ફલ સાતિનય રોય છે, ત્યારે અહાવિદ્યાનું ફળ નિરતિત્ત્વ દોય છે

ચોથો અધ્યાય.

ઉપાસનારૂપ અહાવિદ્યા મગ્ધુ પર્વન્ત સેવાની ન્નેઈએ. પરમાત્માને પોતાના આત્મભાવે ચિંતનના ન્નેઈએ. અને અહ અહ ઉપાસના કહે આમુક પદાર્થમા અહ ભાવ બાધી તેના મુલ્ય ધર્મનું ચિંતન કરવું તે પ્રતીકોપામના કહેવાય તેમા અહભાવ પકડવો, આત્મભાવ નહિ પ્રતીકોપાસનામા પ્રતીકમા અહદિષ્ટિમા કરવી, કારણ નિરુદ્ધભાવમાથી ઉત્કુષ્ઠભાવમા જવામા ઉપાસનાનું રહસ્ય છે યગકર્મના અંગેમા આદિત્યાદિ દિષ્ટિ બાધવામા તે તે દેવતાની ભાવના કરી, અહાભાવના નહિ ઉપામના આસન બાધી કરી, કારણ કે તે વ્યવસ્થાપૂર્વક ખ્યાનકર્મ છે તેમા અમનભાવ રાખવો દેશ સંમંથમા બ્યા મનની એકાગ્રતા થાય તે દેશ પસંદ કરવો મરણની ક્ષણ પર્વન્ત અહોપાસના ચાલુ રાખવી, કામ્ય કે પ્રાણીનું બંધારણ તેના સંકલ્પ ઉપર છે, અને તેથી અહાભાવ મગ્ધુ સર્વદા ટકાવવો ન્નેઈએ અહાગાનનો ઉદય થયા પછી ભૂત પાપનો નાશ થાય છે, અને ભાવિમા ફલનાર પાપનો ઉદય થતો નથી પુણ્યકર્મનું પણ તેમજ થાય છે એટલે તેમા ભૂત પુણ્યકર્મો અને ભાવિમા ફલનારા પુણ્ય કર્મો નવા જન્મનો આરંભ કરી શકતા નથી આ પાપ પુણ્યનો રાતનવડે જે નાશ દર્શાવે તે જે કર્મો આરંભ ફલવાળા થમા નથી તેને લગતો છે જે કર્મો ફલ આપવાના

ક્રમમાં છે તેનો બાધ જ્ઞાનવડે થતો નથી, પણ ભોગવડેજ થાય છે. અગ્નિ-
હોત્રાદિ નિત્યકર્મ સ્વીકાર્યા હોય તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ પછી પણ ચાલુ રાખવાં,
કારણ કે જ્ઞાનનું કાર્ય જે મોક્ષ તેમાં કોઈનો ઉપકાર છે. પાપ પુણ્યનો
વિનાશ કલો તેવી રીતે કેટલાંક ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યાનાં પાપપુણ્ય તેના
દેવી અને મિત્રોને વારંસામાં મળે છે પરંતુ તેના ભાવ એવો સમજવો કે જે
અનારબ્ધકલ પાપપુણ્ય નિત્યકર્મ ઉપરાંતનાં હોય તે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉપાધિના
વિલયકાલે સમગ્રતીય ગુણધર્મ વડે સત્ત્વમિત્રમાં સંબદ્ધ થઈ તેમને હાનિ
અથવા લાભ કરે છે. આ સંબંધમાં જૈમિનિ અને બાદરાયણ એકમત છે.

જીવોની જે પ્રકારની ગતિ છે. એક ચદ્રલોકમાં અથવા સ્વર્ગલોકમાં
જઈ ભોગના અવધિએ પાછા દરવાની, અને બીજા બ્રહ્મલોકમાં અથવા સત્ય
લોકમાં જઈ તેના અખંદ સાથે સાયુજ્ય પામી કર્પના અવધિએ પરબ્ર-
હ્મમાં લીન થવાની. પ્રથમ પ્રકારની ગતિનું વર્ણન ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ
પાદના સારમાં આવી ગયું છે. બ્રહ્મના ઉપાસકની બીજા પ્રકારની દેવધાનની
ગતિનું વર્ણન ચોથા અધ્યાયના બીજા પાદમાં છે. ત્યાં અવિદ્યાનું અને વિદ્યાનું
સામાન્ય જન અને બ્રહ્મનો ઉપાસક-મરણ સમયે અમુક મર્યાદા સુધી સમાન
રીતે વૃત્તિલયમાં પડતો જાય છે. પ્રથમ મરનાર પ્રાણીની વાગાદિ ઇન્દ્રિયો
મનમાં લીન થાય છે; મન પ્રાણમાં લીન થાય છે, પ્રાણ પચ્ચક્ષત્રની
માત્રા સાહત દેહના અખંદ જીવમાં લીન થાય છે. આ પ્રમાણે
સ્થૂલશરીરમાંથી સર્વ સૂક્ષ્મશરીરનાં અવયવો એકીભાવને પામી જીવ
મૂર્છિત દશામાં જણે આવ્યો હોય તેમ ઉત્ક્રમણ દશાને યોગ્ય બની
જાય છે. આ સૂક્ષ્મ શરીરનો સંબંધ મોક્ષદશા સુધી કાયમ રહે છે.
તે દેહના સદ્ભાવથી આ સ્થૂલ શરીરમાં ગરમી લાગે છે. બ્રહ્મવિદ્યાના
પ્રાણ ઉર્ધ્વગતિને પામતા નથી, પણ અહીંજ લીન થાય છે-એનો
અર્થ બીજા શાખાની સ્મૃતિનો વિચાર કરનાં જણાય છે કે, જ્યારે અન્ય
જીવ સ્થૂલ શરીરમાંથી પ્રાણસહિત છૂટો પડી ગતિ કરે છે, ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યાનો
જીવ માત્ર શરીરથી છૂટો પડી તેના પ્રાણ નવા દેહના આરંભક બનતા નથી;
પરંતુ શરીરથી પૃથક્ પડ્યા પછી બ્રહ્મલોકમાં જીવની સ્થિતિ કરાવી આગળી

જન્ય છે સારાશ નારીરત્નમાથી પ્રાણો ખસી જન્ય છે એવો બાવ નથી. બ્રહ્મવિદના પ્રાણો એટલે સમગ્ર સુશ્મશરીઃ ઉત્ક્રાન્તિ થયા પછી પરમ-જ્ઞાના લીન થાય છે

ગગણ સમયે ઉપર બનાવેલા ક્રમથી એક પિંડકાર થયેલા મૂળમ તરીકેની પુરીઓ સાથે વિદ્વાન તથા અવિદ્વાનનો શ્રવ હૃદયપુત્રીકમા આવી જન્ય છે તે સ્થાન અમલોપતિનાં યાચ છે મૂલાનાથી બ્રહ્મરત્ન પર્વન્ત સ્થૂન દેહમા ગ્દેની શુભ સુદુઘ્નના નામની નાડીનું દાઢ બ્રહ્મવિદને હૃદયની અંદર રહેલા પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી ઉઠે છે, અને તે નાડીકાથી મૂર્ધામા પ્રવેશ પામી બ્રહ્મગ્રંથ દ્વારથી સૂર્યના સુદુઘ્નરમિથી આકર્ષાઈ સ્થૂન દેહથી પ્રાણસમૃદ્ધ છૂટા પડે છે જ્યારે બીજી પ્રાણીઓ બીજી સો નાડી પૈની ગમે તે નાડીનું દાઢ પોતાના શુણ્ઠકર્માનુસાર પકડી દેહને છોડે છે બ્રહ્મવિદ સૂર્યરશ્મિથી આકર્ષાઈ દેવયાનમાર્ગ પકડે છે, અને અવિદ્વાન પૈની જેઓ મહાપાપી હોય છે તે નરકમા જન્ય છે, અને સામાન્ય શ્રવો તરત નવા દેહમા કુદ્રજતુ જેવા જનતરે છે, અને જેઓ પુણ્યકર્મ કરનારા હોય છે તેઓ દાક્ષિણ્યન અથવા પિતૃયાનનો માર્ગ પકડી ચન્દ્રલોક અથવા સ્વર્ગ લોકમા જન્ય છે બ્રહ્મના ઉપાસકને બાહ્ય દિવસ અથવા રાત્રિ અથવા ઉત્તરાયણ અથવા દક્ષિણાયનના મરણનો અવરોધ નથી, કેમકે તેમનો નાડી સંબંધ રાત્રિ દિવસ સૂર્ય સાથે ચાલુ હોય છે

દેવયાનથી ગતિ કરનાર શ્રવનો ગતિનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે સ્થૂન-દેહમાથી બ્રહ્મગ્રંથથી છૂટા પડ્યા પછી સૂર્યરશ્મિવડે તે, તે તે લોકના આતિ વાદિક અધ્યક્ષની મર્યાદામા જન્ય છે તેની પરપરા-(૧) અર્ચિ, (૨) અદ (દિવસની અભિમાની દેવતા) (૩) શુક્ર-પદ્મની અભિમાની દેવતા, (૪) ઉત્તરાયણ માસોની અભિમાની દેવતા, (૫) સવત્સરની અભિમાની દેવતા, (૬) દેવલોક જેમા વાયુ લોકનો અન્તર્ભાવ થાય છે, (૭) આદિત્યમંડલ (૮) ચંદ્રમંડલ (૯) વિદ્યુ-મંડલ, (૧૦) વરુણમંડલ, (૧૧) ઇન્દ્ર, (૧૨) પ્રજાપતિ એ પ્રમાણે બાર પર્વની યાચ છે વિદ્યુ-મંડલ સુધી મનુષ્યાકાર આતિવાદિક દેવનું રૂપ હોય છે, તેનાથી ઉપર અમાનુષ પુરુષ આતિવાદિક પદ લે છે આ

પ્રભાણે પ્રજાપતિના લોકમાં આવી કાર્યબ્રહ્મ અથવા અપર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, કે કારણબ્રહ્મ અથવા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે—તે બાબત જૈમિનિનું મત એવું છે કે તે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, કારણકે તેનો મોક્ષને લગતો સંકટપૂરણબ્રહ્મને લગતો હોય છે. બાદરિ આચાર્યનું મત એવું છે કે બ્રહ્મશબ્દ સ્વાભાવથી પરબ્રહ્મનો વાચક છે, તેમણે હિરણ્યગર્ભ અથવા બ્રહ્મા જે કાર્યબ્રહ્મ છે તેનો પણ સામીપ્ય સંબંધથી વાચક થાય છે. ઉપાસકનો આત્મા પ્રથમ કાર્યબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, અને કંઈપના અવધિએ તે કાર્યબ્રહ્મ સાથે કારણબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. સૂત્રકાર બાદરાયણનું કહેવું એવું છે કે બ્રહ્મની ઉપાસના પ્રતીકવડે અને અહંબ્રહ્મવડે થાય છે, તેથી જ એ પ્રતીકની ભાવના વિના હું કાર્યબ્રહ્મ હું એ ભાવના કરનારા કાર્યબ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ બ્રહ્મ હું હું—એ ભાવનાવાળા કારણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. મૂર્તિ અથવા પ્રતીકમાં બ્રહ્મભાવ બાંધનારા કરતાં અપ્રતીકમાં આશ્વળન કરનારા એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આત્મબુદ્ધિ બાંધનારાને વિશેષ ફલ મળે છે. તેથી બંને પ્રકારનાં શ્રુતિવાક્યોનો મેવાદ થઈ શકે છે.

પ્રજાપતિના સત્ત્વ લોકમાં બ્રહ્મપ્રાપ્ત કરનાર જીવાત્માને મોક્ષ અવસ્થા ઉપડે છે. તે મોક્ષ અવસ્થામાં તે મિશ્રરૂપમાંથી સ્વરૂપમાં આવે છે. આ તેનું સ્વકીય એટલે પોતાનું રૂપ—એટલે શું? શું તે પરમાત્મા સાથે અવિભક્ત થાય છે, કે કાંઈ અંશમાં વિભક્ત રહે છે? સૂત્રકાર કહે છે કે તેના અવિભાગ બ્રહ્મ સાથે થાય છે, એટલે તાદાત્મ્ય થાય છે. પરંતુ પરમેશ્વર સાથેના તાદાત્મ્યમાં પણ વિચારભેદ રહે છે. જૈમિનિ કહે છે કે તે સત્ત્વસંકેપત્વાદિ બ્રહ્માના ધર્મવાળો સાબિમાન રહે છે, આહુલોમિ કહે તે કે તે ચિન્માત્ર રહે છે, અને ઐશ્વર્યોદિ વિશેષો તેનામાં પ્રકટ થતાં નથી, બાદરાયણ કહે છે કે ચિન્માત્રભાવ સાથે ઐશ્વર્યોદિભાવનો વિરોધ આવતો નથી, એટલે તે સુક્ત પુરુષ નિર્વિશેષ તથા સર્વિશેષ જાતવાળો રહી શકે છે. તે સુક્ત-શ્રુતિકામાં તેના જે જે સંકેપો ઉલ્લેખ થાય છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આથી તે સર્વાધિપતિ બને છે, અને સ્વતંત્ર થાય છે.

આ પ્રકારે ચિન્માત્રભાવ સાથેના સત્ત્વસંકેપત્વાદિ ઐશ્વર્યવાળો સુક્ત પુરુષ શરીર તથા ઇન્દ્રિયવાળો હોય છે કે તે વિનાનો તે બાબત બાદરિ

આચાર્યનું મન એવું છે કે તેને શરીર ઈન્દ્રિયોની જરૂર નથી, માત્ર મન-
રૂપ ઉપાધિ જામ થાય છે, જૈનિનિ આચાર્ય કહે છે કે તે એક બે ત્રણ
એના રૂપ ધારણ કરે છે-એ શ્રુતિના નિર્વાહ સાર મુક્ત પુરોને શરીર,
ઈન્દ્રિયો તથા મન-ત્રણે હોય છે; બાહ્યવશ્ય કરે છે કે તે સ્વતંત્ર હોવાથી
દેહાદિ ઉપાધિ રાખતી કે ન રાખતી તે બાબત તેનીજ ઈચ્છા નિયામક હોય છે.

મુક્તપુરુષને શરીર ઈન્દ્રિય વિના માત્ર મનવડે ભોગ સિદ્ધ થાય છે કે
દેહાદિકારા થાય છે-તેના મંદંધમા જગત્તેવા સ્થૂલ સ્થિત ભોગ ભોગ-
પવાના હોય ત્યારે સ્થૂલદેહ મંદંધમથી પ્રકટ કરે છે, નહિતો કેવળ મનોમય
ભોગ ભોગની શકે છે જો સ્થિત ભોગની સિદ્ધિને અર્થે મંદંધમવડે શરી-
રનાં તે નિર્માણ કરે છે, તો તે નિર્માણ શરીરોમા તે પ્રદીપના પ્રકાશની ઘેડે
પેસી શકે છે, અને તેમા બિભિન્ન મન ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ મુક્તપુરુ-
ષનું પોતાનું મન સ્વધારણે વિવિધ રહે છે, અને નિર્માણશરીરના મન
તેને બંધીન વર્તે છે આ પ્રમાણે મુક્તપુરુષ એક સમયે અનેક શરીરોમા
અવિષ્ટ થઈ અનેક પ્રકારના ભોગ સિદ્ધ કરી શકે છે.

માનુષી બદ્ધ અવસ્થામા શુશ્રુષિમા અને મગ્ધુમા જડ અજ્ઞાન જેવી
શ્રિતિ હોય છે તેની સ્થિતિ મુક્ત હયામા નથી તેમા લલ્લાકર્મના પ્રમા
વથી સ્ફુટ રાત્ત હોય છે તોપણ મુક્ત પુરુષનું સત્યમંકપત્વાદિ ઐશ્વર્ય
જગદ્ વ્યાપાગ વિનાનું હોય છે જગદ્ વ્યવસ્થાને તો મુખ્ય પરમેશ્વરનું
ચેતનજ કરે છે શ્રુતિમા તે તેલોકની વ્યવસ્થા દેવો કરે છે-એ વર્ણનમા મુખ્ય
પરમેશ્વરથી અપાયેલા આધિકારિક દેવોની સ્થિતિ સમજતી. આથી જગદ્
વ્યવસ્થાનું ઐશ્વર્ય ઈશ્વરથી અપાયેલું હોય છે, મુક્તોનું સ્વતંત્ર પ્રાપ્ત નથી
પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય વિકારને વશ વર્તનાઈ નહિ, અને નિત્ય સિદ્ધ હોય છે,
મુક્તોનું સંકલ્પવડે પ્રકટ થનાઈ અને તેથી ઉત્પત્તિ અને લય પામનાર
ઐશ્વર્ય હોય છે અનાદિસિદ્ધ પરમેશ્વર સાથે મુક્તોનું ઐશ્વર્ય ભોગમા સમાન
હોય છે પરંતુ બલ્લલોકમા વાસ કરી રહેલા મુક્તો કાર્યબલને પ્રાપ્ત
કરી રહ્યા હોય અથવા કારણબલમા તન્મય થયેલા હોય તેઓની આ માન-
વચકમા પુનરાવૃત્તિ થતી નથી

(૯) સુતકારના અભિપ્રાય.

અહમ્મત્રોના ઉપરના સારસંગ્રહમાંથી સુતકારના પોતાના સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે આપણે તારવી શકીએ:—

(૧) જગત્ કારણબ્રહ્મ—આ દ્રવ્ય જગત્તું મૂળકારણ સર્વશક્તિયી મૂળ સર્વજ્ઞ તત્ત્વ છે, અને તેનું નામ બ્રહ્મ આપવામાં આવે છે. તે બ્રહ્મ જગત્તું કેવલ નિમિત્ત કારણ નથી, પરંતુ ઉપાદાન અથવા સમવાયી કારણ પણ પોતેજ છે.

(૨) જગત્ બ્રહ્મકાર્ય છે—જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, પરંતુ તે કારણ દ્રવ્યની અંદર હાસે છે. બ્રહ્મની બહાર તેનું અસ્તિત્વ નથી.

(૩) વિશ્વમય છતાં વિશ્વથી ઉત્તીર્ણ બ્રહ્મ પણ છે—બ્રહ્મ જગદા-કાર થયા છતાં તે નિર્વિકાર શેષ રહેલું છે, જે મુમુક્ષુઓનું પ્રાપ્ત્ય પદ છે.

(૪) કાર્ય બ્રહ્મ અને કારણબ્રહ્મ—કાર્યરૂપ જગત્ના ઉપર અધ્ય-ક્ષપણું કરનાર જે બ્રહ્મ તેનું નામ કાર્યબ્રહ્મ, જે આ જગત્ના એક વિલા-ગમાં એટલે સત્ય અથવા બ્રહ્મલોકમાં વાસ કરી રહે છે, તે પ્રત્યક્ પર્યન્ત વિદ્યમાન રહે છે, અને મુક્ત પુરુષો તેની સાથે સાયુજ્ય પામી અશ્વર્યાદિ ભોગવે છે. કારણબ્રહ્મ જેને પરબ્રહ્મ કહે છે તે નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વર છે.

(૫) જીવાત્મા અને પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા વચ્ચેનો સંબંધ અને ગતિ—જેવી રીતે જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય છે તેવું કાર્ય જીવ નથી. જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે કાર્યકારણ મંબંધ નથી પરંતુ કાતો અંશાશી સંબંધ છે અથવા પ્રતિબિમ્બ અને બિમ્બ જેવો સંબંધ છે. અંશરૂપે અથવા પ્રતિબિમ્બરૂપે પૃથક્ પડ્યા પછી જીવના સ્વાભાવિક સત્ય સંકલ્પતાદિ ધર્મે દંકાયેલા રહે છે; તે કર્મને પરવશ થાય છે; દેહધારી એટલે શારીરભા બને છે. પરંતુ તે સંસારી શારીરદશામાં પણ તેના અંદર મૂલ પરમાત્મા અંતર્યામી તરીકે પ્રેરક હોય છે. જીવના સર્વ વ્યાપાર જોકે જીવકૃત છે તો પણ તેનું પ્રેરકબળ અંતર્યામીમાં છે. યાવજીવ કરેલા સરોધિન અથવા ભક્તિ-વાળી ઉપાસનાના પ્રભાવથી ઉપાસકનો જીવ હૃદયસ્થ પરમાત્માના પ્રકાશથી સુપ્રભાનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરી સુર્યરશ્મિદ્વારથી બ્રહ્મલોકમાં આકર્ષાઈ જાય

છે, આ તે જગદ્-વાપાર વિનાનું પરમેશ્વરનું એશ્વર્ય એટલી વાચ કરે છે તે પુનઃગૃહિતિ પામના નથી અવિદ્યાનું અથવા બદ્ધ હવ શાસ્ત્રીય ધર્મકર્મ સગારો દોષ છે તો મનુષ્ય પાત્રીને ચક્રલોકમાં જઈ પુણ્યનો લોભ લોભની પુન અપુણ્યને અનુસાર નિમાગ્નિમાં પાછો આવે છે, અને સારી નાદારી યોનિમાં જન્મે ॥ પાપપ્રધાન તો આશ્ચર્ય દોષ તો તે ચક્રલોકમાં ન જતા નારાટ્રી યોનિઓમાં જન્મે છે, અથવા આલોકમાં દુઃખ જીવનમાં જન્મ મળી પામ્યાનું કરે છે આ પ્રમાણે હવેની દેવતાનું પિતૃવાન અને નારાટ્રી-એટલી ત્રણ ગતિઓ દોષ છે કેટલાક આત્માઓ અધિકાગ્રસ્તમાં પણ પરમેશ્વરની આજ્ઞાથી રહે છે

(૬) પન્થકા ચિત્તનની બે અવસ્થા—કારણુદયના અવસ્થા નિર્વિગ્ન એવન અથવા જાન સ્વભાવમાં છે એટલું જ નહિ પણ સત્ય સદાકર્મવાદિ એશ્વર્ય અથવા સર્વિગ્ન ભાવ પણ દોષ થકે છે

(૧૦) સાંપ્રદાયિક મતભેદનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

આ ૭ મુદ્દાઓ સંગ્રહના આપણે તાત્કાલીક કાળમાં, પરંતુ સૂત્રનું લંગાનું-અધ્યાપક અમદિય સારવાળું, વિશ્વતોયુષ્ય એમલે સર્વ બાનુએ પ્રમાણ નાખનારું, નિર્ગર્થક તત્ત્વવિનાનું અને નિર્દોષ વાચ્ય એવું દોષથી તેના તાત્કાલ્ય નિર્ણયમાધના પ્રાચીનમાળી સાંપ્રદાયિક તથા ભાવનાઓ અમલુત ઉપર પ્રમાણ છે એક ભાવના તે તેના સંગ્રહ ચત્ત્વર્યને વળગનારી બે પ્રતિપાન કરનારી સમુદાયલક્ષણ જીજ્ઞ ભાવના તેની સમુદાય ઉપગત નિર્ણય અક્ષ-ભાવને પરમતાત્પર્ય રૂપે સ્વીકારનારી અને નીજ ભાવના સમુદાય અને નિર્ણય એ બે સમમાને ખરી છે એવું ચાખનારી

(અ) ભેદવાદી મત-અત—શ્રી સમ્પ્રદાયના પદેનાના પૂર્વભાષિ કોષ દૈતમનના અથવા ભેદવાદના તર્વનક આચાર્યના અથ ઉપનય નથી પરંતુ પુર્ણપ્રત અથવા મધ્યમસ્તવ અક્ષસૂત્રના દૈતમન ઉપર બારમા સંક્રામા ઘડો છે, અક્ષસૂત્રોમાં કેવલ દૈત અથવા ભેદભાવને વાસ્તવ ટેકા મળે તેમ નથી, સામાન્યજનને પણ તે સૂત્રમથ મ્વલ ભેદભાવને ટેકા આપતો જણાય તેમ નથી અને તે ઉપરાંત ઉપનિષદોમાં તત્ત્વમસિ વિગેરે મહાવાક્યોમાં જે હવ અને અક્ષના અભેદ ઉપર બાર મૂકવામાં આવે છે તેના પ્રામાણ્યને ભેદવાદમાં

ટકાવવામાં મોટી અડચણો ઉભી થાય છે, અને તે બેદવાદીઓ શબ્દો અને વાક્યને તોડી નાંખી સ આત્મા તત્ત્વમસિ-એમાં (અ) તત્ત્વમસિ ગણી અને પૂર્વના આકારમાં સંધિથી લીન થયેલો મનાવી બેદવાદનું સમ- ર્થન કરે તો તે આ જમાનામાં ઉપહાસનેજ પાત્ર થાય. પરંતુ આવી સરલ અર્થને ગાંધે તાણાતાણું કરી બેદવાદને પ્રહસ્યુત્ર ટેકો આપે છે-એવું સાંપ્ર- દાયિક મંતવ્ય પણ આશે છે-એટલું જણાવવું જોઈએ.

(બ) શંકરાચાર્ય પૂર્વના આચાર્ય ભર્તૃપ્રપંચ—શ્રી શંકરાચાર્યના પૂર્વગામિ વેદાન્તદર્શનના પ્રવર્તક મોટા વિચારકોમાં ભર્તૃપ્રપંચનું સ્થાન ઉચ્ચું જણાય છે. આ વિચારકના મૂળ મથો હાલ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ શંકરાચાર્યના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ભાષ્યના તથા તે ઉપરના શ્રી સુરેશ્વ- રના વાર્તિક તથા બીજા ઉપરની આનંદગિરિ અથવા આનંદદાસની ટીકાના અવલોકન ઉપરથી તે વિદ્વાન્ના સિદ્ધાન્તો આપણે તારવી શકીએ એમ છે.

શ્રીસુરેશ્વરના વાર્તિકના કેટલાક શ્લોકોથી સમજાય છે કે ભર્તૃપ્રપંચ અભિવૈશ્વાનરના ઉપાસક હતા, અને તેમના પ્રસાદ અથવા વરવડે તેમને ઉચ્ચા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું એવું તેઓ માનતા હતા. આ તેમના મંતવ્ય ઉપર સુરેશ્વર વારંવાર કટાક્ષ કરે છે, અને કહે છે કે પ્રમાણુવડે નિર્ણય કરનાર અમે દેવતાના વરના ઓડે નિર્ણય કરનારને શું કહીએ ? આત્મા પ્રસન્નમહત્ત્વ યોગ્ય છે અને વિપવરૂપે અહણુ થઈ શકે તેમ નથી એવું શાકર મત છે, ભર્તૃપ્રપંચ આત્મા ધ્યેય અથવા વિપવરૂપે ગ્રાહ્ય છે એમ માને છે. આ પ્રસંગે શ્રીસુરેશ્વર ઉપહાસ કરી કહે છે કે:-શક્યં ચૈશ્વાનરવરાત્ પ્રવર્ત્કું ન તુ માનત-“ સ્તુ. ડ. ધા. ૧-૪-૪૧૦. ”

“આવો નિર્ણય વૈશ્વાનરના વરવડે કહી શકાય, પરંતુ પ્રમાણુવડે થઈ શકે નહિ.” વળી સંસારના અનુભવથી-સંભારના લેખથી છૂટાય છે એવો ભર્તૃપ્રપંચનો નિશ્ચય છે. આ સિદ્ધાન્તને “કામપ્રધ્વસનાદ” કહે છે. વિપત્તિ આપધ વિષ છે, તેમ કામનું આપધ વિહિન કામ છે, કર્મવડે જ કર્મક્ષેપ છૂટે છે-વિચેરે સિદ્ધાન્તના સર્બંધમાં પણ સુરેશ્વર ઉપહાસ કરીને કહે છે:—

સસારદર્શનાભ્યાસાત્તમ્મુક્તિં ચે પ્રવક્ષતે
 નાકાર્યં વિચિત્રં તેષાં વૈશ્વાનરચરાધવાત્ ।
 યય તુ પરહોતત્વાર્ચમવદ્દેષિતું વિચિત્રં
 ન શક્નુમો વિનાયુન્નીરતો ન શ્વદ્ધામદે ॥

(ઘૃ-હ-ધા-૧-૪-૭૦૦ ૭૦૧)

સંસાર દર્શનના અભ્યાસથી સસારભાથી છુટકારો થશે એવું જે કહે
 છે તેઓ વૈશ્વાનરનું વચ્ચન દોવાથી અકાર્ય પણ કરી શકે, અને તો વરદાનના
 અનર્થનાના, આકાશને યુક્તિ અથવા અનુમાનના અનર્થના ચામડાના ભુગળા
 જેવું વાગી શકીએ તેમ નથી માટે તેના મિદાન્ત ઉપર અમારી શ્રદ્ધા
 બેસતી નથી

ભર્તૃપ્રપચના લોપ પામેલા પ્રથમ—ભર્તૃપ્રપચે બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ
 ઉપર ભાષ્ય રચ્યું હતું અને તે માધ્વજિની સાખાના પાત્રને અનુસરતું હતું,
 શ્રી શકરાચાર્યે કાષ્ઠ પાત્રને અન્યબી તે ઉપનિષદ ઉપર શ્રુતિ લખી છે,
 ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ ઉપર પણ તેમનું ભાષ્ય હતું એમ જ્ઞાનદેશનના ઉપેક્ષથી
 સમજાય છે યામુનચુનિ જે શ્રી રામાનુજના પરમ ગુરુ હતા તેમના
 સિદ્ધિત્રય—નામના પ્રથમ ઉપરથી જણાય છે કે મત્તસૂત્ર ઉપર આચાર્યદેવ,
 ભર્તૃપ્રપચ, ભર્તૃમિત્ર, ભર્તૃદરિ, શ્રી વત્સાક, ભાગ્ય વગેરેના નિમણે હતા
 કાઠક ઉપનિષદ ઉપર પણ ભર્તૃપ્રપચનું ભાષ્ય હતું એમ ગોપાલપતી દ્વિતી દીકા
 ઉપરથી સમજાય છે ભર્તૃપ્રપચના પ્રથમ શાસ્ત્રાચાર્યના સમયમા જાણીના
 હતા, અને જ્ઞાનદેશનના સમય સુધી તેના કેટલાક ખડે ઉપનિષદ હતા હાય
 તેમના પ્રયોગો કોઈ પણ અથ મળી શકે તેમ નથી તેથી તેમના સિદ્ધા
 ન્તોનો મારસપ્રદ શ્રી શાસ્ત્રભાષ્ય, વાર્તિક અને દીકા ઉપરથી આપણે
 કરવાનો રહે છે

ભર્તૃપ્રપચનો અર્થનાદ.—શ્રી ભર્તૃપ્રપચનું મતલબ એવું હતું કે ઉપનિ
 પદો અદ્વૈત મનર્તુ ગ્યાપન કરે છે, શ્રી શકરાચાર્યનો પણ એજ મત હતો,
 શકરની પેઠે ભર્તૃપ્રપચ પણ અર્થના પર અને અર્થ—એવા મે બેદ
 સ્વીકારતા હતા, પરંતુ જ્યારે સ્વકર અપર અર્થને પર અર્થના વિવર્ત રૂપે

અને પરબ્રહ્મની સમ સત્તાવાળા સ્વીકારતા નથી, ત્યારે ભતૃપ્રપંચ તે બંને પ્રકારના બ્રહ્મને સત્ય માને છે. આ પાયાના વિચારભેદને લઈ શાંકર-મત ભતૃપ્રપંચના સિદ્ધાંત સાથે સર્વોચ્ચ જોડ બેસતો નથી. શંકરાચાર્ય પર અને અપરબ્રહ્મને વસ્તુનાઃ અદ્વૈતભાવે વર્ણવે છે, અને ભેદભાવે કલ્પિત અથવા માયામય માને છે તેમનું તાદાત્મ્ય વાસ્તવ નથી, પરંતુ કલ્પનાનો બાધ થતાં વસ્તુનું એકત્વ જણાવો રૂપ રિથિતિ છે. ભતૃપ્રપંચના અભિપ્રાય પ્રમાણે બંને સમાન સત્યપદાર્થ હોવાથી તેમનો સંબંધ પણ સમ્ય છે. આ બે પદાર્થો પદ અને વસ્તુ જેવા તદ્દન નિરાળા અથવા ભિન્ન નથી. તેમની વચ્ચે ભેદભેદ સંબંધ છે, અથવા ભેદમાં અભેદ રહેલો છે. કુંડલના રૂપમાં રહેલો મર્પ અને સીધો સર્પ જેમ ભેદવાળો દેખાના છતાં અભિન્ન છે, જેમ સૂર્ય અને તેનાં કિરણો ભિન્ન છતાં અભિન્ન છે, તેમ પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ વચ્ચે ભેદભેદ સંબંધ છે. આવા સંબંધના ચાર વર્ગ પડે છે.—

- (૧) કારણ—કાર્ય વચ્ચે, (૨) અવસ્થાવાળા અને અવસ્થા વચ્ચે, (૩) અંશી અને અંશ વચ્ચે, (૪) સામાન્ય અને વિશેષ વચ્ચે.

જેમ મૃતિકા અને ઘટ વચ્ચે ભેદભેદ સંબંધ છે, તેમ અપરબ્રહ્મ પોતાનાં મર્પ ભેદખીન્ને સહિત પરબ્રહ્મમાથી પ્રકટ થાય છે, મિથિતિ કરે છે, અને તેમો લયને પામે છે જેમ સમુદ્ર સત્તરંગ અને નિસ્તરંગ હોય છે, તેમ બ્રહ્મની સત્તરંગ અવસ્થા તે અપરબ્રહ્મ અને નિસ્તરંગ અવસ્થા તે પરબ્રહ્મ. વળી જેમ વૃક્ષ અને તેની શાખાનો સ્વગત ભેદ છતાં, તે એક વ્યવિષ્ટિ ગણાવે છે, તેમ પરબ્રહ્મ પૂર્ણ વૃક્ષ રૂપ છે, અને તેના કાર્યો શાખા પદ્ધતિ જેવાં છે. વળી જેવો ગોવ સામાન્ય અને અમુકે માયરૂપ વ્યક્તિ વચ્ચે સામાન્ય વિશેષ સંબંધ છે, તેવો પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ વચ્ચે છે. આનંદ-જ્ઞાનના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ચારે પ્રકારના ભેદભેદ સંબંધ ભતૃપ્રપંચને ઠીક હતા. પરંતુ શાંકરબાપ્ય ઉપર આધાર રાખી વિચારીએ તો, ભતૃપ્રપંચ ભેદભેદ, અવસ્થાવાળા અને અવસ્થા વચ્ચે જેવો છે તેવો હતો. ભતૃપ્રપંચ બ્રહ્મવસ્તુની આડ અવસ્થા સ્વીકારતા જણાય છે:—

- (૧) અંતર્યામી અથવા ઈશ્વર બ્રહ્મતત્ત્વની આ આલ ઈપિત મુચ્યત

અવસ્થા છે. સર્ગ પૂર્વે જનનદ્વાર યનાના સંધિ મમખનુ અક્ષનું સ્વરૂપ તે અંતર્યામી અથવા હિંદુત્વ છે.

(૨) બીજું રૂપ તે માણીનું છે. આ સાક્ષી-એનને વિજ્ઞાનમય અથવા ક્ષેત્ર પશુ કહે છે. આ સાક્ષી-એન દિરૂપગર્ભ અને આદિત્યાદિ દેવનામાં સમદિરૂપ હોય છે, અને સામાન્ય શરીરમાં વ્યક્તિરૂપ હોય છે.

(૩) અક્ષનું ત્રીજું રૂપ તે અવ્યક્ત છે. આ રૂપમાં સપાળ ભાવિ સદમ અને સ્થૂલ જનનનું બીજ અથવા કારણ હોય છે. તે અંતર્યામીનું ઉપાધિરૂપ બને છે. આ અવ્યક્ત અથવા અવ્યાકૃતનો અંતર્યામી સાથે અભે-દારૂપ થાય છે. ધાતું કરીને વેદાન્ત તત્ત્વવિવેકના કતીનૃમિદાશ્રમના (૫ ૩૮) અભિપ્રાય પ્રમાણે ભર્તૃપ્રપચ એકશ્વવાદી હતા. આનો અર્થ એવો નથી કે માત્ર આ જગત્ એકજ શ્વથી બરેલું છે, પરંતુ એક “શ્વધનતત્ત્વ” વિદ્યમાન અનેક શરીરોમાં સમદાક્ષે પ્રકાશે છે. ત્યારે અનેક શ્વવાદમાં એક શ્વ ક્રમશઃ અનેક દેહોમાં પ્રકાશે છે, ત્યારે આ એક શ્વવાદમાં એક દિરૂપગર્ભ મહાવાળો શ્વ અનેક શરીરોમાં અક્રમભાવે પ્રકાશે છે.

(૪-૬) અક્ષની ચોથી અવસ્થાને મૂળ કહે છે, પાંચમીને વિગર્ કહે છે, અને છઠ્ઠીને દેવતા-કહે છે તેમાં સૂત્રાવગ્યા અવ્યક્ત અથવા અવ્યાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે દિરૂપગર્ભની કૃપાધિ છે. અવ્યક્ત અને સૂત્રમાંથી સ્થૂળ વિગર્ ઉત્પન્ન થાય છે આ વિગર્ને અવક અથવા હૃદ પશુ કહેવામાં આવે છે વિગર્ શરીરમાં દિરૂપગર્ભ સદાવાળો આત્માની હિન્દિયો તે દેવતા ગણાય છે શંકરાચાર્ય કહે છે કે મહામૂતોની રચના અથવા સંસ્થાપના બેદો તે મૂળ વિગર્ દેવતા વિગેરે નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે

(૭-૮) અક્ષની સાતમી અવસ્થા તે જ્ઞાતિ અને આકૃતિ અવસ્થા તે પિંડ. જ્ઞાતિ શબ્દ ન્યાય-વૈશેષિકના અર્થમાં વપરાયો નથી પરંતુ સાધન આકૃતિ-એવા અર્થમાં વપરાય છે જેમ મનુષ્યત્વની મનુષ્ય ગેરી પુનરાવૃત્તિ પામનારી આકૃતિ, (Typical form) તે માનુષજાતિ, તેવી રીતે તે તે સર્ગના શરીરોની બિજ બિજ જાતિ નિર્માણક આકૃતિ તે જાતિ-શરીર, અને તે જાતિના સામાન્ય ધર્મો ઉપરાત વિશેષ ધર્મને પ્રગટ

કરનારાં શરીરો તે પિંડ. મનુની જાતિ પ્રત્યેક મનુષ્યના પિંડમાં ઉતરે પણ તે સાથે તે તે પિંડના ખાસ ગુણ ધર્મો પણ આવે. પિંડો વિનાશી અને જાતિ તેના પ્રમાણમાં અવિનાશી જો કે નિત્ય તો નહિ. જાતિ-પિંડની વ્યક્તિ-સૃષ્ટિમાં સામાન્ય વિશેષરૂપે અહની પ્રતીતિ થયાં કરે છે.

આ આઠ અહની અવસ્થાઓને ત્રણ રાશિમાં ભર્તૃપ્રપંચ વહેંચી નાખે છે.

(૧) પરમાત્મરાશિ આની અંદર પરબ્રહ્મ અને અંતર્યામીનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) મૂર્તા-મૂર્તરાશિ આમાં અવ્યક્ત, સૂત્ર, વિરાટ, દેવતા, જાતિ, પિંડ-એ છતો સમાવેશ થાય છે. ભર્તૃપ્રપંચના આભિપ્રાય પ્રમાણે અવ્યક્ત અથવા અવ્યાકૃત દ્રવ્ય તે અમૂર્ત, અને મૂર્તમાં પૃથ્વીનો સમાવેશ થાય છે, અને, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, -એ સર્વ મૂર્તા-મૂર્ત છે. શંકરાચાર્ય મને પડે પૃથ્વી, જલ, અને તેજનું ગ્રહણ કરે છે, અમૂર્તપડે વાયુ અને આકાશનું ગ્રહણ કરે છે.

(૩) જીવરાશિ. ભર્તૃપ્રપંચ જીવને (સાક્ષીને) અહનો પરિણામ માને છે; બ્યારે શંકરાચાર્ય તેને સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે માનતા નથી, પરંતુ અવિ-કૃત પરમાત્મરાશિજ વિકૃત જીવલાવે ભામે છે એવું માને છે. ભર્તૃપ્રપંચના મત પ્રમાણે અંતઃકરણની વાસનાને અનુસાર જીવનું રૂપ ધરાય છે, જોકે વાસનાઓ અંતઃકરણને વળગેલી છે, અને અંતઃકરણ અવ્યક્તભાવી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી વાસનાઓ મૂર્તામૂર્ત રાશિમાં પડી જોઈએ. તોપણ ભર્તૃપ્રપંચ કહે છે કે વાસનાવંડ જીવ સાક્ષીપદ્ધતી બોક્તૃપદ્ધતી અને કર્તૃપદ્ધતી ઉતરે છે. જેમ તેજમાં સુગંધની વાસના તેજને સુગંધી દ્રવ્યનું રૂપ આપે છે, તેમ કર્મ અને વિલાની વાસનાઓ જીવને તે તે વાસનાગમ્ય બનાવી દેછે. જીવની આ વાસનાગમ્યતા અથવા વાસનાનો રંગ ચાકરમન જેવો કલ્પિત અથવા મિથ્યાધર્મ નથી, પરંતુ સાચો છે, જોકે તે છૂટી શકે તેવો ધર્મ છે, ભર્તૃપ્રપંચ અવિદ્યાનો પણ સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ તે પૂર્ણ અહની અપૂર્ણ જીવને અવસ્થા થવામાં નિમિત્ત માત્ર છે, પરંતુ અવિદ્યાના સંસારના કારણ

૨૫ તે અવિદ્યા નથી સારારા અવિદ્યા માત્ર પશ્ચિદેહ એટલે મર્યાદા આપી
 શ્રવણને ઉત્પન્ન કરે છે, અને વામના તે દગાને વિકારી કરે છે વાસ-
 નાનું ખીનું નામ “આસગ” અથવા વિપોનું વળગણ છે તાદગમનમા
 અવિદ્યા આવરણ અને વિશેષ-એવા બે ધર્મવાળા છે, ત્યારે ભર્તૃપ્રપચના
 મતમા અવિદ્યા માત્ર મર્યાદા બાધનારી, અને આસગ અથવા વિલયમાત્રા
 વિશેષ અથવા વિકારને ઉત્પન્ન કરનારી છે

ભર્તૃપ્રપચનો પ્રમાણવાદ.

સૌકિંદશાન અને પરમાર્થજ્ઞાન વચ્ચેનો સબધ તત્ત્વદર્શનમા
 વિચારના યોગ્ય છે તાદગમન પ્રમાણે વ્યવહારજ્ઞાન એટલે પ્રત્યક્ષાદિ
 પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન વ્યવહાર પૂરતું સાચું છે તે જ્ઞાન-
 બેદના ઉપર આધાર મળે છે, અને તેથી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ બેદનું સમ-
 ર્થન કરે છે પરંતુ આગળ વેદજ્ઞાનજ્ઞાન-એટલે ઉપનિષદથી ઉત્પન્ન થતું
 જ્ઞાન બેદ ઉપર બધાયેનું છે, અને તે બધવાનું પ્રમાણ છે તે પ્રમાણ
 પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો બાધ નથી છે પ્રત્યક્ષાદિ દૈતને વિલય કરે છે, ઉપનિ-
 ષદજ્ઞાન અદૈતને વિલય કરે છે પ્રત્યક્ષાદિ અનાતમાને લગતા છે, અને
 આગમ આત્માને લગતો છે તેથી ભિન્ન વિષયવાળો આવ્રમ હોવાથી આ
 વ્યવહારપ્રમાણ અને પરમાર્થપ્રમાણ વચ્ચે વાસ્તવ વિગદ નથી પ્રત્યક્ષાદિ
 પ્રમાણ બેદનું બાધ કરાવે છે, પરંતુ બેદની સંસારાની સામીતી કરતું નથી

ભર્તૃપ્રપચનું મત કેટલું જુદું છે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રત્યક્ષાદિ
 પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન અને વેદવડે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સગમા સાચા
 છે, પ્રત્યક્ષાદિ બેદ દશાવે છે એટલુજ નહિ, પરંતુ તેના નાચાપણાની
 સામીતી કરે છે સ્વાનુભાવ બનથી દૈતનું સાચાપણ આપણે સ્વીકારવાનું
 છે વળી વેદનો દર્મકાંડ દૈત અથવા બેદના સાચાપણા ઉપર ધરાયેલો છે,
 અને સદ્ધિતા સાચાપણા ઉપર તેના સાધન અને ફલનો સબધ ઉભો મહે
 છે વેદના જ્ઞાનકાંડમા અદૈતનિવા છે, અને તેપણ બેદના બીજગર્ભ રહેવા
 અબેદમારને સ્પર્શ કરતી હોવાથી સાચી છે આ પ્રકારે ભર્તૃપ્રપચ પ્રમા-
 ણેના સમુચ્ચયનાદ ઉભો કરે છે, બધા સંકસ્યાર્થ પ્રમાણોની વિલયમર્થના

નહેતી નાખી પરસ્પરને અવિરોધી બનવે છે, અને તે સાથે વેદના કર્મ કાંઈકાં બેઠનું પ્રતિપાદન છે તેમા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સમજાના જગતનો જેવાને તેઓ સ્વીકાર અથવા “અનુસાર” કરનામા આવે છે

ભર્તૃપ્રપચનો સારનવાદ.

જેવી રીતે પ્રમાણમા ભર્તૃપ્રપચને સમુચ્ચયવા સ્વીકૃત છે, તેમ હવેને અલ્પભાવની પ્રાપ્તિના સાધનો સમજામા પણ સમુચ્ચય તેમને ઇષ્ટ જણાય છે શાકગ્મન પ્રમાણે ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય અદ્વૈતજ્ઞાનામા છે આથી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જણાવું બેદજ્ઞાન, અને વેદના કર્મકાંડનું વિધિરૂપ જ્ઞાન-બંને પરમપુરુષાર્થને પ્રગટ કરનાર નથી તે વ્યવહારના સુખને આપે છે-પણ તે આ લોકના હોય અથવા સ્વર્ગાદિ પરલોકના હોય તે બ્રહ્માત્મભાવને પ્રગટ કરનાર નથી આવી મોક્ષની ઇચ્છાનાળાએ તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ અને વેદના કર્મકાંડના પ્રમાણને બાલુ ઉપર મૂકી વિરાગ અને સન્યાસને મેલવે જરૂરનો છે-એમ સકાર્યાર્થનો આશ્રયી મિદ્ધાન્ત છે કર્મકાં- ચિત્તને અમુક પ્રકારની શુદ્ધિની યોગ્યતા આપે છે, પરંતુ તે યોગ્યતા સપાદન કર્યા પછી કર્મની જરૂર રહેતી નથી જ્ઞાનજ મોક્ષને પ્રગટ કરે છે, અને તે જ્ઞાન મોક્ષમા કર્મની મદદની અપેક્ષા રાખતું નથી, જો કે પોતાની ઉત્પત્તિમા કર્મની અપેક્ષા રાખે છે આપણા દેહની ઉત્પત્તિમા માતાપિતાના નિમિત્તની અપેક્ષા છે, પરંતુ જન્મ પામ્યા પછી જગદ વ્યવહાર ખેડવામા માતાપિતાના ઉપર આધારનરાખતા આપણે સ્વતંત્ર વ્યવહાર કરીએ છીએ, તેમ ચિત્તશુદ્ધિ સપાદન કરવામા, અને જિજ્ઞાસાના ઉદયમા કર્મની જરૂર છે પરંતુ પછી જ્ઞાનજ સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરવા સમર્થ છે, અને તે અવશ્ય મનન, નિદિધ્યાસનથી મળે છે વૈદિક અથવા લૌકિક કર્મ વડે તે જ્ઞાન સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરાવી શકતું નથી-આવો સાકર અભિપ્રાય છે

ભર્તૃપ્રપચનું મતલબ એવું ■ કે વૈરાગ્યની મોક્ષમા જરૂર છે, પરંતુ વૈરાગ્ય દોન-સંનથીજ થવો જોઈએ એવો નિયમ નથી ધણેલાએ સસારના વિષયોનો વિવેકપૂર્વક ભોજ વિષયો પ્રતિજ્ઞા મોટા હોડાવવામા નિમિત્ત થાય છે જ્યારે શાકરમત કાચેલા ઉપબોગથી કામચૂતિના નાશને અસંભવરૂપ

માને છે, ત્યારે ભર્તૃપ્રપચ એમ માને છે કે ભોગજ વિશેના દોષને ઉપાસા પાડે છે વિરોનો વગર મમજનો ત્યાગ રામનું નિવાગણ ન કરના પ્રમગે મોહમા મનુષ્યને દુનાડે છે આ “કામપ્રધ”સાદ” અથવા ભોગદાન વૈરાગ્યની સિદ્ધિની પ્રદિયા કર્મ અને જ્ઞાનના મનુષ્ય ઉપર બંધાયેલી છે. સર્વ કામોનો લગ મનુષ્ય જીવનમા અમભવ જેવો છે, અને તેથી ઉપનિષદો સર્વ કામોની ગિદ્ધિ વ્યક્તિમય જીવને સુત્રાત્મા અથવા પ્રાત-પતિના પદમા માયુજ્ય મેઘરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એવું જણાવે છે આ પદમાં માયુજ્ય મેઘરવા ચિના કાષ્ટને સાચી વિગતિ થઈ એવું માની શકાય નહિ આથી ભર્તૃપ્રપચનું મન એવું છે કે મનુષ્યે હિરણ્યગર્ભ-સુત્રાત્માના પદનું અભિમાન ઉપાસના દ્વાગ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. આ વિદ્યા-કર્મના સમુ-ચરયથી અપવર્ગની એટલે મસાગની મુચમાથી નિકળવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે આ અપવર્ગની સ્થિતિ મોક્ષ કરતા ઉત્તમી છે, એટલે અપવર્ગ જમમોક્ષનું પગથીયું છે અને તે અંતગત્રાવસ્થા છે સસાગ અને મોક્ષ એ બે કોટિ વચ્ચે આ અપવર્ગની અવસ્થા ભર્તૃપ્રપચ માને છે આ અવ-સ્થામા આસંગ અથવા કામનું બધ નિવૃત્ત થાય છે પગતું પ્રકૃતી પ્રય-કુપણાનું ભાન કરાવનાર અવિદ્યા દોષ તેમા ચાલુ ગદે છે. આ દોષના નિવાગણ અર્થે પશુ ખીજ પ્રકારના વિદ્યા-કર્મના સમુચ્ચયની જરૂર છે. અપરચક્ષ અથવા હિરણ્યગર્ભ સાથેનું તાદાત્મ્ય-અભિમાન જાગ્યા પછી પચક્ષ સાથેનું તાદાત્મ્ય અનુભવાવું જોઈએ પગતું આ અનુભવ મેવગ વિ-દ્યાથી પ્રકટ થતો નથી પરતુ અપરચક્ષ અથવા સુત્રાત્મા સાથેના ધણુ કાગના ધ્યાન સહિત તે વિદ્યા સાધવી જોઈએ દુકામા એકલુ જ્ઞાન કામ કરવું નથી, પરતુ ધ્યાન સહિત જ્ઞાન ઈષ્ટાર્થ મિદ્ધ કરાવે છે ઉપાસના અને કર્મના પહેલા સમુચ્ચયવડે હું પ્રકૃતનું કાર્ય હુ અથવા અશરપ હુ એવું ભાન પ્રકટે છે, ત્યારે આ વિદ્યા અને કર્મના ખીજ પ્રકારના સમુચ્ચયથી હું કારણુકક્ષ અથવા પરચક્ષ હુ એવું ભાન જાગે છે પહેલા સમુચ્ચયથી આસંગ એટલે કામની નિવૃત્તિ દ્વારા અપવર્ગની અવસ્થા પ્રકટે છે, ત્યારે ખીજ સમુચ્ચયથી અવિદ્યા નિવૃત્તિ દ્વારા મોક્ષની અવસ્થા પ્રકટે છે.

ભર્તૃપ્રપચના મતમાં શબ્દ પ્રામાણ્ય કેવા પ્રકારનું?—

શાકરવિચાર અને ભર્તૃપ્રપચના વિચાર શબ્દપ્રામાણ્ય સંબંધમાં બેદલાવાળા છે શકરાચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘તે તું હુ’-‘હું અહીં હું’-ઈત્યાદિ વેદના મહાવાક્ય અપરોક્ષજ્ઞાન જનક છે શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે પ્રમાણજન્ય અર્થ ક્રિયાપર હોય તો અનુદાનની અપેક્ષા રાખે છે, જો સ્વરૂપપર હોય તો અવિદ્યા નિવૃત્તિદારા સ્વરૂપનો પ્રકાશ જરૂર છે જેમ “આ સર્પ છે”-એ જ્ઞાતજ્ઞાનનું નિવારણ “આ દોરી છે”-એ યથાર્થ જ્ઞાન જરૂર છે, અને તે વાક્યજન્ય જ્ઞાન અપરોક્ષ બોધને પ્રકટ કરી વિરમે છે, કદા નવા કર્તૃયને કરવા સૂચનનું નથી, તેમ “હું સસારી છું”-એ પ્રમારના જ્ઞાન જ્ઞાનને “હું અહીં હું”-એ પ્રકાશનું યથાર્થ જ્ઞાન નિવૃત્ત કરી સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરી વિરમે છે, નવા કર્તૃવ્યને કરવા પ્રબોધનું નથી

ભર્તૃપ્રપચ વહે છે કે મહાનામ્યજન્યજ્ઞાન પરોક્ષ છે તે જ્ઞાન બેદની સત્યતા જે રૂઢ થયેલી છે તેની, પોતાના હિલ્લ સાથે, નિવૃત્તિકરણ નથી તે પરોક્ષજ્ઞાન અપરોક્ષ ભૂમિએ અદાવના સાર પ્રસખ્યાન, બાવના, ખ્યાન વિગેરે માનસક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે આ પ્રયત્નજન્ય માનસિક ખ્યાનાદિ ક્રિયાવડે શબ્દપ્રામાણ્યજન્ય પરોક્ષજ્ઞાન અપરોક્ષજ્ઞાનનું રૂપ ધારણ કરે છે ઉપર કરેલા બીજા પ્રકારના સમુચ્ચયમાં જે ખબર સાથેના અભેદની વિદ્યા વર્ણવી છે, તે વિદ્યાવડે એટલે અહમ્મહ ઉપાસનાવડે અપરોક્ષ બોધ પ્રકટ થાય છે મોક્ષસિદ્ધિમાં બ્યારે આ પ્રકારની બાવના અથવા માનસી ક્રિયા જરૂરની છે ત્યારે વેદના કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ વચ્ચેના વિરોધ શમી જાય છે, અને પરસ્પરનો અવિરોધ થાય છે જેની રીતે કર્મકાંડમાં નિર્ગોદસાધક યતને લગતા વિધિનામ્ય છે, તેની રીતે જ્ઞાનકાંડ એટલે હૃપનિપદોમાં મોક્ષ સાધક ઉપાસનાના આત્માનમેવ લોકમુપાસીત્વ-કેવલ આત્મલોકની ઉપાસના કરવી વિગેરે વિધિવાચ્યો ■ જેમ પહેલા વાક્યો બાહ્યક્રિયાનું અનુદાન કરવાની આજ્ઞા કરે છે, તેમ બીજા વાક્યો માનસ ખ્યાનાદિ ક્રિયા કરવાની આજ્ઞા કરે છે

શકરાચાર્ય કહે છે કે બાનના અથવા ધ્યાનમાં અને પ્રમાણજ્ઞાનમાં

નેહ છે. ચિદ્ધ ધાતુના ધ્યાન અને જ્ઞાન-એવા બે અર્થ દેવાથી ધ્યાન અને જ્ઞાનનો વિવેક ધનુ કરી શકતા નથી જામનું નિવારણ કરનારી શબ્દપ્રમાણુ વૃત્તિ-પછી તે પટેલી દોષ, ધારા-સહીમા ગમે તે આકે દોષ, અથવા મરણ સમયની છેલ્લી દોષ-તે પોતાના ઉદય માથેજ બેઠાવતે પ્રખટ કન-નારી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરે છે બંદાનાની નિર્વૃત્ત શબ્દપ્રમાણુવૃત્તિને જ યથાર્થજ્ઞાન કહેવામા આવે છે ધ્યાનવૃત્તિ અથવા લાવના ચિત્તાના અનેક આકારનાના વ્યાપારોને નિયંત્રિત કરી તેને શબ્દના અપરોક્ષજ્ઞાન જનક સામર્થ્યને પ્રખટ કનવારુ વૃત્તિના ઉદયમા મદદ આપે છે પરંતુ યથાર્થ બો-ધવૃત્તિ જગ્યા પછી ધ્યાનાદિ ક્રિયા કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી જો મોક્ષ અવસ્થા ધ્યાનાદિ ક્રિયાજન્ય દોષ અને અપરોક્ષ બોધનડે આશ્રય લાવ-માથી અનર્હત જ્ઞાનમા જ્ઞાનવાની સ્થિતિરૂપ ન દોષ, તે મોક્ષ કાર્યરૂપ થવાથી અનિત્ય હરે, અને માત્રાવાચક ઇશને વિશ્વાસ ન ગ્રહે અખડ બ્રહ્માકારા વૃત્તિનો એકવાર પણ ઉદય થોડો હોય તો પ્રારમ્ભ કર્મને અનુસ-રતા દેહાદિના વ્યાપારો જે બેદાબાસ ઉપર ટકી રહે છે, તે આત્મા કહે, તેથી અપરોક્ષ જ્ઞાનનું મોક્ષરૂપ રૂપ અટકી બેસતું નથી

સાંખ્યમત અને ભૃગુપ્રપચ્યના મતનું સામ્ય

ભૃગુપ્રપચ અદ્વૈતવાદી હતા ૫૦ શુ સાખ્યદર્શન સાથે તેમના કેટલાક વિચા-રોનું અદ્વૈતમત સામ્ય છે ભૃગુપ્રપચના અવધર્માર્મીતત્ત્વનું એમના ઇશ્વરતત્ત્વ સાથે સામ્ય છે ભૃગુપ્રપચના સાક્ષીનું સાખ્યના પુરુષ સાથે સામ્ય છે, ભૃગુપ્રપચનું અદ્વૈતમત લિંગશરીર તે સાખ્યની બુદ્ધિ (મહત્ત્વો અસ) છે, જેમાથી ઇન્દ્રિયો અથવા દેવતાઓ અને તન્માનાનો સર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે, ભૃગુપ્રપચના જાતિ અને પિંડો જે વિગટના પરિણામો અથવા અસો છે તે સાખ્યના ચોડસ વિકારોમા સમાય છે ભૃગુપ્રપચ સમષ્ટિસષ્ટિ ઉપરાંત વ્યષ્ટિ સૃષ્ટિના જાતિ પિંડવડે ખુલાસા કરે છે, ત્યારે સાખ્યના મૂળતત્ત્વો સમષ્ટિના વિવરણરૂપ છે, વ્યષ્ટિનું વિવરણ સાખ્ય કરતું નથી મહત્ત્વા અદ્વકાર ખડમા સાખ્ય-ના વ્યષ્ટિ પરિણામોનું બીજ છે ૫૦ શુ જાતિઆકાર અથવા પિંડાકાર અદ્વકારન ઘસટાવ હી રીતે થાય છે તે સાખ્ય સ્પષ્ટ કરતું નથી ભૃગુપ્ર-

પંચ બ્રહ્મના વિરોધપના અંશરૂપે જીવરાશિમાં તેનો ખુલાસો કરે છે.

બીજું બર્તપ્રપંચની અંતરાધાવસ્થા અથવા અપવર્ગ તે સાંખ્યની પ્રકૃતિ-લય જેવી અવસ્થા છે.

ત્રીજું સમ્પદ અથવા આગમ પરોક્ષજ્ઞાનજનક છે, એવું બર્તપ્રપંચનું મત સાંખ્ય સમાન છે.

ચોથું બર્તપ્રપંચ વૈરાગ્યની સિદ્ધિમાં ભોગને નિમિત્ત માને છે; અને ભોગદ્વારા કામની નિવૃત્તિ થાય છે એવું સ્વીકારે છે, તેમ સાંખ્યમા પણ પ્રકૃતિ, ભોગ અને અપવર્ગ-જેની શુદ્ધિ પુરૂષને કરાવે છે એવું માંતવ્ય છે.

(ક) અલોકવાદ અથવા અદ્વૈતમત-સાંકરમતનું કેવલ અદ્વૈત અદ્વૈત મતમાં પણ ચારપેટા લાખનાઓ ઉભી થાય છે. એકમત એમ કરાવા માગે છે કે સત્યની બે ભૂમિકા છે—(૧) વ્યાવહારિક અને (૨) પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક સત્તા પોતાની મર્યાદામાં ખરી છે. તે સત્તાના પદાર્થો અને વ્યવસ્થાઓ પ્રાતિભાસિક સત્તાના શુક્તિરજતાદિ પદાર્થોના બાધ કરી શકે છે. ધણા જીવોના અનુભવોના સંવાદ તેમા થાય છે, તથા શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનના નિર્ણયો પણ થાય છે. તે સર્વ વ્યાવહારિક સત્તાના વિપર્યો છે. સમજો! પ્રમાણ પ્રમેયવાદ આ સત્તામાં પડે છે. શાસ્ત્ર, શિષ્ય અને શાસ્ત્રા—એ સર્વ ભેદમય જગત આ વ્યવહારસત્તામાં પડે છે. પરંતુ જેમ સ્વપ્નમાં આપણે જાગવાના ક્રમમાં જાગ્યે છીએ એવું અવાન્તર સ્વપ્ન આવે, તે જો કે સ્વપ્નમાં હોવાથી થોડું છે, પરંતુ જાગવામા અંત પામતું હોવાથી કંઈક ચઢીઆતું સત્ય છે, તેમ લૌકિક વ્યવહારના સ્વપ્ન કરતા શાસ્ત્રીય વ્યવહાર અથવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર હયા પ્રકારનું સ્વપ્ન છે, કારણ કે તે પરમાર્થસત્તાના અરજોદયને પ્રકટાવનાર છે. જગત બ્રહ્મનું કાર્ય છે; બ્રહ્મની કાર્યદક્ષતા તે અધિદેવ બ્રહ્માની, બ્રહ્મની કારણુદક્ષતા તે ઈશ્વરની છે; જીવ તે બ્રહ્મનો અંશ છે અથવા પ્રતિબિંબ છે અને તેથી તે ઉપાસક છે, અને કારણબ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે; સંરાધન અથવા ભક્તિવડે કારણુબ્રહ્મનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે; સંસારની બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા વેદાદિશાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે, અને જેનું અનુમોદન બ્રહ્મસૂત્ર કરે છે તે સર્વ ખરું છે પણ તેનું તાત્પર્ય સૃષ્ટિના અને ભેદવાદના સ્થાપનમાં નથી, પરંતુ તે સર્વ અવિદ્યા છે અને પરમાર્થસત્ય, “હું નિર્વિશેષ સચ્ચિદાનંદ

મહા હુ” એ શ્રવાત્માના અનુભવ અથવા વિદ્યામા સમાએતું છે આ શ્રવાત્મા નિર્વિશેષ મહારૂપ છે—આ અનુભવ મહત્ત્વમા પ્રધ્યાનત્રયીનું પારમાર્થિક પરમતાત્પર્ય છે અને મવિશેષ પ્રકારાદમા તેનું વ્યાવહારિક અવા-ગતાત્પર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કરનાર મન તે કેવળ અદ્વૈત તેને જ નહીં અદ્વૈત કહેવાનું માર્ગ એવું છે કે અવિદ્યા અથવા માયામા ગુચ્છીકૃત અદ્વૈત તે અવિદ્યા માયાનો બાધ કરાથી જેવું હતું તેવું પ્રકાશે છે આ સાપ્રદાયિક મનના સ્થાપક આચાર્ય શ્રી રાકગચાર્યની પહેલા ફેટલા-વાના, પગલું હાન તો પ્રધ્યાનત્રયી બાળ્ય ઉપર બધારેનો તેમજ મન સામ્ય અદ્વૈતમન મણાય છે

(સ્વ) શ્રી રામાનુજ મનનું વિગિદ્ય અદ્વૈત

અદ્વૈત મનનું ખીન્ન મનિર એવા પાયા ઉપર ગ્યાએતું કે પરબ્રહ્મા ચિત્ત અને અચિત્-૨૫ અને જગત્ સરીરરૂપે છે, અને પરબ્રહ્મ સરીર છે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ તે બે વિશેષણોવડેજ સમન્વય છે નિર્વિશેષ વસ્તુ સામીન થઇ શકે તેમ નથી આ બે વિશેષણોથી વિસિદ્ધચેતન એજ પરમસત્ય છે આ વિશેષણો વિશેષ્ય વિના કોઈપણ દેશકાલમા રહી શકના નથી, પરબ્રહ્મ ચેતન સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ અને અનેક કન્યાણુ ગુણોથી યુક્ત છે અને તેજ ગારીસાત્મા અથવા શ્રવને પોતાના અનર્થોગી આત્મા તરીકે ઓળખાય છે ચેતન અને અચેતન વર્ગ પ બ્રહ્મના વિશેષણો છતાં તે પરબ્રહ્મથી અદર જૂદ છે તેથી પરબ્રહ્મના કન્યાણુ ગુણોનો બાધ થતો નથી અને જોમ આપણે વિજ્ઞાનમય રૂપે આ પણા વિભરી શરીર છનિ થોથી વિસિદ્ધ છતાં પ્રથમ પોતાને અનુભવીએ છીએ તેમ પરબ્રહ્મ પોતાના શુદ્ધ મગન સ્વરૂપને ઓળખે છે—આ મતન્ય સિદ્ધ કરવા મથનાર સપ્રદાયને વિસિદ્ધ અદ્વૈતમત મ્હે છે તેના મુખ્ય પ્રવર્તક શ્રી રામાનુજચાર્ય હિ

(ગ) શ્રી વલ્લભાચાર્યનું શુદ્ધોદ્વૈત મત.

ત્રીજી ભાવના અદ્વૈતની એવી થોલી છે કે ‘પરબ્રહ્મ એજ પરમાર્થ સત્ય વસ્તુ છે અને જગત્ તેનો માયાદ્વારથી ઉત્પન્ન થએલો વિવર્ત છે એટલે ખોટું કાર્ય છે —આ શક્ય વિચાર ચોખ્ખ નથી આ જગત્ બ્રહ્મનોજ અવિકૃત પરિણામ છે તેથી તેને ખોટું કહેવું એ સાદસ છે ખાડનો અને આકારો પનાસા નાજિએજ વિગેરેમા ખાડનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી, તેની

પ્રત્યાભસા થાય છે, તેવું આ દૃશ્ય જગત પણ અહાની લીલા છે, આકારમે-
છે, પરંતુ તે સ્વત શુદ્ધ અહમ્ છે, અને શ્વ પદ્મહનો અંગ છે, અને
તે બકિતવડે પદ્મહને પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રકારનું પદ્મહનું શુદ્ધ સ્વરૂપ
અદૈતભાવથી દર્શાવવાનો પ્રયત્ન જે સપ્રદાય કરે છે તે શુદ્ધદૈત અથવા
અવિકૃત અહમ્વાદ કરવાય છે આ લાગનાના આપક મહાપુરુષ તે શ્રી
૪૦૦ આચાર્ય છે

(ચ) વિજ્ઞાનલિપ્તનું અવિભાગદૈત.

ચોથી અદૈત ભાવના એવી છે કે જગતનું અને શ્વનું પરબ્રહ્મ સાથેનું
અદૈત એ વસ્તુનું તાદાત્મ્ય નથી એટલે કે એકજ વસ્તુ માયાવડે અનેકવત્
ભાસે અને તે માયાનો બાધ થતા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય એવો.
વસાદૈત મત પણ ચોખ્ખો નથી, તેમ જગત જે સ્વત જડ અનુભવાય છે,
તે ચેતન અહમ્નો અવિકૃત પરિણામ છે એવો શુદ્ધદૈત મત પણ ચોખ્ખો નથી
પરંતુ જડ જગતનું કારણ સાખ્યની પ્રકૃતિ છે તેમા સર્વ જગત લયકાસે
એકીભાવને પામે છે, અને જડ જગતનું લયકાળ્ય પ્રકૃતિપણ આ પદ્મહમા
અવિભક્તભાવે શમાધ જાય છે, જોડે તત્ત્વમા સ્વરૂપે ભિન્ન છે જેમ સાકર
જળમા નાખવાથી ભિન્ન ન દેખાય અને તેનો જલ સાથે અવિભાગ થાય
તેવું આ જડ-અજડ જગત પરબ્રહ્મમા અવિભાગને પામી ગહે છે તે મૃદિ
મમથે વિભક્ત થાય છે વિભક્તરૂપે બ્રહ્મા મિતિ પામે છે, અને પુન
બ્રહ્મા અવિભક્ત થઈ જાય છે આ પ્રમાણે જે અદૈત શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન
કરે છે, તે આલું અવિભાગ અદૈત સમજવું વસ્તુનું તાદાત્મ્યરૂપ અદૈત
નહિ આ મિદાનતને અવિભાગ અદૈતમત કહે છે, અને તેના આપક પુરુષ
વિજ્ઞાનલિપ્ત છે

(ઙ) શ્રીકૃષ્ણઆચાર્યનું શક્તિવિશિષ્ટ અદૈત.

પાચમું અદૈતમત લગભગ કેવળાદૈતને મળતું છે પરંતુ તે અહમ્ને સર્વ
નેર ભાવે પ્રધાનપણે માને છે, અને નિર્વિશેષ ભાવને ગોળું ગણે છે તેમા
અહમ્તત્વ ચિત્ક્રિત અને આનન્દશક્તિયુક્ત છે તેનાવડે તેની મૂળનાચમકૃતિવાળી
લાગે છે આ શક્તિતત્ત્વ આચાર્ય અથવા અવિચાર્ય નથી પરંતુ અહમ્કોટિમા
પ્રકૃતિચિન્મય છે તે જ્યારે પ્રકૃતિમાથી નિર્મલ છે, જ્યારે કૃત્ય નિષ્પત્તત્ત્વ તે શિવ

ને અને તત્ત્વો અવિનાશાત્મકતાવાળા છે પ્રથમતરફ જન્મતો દૃષ્ય સ્થિતિ અને લય થાય છે, બીજા તત્ત્વમાં ઉપાસકના આત્માની પ્રતિભા છે અને તે સમિતિદારથી થાય છે આ સમિતિતત્ત્વનું એકરૂપ નેને " નાગાયણ " કહે છે આ સંયુક્ત અને સમિતિયુક્ત શક્તિ પ્રતિપાદન કરનાર મન તે સાના મહારા કહેવાય છે, અને તેના સ્થાપક આચાર્ય શ્રીકદાચાર્ય છે

(ચ) બેદાબેદ-સાદ્ભાવસ્કરનું ઔપાધિક બેદાબેદમત

હવે દ્વૈતાદ્વૈન અથવા બેદાબેદના બે પ્રકાર વિચારવાના રહે છે એક વિચાર એવો છે કે જોની બે- પ્રતિપાદક શ્રુતિઓ છે તેની બે- પ્રતિપાદક શ્રુતિઓ પણ છે અબેદમા પરમતત્ત્વે માનવ અને બેદમા અચાન્તર તત્ત્વે માનવ, અબેદ પરમાય માય વસ્તુ છે અને બે- માધિક અથવા વિષય-એ રીતે શા પરમતની પોઠે વેદશાસ્ત્રની અને બ્રહ્મસૂત્રની તાત્પર્ય કરવા કરતા બેદ અને અબેદ બંને સમખરે સત્ય છે, કામ્ય અને કાર્યનો બેદાબેદ આપણે પ્રત્યક્ષ બોધ્યે છીએ તેમ બ્રહ્મ જગત્મા કાર્યરૂપે યુથાયેક્ષ છે કારણ અને કાર્ય બંને ખગ છે, કારણ ખરૂં અને કાર્ય કલ્પિત અથવા માધિક નથી નામરૂપ ઉપાધિ પડે બેદ, અને નામરૂપ ઉપાધિના ત્યાગથી અબેદ-આવા ઔપાધિક બેદાબેદ વાણી મદદ છે આ સર્વાત્મ સ્થાપન કરનાર ભક્તભાગ્ય છે અને તે મિત્રીમત કહેવાય છે

(છ) બેદાબેદવાદ-સ્વાભાવિક બેદાબેદવાદી નિષ્કાર્ઠ.

બીજો પ્રકાર એવો છે કે મિદ અને અમિદ વિશેષણ માની તેનાથી વિશિષ્ટ બદ્ધ છે, અને તે પણ પોતાના સ્વાભાવિક મજબુત્ત્વાગુ છે, અને તે વિશેષણભાવે રહેનારા તત્ત્વથી પ્રથક અસ્તિત્વ, ચેતન અથવા અચેતન વર્ગનું નથી-એવા વિશિષ્ટ અદ્વૈત મતમાં ચેતન અચેતનથી બિન વિશેષણથી બિન ત્રીજા સ્વરૂપની સાબીતીમાં એની અગત્યલુ ઉભી થાય છે, અને વિશેષણના શુદ્ધમો વિશિષ્ટમાં પેસી જવાનો લાય ઉભો રહે છે તેરીજ રીતે ઔપાધિક બેદાબેદમાં ઉપાધિપડે પરમેશ્વરનો બેદ જણાવવામાં બેદનું માધિક રૂપ નાપરે અગત્યે હિતુ થાય છે, અને આવાના જાણતારથી સ્વીકારવો પડે છે આથી વિશિષ્ટ અદ્વૈત પણ નહિ, તેમ ઔપાધિક બેદાબેદ પણ

નહિ. પરંતુ સ્વાભાવિક ભેદભેદવાળું બ્રહ્મતત્ત્વ છે એ મત ચોખ્ખું છે—આ મતમા બ્રહ્મનો ચેતન અને અચેતનથી પણ સ્પષ્ટ ભેદ છે તેવું સ્વીકારવામા આવ્યું છે ચેતનના અણુના વિગેરે ધર્મો છે, અચેતનના સ્થૂળતાદિ, ધર્મો છે, બ્રહ્મ તે બંનેમા પેઠેનું તત્ત્વ છે. બ્રહ્મ ચેતન અને અચેતનમા આત્મારૂપે પેઠેલું છે, સર્વનું નિયામક છે, સર્વમા વ્યાપક છે, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળું છે, સર્વનો આધાર છે. ત્યારે જડ અને અજડ તે બ્રહ્મનો નિયમમા ગ્રહે છે, બ્રહ્મવડે વ્યાપ્ત છે, બ્રહ્મને અધીન છે, અને બ્રહ્મમા આધેય રૂપે રહે છે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુ આ પ્રકારે ચેતન અને અચેતન વર્ગના સર્વ ભેદોને જોવા છે તેવા સત્ય રૂપે પોતાના પૈટમા સમાવી ગ્રહેલું છે. આ સ્વાભાવિક ભેદભેદના પ્રવર્તક આચાર્ય નિર્માક છે

આ એકદર પ્રત્યક્ષાનુભવ ઉપર બધાધેસા આઠ સપ્રદાયોમા પગબ્રહ્મ તત્ત્વ ઉપર ઉપાસનાની અથવા ભક્તિની ગ્યના બંધાય છે તેમા પગબ્રહ્મને વિશેષનામ વડે તે તે મપ્રદાયમા ઓળખાવનામા આવે છે

શાકર શૂદ્ધતમા સગુણબ્રહ્મને પગેશ્વર કહેવામા આવે છે તે સગુણ બ્રહ્મના અમુક નામ ઉપર તે સપ્રદાયને આગ્રહ નથી તે મતવાળા ઉપાસના ક્રમમા પગબ્રહ્મને ગિવરૂપે, સમિતરૂપે, આદિતરૂપે, ગણપતિરૂપે, અથવા વિષ્ણુરૂપે બળે છે જે જે બાવથી બળે છે તે બાવ પ્રધાન રાખી, ઈતર બાવોને ગૌણ બનાવી, પગબ્રહ્મની ઉપાસના માંથી સકાય છે, અને ઉપાસ્ય મગુણબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવા પછી જોયબ્રહ્મ સર્વને એક રૂપેજ અનુભવાય છે. આથી શાકરમત દેવના ત્રમધમા સર્વ દેવતાના બાવોનો સંદિષ્ય છે, અને તેમના મતરાખાઓને દેવતા સળથી ઝડકામા ઉતરવાનું ધણે ભાગે હેલું નથી.

શુદ્ધાદ્વૈતમત પગબ્રહ્મને વિષ્ણુભાવે લગે છે તે શિષ્યનો અતિવાદી મત છે, અને કૃષ્ણાવતારને પ્રવાનભાવે પૂજ્ય માને છે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરાંત ઉપાસનામા ભાગવતનું મુખ્ય પ્રામાણ્ય તેઓ માને છે

વિશિષ્ટાદ્વૈત પરબ્રહ્મને વાસુદેવ ભાવે લગે છે, અને તેઓ તેના નામુદેવ, સકર્પણ, પ્રધુમ્ન, અનિમદ્—એવા ચાર બ્યદને માને છે, અને તેમની ઉપાસના પ્રક્રિયા વૈષ્ણવ અથવા જાયરાજન ન ઉપર બધાધેસી છે

મધ્યમન વિપ્લુનો અતિવાદી છે, અને શિવનો નિંદક છે શ્રીકૃષ્ણ
શિવનો અતિવાદી છે, પણ તે સાથે નારાયણ અથવા વિપ્લુના પૂજનનો
આપક છે, અને શક્તિ મનનો અનુમોદક છે કાશ્મીરમાં ઉદ્ભવ પામેને
ઈશ્વરાદૈત્યમને એકે પ્રસ્થાન નથી ઉપર મધ્યમને નથી, તેમણે ઈશ્વરપદ્ધતિ
અને તે સાથે શક્તિતત્ત્વને માનનાર છે

બ્રહ્માચર્યમતના અનુયાયીઓ ધરે બાગે બ્રહ્મવાદી છે, અને વિપ્લુના
નાગપણુ સ્વરૂપને બ્રહ્મકોટિમાં નહિ નાખતા જીવર્ગમાં નાખે છે

વિજ્ઞાનભિયુનો અવિભાગ અદૈત્યમન નારાયણવાદી અથવા પુરોહિતમ-
નાદી છે, પરંતુ ઈતર દેવનાનો નિંદક નથી

નિર્બાક મન પુરોહિતમવાદી એટલે વૈષ્ણવ છે

વિશેષ વર્ગીકરણ કળા સમગ્ર છે કે ઉપાસના સમયમાં શાકરમન
બ્રહ્માચર્યમત, અને વિજ્ઞાનભિયુનો મત, - બ્રહ્મલક્ષ્યમાં પડે છે, વદનજ
મત, રામાનુજમત, મધ્વમત, અને નિર્બાકમત-એ ચાર વૈષ્ણવત્રમાં પડે
છે, શ્રીકૃષ્ણ શૈવત્રમાં પડે છે પ્રથમના ત્રણ મતનાં બાને શ્રુતિ, સ્મૃતિ
નિતિદાસ, પુરાણ વિગેરે અનુક્રમે પ્રમાણ્યૂત છે, વદનજમતને વેદાદિ પ્રમાણ
છે, પરંતુ ભાગવત પુરાણ સર્વિશેષ પ્રમાણ્યૂ છે, રામાનુજમતને વેદાદિ
પ્રમાણ્યૂ ઉપનિષદ પાંચરાગ તત્ત્વના અથવા સર્વિશેષ પ્રમાણ્યૂ છે, મધ્વમતને
વૈષ્ણવપુરાણો સર્વિશેષ પ્રમાણ્યૂ છે તેમજ નિર્બાક પણ સમગ્ર છે
શ્રીકૃષ્ણને સૌવાગમે સર્વિશેષ પ્રમાણ્યૂ છે

(૧૧) શાંકરમતનો માયાવાદ ક્યાંથી અને શી રીતે આવ્યો ?

બ્રહ્મભાસા દર્શનમાં માયાવાદ શ્રીશંકરાચાર્યે ક્યાંથી દાખલ કર્યો ?
બ્રહ્મસૂત્રમાં તે માયાવાદનું નામ નિશાન નથી માત્ર એકસૂત્રમાં (માયામાત્ર
તુ ષાત્સ યેનાતમિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ (બ્ર. સૂ III II ૩) માયા
શબ્દનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ ત્યાં અપ્રમણિતા સંમધનું પ્રકરણ છે, અં

મૂત્રનો અર્થ એવો છે. સ્વપ્નચરિત્ર માયામાત્ર છે, કારણ કે તે મુદિમાં વસ્તુનું
 સ્વરૂપ પૂર્ણ પ્રકટ થયેલું હોતું નથી. એટલે કે દેશકાલ અને વસ્તુનો સંવાદ
 તે સ્વપ્નના ઉપનિષદોમાં હોતો નથી. આ સૂત્રને અનુકાવની વ્યવહાર રૂપિ
 માયામય છે એવું કહેવાનો સૂત્રકારનો આશય નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
 માયાવાદ નથી. પરમેશ્વરની મોહમયી શક્તિ છે, તેવડે પ્રાણીઓની હુદ્દિ-
 દણ્ણ્ય છે, વિગેરે તેમાં વાગ્યો છે. પરંતુ જગત્ કારણ તરીકે માયાનો
 ગીતાશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ નથી. શ્રીસંકરાચાર્યના સમયમાં તેમના વિચારના વિપ-
 પમૂલ ચનારાં ઉપનિષદોમાં માયાવાદ નથી, જોકે માયાનો ઉલ્લેખ આવે છે.
 ર્દેશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં વિદ્યા તથા અવિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ ત્યાં અવિદ્યા
 શબ્દ માયાનો વાચક નથી. યજ્ઞાદિ કર્મ અવિદ્યા અને ઉપાસના તે વિદ્યા
 છે એવો ભાવ મત્રોમાં છે. સંમૂલિ શબ્દ જગત્ના કારણ તરીકે વર્ણન
 થયો છે, પરંતુ તે માયા તરીકે નહિ, પણ સત્ત્વ પ્રકૃતિ તરીકે થયો છે.
 કાઠકમાં પણ વિદ્યા અવિદ્યાનો જોડ છે. મુંદકમાં પણ તેમ છે. સૈત્તિરીયમાં
 આનંદશુદ્ધિમાં કંઈક શક્તિના અર્થની જાણ છે; પરમ ઓમન શબ્દમાં
 તથા બીજા ઉપનિષદોમાં સર્વ સંસાર જેમાં ઓતપ્રેત છે તેવા “આકાશ”
 શબ્દમાં બ્રહ્મ અથવા અશ્વર શક્તિની જાણનો ભાવ છે, પણ તે માયાવાદને
 લગતો નથી, પરંતુ ચિત્શક્તિને લગતો છે. છાંદોગ્યમાં પણ માયાનો ગંધ
 નથી. વૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આ જગત્ પ્રથમ “અવ્યાકૃત” હતું તે
 વ્યાકૃત થયું, અને ત્યાર પછી નામરૂપ કર્મબ્યક્ત થયાં; “ આ વિશ્વને
 આનામરૂપે ઉપામરું જોઈએ”-આ અને વાગ્યો કમશ અવિદ્યામૂત્ર અને
 વિદ્યામૂત્ર તરીકે ગણાય છે. પરંતુ અવ્યાકૃત શબ્દ માયાનો સાક્ષાત્ વાચક
 નથી. બદ્ધ થાય તે લક્ષણથી તે ભાવ પ્રકટ થાય. તેજ ઉપનિષદમાં આ-
 વેલી મધુવિદ્યામાં “મધુ માયાવડે બદ્ધરૂપ થાય છે.” (વૃ. આ ૪-૫-૧૮)
 એ વાક્યમાં માયાનો બદ્ધવ્યવસ્થા નિદેશ છે. પરંતુ આ વાક્ય ઉપનિષદ
 કાળનું નથી, પણ ઋગ્વેદની સંદિના કાળની તે ઝડૂ છે. વૈદિક નિબંધમાં
 માયા શબ્દ-માયા યજુના જ્ઞાનમ્-એ પંકિતમાં જણાવ્યા મુજબ જાનનો
 અવસ્થા પ્રગટો પ્રકાશ છે. મિથ્યાપણનો અથવા કંપનાનો તેમાં ભાવ નથી.

માયાવાદને કંઈક અંશમાં ટેકા આપે તેવું વાક્ય શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં છે-માયાંતુ પ્રકૃતિ વિદ્યાન માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ (શ્વે. શ્વ૦ ૪-૧૦) માયાને જગત્ પ્રકૃતિરૂપે જાણવી અને માયાથી તે મહેશ્વર સમ-જ્ઞા. પરંતુ આ ઉપનિષદ ધણે ભાગે સૈવમતનું ઈશ્વરવાદી છે. શાંકરમતના કેવલ નિર્વિશેષ બ્રહ્મવાદને બહુ ટેકા આપે તેવું નથી. બીજું વાક્ય ત્રિસિદ્ધ-ઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદમાં આવે છે. ત્રિસિદ્ધપૂર્વનાપનીય ઉપરનું બાધ્ય શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યનું છે; ઉત્તરતાપનીયનું બાધ્ય તેમનું નથી. તેથી રીતે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનું બાધ્ય પણ આદ્ય શંકરાચાર્યનું નથી. કદાચ ત્રિસિદ્ધ-ઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદ શ્રી શંકરાચાર્યના સમયમાં વિદ્યમાન સ્વીકારીએ તો તેમા માયાવાદને ટેકા આપનાર નીચેનું વાક્ય આવે છે—

“ માયાયો જગત્ ભિન્ન હોય તેવું જાણે છે.....માયા એટલે અ-જ્ઞાનરૂપી અનુભવ. આ જડ જગત્ મોહરૂપ અને અનંત છે. આ જગતનાં રૂપને વ્યક્ત કરનારી માયા નિત્ય નિરૂપ એટલે અસદ્ જતાં મૂલ જનોવડે આત્મરૂપે જોવામાં આવે છે. તે જગતનું સત્સપક્ષુ અને અસત્સપક્ષુ જણાવે છે. પોતે સ્વતંત્ર અને અસ્વતંત્રરૂપે, સિદ્ધ અને અસિદ્ધરૂપે જગતને દેખાડે છે. આ માયા વડના બીજ સામાન્ય જેવી અનેક વદની શક્તિરૂપે મહેનારી એકજ છે. જેમ વદબીજ સામાન્ય (બીજત્વ) બીજા ઘણા વડોને બીજ-વાળા ઉત્પન્ન કરી તે તે વડોમા પૂર્ણરૂપે પોતાથી અવિભક્ત બાવે રહે છે, તેમ આ એક માયા અનેક ક્ષેત્રોને પોતાથી અવિભક્ત બાવે દેખાડી શકે અને દૃશ એવા જાણ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પોતે એક જતા શુદ્ધમા રહી અવિદ્યાનું રૂપ ધરે છે, ઈશ્વરમાં રહી માયાનું રૂપ ધરે છે. આ વિચિત્ર સુદૃઢ શક્તિ ધણા અંકુરવાળા પોતાના સત્યાદિ મુણોના ભિન્ન અંકુરોમા ગુણભિન્ન ભાવો ઉત્પન્ન કરી બ્રહ્મ વિષ્ણુ અને શિવરૂપે દેવોને જગાવે છે; અને પોતે ચૈતન્યથી દીપ્ત થાય છે”... (જુઠ ૩૦ તા ૦ નવમો ખંડ).

આ અવતરણમાં શાંકરમતને ટેકા આપે તેવું માયાવાદનું મૂલવાક્ય જણાય છે. પરંતુ આવા છટક વાક્ય ઉપરથી શ્રીશંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતમાં માયાવાદ ઉદ્ભવ્યો હોય એ માનવું યોગ્ય નથી ખરી હકીકત એવી જણાય

છે, કે માયાવાદનું શ્રી શંકરાચાર્યના મનમાં બીજી રોપનાર તેમના પરમગુરુ શ્રીગૌડપાદાચાર્ય હતા. તે શ્રીગૌડપાદની માંડૂક્યકારિકામાં શુદ્ધાપેક્ષા આગમના પ્રણવવાદમાં આ જગત્ વસ્તુવતઃ ઉત્પન્ન થયુંજ નથી- એવો અભતિવાદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે, અને આ દૃશ્યમાત્ર મિથ્યા છે એવું વૈતથ્ય પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. શ્રી ગૌડપાદ પાસે શ્રીશંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રનો ઘણાં વર્ષ અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તે ગૌડપાદનું બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ગૌડપાદી બાબ પછી છે. પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ થયું નથી. આ ગૌડપાદ આચાર્યે જોકે હિંદુમતિ હશે, પરંતુ તેમના મનમાં ઉડી અસર બૌદ્ધમતના વિજ્ઞાનવાદની અને શૂન્યવાદની હતી; અને નાગાર્જુનનો “સંવૃત્ત સત્ય” અને “પરમાર્થ સત્ય”નો વાદ શ્રી ગૌડપાદાચાર્યે પોતાની માંડૂક્ય કારિકામાં માંડૂક્ય ઉપનિષદની પીઠપર રચ્યો છે. તેમના ચાર પ્રકરણોની પીઠ પ્રણવ વિદ્યાની એટલે આગમની છે, પરંતુ તેનું સર્વ અણુતર બૌદ્ધ દર્શનની છટાથી ઘડાયેલું છે. માંડૂક્યકારિકાનાં વાક્યો, પદો અને વિચારો બૌદ્ધ દર્શનના રંગથી રંગાયેલાં છે અને તેમા માયાવાદ તરવરતો છે. આ માયાવાદનું શિક્ષણ લઈ શ્રી શંકરાચાર્યે પોતે પોતાની રચનાં મતિથી પ્રસ્થાપનત્રયીમા નિર્વિશેષ રોપ બ્રહ્મવાદનું માયાદ્વારથી સ્થાપન કર્યું છે, અને પ્રાચીન સવિશેષ ઉપાસ્ય બ્રહ્મવાદનું મારાશબ્દ બ્રહ્મવડે એટલે અપર બ્રહ્મવડે રદાયું કર્યું છે. જગતની સઘળા ઉત્પત્તિ, રચિતિ અને લયની વ્યવસ્થા, જીવ-બ્રહ્મના દેખાતા લૌકિક અને શાસ્ત્રીય બેદની વ્યવસ્થા-આ અનિર્વચનીય માયાનો સ્વીકાર કરી તેમજી કરી છે. સંસ્કૃત ગદ્ય સાહિત્યમા વિચારના જાલીયંમા, શબ્દના માધુર્યમા, અને તર્કની ચમત્કૃતિવાળા પદ્ધતિમાં સમાન કક્ષામા બેસે એવું શાંકરભાષ્ય જેવું બીજું ગદ્ય નથી. જેવી રીતે પશ્ચિમની તત્ત્વવિદ્યામાં ક્રૅટ વિવેચક શીલસુશી (Critical philosophy)નો જન્મ આવ્યો તેમ ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન સર્વ વિચાર સૈદ્ધીઓને બાણ ઉપર મૂકી વિશ્વનું વાસ્તવ સત્યત્વ નથી પરંતુ પ્રાતીતિક સત્યત્વ છે, તેની પીઠમા આધાર સત્ય અથવા પરમસત્ય તે બ્રહ્મ છે, અને આપણું સર્વનો અનુભવ કરનારો જીવાત્મા તેજ એ પૂર્ણ બ્રહ્મ છે-આ ત્રણ ચમત્કારિક વિદ્યામત્રોને શાંકરભાષ્યે પ્રથમ

જાન્યેન આપે છે. પરાપૂર્વથી પરમેશ્વરના અથવા પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું અને તેની સાથેના શરીરાત્માના મેઘંધનું પ્રતિપાદન કરનાર માનનીય બ્રહ્મસૂત્રરૂપ અથવા આરંભના સર્વ શિષ્ટ મગલાચરણની શ્રેણીનો ત્યાગ કરી, જે નમઃ પ્રમાણાય-એવું પ્રમાણનેજ નમસ્કાર કરનાર ન્યાયની વિચારશ્રેણીને પકડી, પ્રાચીન સર્વ વિચારકોની પ્રમાણવાદની પદ્ધતિને-૪૫૧ તે લૌકિક હોય કે તાત્ત્વીય વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનારી હોય તે સર્વને-અવિદ્યાની રાત્રિમાં નાખી પ્રમાતા ચેતન અને જગતનું આધાર બ્રહ્મચેતન એક છે એવો અસ્પેષાદ્ય કરનાર આ ગાકરમનનું બ્રહ્મસૂત્ર બાધ્ય છે, અને તેનો આરંભ “અધ્યાસ”ની સાખીતીમાં છે, બ્રહ્મસૂત્ર-બાધ્યની આરંભ ભૂમિ કામાં શ્રી શકગ્યાયે નથી ક્યો પરબ્રહ્મને નમસ્કાર, કે નથી ક્યો શુરને નમસ્કાર, પણ અસ્થિતઘટનાપરીણમી માયાનો અમરકાળ વર્ણવી પોને પ્રમાણવાદને નહીં પદ્ધતિ ઉપર આપી મૂકે છે.

(૧૨) શ્રી ગૌડપાદ ઉપર ગૌડદર્શનની ઉંડી અસર.

શ્રી ગૌડપાદ શુક યોગી-રૂના સિધ્ધ મનાય છે શાકર અદ્વૈતમનની પરપરામાં નારાયણ બ્રહ્મા, વસિષ્ઠ શક્તિ, પરાશર, વ્યાસ, શુક, ગૌડપાદ, ગોવિંદ અને શકરાચાર્ય-એ પ્રકારે નામાવલિ આવે છે આ પરપરામાં નારાયણ અને બ્રહ્મા-એ દૈવ કોટિના પુરુષ છે, વસિષ્ઠ, શક્તિ, પરાશર અને અને વ્યાસ તે આર્થ કોટિના પુરુષો છે, શુક, ગૌડપાદ અને ગોવિંદ સિદ્ધ કોટિના પુરુષો છે, અને આ પરપરામાં શ્રી શકરાચાર્યે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી કહેનામાં આવે છે વૈષ્ણવ મુદ્દારૂત મતમાં પુરુષોત્તમ (નારાયણ), રૂદ્ર, નારદ, કૃષ્ણ, વ્યાસ, શુક, વિષ્ણુસ્વામી, દ્રવિડચાર્ય, મિષ્વમગત, શાં વાંચન-એ પ્રકારે નામાવલિ આવે છે આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે શુકપર્યંત વિદ્યાની પ્રજ્ઞાલિકા ઘણીખરી મળી છે પરંતુ શુક પછી એક-તરફ ગૌડપાદ અને ખીજી તરફ વિષ્ણુસ્વામી દ્રાવિડ-એવી બે શાખા ઉદય પામી જણાય છે દ્રવિડચાર્યે જોડાયે વિગેરે અથવા ઉપર મોગી વૃત્તિ લખી હતી અને તે શ્રી શકરના પહેલાં ચર્ચાએલા જણાય છે. શકરાચાર્યના

શિષ્ય મુરેશ્વર અથવા વિશ્વકર્માચાર્યના શિષ્ય સર્વજ્ઞમુનિ (ધ. સ ૯૦૦)•
 મંત્રેષ શારીરકમા આત્રેય (દ્રવિડાચાર્ય)ના વિચાર અને ગૌડપાદના
 વિચાર શાકરમતના સમર્થનમા આપે છે, અને તે ઉપરથી સમજાય છે કે
 ઉત્તરમા ગૌડપાદનું મત અને દક્ષિણમા દ્રવિડાચાર્યનું મત બહુસૂત્ર ઉપર
 પ્રચલિત હશે શંકરાચાર્ય (ધ સ ૭૮૮) નર્મદા તટ ઉપર ગોવિંદ યનિ
 પાસે મંન્યાસ દીક્ષા લઈ આઠમા વર્ષથી મલ્લમારનો અને દક્ષિણપથનો ત્યાગ
 કરી કાશી ગયા હતા, અને ત્યાથી જનરિકાશ્રમમા જઈ શ્રી ગૌડપાદના શિક્ષ-
 થુને મેળની બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય રચ્યું હતું શ્રી શકગચાર્ય પોતાના ગુરુ શ્રીગોવિંદ
 પાસેથી માત્ર મંન્યાસ દીક્ષા તથા યોગવિદ્યા સંપાદન કરી હતી, પરંતુ
 સિદ્ધાંતનો નિર્ણય તેમણે શ્રીગૌડપાદ પાસેથી કર્યો હતો શ્રી ગૌડપાદે ઇશ્વર-
 કૃષ્ણની સાખ્યકાગ્નિકા ઉપર ભાષ્ય રચ્યું છે, તથા તેમના સ્વતંત્ર શક્તિ-
 મૂત્રો પછી છે, તેઓ બંધાણના હોવાથી ધર્મમા તાત્ત્વિક સાક્ષાત્ હતા. મહા-
 યાન યૌદ્ધમતના પ્રસિદ્ધ વિચારકો અશ્વધોષ (ધ સ ૧૦૦), નાગાર્જુન
 (ધ સ ૨૦૦), અસગ (ધ ન ૪૦૦), વસુમંથુ (ધ સ ૫૦૦) ગૌડ-
 પાદની પહેલા થઈ ગયા હતા અશ્વધોષ મહાયાનમતના લઘાવતારસૂત્રનો
 ઉત્થેષ્ઠ કરે છે તેથી લઘાવતારસૂત્ર ધ સ ના પહેલા સંક્રામા રચાયેલું
 જણાય છે આ લઘાવતાર સૂત્રને અનુસંગ નાગાર્જુનનું મત છે, અને
 તેમની માધ્યમિક કારિકા અને ગૌડપાદની આદ્ય કારિકામા સમ્યેનું તથા
 વિચારનું ધણું સામ્ય છે

નાગાર્જુનની આરભની કારિકા—

અનિરોધમનુષ્ટાદમનુષ્ટેદમશાશ્વતમ્ ।

અનેકાર્થમગનાર્થમનાગમમનિર્ગમમ્ ॥

યઃપ્રતીત્યસમુત્પાદ પ્રપંચોષશમંશિવમ્ ।

દેશયામાસ સચુદ્ધસ્ત ઘંદે દ્વિપદાં ચરમ્ ॥

આ કાગ્નિકામા આપતા “પ્રપંચોષશમ શિવ” તે ઘંદેદ્વિપદાં
 ચરમ્—વિગેરે શબ્દો જોવાને તેવા ગૌડપાદકારિકામા વપરાય છે (જુઓ
 ગૌ-કારિકા-પ્ર- ૧-૭, પ્ર- ૨-૩૫, પ્ર- ૪-૧) વળી ગૌડપાદકારિકામાં

વપરાતો ધર્મ સમ્પદ હિંદુઓના ધર્મ એટલે પુણ્ય અથવા અપુણ્યનો વાચક નથી પરંતુ જીવનો અથવા પ્રતીતિરૂપ સંચેતન પદાર્થનો વાચક છે. આનંદ-ગિગિ-દેહપારણ કરનાર તે ધર્મ અથવા જીવ એવો અર્થ કરે છે. ગુણદ્રવ્ય પૂર્વેના ધર્મો:-એ લંકાતરંગમૂલવત્સયમા શુભ અને દુઃખથી મિથ જે અવસ્થા હતા વસ્તુરૂપે બાસે છે તેનું નામ ધર્મ ગૌડપાદ કહે છે કે-સર્વ ધર્મો ગમનની ઉપમા આપવા જેવા છે, “અસ્પર્શયોગ” બીજા યોગીઓથી જેવાય તેવો નથી-આ વાક્યમા આવતો “અસ્પર્શયોગ” સમ્પદ બૌદ્ધ નિર્વા-ણનો બાવ જણાવે છે ગૌડપાદની કાગિકામા “અસ્તિવસ્તુત્વવાદી” (પ્રકરણ ૪-૪૨) સમ્પદ સર્વોગ્નિવાદી બૌદ્ધનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેમા જણાવે છે કે અભતિવાદથી અભગમેવાને અર્થે સૃષ્ટિવાદ સર્વોસ્તિવાદી સાદે બૌદ્ધોએ ધર્યો છે અમ્મયાન (પ્રકરણ ૪-૬૦) સમ્પદ મહાયાનનું જ્ઞાન કરાવે છે, નૈતદ્ વુદ્ધેન ભાવિતમ્ (પ્ર ૪-૬૬)-એ વાક્યમા પોતાના મતનું આ-પાતત્ત્વ સામ્ય છે, પરંતુ સ્થિતિસ્થાનનો નિમ્ન પોતાનો હોવાથી શુદ્ધ આ પોતાનો મત કહી જુએ છે તેમ કહે છે, સર્વથા વુદ્ધૈરજ્ઞાતિઃ પરિ-દોષિતા (પ્ર ૪-૧૯) સર્વથા બૌદ્ધોએ અભતિવાદને પ્રકાશિત કર્યો છે આ નિર્ગેર શબ્દોમા બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની ધટડીના રજુમા આપાણે ૨૪૯ મહાગાય ઋષિ દ્વિપદાં વરમ્-એવા સામાન્ય નિર્દેશવો ઉત્તમ મનુ-ષ્યને હું નમસ્કાર કર છું એમ કહે છે તેમા ભગવાન મૈત્રમ શુદ્ધનો નિર્દેશ છે એવું માનવું તે સાદસ છે, પરંતુ કોઈ પ્રત્યક્ષ મનુષ્ય યોનિનાશુરનો તેમા ઉદ્દેશ છે આનંદમિતિ દીકામા ખદરિકામમમા નાગવજ્ય મુનિએ આ માર્ગને ઉપદેશ કર્યોનું સૂચના છે કદાચ નારાયણ મુનિનો ઉદ્દેશ હોય અથવા સુદ્ધ યોગી-દ્રવ્ય પણ ઉદ્દેશ હોય પરંતુ ગૌડપાદ સુરદારને અને તે મનુષ્ય યોનિના શુરને નમસ્કાર કરે છે તે ઉપરથી સમન્વય છે કે તે દેવયોનિ ગિગે રેના સંબંધમા કઈ ઉચ્ચો અભિપ્રાય ધરાવતા નહિ હોય, અને ‘ઉપાસના-શ્રિન ધર્મ’ તે ગૌણ માનતા હોવા બદલે ઉપાસનાધર્મમા પ્રતિપાદન થયેલો સૃષ્ટિવાદ માત્ર અભતિવાદમા મનુષ્યની શુદ્ધિને ઉતારી લાવવા અર્થે છે, તેમા તાત્પર્ય નથી એવું તે અજ્ઞ જણાવે છે “અભાતતાતિ” સમ્પદ ગૌ-

ડપાદનો વાપરેલો બૌદ્ધ શબ્દ છે. તેમ “સનિર્વાણ” શબ્દ પણ બૌદ્ધ છે. છેવટે “નિરોધ નથી, ઉત્પત્તિ નથી, બદ્ધ જીવ નથી, સાધક જીવ નથી, મુમુક્ષુ નથી, મુક્ત નથી-આવી વસ્તુસ્થિતિ છે અને તેનું નામ પરમાર્થ છે”-એ વાક્યથી આપણને આ આઠમા સૈકાના વાક્યમાં પહેલા સૈકાના અશ્વધોપનું “પુદ્ગલતથાતા” તત્ત્વ અથવા બીજા સૈકાના નાગાર્જુનની “જન્યતા” રૂપાન્તરે તરવરતી માત્રમ પડે છે. જગત્ જગદાદિ અવસ્થામાં અનુભવાતું મિથ્યા છે, તુરીયપદનું બ્રહ્મ તત્ત્વ સત્ય છે, અને સર્વ ધર્મો (જીવો) સ્વભાવથી પ્રપન્થના તરંગ વિનાના, આકાશ જેવા નિર્ગલ ચૈતન્યમય છે-આ ઉપદેશ ગૌડપાદનો પ્રણવના આલંબનમાં ઉદ્દેશવામાં આવ્યો છે; અને તેનું સમર્થન તેમણે બૌદ્ધના વિજ્ઞાનવાદ અને જન્યવાદના તર્કનો આશ્રય કરી, જગત્ને સાચું માનનાર ન્યાય-વૈશેષિકનું અને સાંખ્ય-યોગનું ખંડન કર્યું છે. તેમણે ન્યાય-વૈશેષિકનો અસંતકાર્થવાદ તથા અરંભવાદ, સાંખ્યયોગના સંતકાર્થવાદ તથા અશિષ્ટાભવાદને ખંડિત કર્યો છે, અને પરસ્પર સંપ્રિવાદના ખંડનવડે તદ્દસ્યપણે પોતાનો અભતિવાદ સાબીત કર્યો છે.

શ્રીગૌડપાદના માંડુક્યઉપનિષદના વિવરણરૂપ આર પ્રકરણમાં જે માયાવાદનું અને જગત્ ત્રણે કાળમાં ઉત્પન્ન થયુંજ નથી, અને વસ્તુ માત્ર નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ છે એવું સ્થાપન છે-આ સિદ્ધાન્તે હિન્દુધર્મના વિચારકોમાં તે સમયમાં મોટો ખળખળાટ ઉત્પન્ન કર્યો જણાય છે, અને તેથીજ શંકરાચાર્યની ભાષ્યપદ્ધતિમાં બૌદ્ધમતના વિચારની છાંટપણ ન આવે તેવી સાવધાનતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. શંકરાચાર્યે જે રહસ્ય શ્રીગૌડપાદ પાસે મેળવ્યું તેનું સ્થાપન બ્રાહ્મણના શિષ્ટ અધોદારાજ કર્યું છે, અને બૌદ્ધ ન્યાયનો બીજકુલ સ્વીકાર કર્યો નથી. પરંતુ આ પદ્ધતિમાં તે કાળના બ્રાહ્મણ વિચારકોને જળ ભાસ્યો જણાય છે. ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના છેવટના લાગમાં થયેલા બદ્ધભાસ્કરે માયાવાદને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધમત તરીકે વખોડી કલાડ્યો છે. શ્રી શંકરાચાર્યના બદ્ધભાસ્કર સમકાલીન હતા એવું માનવાનું કારણ નથી. જોકે કેટલીક કલ્પિત વાતોમાં બદ્ધભાસ્કરને શંકરાચાર્યે દરાવ્યાનું જણાવવામાં આવે છે, તો પણ તે ઘણા નજીકના સમયમાં થયું ગયા છે એટલે

દોહસો બસે વર્ષમા તેમણે તામ્રમનનો આશ્લેષ કર્યો છે બામ્રમ્રકર પોતાના
બહુમુન ભાષ્યના આગળમા કહે છે કે —

સુત્રાભિપ્રાયસંવૃત્યા સ્વાભિપ્રાયપ્રકાશનાત્ ।

વ્યાખ્યાત ચૈરિદં શાસ્ત્ર વ્યાખ્યેય તન્નિવૃત્તયે ॥

સુનકારનો અભિપ્રાય દાટી દહ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રમટ ગુનાની
રીતિની જોઓએ આ શાસ્ત્રનું વિવચ્છુ કર્યું છે તે વિવચ્છુ બોલુ છે તે
સાખીન કરના આ વ્યાખ્યા કરનામા આની છે (માસ્કરમાય પૃ ૧)
વળી આત્મકૃતે: પરિણામાત્ (જ સુ ૧-૨૫) ના વિવચ્છુમા બામા
રકર કહે છે કે “પરમાત્મા પોતાની મેગે પોતાને કાર્યરૂપે પશ્ચિમામ પમાડે છે
આ સુષ્ટિ ચેતનવર પોતામા થયેની છે આ પ્રમાણે સુનકાર પોતેજ શ્રુતિને અનુસ
રતો પરિણામવાદ સુત્રમા શુધે છે આ પશ્ચિમામ પમાડના જન્મોગ્મના વાક્ય-
કાર અને વૃત્તિકાર (આ બે શકરાચાર્યના પૂર્વભાવી આચાર્યો છે) સામ-
દાયિક ગણી રીકાર્યો છે જુઓ તેમનું નામ્મ- ‘પરિણામ થાય દધિની
માફક’ આથી નિષ્ઠ અને મૂલ આધાર વિનાના, મહાયાન બૌદ્ધની ગાથામા
ગવાયેના, માયાવાદનું વર્ણન કરનાગ કેટલાક લોકોને મિથ્યા બમાવે છે ”

(૧૩) માયાવાદના પ્રથમ ખંડન કરનાર ભટ્ટભાસ્કર-

બહુમુન અભ્યાસ ૨, પાદ ૧ સુત્રમા માયાવાદનું મવિસ્તાર ખડન
ભટ્ટભાસ્કર કહે છે

“આ જગત પરમાત્મા સાથે અનન્ય છે અથવા અભિન છે, કારણ
કે એક-જાણ્યાથી સર્વ જણાય-એક માગીના પિં વડે સર્વ માગીના વિકારો
સમન્વય છે ઘટાદિ માત્ર નામરૂપ છે, અને સૃષ્ટિકારક સાચી છે -એ
શ્રુતિનડે આ કાર્યરૂપ જગત કારણરૂપ બ્રહ્મમા અભિન છે આ સુત્રના
પ્રમંગે કેટલાક માયાવાદનું સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ કહે છે કે
‘માગી એજ સાચી છે’ -એ શ્રુતિ વાક્યમા “એજ” -એ શબ્દ એમ
સચવે છે કે કારણજ સાચુ છે અને કાર્ય બોલુ છે અથવા મિથ્યા
છે, અનાદિકાતથી પ્રગ્ત થયેલા અવિદ્યાને લીધે આ જોદ લાસે છે, ખરી

ગીતે ભેદ નથી. અત્ર માયાવાદનો પ્રતિપક્ષી વાદો ઉપર કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો વ્યવહાર આપણે અનુભવીએ છીએ, જે તે ખોટો હોય તો વિધિ અને નિર્દેશ કરનારા શાસ્ત્રોનું શું થાય ? વળી અમલ મોક્ષશાસ્ત્રનાં બહુ-જ્ઞાન શી રીતે ઉત્પન્ન થાય ?—આ શકના સમાધાનમાં માયાવાદી કહે છે કે આ વાદો વ્યાજબી નથી મિથ્યા વ્યવહાર જ્યાંસુધી બાધક જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી જેવોને તેવો ચાલુ રહે છે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પણ અવિદ્યાવાળા પુરુષને લગતા હોય છે તેથી જ્યાંસુધી બાધક પ્રમાણ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી અવિદ્યાવાળા વિધ્યોની સાબીતી જ્યાં કહે, જ્યારે બાધક પ્રમાણો જાણે ત્યારે તે પ્રમાણો નિવૃત્ત થાય છે આથી અવિદ્યાવાળા પુરુષને લગતા વિધિ નિર્દેશ શાસ્ત્રો છે અને તે વ્યાજબી છે વિધ્યો અસત્ય છે અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી મત્યનું જ્ઞાન જાણે છે જેમ મિથ્યા રમમાં સાચા શુભાશુભનું મૂલ્યન થાય છે, જેમ અકારાદિ વર્ણગ્રાહક લિપિના અક્ષરો ત્વત મિથ્યા છતાં સત્ય વર્ણનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તેમ મોક્ષશાસ્ત્ર સ્વત મિથ્યા છતાં મત્ય બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રકટ કરી શકે વળી આત્મા જે નિરવધ છે તેના સાચો પરિણામ જગદાકાર સજાવે નહિ, તેથી આ સર્વ પ્રપચ માયામાત્ર છે.

ઉપરની માયાવાદની મતનગ છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે “મૃત્તિકા એજ સાચી છે”—એ શ્રુતિવાક્યના “એજ” શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને જે તમે અર્થ કર્યો તે વ્યાજબી નથી જે પ્રપચનું મિથ્યાપણ હોય તો આ મૃત્તિકા એ પણ પ્રપચમાં પડનારી વસ્તુ હોવાથી તે પણ મિથ્યાજ નરે આ મિથ્યાપણ તમે તી રીતે નહીં કર્યું છે ? પ્રત્યક્ષ અને અનુભાવડે તે સાબીત થઈ શકે તેમ નથી આ પ્રપચ ભેદવાળો છે અને મર્યાદાવાળો અનુભવાય છે આ અનુભવના કાળુમાં દોષ નથી કે જેથી તે જ્ઞાનમિથ્યા ફરે, તેમ બાધકજ્ઞાન પણ નથી કે જે આ સસાગના ભેદ જાનને ખોટું દગવી શકે, કારણકે સર્વ પ્રાણીઓનો આ મૃત્તિકાદિ પદાર્થોનો અનુભવ જ્યાંસુધી સસાર છે ત્યાં સુધી જેવો ને તેવો ચાલુ રહે છે તેથી આ ભેદ સાચો છે, અને તેના ઉપર બધાએયો વ્યવહાર પણ સાચો છે આ અનુભવ મિથ્યા સાબીત થયો હોય તો તે દિશાના અમની પેડે સાચા જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય.

તે અનુભવ રસન મિથ્યા હોત તો બાધક જ્ઞાનથી તે દૂર થાય અને બાધક જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી ચાલુ રહે એ કલ્પના યોગ્ય ગણાત પણ અનુભવ મિથ્યા નથી તેથી એ કલ્પનાને અવગણજ નથી.

અન માયાવાદી શકા કરે છે -જેમ માનવાદીના પ્રમાણુમા દુઃખિયમા દોષ દોષાથી પ્રત્યક્ષ અપવાદ બને છે, તેમ અમારા મનમા પણ અવિદ્યા-રૂપી કામ્યુ દોષ છે, જેથી અવિદ્યાવાગા સર્વ પ્રમાણા એટલે અનુભવ કરતામ શ્વેનો બેદનો અનુભવ દ્વિચ્છન્ન જેવો મિથ્યા ઉત્પન થાય છે.

ભાસ્કરમતના અનુવાચી જવાનમા કહે છે કે પારકાના સિદ્ધાંતમા એવો હેતુનો દોષ બતાવવો જોઈએ કે જે પોતાના સિદ્ધાંતમા ન આવેનો દોષ તમારી દલીલ નમતેજ બાધ કરનારી છે, કારણકે અવિદ્યાવાગા શ્વેનુ બેદતામ મિથ્યા હોય તો તેજ ન્યાયે અદ્વૈતમહાગાન પણ, તે અવિદ્યા-વાગા શ્વેનેજ ધર્તુ હોવાથી તે પણ મિથ્યા હગુ જોઈએ જે અવિદ્યાવાગા પ્રથમાવસ્થામા હતો, તેજ બીજી અવસ્થામા મોક્ષસાધનુ અવધુ મનન કરનારો છે, અને તેતો અવિદ્યાવાગો છે અવિદ્યાવાગા રહેવુ-એજ મિથ્યા-ત્વને સામીત કરનાર હોત અને મિથ્યાત્વની સામીતીમા બાધક જ્ઞાનની જરૂરજ ન હોત, તો અનુમાનવડે ઉત્પન્ન થનાઈ અલગતાનનુ મિથ્યાપણુ દોષનુ નિવારી શકે ?

પ્રપચગાનનો બાધક પ્રવચ છે, અને તેથી અવિદ્યાવત્ત્વને તે ગાનના મિથ્યાપણાની સામીતીમા હેતુરૂપે અને એટલે માયાવાદીએ આપ્યો નથી- એવો ભાવ હોય તો સ્વતન્ત્ર મિથ્યાત્વ હોવાથી સામા-આત્માનો બેદ શી રીતે રહેશે ? અને એટલે ભાસ્કર એવુ અનુમાન રજુ કરીએ છીએ-અલગતાન મિથ્યા છે, કેમકે તે યાત્ર છે, જેમકે (તમારૂં) પ્રપચગાન જેમ નિદ્રાસ્પ કારણુ દોષને લીધે સર્વનુ સ્વપ્નગાન મિથ્યા કરે છે, વળી જેમ અરણ્યમા અધારીવાળા મનુષ્યને નેત્રોપથી બે ચદ્રની પ્રતીતિ મિથ્યા છે નિદ્રાની અવસ્થામા અને વનમાં અધારીના દોષવાળી સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી સ્વપ્નનો અથવા બે ચદ્ર દર્શનનો બાધ થતો નથી.

વળી અસત્યવડે મત્તનુ જ્ઞાન થવાનું એક પણ દ્રષ્ટાંત નથી સસ-

જ્ઞાનાં 'શિંગડાંવડે કાઢને સાચી વસ્તુનું જ્ઞાન થયું સાંભળ્યું નથી. તમે (માયાવાદીઓ) જે સ્વપ્નવડે શુભાશુભનું સૂચન થાય છે એમ કહ્યું તે યોગ્ય નથી.' તે સ્વપ્નમાં પણ જે વિષય વિનાનું જ્ઞાન છે તે વસ્તુરૂપ છે, અને તે વસ્તુભૂત જ્ઞાનવડે શુભનું સૂચન થાય છે અથવા સ્વપ્ન કાળનું દૃશ્ય ચંદ્રનું સ્મરણ તે શુભનું સૂચન કરે છે. દરમિયાન પણ નહિ અને જ્ઞાન પણ નહિ—એવું સૂચ્ય કદી સત્ય સૂચક થતું નથી. વળી તમારા સિદ્ધાન્તમાં જ્ઞાન પણ પ્રપંચની અંદર પડતું હોવાથી અને પ્રપંચ મિથ્યા હોવાથી જ્ઞાનનો સદ્ભાવ સાબીત થતો નથી. તે જ્ઞાન આત્મરૂપ નથી, કારણ કે તે ઉત્પન્ન થાય છે અને તરત નાશ પામે છે. લિપિ અક્ષરનું દ્રષ્ટાંત પણ યોગ્ય નથી. ત્યાં પણ લિપિના અક્ષરો વસ્તુભૂત, એટલે સ્વતઃ સ્થાયી, સંકેતવડે વર્ણનું જ્ઞાન કરાવે છે. લિપિ અક્ષરથી અંકચેતું સંધ્યું પાડી અથવા કાગળ ઉપરનું દ્રવ્ય અમુક પ્રકારની રચનામાં ચક્રુરિન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, અને તે સત્ય ગ્રહણવડે ઐત્રિન્દ્રિય આજ્ઞા જે વર્ણ તેનો જોધ થાય છે. જો કારાદિ વર્ણનો અભેદ હોય તોપણ દેશાન્તરમાં લિપિના અક્ષરો જુદા જુદા હોઈ શકે છે. આથી લિપિના અક્ષરો સ્થાયી થકુર્ગોચર થયા પછી સંકેતવડે સમજાવાય વર્ણ સમજાય છે. લિપિ અક્ષર અવસ્તુ એટલે મિથ્યા છે એટલાથી વર્ણજોધ થતો નથી. જે તેમ હોત તો જ કારનું જ્ઞાન કરાવનાર લિપિવડે વકારનું જ્ઞાન થાત. જ્ઞાન કરાવે છે અને તે અવસ્તુ એટલે મિથ્યા છે—એ વિરૂદ્ધ વાણી છે; કારણ કે જે સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તેનું નામ વસ્તુ. આપણે કદી સસલાના શિંગડાને કાઢ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ બન્યું જાણ્યું નથી. વળી એમ કહેવામાં આવે કે પોતાના સ્નેહીના મરણની સંકાથી કાઢનું સાચું મરણ થાય છે. ત્યાં પણ સંકાવડે જોડા વિષયને ધમતું જ્ઞાનજ મરણનું નિર્મિત અને છે, જેમ લાઘ પુત્રના શોકવડે કાઢનું સાચું મરણ નિપજે તેમ. વળી જેમ દરમિયાન અવસ્થાએ પહોંચેલો સ્ત્રી સંબંધી કામ મરણનું કારણ થાય છે તેમ સંકાવડે મરણ થાય છે. આ સર્વ દ્રષ્ટાંતમાં વસ્તુભૂત જ્ઞાનસંચારજ સત્ય પરિણામ પ્રકટ કરે છે. કેવળ અસત્યથી સત્યની પ્રતીતિ દેશાન્ત નથી—એ વાત સાબીત થાય છે.

વળી તમે (મામા-સાદી) કહેશો કે સાત્ર પ્રમાણથી અમે જગતનુ મિ-
થ્યાત્વ કહીએ છીએ તો તે અસોચ્ય છે. શ્રાવણી ઉત્પન્ન થનારૂં જ્ઞાન ઇન્દ્રિય
જન્મ જ્ઞાન દોષથી ખોટું છે, અને તેથી તું તે બ્રહ્મરૂપ હુ-એ મહાવાક્ય
પર્યાંતિક દોષથી મિથ્યા છે એટલે અભાવરૂપ છે તો ક્યા વેદવાક્યવડે
પ્રપચનું મિથ્યાત્વ જણાય ? વળી ખરી રીતે “અદિ બેદપણું નથી”-એ
વેદવાક્યમા “અદો” એટલે કારણરૂપમા બેદ નથી એટલુજ દેવતાનું તાત્પર્ય
કે. જે રૂપમા કાર્ય રહ્યું છે તે રૂપમા ગિયતિકાને કાર્ય પણ છે તેથી વિરોધ
નથી વળી “તે આ આત્મા ભેતિ નેતિ સન્દરી બાલુવાનો છે”-એ
વેદવાક્યમા શરીરગદિ અનાતમાને બાતલ કરી આત્મસ્વરૂપને ઉપદેશ છે વળી
“જ્યા દૈત જેતુ છે ત્યા એક બીજાને દેખે, જ્યા સર્વ આત્મરૂપ છે ત્યા
કોણ કાને જુએ” વિગેર વેદવાક્યમા “જેતુ છે” એ શબ્દ દૈતનો અત્મ-
વાલાવ સૂચવતો નથી તે સાદરૂપનું અથવા મંભાવનાતુ જ્ઞાન કરાવે છે
અને તેની સલાવના બીજા સત્ય પદાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે તેથી કાર-
ણની પ્રાપ્તિએ વિરયનુ જ્ઞાન બધ થાય છે એટલુજ કહેવાનું તાત્પર્ય છે
અને વેદવાક્યમા નિરોધ નથી

(ભટ્ટભારતી પૂછે છે)—અવિદ્યા એટલે શું ? તમે (મામાવાદી)
કહેશો કે સાત્ર અને અસાત્ર એ બેમાથી એકપણ કોઈવડે જેનું વર્ણન થઈ
ગયું નહિ તે અમે કહીએ છીએ કે આ ઉત્તર ખોટું છે જે અવિદ્યાના
કાર્યથી આપણે સમગ્રો વ્યવહાર મિદ્ધ થાય છે, તેનું વચનવડે વર્ણન થતું
નથી એમ બોલવું માત્ર વાણીનો વ્યાપાર છે, તેમા કંઈ અર્થ નથી જો તે
અનિર્વચનીય હોત તો શી રીતે આચાર્ય તેનું પ્રતિપાદન શિષ્યને કરે ?
અને તે શિષ્યની સમજણમા આવ્યા વિના તેનો વ્યવહાર પણ શી રીતે કરે ?

વળી આ તમારી અવિદ્યા અદિ છે કે અનાદિ તેનો ખુલાસો થયો
જોઈએ જો અનાદિ હોય તો તે નિત્ય હોવાથી તેનો કિન્હદ કરી થાય નહિ
અને મોક્ષ બને નહિ જો બ્રહ્મવડે તે ઉત્પન્ન થતી હોય તો બ્રહ્મને કાળ
લાગે વળી જો હવાત્મા પોતેજ તેના હૃદયનું કારણ હોય તો આત્મા નિત્ય
હોવાથી તેનું કાર્ય પણ નિત્ય હોઈ મોક્ષની પતો લાગે નહિ વળી સાચી

અથવા ખોગી એટલે અભાવરૂપા એવી હોય તો એમી વખતે સહભાવ તથા ' અભાવવાળી અને નહિ કેમકે તે બે વિરુદ્ધ ધર્મો છે

હવે “ અવ્યાકૃત આકાશ તે અમારી આઘ અવિદ્યા છે ”-એવું કહે તો ઘણી સારી વાત છે નામ સાથે અમારે વિરોધ નથી પરંતુ તે વિચારમા અવિદ્યા એ વસ્તુભૂત પદાર્થ છે તે માનવું પડશે કારણ કે તે ઉત્પત્તિનાળી છે જેમ અકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ અકૃત અવિદ્યામાથી આ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે

કેવળ જ્ઞાનના અભાવરૂપે અવિદ્યા રજુ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે અનન્ત અથવા અભાવ બધું કારણ બને નહિ જેમ આકાશ-પુ પ અવસ્તુ હોવાને લીધે બધને ઉત્પન્ન કરતું નથી મધહેતું હોય અને તેને અવસ્તુ કહેવી તે વિ-ગ્રાધી નાણી છે મત્સ્ય કદી અવસ્તુ જનથી બધાતું નથી આથી અવિદ્યા તે અનિર્વચનીય નથી, પરંતુ નિર્વચનીય-નાણીથી વર્ણુન થાય તેની વસ્તુ છે વિદ્યાથી તે ઉલગી છે, અને તેને અવિદ્યા કહેવી તે યાજ્ઞી છે તે અવિદ્યા વિપરીતજ્ઞાન છે દેહાદિમા આત્મબુદ્ધિ બાધવી અને તેને લીધે બ્રહ્મસ્વરૂપનું અમાન રહેતું-એનું નામ અવિદ્યા છે

જે કોઈ ' નામરૂપ એ અવિદ્યા શબ્દનો અર્થ કહે તો અમારે વાણી નથી પરંતુ તે વાદીએ તે જનિર્વચનીય છે તેવી પ્રતિજ્ઞા મૂકી દેવી પડશે ગાય, ભેડ વિગેરે નામો સ્પષ્ટ અર્થનું ભાન કરાવે છે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર શબ્દોના અર્થને વ્યાકૃત કરે છે આથી ભેદદર્શનવડે ઉભી થયેની અવિદ્યા સાચી છે, પણ મિથ્યા નથી આ પ્રપચ પરમાત્માની એક જાતની અવસ્થા છે તેથી તે વસ્તુભૂત છે, અને તે સાચો છે આકાશાદિમા જે મત્તા છે તેમા અપૂર્ણતારૂપ ધર્મની પ્રતીતિ ગ્રહે છે, તેમા પૂર્ણતાની પ્રતીતિ બ્રહ્માભાવથી થાય છે

(માયાવાદી કહે છે કે), આકાશ જેવા નિરવધન પરમાત્માનો પરિણામ શી રીતે થાય છે ? તેના ઉત્તરમા કહેનાતું કે પરિણામ પામવાનો તેનો સ્વભાવ ■ જેમ દૂધનો છે તેમ પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ છે, સર્વશક્તિવાળો છે તેથી સ્વેચ્છાથી પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપે પરિણામ મળાડે છે-જેમ

કહેવામાં અશ્વત્થ નથી તમે (માયાવાદી) કહેશો કે સાવચ પદાર્થનો પગિ-
જામ થાય તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે માવચવત્ત તેજ ક'ઈ પગિજામનું
કાશ્યુ નથી માત્ર સાવચવત્તને ઈધિન પરિણામ થતો દેખ તો જરૂર પણ
દિશિયે પરિણામ પામે માટે સાવચવત્ત પરિણામનું પ્રયોજક નથી પરિણામ
પામવાનો સ્વભાવ જ્યારે ચેત્યના દેવ તો પરિણામ પામે, નહિ તો નહિ.
દૂધમાં પગિજામ પામવાનો સ્વભાવ છે (માયાવાદી કહે છે) તોપણ એક
હુદનો ખુરાસો થાની જરૂર છે શુ અનવચીનો પગિજામ પામવાનો સ્વ-
ભાવ છે કે અનવચેનો ? પ્રવાદી ક્યમ માયાવાદી અનવ અવચી માનતા
નથી, તેથી અનુમાન એ થાય છે કે અવચેનો પરિણામ પામવાની શક્તિ
છે અનવચેનો અનવચે માની સાવચવત્તો પરિણામ થાય છે એ કલ્પના નહ
જેસરી નહિ તે અવચેનો અવચે પરિણામને પામે છે કે નહિ, જો પરિ-
ણામ ન પામતા દેવ તો કદીમા દૂધ દેખાવુ જોઈએ તેથી સર્વ અવચેનો
પરિણામ પામે છે એમ માનવુ પડશે જો અવચેનો જીવ અવચવત્તની
કલ્પના કરીએ તો અનવચે હોર આવે ક્ષીર સમુદ્ર અને કુડમા અનન
પરમણુઓ સમાન સખ્યાના થવાથી ક્ષીર સમુદ્ર કુડમા સમાઈ જવાનો
પ્રમગ આવે તેથી નિગ્ધવચનો પરિણામ જોવાય છે, અને તેવો જાણનો
પણ અને તેજ નાથે વટખીજનો પગિજામ મુતિ વર્ણવે છે. પોતાના સ્વ-
રૂપથી બ્રહ્મ સ્થા વિના પોતાની સક્રિયતા વિશિષ્ટ થઈ અનેકાકાર થવુ તેનું
નામ પરિણામ, જેમ કરોળાવો નાનો છતા પોતાની સક્રિયતા વિસ્તાર કરે
છે, અને જેમ તલુઓ વિસ્તાર થઈ પટલુ રૂપ ધારણ કરે છે તેમ આ પ્રકારનો
સક્રિય વિશેષ અને સક્રિયતા સંશેષ વિદ્યાનોએ પરિણામ માન્યો છે, અને
તે પ્રમાણુકૃત છે

માયાવાદી કહે છે કે આ પરિણામ સમગ્રમાં નથી દૂધની પેઠે સર્વ
જાણ જગદાકાર થાય, અને તેમ થાય તો તે અનિત્ય કરે ક્રુતિ તેને નિત્ય
અને વ્યાપક વર્ણવે છે વળી વિકાર પામેની વસ્તુ જો જાણ હોય તો સર્વ
લોક મુક્ત થાય અત્યંત સિદ્ધ જાણ થવાથી ઉપદેશની જરૂર રહે નહિ. આ
સર્વ અગત્યો દૂર કરવા અને ત્રીણી કુદિથી માયાવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે

મુતિ “માયાને પ્રતિ જાણવી”—એમ કહે છે. “મારી માયા ન તરી શકાય તેવી છે” એવી ગીતાં સ્મૃતિ છે.

આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સર્વ અંશમાં દૃષ્ટાન્તરું સામ્ય હોય નહિ. જેવી રીતે અમેતન પદાર્થોનાં વિચિત્ર પરિણામો થાય છે, જેમ દૂધનો એકજ દહીરૂપ પરિણામ થાય છે, અને જનના અનેક રૂપે પરિણામ થાય છે જેમકે કેશ, નખ, દંત, માંસ વિગેરે; વળી જેમ કરોળીઆમાંથી જળરૂપ પરિણામ થાય છે જે છતર પ્રાણીઓને અત્યંત અર્સમવરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મનો પણ જગત્ત વિવ્રહ્મ પરિણામ છે. પદાર્થોની શક્તિઓનું પ્રાકૃત બુદ્ધિથી મર્યાદીકરણ કરવું એ સાદસ છે; અને તર્કવડે તેવી મર્યાદા બાંધવા જમ્મએ તો તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી તેથી કાઈ નિર્ણય ઉપર અવાય નહિ. બ્યારે અમેતનના આવા વિચિત્ર પરિણામો છે ત્યારે સર્વગ સર્વશક્ત અને સ્વતંત્ર એતનરૂપ પરમેશ્વર જે સાસ્ત્રવડે સમગ્રમ એવું જગત્તુ કારણ છે, તેનો આવોજ પરિણામ થવો જોમ્મએ એવી મર્યાદા શી રીતે બંધાય? તે પરમેશ્વર સ્વેચ્છાથી પોતાના આત્માને શોકહિતાયે પોતાની અંતર્ગત શક્તિ અનુસાર પરિણામ પમાડે છે.....વેતાશ્વતર મુતિ તે પરમેશ્વરની અચિત્ત શક્તિનું વર્ણન કરે છે. તેની વિવિધ જ્ઞાન, બલ, અને ક્રિયારૂપ શક્તિઓ છે—આ વેદ વાક્યોવડે કુતાર્કિકના મતનું ખંડન થાય છે. નિરવયવનો પરિણામ ન થાય—એવો સિદ્ધાંત ખેટો છે. મન નિરવયવ છે અને તેના કામ, ક્રોધ, ભ્રામ, મોહ વિગેરે અનેક પરિણામો થાય છે, અનેક તરંગો જેવા વ્યકારો થાય છે, અને મન પોતાના સ્વરૂપથી બ્રહ્મ યતું નથી.....આથી આ જગત્ત સામાન્યવિશિષ્ટરૂપ એટલે બેદાભેદ રૂપ છે—એ સિદ્ધાંત સાખીન થાય છે.”

(૧૪) ભટ્ટભાસ્કરના ખંડનમાં ક્યાં ખામી છે ?

ભટ્ટભાસ્કરનું માયાવાદનું ખંડન ઘણું સરળ અને ચમત્કારિક છે. પાછળના ખંડન કરનારા આત્માર્થોએ આના કરતાં વધારે મુદાના આક્ષેપો રજુ કર્યા નથી. તેની સાથે આ ખંડનમાં અંગત આક્ષેપો શંકરાચાર્ય પ્રતિ

નથી ખંડનની ચેષ્ટી તટસ્થ વિચારક તરીકેની સ્વીકારવામાં આવી છે. માયા-વાદમાં બૌદ્ધ વિચારકોની ઝાંખા આવી છે તે જાણત મન્યા-વેદીને વાધો દર્શાવતા જેવું નથી. બૌદ્ધ ધર્મ અને વિચાર હિંદુધર્માના પર્યાય અથવા પર-વિચાર તરીકે રહેવા નથી. તેઓ દિલ્લચ શુભનમાં સર્વાંગે મુદ્દાઈ ગયા છે વૈદિક યત્નોંડની દિસાનો કમન' ક્ષય કમ્પાન પશુ બુદ્ધર્મ છે, તેમ મ્-મોદિમાંથી મોદ છોડાવનાર પશુ બૌદ્ધ દર્શન છે. આ મંમારના પદાર્થો જેવા ક્ષણિક અને વિનાશી છે તેવા અર્થોદિ પશુ છે. તેથી આ લોકની આદર્શ-મય ધર્મ-નીતિ, પરમોકના સુખ મેજવવા માધવતા આવા ધર્મ-કર્મ કમ્પાં ચડીઆની છે, તે બાબત બૌદ્ધ દર્શને હિંદુધર્માને ઘણુ શીખવ્યું છે. જમનનું મિથ્યાત્વ “ પ્રજાપારમિતા ” વિગેરેમા એ વર્ણવાયુ છે, અને એના ઉપર બૌદ્ધ દર્શનનો કાણિક વિગતવત્ અને મ્-વશલી હિમાસત ચણાઈ છે તેના ખડેરમા આત્મજુ વિચારકો-ગોડપાદ શકગામ્ય વિગેરે “ માયાવાદ ” નો નિધિ જડ્યો છે. બહુ બારકરે માયાવાદને જે મુદ્દામા જલરૂપે અન્યરૂપે અન્યાય કર્યો છે —

(૧) પ્રથમતો ને માયાવાદને અને મ્-વવાદને એક ગણી કહાડે છે માલિક પદાર્થો તકન અમર અથવા અમલ્લરૂપ છે એવું તે માયાવાદનું તાત્પર્ય સમજે છે પરંતુ માયાવાદી તેજુ અનતાજ નથી માયાવાદી સત્તાના તણુ પ્રકાર માને છે પારમાર્થિક, વ્યવહારિક, અને પ્રાતિભાસિક સમ્મિદાન-અક્ષવિનાના સર્વ પદાર્થો ખોટા છે તે વાત ખરી, પરંતુ તેના અર્થ એવો નથી કે આપણા લૌકિક અને સામ્બીય વ્યવહારના સર્વ પદાર્થો ઝાઝવાના જાનજેવા પ્રાતિભાસિક અથવા વધ્યાયુત જેવા અભાવરૂપ છે. માયાવાદ આ દરમ યદ્યર્થ જગતનુ આયેસિક સત્વત્વ સ્વીકારે છે તેમા છંદ, જગત, હિંદુ, ગુરુ, મિથ્યા, સાત્ત્વ, બૌદ્ધ, મોદા દિવાદિ સર્વ સાત્ત્વજનમાગ સાત્ત્વ છે તેવો સ્વીકાર છે, પરંતુ અક્ષરજેવા પરમ મ્ત્ત્ય પદાર્થો નદિ બેદ-મય જગત્ અભાવ અથવા મ્-વ નથી, તેમ અર્થક્રિયા ન કરાવી શકે તેવું વિસંવાદી અમરૂપ પશુ નથી જ્યારે અન્ય દર્શનકાગે આ મતગા પ્રમાણુ પ્રમેયવાદને નિતાત મત્ત માને છે, ત્યારે માયાવાદી તેને આયેસિક સાત્ત્વ

માને છે. પદાર્થો આપેક્ષિક સત્યવાળા છતાં તે પરમ સત્ય છે એવું માનવાનો અથવા મનાવવાનો જોમનો આગ્રહ છે, તેના તે અસદ્વ્યક્તને જ્ઞાના સદ્વ્યક્તવડે છોડવાના પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રયત્નમાં તે ન્યાય-વૈશેષિકના આરંભવાદ કરતાં ચઢીચાલી સાંખ્યયોગની પરિણામવાદની પ્રક્રિયાનો પ્રથમ આશ્રય લે છે, અને ત્યારપછી વસ્તુનો વાસ્તવવિકાર યથા વિના અન્યથા પ્રતીત થવાના સ્વભાવવડે જ્ઞાન જગદાકાર ભાસે છે એવા વિવર્તવાદનો આશ્રય લે છે, અને તે વિવર્ત પણ સાચો હતપત્ત થયો છે એવો ભ્રમ દૂર કરવા સારૂ ગૌડપાદે દર્શનવિદ્યા અભ્યુત્પત્તિવાદ અથવા પ્રૌઢિવાદને રજુ કરે છે.

(૨) ભ્રમના મંઝઝમાં તે અનિર્વચનીય ખ્યાતિનો સ્વીકાર કરે છે અને માયા-અવિદ્યા અનિર્વચનીય છે એમ શાંકરમતાનુયાયી કહે છે. પરંતુ અનિર્વચનીય—એટલે જેનું નિર્વચન એટલે વર્ણન ન થઈ શકે એટલે સમજી શકાય નહિ અથવા સમજાવી શકાય નહિ એવો ભાવ નથી. જેની રીતે જોનાના અતૈકાન્તવાદને અથવા પદ્મગીનયને અન્યાય થાય છે, તેવી રીતે વેદાન્તના અનિર્વચનીયતાના વાદને પેણુ અન્યાય થાય છે. ભ્રમના પુદ્ગલસામા જે આત્મખ્યાતિ (જોદોની), અન્યથા ખ્યાતિ (નૈયાયિકાની), સત્ખ્યાતિ (જોનોની) અને અખ્યાતિ (મીમામ્સિકાની) ગયા પ્રકરણના પાંચમા ખંડમાં વર્ણવી છે, તેમાં વેદાંતીઓ પાંચમો પ્રકાર અનિર્વચનીયતાનો ઉમેરે છે. સાકર વેદાન્તી કહે છે કે અધ્યસ્ત પદાર્થ કેવળ સત્ય નથી, તેમ કેવળ અસત્ય નથી, તેમ એકી વખતે સદસદ નથી, તેમ ક્રમશઃ સત્ અને અસત્ એમ પણ નથી. ઝાંઝવાના જળની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ જળ જેવી સત્ય નથી, તેમ તે વધ્યાપુત્ર જેવી અમત્ પણ નથી, તેમ એકજ દાણે સદસદ પણ હોઈ શકે નહિ કેમકે પરસ્પર વિરોધી ધર્મો એક દેશ તથા એક કાળમાં સાથે રહી શકે નહિ, તેમ એકવાર સત્ય હોય અને પછી અસત્ય થાય અથવા એકવાર અસત્ય હોય અને પછી સત્ય થાય એવો પણ તે પદાર્થ નથી, કારણકે સત્ય હોય તે અસત્ય ન થાય અને અસત્ય હોય તે સત્ય ન થાય; પરંતુ આ સર્વ નિર્વચન કરવાના પ્રકારોથી જૂદા પ્રકારની તે પ્રતીતિ છે અને તે પ્રકારનું નામ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે. વાદી જગત્ની પ્રતીતિને સત્ય, અસત્ય, સદસદ

- વિગેરે ગમે તે પ્રકારે સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે તે બોટા છે, અને દૃશ્ય જગત્ જે કોઈ મર્યાદામાં મૂકવા જાય તેમાં વાંદી પાડો પડે છે, અને તેથી તે અનિર્વચનીય કહેવાય છે. આ મંસારમાં પ્રમાણનો જેવો સદ્ભાવ ચેતનરૂપે પોતામાં પરમાર્થ સાથે છે, તેનો પ્રમેય જગત્નો સદ્ભાવ નથી. ચૈતન્ય પોતાના સદ્ભાવની સિદ્ધિમાં પરપ્રકાશની અપેક્ષા રાખતું નથી, ન્યારે જગત્રૂપ જડ સમૂહ તેના સદ્ભાવની સિદ્ધિમાં ચૈતન્યના પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી ચૈતન્ય અથવા સંવિદ્ સ્વપ્રકાશ અથવા અખંડ અનુભવરૂપ છે, અને જગત્ પરપ્રકાશ અથવા ચાતાચાત વર્ગમાં આવે છે. ચૈતન્ય-સંવિદ્ અથવા આત્મા આ કલણથી પરપ્રકાશ જગત્રૂપ જમતું અધિદાન છે, અને જગત્ તેમાં અધ્યક્ષ છે. દૃશ્યરૂપે તે અનિર્વચનીય છે, અધિદાન રૂપે તે બ્રહ્મ છે. અધિદાન-બ્રહ્મની સત્તા અને પ્રકાશરૂપે દૃશ્ય અને નામ-રૂપ અને કર્મરૂપે બાંધે છે. તેની પીઠના અભિન્ન ચેતનરૂપ અધિદાનની અવ-ગણના કરી લિન્નલિભ નામરૂપવાળા જગત્સ્વેચ્છ સાચું માનવાનો પામ-રેનો, વિપરીઓનો, અને પરીક્ષેનો જે દુરાશય છે તેને તોડવાનો અખ્યા-સવાદ અથવા માયાવાદનો જીડો છે. તેનો મર્મ ન સમજી જે કોઈ વાંદી તેનું ખંડન કરવા પ્રયત્ન કરે તે ઉપદ્રાસને પાત્ર થાય છે, તે દર્શાવવા “ખંડન ખંડખાદ” જેવા મંથનો સાંકરમતમા આપિર્ભાવ થયો છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

બ્રહ્મભાંસા- (ચાલુ.) .

શાંકરદર્શન.

મહાસત્ય જગન્મિથ્યા ક્ષીયો મલ્લૈવ નાપરઃ ॥

૧ શ્રીશંકરાચાર્ય (૭૮૮-૮૨૦)

બ્રહ્મસૂત્રને અનુસરતા સ્વતંત્ર કેવલાદૈત મતના પ્રવર્તક શ્રીશંકરાચાર્ય ધર્મોપદેશક અને તે સાથે તત્ત્વનિષ્ઠ મહાપુરુષ હતા પ્રાચીન શૈવીમા કહીએ તો તેઓ ત્રિવિધ બ્રહ્મનિષ્ઠ-એ બે યોગ્યનારાણા હતા. તેમના જીવનસમય સંબંધમા વિદ્વાનોમા મતભેદ છે. પરંતુ આતર અને બાહ્ય પ્રમાણોથી ઇ. સ. ૭૮૮-૮૨૦ નો સમય તેમના જીવનનો હાલ સ્વીકારવામા વાધો નથી. તેમના જીવનકૃત સંબંધમા તેમના અનુયાયીઓએ ધણા મૂલ્યો લખ્યા છે તેમાં ભક્તિના આવેશને લીધે ધણી અતિશયોક્તિ અને અમરકારોના વર્ણન છે. આનંદગિરિનો દિગ્વિજય ધણા ઐતિહાસિક સત્યોને બાજુ ઉપર મૂકે છે. શ્રીમાધવાચાર્યનો દિગ્વિજય ધણો ઉત્તમ કાવ્ય મય છે. પરંતુ "શંકરાચાર્ય ચરિત" એ નામનો નવ અધ્યાયનો ગોવિંદનાથ નામના મતિનો એક અપ્રમિદ્ધ, મથ છે. તેમા તેમજી જીવનકૃત સરલ અને અત્યુક્તિ વિનાનું આપેલું છે. મંથકાર અંતમા લખે છે કે —

इवं श्री शंकराचार्यचरितं लोकपावनम्

પૂતં ગોવિંદનાથેન ચતિમક્તિસદાયત ॥

આ લોકપાવન શંકરાચાર્ય ચરિત યનિભક્તિના સદાયથી ગોવિંદનાથે

* હુઆ Asiatie Society Monograph-Catalogue of South Indian Sanskrit Manuscripts, Nos 211 and 79 Also report on a search for Sanskrit and Tamil Mss by M. Seshagiri Sastie p.p. 101-102 and 257-259

કર્ણુ છે પ્રેરિસર વિન્ટરનિટ્સ આ લેખક શકગચાર્વનો સમકાલીન મિત્ર છે એવી દેખના કરે છે

પ્રથમાધ્યાયમા દયામંત્રેષ છે બીજા અધ્યાયમા ઉપમન્યુનું આધ્યાત્મ, અને શ કરના જન્મનું વર્ણન છે દૈતવાદીઓના હાથમાથી પુસ્તકો આ અદૈતવાદીના જન્મ માટે પડવા લાગ્યા વિગેરે તેમના જન્મ નમયનો મહિમા ગાયો છે તેમનો જન્મ કેરવ દેશમા જ્યા દક્ષિણકેલાસ છે ત્યા નીના અને ચૂર્ણો નામની નદીના મંગમસ્થાન પામે ચૂર્ણોના ઉત્તરકઠિ આવેના કાલની ગામમા થયો હતો શ કરના માનપિતાના નામ આધ્યા નથી, પરંતુ અન્ય યથોચી જણાય છે કે પિતાનું નામ ચિવચુરુ અને માતાનું નામ આદીમા હતું વૈશાખ સુદ પાચમે જન્મ થયો હતો

ત્રીજા અધ્યાયમા શ કરની બાલ્લવાસ્થાનું વર્ણન છે તેઓ અસાધારણ બુદ્ધિવાળા બાલક હતા પાચમા વર્ષમા પિતા ગુજરી ગયા હતા માતાએ તેમને હાથેથી તે માતાના સુખને અર્થ મોગમે વર્ષે નદી ધર નજીક આપી, અને તેણે નામ તેમણે અગાપમા પાડ્યું એક સમયે સ્નાન કરવાના પ્રમંગમા તેમનો પગ મગરે જા પો તેમાથી બન્યા માતાએ ઓકરે જીવતો રહે તો મન્યાસી થવાની ગળ આપવા હા દહી તેથી તેઓ જીવતા રહ્યા કદાચ માતાએ બાધા લીધી હશે તે તેમણે પૂરી કરી તેઓએ ગૌડપાલના સિવ્ય ગોવિન્દાચાર્ય પામે સન્યાસ દીક્ષા લીધી શ્રીગૌડપાદ પાસે તેઓ ધણ વડો રજા, અને પછી તીર્થપ્રયાણ કરવા નીકળ્યા ચુરુએ જો સિખામણ આપી છે તે રસિયાણીમા વર્ણુરી છે બદરિનાથમા અન્નમૂર્તિના બાપ્ય રન્યા

ચોથા અધ્યાયમા માતાના મગલ પછી પુત્ર તકમગચારા બદરિનાથમા ગયા ત્યા કેરવેશના શ્રીકુદ્યામના સોમશર્માના દીકરા વિષ્ણુ-શર્મા તેમના પ્રથમ સિવ્ય થયા

પાચમા અધ્યાયમા પ્રયાગમા કુમારિનણ નો તેમને મેગાપ થવાનું વર્ણન છે કર્મકાંડના હિમાયતી કુમારિને શાકરમતનો સ્વીકાર કર્યો કુમારિલ દહે છે કે જ્યારે વેનો સ્વેતમાર્ગ સુગત એટલે બુદ્ધે આધિત કર્યો હતો ત્યારે તેમણે પોને બાળર્મ્ય ક્રાંતનો સ્વીકાર થયો હતો, અને તેથી તેઓ ગુરુદેવી દેવાયી શાકરબાબના વાર્તિક લખના નાવાયક છે તેમણે મગધ

દેશના તેમના શિષ્ય વિશ્વરૂપને મળવાનું કહે છે. શંકર વિશ્વરૂપને જોઈ ધર્મ-
માથી વેદાન્ત માર્ગમાં આવે છે વિશ્વરૂપની પ્રતીતિ વાણી જે વિષ્ણુમિત્રની
દીકરી થાય તે શોભુ નદીને કાઠે રહેતી હતી જાણના હર્ષચરિતની પ્રથમા-
ધ્યાયની છાયા આ વાણી દેવીના વર્ણનમાં આવે છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપને સુરેશ્વર એવું મંત્રાસી આશ્રમનું નામ આપવામાં
આવે છે. બીજા અથોમાં મહાનમિત્ર કહેવાય છે, તેજ આ નિશ્વરૂપ હશે.
મહાનમિત્ર, વિશ્વરૂપ, દેવેશ્વર, સુરેશ્વર, —એ એકજ વ્યક્તિના નામ જણાય
છે. શંકરાચાર્યે પદ્મ લાખ્યો રચ્યા એવું વર્ણન છે વિષ્ણુસર્મા ઉરદે સનદને
ભાષ્ય ઉપર નીકા લખી બીજા અથોથી જણાય છે કે આ દીકા તે પંચ-
પાદિકા તેનો ચતુષ્પત્તી પર્યંતનો ભાગ વિદ્યમાન છે. તે અથ બળી ગયેલો
તે શંકરાચાર્યે ચાર સૂત્ર સુધીનો જે સાલગેલો તે નવો ઉપસ્થિત કરી
કહેલો તે દ્વાસ મળે છે સુરેશ્વરે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ અને તૈત્તિરીય અને બૃહ-
દાગ્ન્યક ભાષ્ય ઉપર વાર્તિકો લખ્યા ત્યારપછી ગોકર્ણુ જતા ત્રીજા શિષ્ય
ભ્રતામનઃ ગિરવિદ્યાર ગામમાં મળ્યા એ.શા શિષ્ય પગમબક્ત તોટક હતા

સાતમાં અધ્યાયમાં હગ્ગિદારમાં સનદને પદ્મપાદ નામ આપવામાં
આવ્યું તેવું વર્ણન છે ત્યાં પછી શંકરાચાર્ય રમેશ્વરની યાત્રાએ ગયા
સા સામાન્યિત્વેન આગળ સુવર્ણમુખરી નદીમાં આન કર્યું ત્યાંથી દક્ષિણ-
દેશાસ ગયા પછી દામ્બીનગરીનું વર્ણન છે

નવમાં અધ્યાયમાં શંકરાચાર્ય ફરી દામ્બીનગરીમાં ગયા ત્યાં સર્વત
પીઠ ઉપર પોતે જગદ્ગુરુપદની પ્રાપ્તિ કરી ત્યાંથી જ્યામન ગયા અને
દક્ષિણદેશાસમાં તેઓએ દેહ છોડ્યો

બત્રીસ વર્ષના લઘુઅગ્નને ઉપર પ્રભાણે ટુકો સાર છે તે સમયના
પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો અને મુખ્યત્વે કરી વેદવિરોધી વિચારકોનો તેમણે વાદવિ
વાદમાં પરાજય કરેલો તે પ્રસંગ ઉપરથી પાછળથી દિગ્વિજયાદિ આલકારિક
અથો થયા છે ગોવિંદનાથ કહે છે કે આઠ વર્ષમાં શકરે વેદાધ્યયન પૂરું
કર્યું હતું, બારમાં સર્વ સુધીમાં સર્વ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું મોળમે વર્ષ
આખું ગયું, અને બત્રીસમાં કૈલાસવાસ કર્યો.

(૨) શકરાચાર્યની બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરની વિવરણ પદ્ધતિ.

શ્રીશકરાચાર્ય પોતાના ત્રણ પાયાના મિદ્ધા-તો-(૧) બ્રહ્મ સત્ય છે,

(૨) જગત્ મિદ્ધા છે અને (૩) શુદ્ધ અવિદ્યન બ્રહ્મરૂપ છે-પોતાના પરમ ગુરુ શ્રીગૌડપાદ પાસેથી શીખ્યા હતા જગત્ના મિદ્ધાત્વની સાબીતીમાં તેમણે જે માયાવાદનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે, જોકે ઉપનિષદો ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રમાં આપણે સાક્ષાત્ જોઈ શકતા નથી, તોપણ તેના ખીમકા સ્વેતાશ્વતઃ ઉપનિષદ તથા ટર્મિલઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદમાં હતા પરંતુ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી માયાવાદની પદ્ધતિ તેમના પરમગુરુએ બોદેલા શુદ્ધવાદ અને વિજ્ઞાનવાદના મિશ્રણથી ઉભી કરી હતી અને શકરાચાર્યે સાક્ષ્ય સર્જનની પ્રત્યક્ષાનથી તે તત્ત્વપર્યં તરફ ખેંચી જાય છે તે સાબીત કંવામાં તેનો આશ્રય લીધો હતો અને બોદેલાનું હતું, પરંતુ શ્રૌતધર્મના ગ્રંથો અર્થે તેનો સ્વીકાર થયો હતો આથી તેમના ઉપર પ્રબળ બૌદ્ધ હોવાનો આક્ષેપ આવે છે

બ્રહ્મનું પરમાર્થ સત્યત્વ અને શુદ્ધ બ્રહ્મનો અભેદ જ્યાં સુધી બેદભય જગત્ની માયામયતા સાબીત ન થાય ત્યાં સુધી સાબીત થઈ શકે તેમ ન હતું આ જગત્ બ્રહ્મભાષી વાચન આરબવાદના નિયમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયું હોય અથવા પરિણામવાદના નિયમ પ્રમાણે આર્ચિર્માદને પામ્યું હોય, અને તે સાચું જ કાર્ય હોય તો બ્રહ્મનું શ્રુતિપ્રતિપાદિત અદૈતત્વ કદી ટકે નહિ જ્યાં શુદ્ધ બ્રહ્મથી જિજ્ઞાસા પદાર્થ હોય, ત્યાં તે અસરપ હોય કે પ્રતિબિમ્બરૂપ હોય, તેમણે તેની બ્રહ્મરૂપતા દર્શાવનારા આરવેદના મહા વાક્યો-પ્રસાન બ્રહ્મ છે, આ આમાં બ્રહ્મ છે, તુ (શુદ્ધ) તે (ધર્મિર) છુ, અને હું બ્રહ્મ છું-ના પર્યં વિનાના થઈ જાય વેદ જો અનાદિ સિદ્ધ પ્રમાણ-ભૂત હોય, અને વેદનું તાત્પર્ય ક્રિયાપણતા ઉપરાંત સિદ્ધસ્તુના પ્રતિપાદનમાં હોય અને તે સિદ્ધિપ્રાપ્તિ રીતે આ કુખમય સંસારની નિવૃત્તિ કરવારૂપ પુરુષાર્થને માધી શકે તેમ હોય તો, આ સર્વ બેદભય પ્રપચ-દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યના સમૂહરૂપ-સાચો હોવો ન જોઈએ તેની પ્રતીતિ થાય છે તેથી તે સાચો છે-એમ માનવામાં આવેલી પ્રમાણવાદીઓએ જ

કરી છે. પ્રમાણુવાદ આ વિશ્વના અનુભવનો માત્ર ખુલાસો કરી શકે છે, પરંતુ તેના સત્યપણા બાબત તે પ્રમાણુવાદ, પ્રોતેજ નગતકારણરૂપ અનાન અથવા અધ્યાસથી પ્રકટ થયેનો હોવાથી, કઈપણ કહી શકે એમ નથી માત્ર પરમસત્ય વસ્તુ તો આપણે કે જે અનુભવ કળના છીએ તેનો ચેતન મય આત્માજ છે પરંતુ તે શરીરના બંધનમાં પડેલો નહિ વ્યક્તિમય જીવના બિન્ન બિન્ન અનુભવની પીઠમાં જે નિર્વિશેષ સાક્ષી ચેતન છે, અને આ સમષ્ટિમય અધ્યાના ચેતનની બિન્ન બિન્ન અનુભવની પીઠમાં જે નિર્વિશેષ અનુભૂતિ છે- તે બે અદ્વિતીય એકજ વસ્તુ છે આ પૃથ્વી ઉપરનું પાણી ગમે તેટલું હોય જા તોપણ સમુદ્રની સપાળી રોધી તે સાથે એક થાય છે, તેમ આ સંસારના સર્વોત્તમ અહ્મનોક જેવા ગિખરમાં રહેનાર અહ્મદેર અને પૃથ્વીની સપાળી ઉપર રહેનાર એક ક્ષુદ્ર જણ, રામુદ્યાથી નારાયણની સપા ટીમાં, સમ્બિદાનદ બાવે એક છે ઉપનિષદો સ્પષ્ટ કહે છે કે-પરમેશ્વરે આ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું અને તેમાં તે જીવભાવે પેશ તે જીવ પોતે અનુભવ કરી કહે છે કે હું યજ્ઞ છું આ વાક્યોનું પરમતાત્પર્ય જીવનો અહ્મસાથેનો અનુભવ પ્રકટ કરવામાં છે, અને તે અનુભવ જેનાવડે ઢકાયેલો રહે છે તેનું નામ અનાન, માયા, અવિદ્યા, અન્યાકૃત ઇત્યાદિ નામથી ઓળખાય છે ઉપનિષદોમાં જે જગત્ સર્જિતુ વર્ણન છે તેમાં વેદનું પરમતાત્પર્ય નથી, તેનું તાત્પર્ય કાર્પકારણના બંધનમાં ગ્રસ્થાયેલી જીવની કુદિને આ કાર્યરૂપ જગત્ કારણઅહ્મથી અભિન્ન છે તે નિશ્ચય ઉપર લાવના અર્થે છે તે ઉપરાંત તેનું અવાન્તર તાત્પર્ય સત્ત્વજી અહ્મવાદમાં છે, જેનો આશ્રય કરવાથી જીવ ઉપાસનાના કરો પરમેશ્વરના સત્ય સંકલ્પવાદિ ગુણોને મેળવી કમગોક્ષને મેળવી શકે છે

અહ્મમૂલેનો જગત્કારણુવાદ આ પ્રમાણે ત્રાકાતમતમાં અવાન્તર તાત્પર્ય રૂપ છે, અને પરમતાત્પર્ય વેદાન્ત અથવા ઉપનિષદોના વાક્યોમાં જે એકાત્મવાદ વર્ણવ્યો છે તેનું જ્ઞાન કરાવવામાં છે મૂળ મૂલકારનો આ અભિપ્રાય હશે કે નહિ હોય તે તારવવું ઘણું કઠિન છે ઘણે બાને શ્રી રાકગ-આર્ય જેને અવાન્તર તાત્પર્ય કહે છે તે સત્કારણ પરમતાત્પર્ય પણ હોય,

અને સૂત્રકારનો આશય મનુષ્ય પન્મેશ્વરની ઉપાસનામાં દોષ પાત્ર મૂલ્ય રના મંત્રદાય સિદ્ધ અર્થની શીઘ્ર કરાવાયે અવગણના કરી દોષ એમ નથી તે પોતાના ભાષ્યમાં સંપ્રદાયાનુભાગી અર્થ લાભ કરાવે છે, અને તે ઉપ નાન પોતાના નિર્ણયે પ્રજ્ઞનાદનું તાત્પર્ય પણ સૂચી અવિરોધી છે એમ સામીન કરના પ્રયત્ન કરે છે, અને સૂત્રમાના વાક્યોની પરીક્ષા મૂલ્યેદ નામોના સમન્વયરૂપે કરી બતાવે છે, અને કહે છે કે મૂલ્યેદવાક્યોનું તાત્પર્ય બ્રહ્માત્મકયમા છે, જગત્ની ઉત્પત્તિ આદિ સામીન ક્રવામાં નથી, તેથી સૂત્રકારનો પણ એવોજ આશય હોવો જોઈએ આ પ્રતિપાદન રીતી શ્રીશ કરાચાર્યની તેમની સ્વતંત્ર શુદ્ધિ અને નિષ્પક્ષપાત વિચરણ એ બેને ટકારી રાખે છે નીચેનું વિવેચન આ વિચારને સામીન કરે છે -

બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં મન્મસ્તદ્વંશપદેશાત્ (મ. સૂ. ૧.૧.૨૦); સર્વપ્રમત્સિદ્ધોપદેશાત્ (મ. સૂ. ૧.૨.૧૦), દદર ઉત્તરેન્ધ્યઃ (મ. સૂ. ૧.૩.૧૪) - એ સૂત્રોનું વિચરણ કરતા શ્રી શ કરાચાર્યે દિવ્ય અને મગન શરીરવાળા, સત્ય ■ કષ્ટપત્તાદિ કથ્યાણુ ગુણોવાળા, સદગા પ્રપચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સદ્દાર ક્રમારા, નિરતિશય ઐશ્વર્યવાળા પન્મેશ્વરના સ્વરૂપને કહે ■ એમ દર્શાવ્યું છે

તેનીજ રીતે બીજા અધ્યાયમાં મ. સૂ. ૨.૧.૩૨. ૨.૧.૩૩. ૨.૧.૩૪; વિગેરે સૂત્રોમાં પન્મેશ્વર સર્વ કામનાથી પૂર્ણ છે, સર્વ જૂતોમાં એકરૂપે રજા

આદિત્ય મહત્વની બહાર જે દિરૂપમય પુરુષનું વર્ણન છે તે પર- બ્રહ્મ એટલે પરમેશ્વર ■ કારણ કે સર્વ પાપથી રહિતપણું તે પરમેશ્વરમાં બંધ બેસે છે (મ. સૂ. ૧.૧.૨૦).

આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે, તેની તજ્જલાન એ શબ્દવડે ઉપાસના કરવી- એ વાક્યમાં સર્વ વેદાન્ત વાક્યમાં પ્રસિદ્ધ મૂલ્યકારણ પરમેશ્વરની ઉપાસના ક્રવાનું કહ્યું છે (મ. ૧.૨.૧)

ઉદ્યાકાશમાં જે ઉપાસ્યનું વર્ણન છે તે પરમેશ્વર છે, કારણ કે તે પ્રકરણના છેવટના વાક્યો પરમેશ્વર સાથે બંધ બેસે છે, જ્યોત્કાશ સાથે બંધ બેસતા નથી (મ. સ. ૧.૩.૧૪)

છે, સર્વ પ્રતિ દયાનાળા છે, પ્રપન્થના કર્તા છે સુખદુઃખાદિ મિથ્ય જગત્ની ઉત્પત્તિ કર્મને અનુસાર કરે છે અને તેથી તે પક્ષપાતી નથી તેમ નિર્દય પણ નથી તેવું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે

ત્રીજા અધ્યાયમા ઇ સૂ ૩ ૭ ૩ થી ૪૩ થતા સૂત્રોમા સચુલ્ય પરમેશ્વર કર્મ અને ઉપાસનાનું ફન આપનારા છે, ભોગ અને મોક્ષ આપનારા તે છે-એવું દર્શાવ્યું છે ત્યારપછી શુણોપસહારપાદમા સાત, આઠ અધિકરણો મૂકી તે તે વિદ્યાર્થે ઉપારથ પરમેશ્વરના ખાસ શુણોના વર્ણનમા સૂત્રોનું આખ્યાન છે વળી આ શુણો માન ખ્યાન અર્થે પ્રતીકોપાસનાની પેઠે કલ્પિત નથી, પરંતુ પરમેશ્વરમા સ્વન સિદ્ધ છે તેવું પણ તેમણે ઇ સૂ. ૩૩ ૩૬ માં સાબીત કર્યું છે

ચોથા અધ્યાયમા ઇ સૂ ૪.૨ ૧૨; ૪.૩ ૬ એ બે અધિકરણ વિના સર્વ અધિકરણો સચુલ્ય બ્રહ્મમા તાત્પર્યવાળા વર્ણન થા છે વળી કેટલેક સ્થળે નિર્ગુણ પ્રતિપાદક સૂત્રોમા સચુલ્યપક્ષની હાથ છે, તે પણ દર્શાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત નિર્ગુણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવડે મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, તેમા પણ સત્યકામતાદિશુલ્કવાળા સચુલ્ય પરમેશ્વર સાથેનું તાદાત્મ્ય પણ થાય છે એવા બાનનાં પણ વાક્યો બાખ્યામા છે (ભુએ જ. સ ૧૩ ૧૮) વળી ત્રીજા અધ્યાયમા ૭૪ પરબ્રહ્મને બરા હોય તો સંસારના દુઃખથી પરમેશ્વર પણ હોવાનાં ભેદએ એ શકના સમાધાનમા મુક્ત પુરુષને પ્રતિબિમ્બમાથી મિથ્ય ઈશ્વરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પણ જણાવ્યું છે (ઇ સૂ ૨ ૩. ૪૨) વળી ત્રીજા અધ્યાયમા ઇ. સૂ ૩. ૨-૧ ૩. ૨-૪ ના વિવરણમા ૭૪ વતુ સત્યસંકપ્તરાદિરૂપ વિવિધમાન છતાં ઢકોલુ છે, અને તે જ્યારે પરમેશ્વરના ખ્યાનવડે પ્રાણી પાપરહિત થાય છે, ત્યારે જેમ રોગવાળી આખ ઔષધ વડે નીરોગ થઇ શુદ્ધ બોઈ શકે તેમ પરમેશ્વરના પ્રસાદથી કોઈકને તેવી શુદ્ધ ઔષધવાળી દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે વિગેરે સચુલ્યપક્ષનું સમર્થન કર્યું છે ઉપર ચોથા અધ્યાયમા ઇ. સૂ ૪-૪-૫ ૪-૪-૬ ૪-૪-૭ વિગેરે સૂત્રોમા બાહ્યપણ મનમા મુક્ત પુરુષને જે રૂપ અભિહત થાય છે, તે નિર્વિશેષ

છે મિથાસાગરે પચ્ચાદિકા દીકા લખી છે પચ્ચાદિકાના વિવરણકાર
 • પ્રકાશાત્મપતીન્દ્ર અનન્યાનુવર્તના સિધ્ધ દત્તા, અને તેમણે “નામનિર્ણય”
 નામનો પણ ગ્રંથ લખ્યો છે

અક્ષયુત ઉપના તાકરભાષ્ય ઉપર જૂનામાં જૂનું અવિનિર્ણય પ્રકાશ
 ભામતીથી તાર થાય છે તુલરાજના સમયમાં થયેલા મેથિલ પડિન વાય
 સ્પતિમિત્રે (૮૭૧) શાકરભાષ્ય ઉપર પોતાની પત્નીએ કરેલી સેવાની સ્મૃતિ
 રૂપે તેના નામની ભાગતી સહવાણી દીકા લખી છે આ દીકા પછી
 અર્પૂ જાનને પ્રકટ કરનારી અને ભાષ્યના સમાન ચમત્કૃતિવાળી છે ભામ-
 તીની ભૂમિ ઉપર અમલાન દે (૧૨૪૭-૧૨૬૦) “કથપતન” ઉગાડ્યો છે
 અને તે કથપતનો પરિભ્રમ અધ્યયનદોષિતે (૧૫૨૦-૧૫૮૩) પ્રસારાવ્યો છે

અક્ષયુત ભાષ્ય ઉપર આનંદગિરિ (૧૭૮૦) નો “નાય નિર્ણય”
 તથા ગોવિન્દાનંદની “ગ્લપભા” ઉપમ દીકાઓ છે

પદ્મપાદના શિષ્ય સર્વેશ્વરનિર્ણયે (ઈ ૬૦૦) પદ્માત્મ “મહોપ-
 શાદીરક” લખ્યું છે આ ગ્રંથમાં ભાષ્યકારના બધાં પોતાની સ્વતંત્ર
 વાણીમાં કાન્યા રૂપમાં ચિત્ર્યા છે, તેના સમર્થનમાં અક્ષયનંદિ મંથકાર
 આર્ય તથા કવિદાસાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે બાત્ર અસાધવાળી છે તેના
 ઉપર રામતીર્થની દીકા છે

શકરાચાર્યના પ્રત્યક્ષ શિષ્ય તોટકાચાર્યે તોટકકૃષ્ણમાં “શ્રુતિસાર સમુ-
 સાર” નામનું પ્રકરણ લખ્યું છે

શકરાચાર્યના લગભગ સમકાલમાં અદ્વૈતસિદ્ધિ અને ઇષ્ટિસિદ્ધિ નામના
 ગ્રંથો થયા છે તેમાંના પ્રથમ ઉપર વાચસ્પતિમિત્રની “અક્ષતત્ત્વસમીક્ષા”
 લખાઈ હતી, અને ઇષ્ટિસિદ્ધિ ઉપર રંગદેવ નામના કાશ્મીર પદ્ધતિ દીકા
 લખી હતી આ બે ગ્રંથો તથા દીકાઓ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યા છતાં મને
 પ્રાપ્ત થઈ શક્યા નથી તે ગ્રંથો પ્રમાણ્ય થયેલી ગણનામાં આવ્યા આ પા-
 છે મધુસૂદનસરસ્વતી (ઈ સ ૧૬૦૦) પોતાના અદ્વૈતસિદ્ધિ ગ્રંથમાં -

સિદ્ધોનામિષ્ટ^૧ નૈષ્કર્મ્ય^૨ વ્રહ્મગાનામિય ચિરાત્ ।

અદ્વૈતસિદ્ધિરધુના ચતુર્થી મમજ્ઞાયત ॥

એવો ન્યેય કરી પોતાની અદ્વૈતસિદ્ધિ ધણે કાળે ચોથી સિદ્ધિ તરીકે પ્રકટ થયાનું કહે છે “ સિદ્ધિ ”—સાવાળા અથવા સહાનંદ હારમીરકના (૧૫૪૭) અદ્વૈતપદ્ધતિસિદ્ધિ અને અન્ય નિદાનની દનારાલ્પસિદ્ધિ અપૂર્વ નિગદો છે પ્રથમ અથવા મે ઇશ્વરમા ભાષાન્તર કર્યું છે બીજો અથ ઇદોગદ છે અને શાકરભાષ્યના તાત્પર્યને બહુ સુંદર રીતે પ્રકટ કરે છે

ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝના નં ૨૧ ના ગ્રંથસમીર ભાડા-ગારીય અથવા સૂચી ઉપરથી વિશેષ માહિતી ઇષ્ટસિદ્ધિ સમ્બંધી નીચે પ્રમાણે મળે છે મન્યકાન્તુ નામ વિમુક્તાત્મા છે તેમના ગુરુનું નામ અન્યયાત્મા ॥ પ્રથમાધ્યાય ઉપરાત કષ્ટક વધારે લખાયેલો તે અથ આ ભાડાગારમા છે બર્નલ ગ્રંથાપત્ર (પૃ ૯૫) મા તેનો ઉલ્લેખ છે હારમીર ગાંગુલમા આ મૂલમય છે, અને ગ્રંથદેવે તેના ઉપર ટીકા લખી છે

માધસોરના પ્રેક્ષેમર હીરીયના “ ઇષ્ટસિદ્ધિ ” સમ્બંધ પત્ર-વ્યવહારમા જણાવે છે કે—“ મન્યકર્તા વિમુક્તાત્મા ” છે તે અથ મુદ્રિત થયો નથી પરંતુ “ માધસોર ઓરીએન્ટલ લાઇબ્રેરીમા તેની એક પ્રત છે મદ્રાસ ઓરીએન્ટલ લાઇબ્રેરીમા કદાચ એક પ્રત છે તેના ઉપર શાનોત્તમની ટીકા છે આ શાનોત્તમે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ ઉપર ચન્દ્રિકા લખી છે આ ટીકાની કુટક નકલ મદ્રાસ ઓરીએન્ટલ લાઇબ્રેરીમા છે ઇષ્ટસિદ્ધિ ધણે પ્રસિદ્ધ અથ છે, અને તેના ઉલ્લેખ ધણા પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમા આવે છે ધણું કરીને આ અથકાર શકરાચાર્યના સમકાલીન છે ”

+ અદ્વૈતસિદ્ધિ અથ સંમધમા નીચેની દલીલકત મળે છે—

“ આ અથ મહાનમિથની કૃતિ છે કેટલાક મહાનમિથ અને સુરેન્દ્ર સિન્હ વ્યક્તિ છે એમ માને છે મહાનમિથ શ્રીશકરાચાર્યના સમકાલીન હતા આ અથ મુદ્રિત થયો નથી તેની ટીકાઓ ઝોઘી છે શાકર અદ્વૈત કરતા કષ્ટક અસમા વિજ્ઞ અદ્વૈત વેદાન્તનું તેમા વર્ણન છે એક મે પ્રત મદ્રાસ ઓરીએન્ટલ લાઇબ્રેરીના અધિકારીઓએ પ્રાપ્ત કરી છે, અને ત્યાંથી પ્રસિદ્ધ થવાની વધી છે ”

ચેતનરૂપના હોયું જોઈએ એવો નિયમ નથી, પરંતુ ઐશ્વર્યયુક્ત પણ હોઈ શકે-એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

શંકરાચાર્યની વિવરણ પદ્ધતિ આ પ્રમાણે સૂત્રકારના સગુણ બ્રહ્મવાદના આશયને દેખાતી પોતાના નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદના આશયને આગળ લાવવાની નથી. તે સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સગુણવાદનો અર્થ સૂત્રકારનો છે, પરંતુ તે ઉપરાંત ઉપનિષદોને બંધ બેસતો નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદનો અર્થ પરમનાત્મકતાવાળો પણ છે. આ શંકરાચાર્યની ન્યાયશુદ્ધિ અભ્યસદીક્ષિત જેવા મનુષ્યબ્રહ્મવાદના પક્ષપાતી પંડિતોને પણ સમજાઈ છે. તે આનંદચંદ્રીમાં લખે છે કે.

સૂત્રાણામેતદર્થાન્તરમધિગમિતં સૂત્રકારાશયસ્ય
કેવાંચિત્તેષ્યમોદં ગુણવત્તિ વિગુણેડ્વ્યન્વય દર્શયન્નિઃ ।
શુદ્ધવસ્ત્રેકનિષ્ઠેરપિ શુચિહૃદયેઃ શંકરાચાર્યપાદેઃ
શ્રીકંઠાર્દેસ્તુ ભાષ્યે તદિદં સ્વાચ્છિતં સર્વસૂત્રાર્થરૂઢમ ॥

સૂત્રકારના આશયમાં સૂત્રોનો આ બીજો અર્થ છે તે કેટલાકના મનમાં થોડા ભાસે છે, તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મમાંજ એક નિષ્કાલાળા, પરંતુ પવિત્ર હૃદયવાળા, શંકરાચાર્યે તેમના પોતાના અભિપ્રાય નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં છે તોપણ સગુણભાવ સમજાવી સૂત્રોનો અન્વય સગુણ બ્રહ્મવાદમાં કર્યો છે. શ્રીકંઠાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં સગુણ બ્રહ્મવાદનેજ સર્વ સૂત્રોમાં આગળ તરતો કર્યો છે.

(૩) શાંકરદર્શનનું પ્રમોણસાહિત્ય (ઈ. સ. ૭૮૮ થી ૧૭૦૦ સુધીનું).

શ્રીશંકરાચાર્યના પોતાના સિદ્ધાન્તો તેમણે પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરના ભાષ્યોમાં ઘણા સ્પષ્ટ વર્ણવ્યા છે. તે ઉપરાંત વિવેકચૂડામણિ વિગેરે પ્રકરણ ગ્રંથોમાં પણ તેમણે વર્ણવ્યા છે. શાંકરસિદ્ધાન્ત સમજવા સારા બ્રહ્મસૂત્રનું અધ્યાસ ભાષ્ય, ચતુ સૂત્રી ભાષ્ય, પહેલા અધ્યાયનો યોગોપાદ તથા બીજા અધ્યાયનો પહેલો તથા બીજો પાદ, તથા ભગવદ્ગીતાનું છેવટનું

તાત્પર્ય નિર્ણાયક ભાષ્ય અને દશ ઉપનિષદો બંને થાય તેમ છે.

શંકરાચાર્યના ચાર મહત્તા અધ્યક્ષ તરીકે સ્થપાયેલા ચાર આચાર્ય પૈકી સુરેશ્વર અને પદ્મપાદચાર્યે ગુરુના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવાનું ધણા સમયી અને ઉત્સાહથી ઉઠાવી લીધું જણાય છે. આ બે આચાર્યો પૈકી સુરેશ્વર ઘણા સમર્થ વિદ્વાન અને સર્વદેશી જ્ઞાનવાળા જણાય છે. ગુરુની આજ્ઞાથી તેમણે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ઉપરના ભાષ્ય તથા જૃલ્હારણ્યક ઉપનિષદના ભાષ્ય ઉપર વિસ્તૃત વાર્તિકો લખ્યાં છે. પરંતુ શ્રી શંકરાચાર્યની આ આજ્ઞાથી કેટલાક શિષ્યોનાં મન કચવાયાં, કેમકે તેમના મનમાં સુરેશ્વર જે પૂર્વાશ્રમમાં મંડનમિથ્ર નામના આચાર્યે મીમાંસક અને કર્મકે હતો, તેઓ ગુરુના મતનું નિષ્પક્ષપાત મતિથી સમર્થન કરી શકશે નહિ તેવી શંકા હતી. ગુરુને તો ખાતરી હતી કે સુરેશ્વર ખાતવાદમાં હારી શિષ્ય થયા નથી, પરંતુ તેમના વિચારોનુંજ સામ્યું પરિવર્તન થયું છે. તેમણે સુરેશ્વરના મનમાં ગુરુબંધુ-ઓની આ શંકા દૂર કરવાનું થયું, અને તેમણે “નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ” નામનો નિબંધ લખ્યો જેમાં મીમાંસક મતનું ખંડન કર્યું અને જ્ઞાનવેડેજ મોક્ષ છે તે ઉપર બાર મૂક્યો. આ નિબંધ ઉપર જ્ઞાનોત્તમમિશ્રની ટીકા છે. તેમનાં વાર્તિકો ઉપર આનંદગિરિએ (ધ. સ. ૧૩૨૦ માં) ટીકાઓ લખી છે, અને વિદ્યારણ્યસ્વામીએ (ધ. સ. ૧૩૩૧-૧૩૮૭ માં) જૃલ્હારણ્યવાર્તિકસાર નામનો સંગ્રહરૂપ ગ્રંથ લખ્યો છે.

શંકરાચાર્યના બીજા શિષ્ય પદ્મપાદચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર એક “પંચ-પાદિકા” નામનો નિબંધ લખ્યો હતો. પરંતુ તે મંથનોચતુઃસૂત્રી પર્વતનો બાજ ઉપલબ્ધ છે. મૂલ ગ્રંથ સગાના - ધરમાં બળી ગયો, તે શંકરાચાર્ય પોતે એકવાર સાંભળેલા તે સ્મૃતિ ઉપરથી ચતુઃસૂત્રી પર્વત કહી મંથજાળ્યો તે હાલ ઉપલબ્ધ છે. પંચપાદિકા ઉપર પ્રકાશાત્માએ (ધ. સ. ૧૨૦૦માં) પંચપાદિકા વિવરણ લખ્યું છે. તેના પ્રમેયોનો સંગ્રહ “પંચપાદિકાવિવરણ પ્રમેયસંગ્રહ” નામના નિબંધમાં વિદ્યારણ્યસ્વામીએ (ધ. સ. ૧૩૫૦) કર્યો છે. આ ઉપરાંત વિવરણ ઉપર અખંડાનંદનું “તત્ત્વદીપન” (ધ. સ. ૧૫૦૦) લખાયું છે. અમલાનંદે (૧૨૪૭-૧૨૬૦) પંચપાદિકા દર્શણ લખ્યું

શ્રી હર્ષે (૧૧૮૭) ખડખડખડ નામનો વાદ્ય સ્વર છે. તેમા સર્વવાદ્યોના મિલાતનું ખડખડ કરી અનિર્વચનીયતા વાદનું મંડન કર્યું છે. ચિત્તુખાચાર્યે (૧૨૦૬) “તત્ત્વદીપિકા” લખી છે તેના ઉપર “પ્રત્યક્ષપત્રપત્રની” પ્રસાદિની” રીકા છે.

ચિત્તુખાચાર્ય (૧૨૦૦) ના ચાર પ્રતિદ્ધ શિષ્યો હતા (૧) રૂપ પ્રકાશ, (૨) અમનાનંદ (૧૨૪૭-૧૨૬૦), (૩) અનુભૂતિ સ્વરૂપ (૧૨૬૦) અને (૪) નરેન્દ્રનશરી તેમા અમનાનંદ સમર્થ ગેદાન્તી હતા તેમણે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે બામતી ઉપર “કલ્પન” ઉગાથે છે, એટલુજ નહિ પણ “પદ્મપાદિકા”નું સ્વરૂપ દર્શાવતા “વર્ણ” લખ્યું છે અનુભૂતિ સ્વરૂપ (સારસ્વત વ્યાકરણના કર્તા)ના શિષ્ય આનંદગિરિ અથવા જનાર્દન કથા તેઓ સારદાપીઠના મહારાચાર્ય (૧૩૨૦) થયા હતા તેમણે આદ્ય શકરાચાર્યના સંલગ્ન બાબો ઉપર નથા મુરેશ્વરાચાર્યના વાર્તિક ઉપર રીકા લખી છે તેમણે “નકસંપદ” નામનો વૈજ્ઞાનિક ચત્રના ખડખડા એક સ્વતંત્ર નિર્મિત પદ્ય લખ્યો છે. આનંદગિરિના શિષ્ય અખાનંદ હતા તેમણે “તત્ત્વદીપન” નામની વિવરણ રીકા લખી છે

આનંદોપાચાર્યનો “ન્યાયમંડર” છે તેના ઉપર ચિત્તુખાચાર્યની રીકા છે.

દક્ષિણના વિજયનગર રાજ્યની ભદ્રોજનાલીના સમયમા શકગ્રાનંદ સ્વામીએ આત્મપુરાણ અને ઉપનિષદો ઉપર દીપિકાઓ લખી તેમના શિષ્ય વિદ્યાતીર્થ-ભારતીતીર્થની પરંપરામા માધ્વરાચાર્ય અથવા વિદ્યાગુપ્તસ્વામી ચર્ચામા ભારતીતીર્થે ‘અધિકગણુ રત્નમાળા’ લખી છે વિદ્યારૂપ તે (૧૩૩૧-૧૩૮૭) સર્વદેશી વિદ્વાન્ હતા અને કુંભેરીમઠાધીશ હતા તેમની “પદ્યરશ્મિ” સ્વતંત્ર વેળાતના નિર્મલરૂપ છે તેમના લાઘ સાયદ્વાચાર્ય સાથે કામ કરી સમગ્ર વેદ ઉપરના બાબોમા મદ્દ કરી જણાય છે, અને ઉપનિષદ યથેની દીપિકાઓ લખી છે ઉપર “વિજયપ્રમેયસમદ” નથા “વાનિકું સારસંપ્રદ્યો ઉદ્દેષ્ય કર્યો છે તે ઉપરાંત ‘સકર દિગ્વિજય’ નામનો કાવ્ય સ્વરૂપ લખ્યો છે તેમનો “જીવનચરિત્ર વિવેક” તેમની

પ્રૌઘમતિનુ છેવટનું ક્ષણ જણાય છે. છેલ્લા ત્રણ મુજરાતીમા શ્રીહરિદાસ શાસ્ત્રીએ લાપાન્તર કર્યું છે

પ્રતાનદે (૧૩૭૬)મા તત્ત્વાલોકની ટીકા લખી ■

સોળમા સૈકામા સદાનંદ કાશ્મીરકે (૧૫૪૭) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અદ્વૈત બ્રહ્મસિદ્ધિ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તે ઉપરાંત અદ્વૈત દીપિકા પણ તેમણે લખી છે સાબળવા પ્રમાણે તેમણે અપ્પચ્છદીક્ષિત (૧૫૨૦-૧૫૬૩) ને સૈવાદ્વૈતમાથી શાકરઅદ્વૈતમા વ્યાખ્યા હતા અપ્પચ્છદીક્ષિતનો 'પરિમલ' ઉપર જણાવ્યો છે તે ઉપરાંત "સિદ્ધાન્તલેખ" નામનો અપૂર્વ નિર્બંધ તેમનો છે તે નિમધમા શાકરમતના અનુયાયીઓમા સિદ્ધાન્તોના સૂક્ષ્મ અવાત્ત બેદો કેના છે તેનું ઉત્તમ પ્રકારે વલુન કર્યું છે

વેદાન્ત ન્યાયનુ ચારમ સમજવા ધર્મરાજાધ્વરી (૧૫૫૦)ની વેદાન્ત પરિભાષા " છે તેના ઉપર રામકૃષ્ણાધ્વરીની "શિખામયિ" ટીકા છે બીજી ટીકા "મણિપ્રભા" અમરદાસની છે

સદાનંદનો "વેદાન્તસાર" આરભકને થયો ઉપયોગી છે તેના ઉપર સુબોધિની અને વિદ્વંભૈનેશજિની નામની ટીકાઓ છે અદ્વૈતસિદ્ધિસિદ્ધાન્તસાર પણ સદાનંદનો ગ્રંથ છે

પ્રકાશાનંદે (૧૬૫૦) 'વેદાન્તસુકતારાણિ' લખી છે.

ઉપર કહેલા "અદ્વૈતસિદ્ધિ" કાર મધુસૂદનસગરવતીના આકર ગ્રંથ ઉપર ગૌડગજાનંદી, ત્રિલોકેશોપાધ્યાયી, સિદ્ધિવ્યાખ્યા, અદ્વૈતસિદ્ધિ સિદ્ધાન્ત સાર (સદાનંદ વ્યાસનો) વિગેરે ટીકાઓ થયેલી છે "અદ્વૈતસિદ્ધિ"ના કર્તા મધુસૂદન મગધનીએ લગનદગીતા ઉપર શૂદાર્થદોષિકા લખી છે, મહિમ્નસ્તોત્ર ઉપર અમૃત અમલકૃતિવાળી ટીકા લખી છે વળી તેમનો રૂઝ્દારપતિપતિપ્રવાશ નામના નિર્બંધ Trivandrum series મા હાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે પણ વિચારથી ભરપૂર છે તેમણે ભક્તિ રસાપન ગ્રંથ પણ લખ્યો છે

શાકરદર્શન ઉપરના લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ પર્વન્ત ચાલેલા આ ઉકા-પોહવાળા સાહિત્યની જનસમાજ ઉપર ઘણી ઉડી અસર થયેલી છે, અને "વેદાન્ત" શબ્દ બેકે પ્રધાનતરી ઉપર બેબે આચાર્યો પોતાના સિદ્ધાન્ત

રમે તેને લાગુ પાડવો જોઈએ તોપણ શાકરમનને લાગુ પડી ગયેલો છે
 આ સંપ્રદાયમાં કેવળ તર્કશીલ વિચારકો માત્ર થયા છે એમ નથી પરંતુ
 મધુસૂદનસરસ્વતી અને અપ્પય્યાદીશિષ્ય જેવા વિધ્વ તથા શિવના ભક્તજનો
 પણ થયા છે તેમના પ્રયોગો અવલોકનાવવાની પદ્ધતિથી મૂલ સાહિત્યને
 નહિ જાણનારા ધણા લોકભાષાના અભિજ્ઞ કવિજનો તેને પ્રાતભા ર્થ
 ગયા છે, અને તેમણે તેને લોકભાષામાં વેદાન્તનું સાહિત્ય પ્રસારાનુ છે
 મહારાષ્ટ્રના જ્ઞાનેશ્વરદિ સંતો અને ગુજરાતના અખ્યા જેવા કવિએ વેદા-
 ન્તના સિદ્ધાન્તો ધેરધેર પ્રસારાવ્યા છે, જોકે પ્રજામાં તે સિદ્ધાન્તોનું શુદ્ધ
 સ્વરૂપ ભક્તિમાર્ગના સાહિત્ય જેવું ઉડી સમજાવાનું હતું નથી
 ભક્તિમાર્ગનું સાહિત્ય સરલ અને હૃદયસ્પર્શી હોય છે, જ્ઞાનમાર્ગનું સાહિ-
 ત્ય કઠિન અને તકમક હોય છે. ભક્તિચિન્તાનું જ્ઞાન મોજી છે, જ્ઞાનચિન્તાની
 ભક્તિ આડબર છે સાચા જ્ઞાનીઓ ધણે બાજે સાચા ભક્ત હોય છે, અને
 સાચા ભક્તોની પીઠ પરમેશ્વરના સ્વરૂપના માહાત્મ્યજ્ઞાન ઉપર બધાંયેની હોય
 છે શ્રી શકગચાર્ય જોકે જ્ઞાનમાર્ગના આચાર્ય છે, તોપણ તેમના હૃદયની
 ભક્તિ તેમના સૌન્દર્યવદ્ગી, દરિમીડે વિગેરે કાવ્યો અને સ્તોત્રોમાં એટલી
 નો પ્રમળ જણાય છે કે તે ઉડા ભક્તિભાવને લીધેજ તેઓ જનસમાજ
 ઉપર આઠની ઉડી અસર કરી શક્યા છે બૃહાસ્પત્ય વિગેરે અમૂલ્યના
 બાચમાંથી ધણા વિચારગ્રાહીન હતા તોપણ કદાચ ભક્તિના ઉડા ભાવચિન્તાના
 હોનાથી તેમની પરપરા લોપ પામી ગઈ છે

(૪) શાંકરદર્શનનો યુરોપ અમેરીકામાં પ્રવેશ (ઇ. સ.
 ૧૬૦૦-૧૯૦૦ સુધીમાં).

શાંકરદર્શનના વિચારોએ હિન્દુસ્થાનની સર્વ પ્રાન્ત બારામાં પ્રવેશ
 કર્યો તેમાં તે મતના વિદ્વાન થતિઓ તથા મૂડીઓની અવલોકનાવવાની
 પદ્ધતિનો ઉપયોગ માનવા જેવું છે શાસ્ત્રીય અવલોકની પદ્ધતિ અને લૌકિક
 બાહ્ય પદ્ધતિમાં ધણો ફેર છે શાસ્ત્રીય અવલોકના યોનાવકતા વચ્ચે પૂન્ય

પૂજકભાવ હોય છે, વૈદિકકલાપણુમાં ધણે ભાગે કૃતજ્ઞતા હોય છે, યવ
જ્ઞમાં શ્રોતાની જિજ્ઞાસા ધણે ભાગે હોય છે, બાપણુમાં સખ્યમંદરના વેપાર
જેવું હોય છે, શ્રવણપદ્ધતિ શ્રોતાને વિચાર કરવાની સાધનમાં બાધે છે,
બાપણુ પદ્ધતિ તાત્કાલિક અસર કરવા પૂરતી હોય છે, શ્રવણમાં નિત્ય નવા
નવા મનનીય વિચારો હોય છે અને તેની નિત્ય શ્રવણમાં રૂપાન્તરે પુનરા-
વૃત્તિ થાય છે તેથી વિચારો દૃઢ થાય છે, બાપણુમાં વિચારોના સૂત્રો શ્રોતાના
મનમાં પટનુ રૂપ પાડતા નથી, માત્ર ગાળા જેવા પડી રહે છે, શ્રવણના
અખંડ નાદથી સામાન્ય યુદ્ધિવાળા અને સંસ્કૃત નહિ જાણનારા અખ્યા
જેવાને શાસ્ત્રનો મર્મ સરલ રીતે સમજાય છે, બાપણુએ શાસ્ત્ર મર્મ કાઢીને
સિદ્ધ કરાવના જાણ્યા નથી

પ્રજનમાં વેદાન્ત વિચારોનું પ્રસારણ હિન્દુ ગણ્ય સમયમાં એટલું બધું
થયું હતું કે ઈ. સ ૧૬૪૦ માં બાદશાહ શાહજહાનના દીકરા 'દારાશિ
કોહના જાણુમાં આવ્યું કે હિન્દુઓના આ સર્વોત્તમભાવના વિચારોનું
મૂલ ઉપનિષદોમાં છે તેની સ્વારી તે સમયે કારમીરમાં હતી તેણે ત્યાં
પછી કાશીથી દોઢી ટેનાકે પડિતો બોલાયા જેમણે દારસી બાપામાં બા
પાન્તર કરના માથે લીધું, અને ૧૭૭૫ માં ઝદઅવેમ્નાના શોધક એન્કવે
ડીસ ડ્યુપેરોન (Anquetil Duperron) ને આ ઉપનિષદોની દારસી
પ્રત મુજ ઉદ્દેશના રાજ્યમાં આવી રહેના ફ્રેન્ચ ટ્રેસીડેન્ટ લાજેન્નીએ
(Le Gentil) મિન તરીકે મહીસા રી એન્કેવગે તેનું લેગનબાપામાં
બાપાન્તર કર્યું અને તે ૧૮૦૧-૧૮૦૨ માં પ્રસિદ્ધ થયું આ બાપાન્તર જોકે
ધણું અસ્પષ્ટ હતું તેપણુ ધણી પ્રોતિથી જર્મન તત્ત્વવેત્તા શોપનહૉરે
(Shopenhauer) તે વાચ્યુ તે અધ્યયનરૂઝે શોપનહૉરની પોતાની તત્ત્વ-

૧ સત્તરમાં સૌમના મધ્ય ભાગમાં થયેલા કરીન્દ્રાચાર્ય ઉરફે નૃસિંહા
શ્રમનામના સમર્થ પડિત જેને શાહજહાન બાદશાહે "સર્વવિદ્યાનિધાન"
ની પદવી આપી હતી તેની તત્ત્વજ્ઞતાની દીક્ષા "દાગસિકોહે" લીધી હતી
(જુઓ કરીન્દ્રાચાર્ય સ્મૃતીપત્ર ૫ IX) દારાશિકોહ દિન્દત્તત્ત્વજ્ઞતાના રસિક હતા
એમ સ્પષ્ટ જણાય છે

વિદ્યા ઉપર ઉડી અસર થવાનું તે વિદ્વાન પોતેજ કહે છે પોતાના એક-
મ થની પ્રસ્તાવનામા^૧ તે લખે છે કે —

“ વેદાન્ત જ્ઞાનથી થયેલા લાભના ભોગવનાગ વાયક થવા છે તે ઉપ-
ગત ઉપનિષદોએ વર્તમાન સૈકામા જીવનાર મનુષ્યો ઉપર પાડ્યા સૈકામા
જીવન ગાળનાર કળતા ધણો ઉપકાર કર્યો છે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ૫૬
રમા સૈકામા ગ્રીક સાહિત્યના પુનરુદ્ધારનો જે અસર થઈ હતી તેનાથી કેમ
ઓછી અસર સમ્પ્રદાય સાહિત્યના પુનરુદ્ધારથી થવાની નથી જે વાયકને આ
પુરાણા હિન્દુઓના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હશે, અને તે વિચારો પચ્ચા હશે
તો મારા સિદ્ધાન્તને સમજવાનો તેને મુખ્ય અધિકાર છે એમ હું સમજીશ
હું એવું માનું છું કે જે વિચારોના સૂત્રો ઉપનિષદોમા છૂટા છવાયા અને
વિખરાયના માનમ પડે છે તેની વ્યવસ્થા હું જે તત્ત્વપદ્ધતિ રજૂ કરવા
માણ છું તેનાથી ફળે તેવી છે જોકે તેનાથી ઉલટું મારી વિચાર પદ્ધતિ
ઉપનિષદોમાથી ઉભી થાય તેવો સંભવ નથી . આ ઉપનિષદોની પ્રત્યેક
પદ્ધતિ કેવા ચોક્કસ સ્પષ્ટ અને મધુર અર્થને વ્યક્ત કરે છે ' પ્રત્યેક વાક્ય-
માથી કેવા ઉડા, અપૂર્વ અને લગ્ય વિચારો પ્રકટ થાય છે, અને સમગ્ર
અથમા લેખકના ઉદાર પવિત્ર અને ઉત્સાહવાળા આશયો કેવા ઝળકે છે .
આખા વિશ્વમા મૂન અથ વિના જાત-અન્તરના રૂપમા પણ કોઈ અભ્યાસ લાભ-
દાયક અને આપણા મનને ઉચી દિશામા લઈ જનાર હોય તો તે આ
ઉપનિષદોનોજ છે તે અથમા મારા જીવનનો વિરામ છે, અને પ્રામથ્ય પર્યન્ત
તેનડે મને શાંતિ મળતી રહેશે . ”

જર્મનીમા આ વિદ્વાનની સ્તુતિથી ઉપનિષદોનું અધ્યયન સારી રીતે
થવા લાગ્યું અને લાચી યુરોપના સર્વ દેશોમા પ્રસર્યું શાક્ટ દર્શનના
અવસરો અને તેના લાભો ॥ ભાષાન્તરો પ્રેરેસર યુગને કર્યા “ અધ્યા-
ત્મવિદ્યાના મૂલતત્ત્વો ” — એ નામના અથમા તે વિચારોની યથાર્થ કેન્દ્રના
વિચારો સાથે થઈ એકસમુદાયે શાક્ટદર્શનની મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી

રાજરામમોહનરાયે બંગાળી, હિંદી, ઇંગ્રિજીમાં ઉપનિષદોનાં ભાષાન્તર પોતાના ખર્ચે કરાવ્યાં, અને તેમના પ્રહોસમાળના કેટલાકે સિદ્ધાન્તો તો ઉપનિષદના સેશ્વરપાદમાંથીજ લીધા છે.

અમેરિકામાં સ્વામી વિવેકાનંદ શાકરદર્શનના વિચારો દાખલે કર્યા, અને રામકૃષ્ણ મીશનવડે દેશપરદેશમાં શાકરદર્શન પરદેશીઓમાં જાણીતું થયું.

(૫) શાકરદર્શનમાં અવિદ્યાનું સ્વરૂપ.

શાકરસિદ્ધાન્તની તત્ત્વશ્રેણી અદ્વૈત ઉપર બંધાયેલી છે. આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, અને હું પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ છું. આ ઉપનિષદોના પરમતાત્પર્યની સાખીતી કરવાની પદ્ધતિમાં કેવલાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, અવિભાગાદ્વૈત-વિગેરે અનેક પ્રકારો હોવા થયા છે. ભેદભાવથી ભરેલા ભોમ જગતનો અને અનેક ભોક્તાઓના મંડલનો કેવી રીતે અખંડ બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે તાલો ખાય-એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં અદ્વૈતમાળીઓ અનેક પ્રકારોનો સ્વીકાર કરે છે. તેમાં શાકરમતનો પ્રકાર તત્ત્વજ્ઞાનની ઘણી ગહન પ્રક્રિયાથી ભરેલો છે. શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના વિચારની ભૂમિકા અનુભવ ઉપર ઘડે છે. તેમનું કહેવું એવું છે કે ઉપનિષદો બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વ વર્ણવે છે. પરંતુ આ કેવલ વર્ણનાત્મક નથી, પણ તે અભેદનું પ્રતિપાદક વાક્ય પરમ સત્યને દર્શાવે છે. આપણે અનુભવ લોકવ્યવહાર અને શાસ્ત્ર વ્યવહારને લગતો છે. આ બંને વ્યવહારો આપણી જ્ઞાન સામગ્રી અથવા પ્રમાણવાદ ઉપર બંધાયેલા છે; અને પ્રમાણવાદવડે આપણે પ્રમેયની પદ્ધતિ રચીએ છીએ. પ્રમયનો નિર્ણય પ્રમાણવડે થઈ શકે છે, પ્રમાણનું અસ્તિત્વ પ્રમાતા ઉપર ધડાય છે. આપણે પ્રમાતા અને આપણા વિદ્યાનું સર્વ પ્રમેય-આ પ્રમાણે પદાર્થો શાકર સિદ્ધાન્તમાં બે ગણાય-(૧) આત્મા અને (૨) અનાત્મા આ બે પદાર્થો-દૃષ્ટા અને દૃશ્ય, આત્મા અને અનાત્મા, પ્રમાતા અને પ્રમેય, -વસ્તુ વિચારથી તદ્દન નિરળા અને વિરોધી ધર્માવાળા સમજાય છે. જે જાણનાર છે તે જાણવાનો પદાર્થ ન હોય. “હું” પદાર્થ તે “આ” પદાર્થ ન હોય. આમ છતાં “હું” પદાર્થના ચૈતન્યરૂપ ધર્મનો “આ” પદાર્થના ધર્મ તરીકે આરોપ

થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ “હું” પદાર્થરૂપે બાંસે છે. ઉદાહરણ તરીકે
 હું સ્પષ્ટ વિવેક કરી શકું છું કે દેવથી હું જૂદો છું છતાં “હું સ્થૂલ છું,
 હું પાનજો છું, હું ગોરો છું, હું ઉભો છું, હું ચાલુ છું” વિગેરે સ્થૂળ દેવના
 વ્યવહારો કરે છું; તેની રીતે “હું મૂંઝો છું, હું કાણો છું, હું બ્લીકળ છું,
 હું બહેરો છું, હું આંધળો છું”-એવા સર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યવહારો મારામાં છે
 એવો વ્યવહાર કરે છું; વળી “હું રાગી છું, હું મંકરૂપ કરે છું, હું મંથપ
 કરે છું, હું નિઘપ કરે છું,” વિગેરે અંતઃકરણના ધર્મો મારામાં છે એમ
 સમજી વ્યવહાર કરે છું; છેવટે મારા ચિત્તની સર્વ શક્તિઓને નાગી બાંધી
 જોનાર સાક્ષી આત્મામા મારા અદ્વંકારવાળા સ્વરૂપનો આરોપ કરી જાણે
 હું પૃથક્ વ્યક્તિ અભિમાની છું, અને શુદ્ધ સાક્ષી ચેતન કંઈક જૂદો પદાર્થ
 દોષ એમ માની પ્રવૃત્ત થાઉં છું. આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેવના, ઇન્દ્રિયોના,
 અંતઃકરણના અને અદ્વંકારના સર્વ ધર્મો હું મિનન અનુભવી શકું છું છતાં
 તે ધર્મો મારામાં છે, અથવા હું તેવા ધર્મવાળો છું એવો વ્યવહાર અના-
 દિકાવધી માત્રો આપે છે. આ ચેતન-ધર્મો અચેતન પદાર્થમાં અને અચેતન-
 નો ચેતનમાં પરસ્પર આરોપ જાણે અજાણે આપણે સ્વીકારી લૌકિક
 તેમ જાત્રીય વ્યવહારો કરીએ છીએ. વસ્તુ વિચારથી આ પરસ્પર અધ્યાત્મ
 મિથ્યાજાનરૂપ છે, અને તેથી તેના સર્વ પશ્ચિમાનો પણ મિથ્યા છે. છતાં
 તે સાચાજાન રૂપ છે, અને તેના પરિણામો સાચા છે એવો ભ્રમ સામા-
 ન્ય લૌકિકજનને યાચ એતો કદાચ સંભવિત છે, પરંતુ મોટા જાત્રજાન-
 વાળા પરીક્ષકો અથવા વિચારકો પણ આ ભ્રમથી હજીએકા છે. મનજો
 પ્રમાણ અને પ્રમેયવાદ આ પાયાના ભ્રમને સાચો માની પ્રવૃત્ત થાય છે. આ
 ભ્રમના રૂપમાં લૌકિક અને જાત્રીય-એવા બે બેદ આપણે પાડી શકીએ
 છીએ. એકને આપણે પ્રાતિભાસિકભ્રમ કહીએ જેમાં કે જાંઝવાનું જગ,
 દેરડીમાં સાપની પ્રતીતિ, છીપમાં રૂપાની પ્રતીતિ; અને બીજાને આપણે
 વ્યાવહારિકભ્રમ કહીએ જેમાં કે આપણે સ્થૂળ છીએ, ગેરા છીએ વિગેરે.
 પરંતુ બંને ભ્રમ સરખા છે. પ્રથમ ભ્રમને લૌકિકજાન અથવા વિજ્ઞાન આ-
 પ્રિય કરે છે, સારે બીજાને અધ્યાત્મજાન આપિત કરે છે.

ભિન્ન છતાં અભિજ્ઞાણે પ્રતીત થવાના આ અનાદિ કારણને પાંડિતો અવિદ્યા એવું નામ આપે છે, અને તેનો વિવેક કરી વસ્તુનું સત્યસ્વરૂપ અનુભવવું તેનું નામ વિદ્યા આપે છે.

આત્મવિવેક અને આત્મસાક્ષાત્કારમાં ભેદ.

પરંતુ સર્વ જડ પ્રપંચથી પૃથક્ વિજ્ઞાનાત્મા છે, અને દેહ અને પ્રાણુ ધર્મથી તે નુદે છે-એટલો ભિન્ન આત્માના અસ્તિત્વનો વિવેક તે અધ્યાત્મ વિદ્યા નથી. તેવો વિવેક તો ન્યાય-વૈશેષિકવાળા, અને સાંખ્ય-યોગવાળા પણ કરી શકે છે. પરંતુ તેવા ભિન્ન અસ્તિત્વવાળા વિજ્ઞાનમયના ભેદનો સોપ કરી એકજ સર્વભૂત પ્રાણીઓમાં સમભાવે વ્યાપ્ત-રહેલા ઈશ્વરઆત્માને આપણા પ્રત્યક્ષાત્મા તરીકે ઓળખવારૂપ ચક્રીઆતો વિવેક વેદાન્તશાસ્ત્રનો અભિપ્રેત છે. પ્રથમજ્ઞાનને આપણે વિવેક અથવા સ્પષ્ટભેદ કહીએ, ત્યારે બીજા જ્ઞાનને આપણે સાક્ષાત્કાર કહીએ, એટલે પ્રથમ જે જીવ પ્રાણનો વિદ્યમાન અભેદ -હોતો અનુભવાતો તે સ્પષ્ટ અનુભૂતિરૂપે ઉદય પામે.

ત્યારે શું હું જોડો પાતળો તો નહિ, પરંતુ હું સુખી દુઃખી પણ આત્મા નહિ ? ના. તેવો ભિન્ન અભિમાનીરૂપે જણાતો આત્મા પણ ચૈત્તિ-આત્મી દ્રષ્ટિથી અધ્યાત્મા છે. તે તમને જાડુ ગ્રિય લાગતો હશે, તમારું ભિન્ન વ્યક્તિત્વ રૂઢ અધ્યાસવડે ગ્રિય થઈ પડ્યું છે તેનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે. પણ આ વહાલા ભિન્ન વ્યક્તિરૂપ આત્માનો ત્યાગ શન્ય નિર્વાણ અર્થે નહિ, પરંતુ એક પૂર્ણ સમ્વિદ્યાનંદરૂપ વસ્તુરૂપ આત્માને સાચા આત્મા તરીકે ઓળખવા અર્થે અને આપણી વ્યષ્ટિપણીની મર્યાદાનો ભંગ કરી, અપૂર્ણતામાથી પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ અર્થે, તેવા ભિન્ન અભિમાનનો ત્યાગ કરવાનો છે.

અવિદ્યા કેવલ જ્ઞાનસંહાર નથી પણ જગદ્ગીજ છે.

ઐશ્વર્યમય અને શાંકરમતમાં અવિદ્યાનું સામ્ય અને ફેલમાં વૈષમ્ય.

આ પ્રમાણે આ શાંકરમતમાં અવિદ્યા કઈ મનનાજ ધર્મ છે એમ નથી, નથા ભૌતિક બ્રહ્માનો પુલાસો કરનાર કારણ છે એમ પણ નથી, પરંતુ આ સમગ્ર મંસારનું મૂલ કારણ છે. અવિદ્યા એટલો ભુદિનો અથવા

મનનો દોષ છે એમ નથી, પરંતુ આ વિચિત્રતા આરંભનું મૂલ કારણ છે—આ વિચારનું આવ સ્વરૂપ, નથી સાધ્ય-યોગમાં કે નથી ન્યાય-વૈશેષિકમાં, પરંતુ જૈનની દ્વાદશ નિદાનમાલામાં પડેલી કડી રૂપે છે તે દર્શનમાં અવિ-
 ઘાથી મારી જગ-મગ્ધ પર્વતની ગોગ સાકળની કડીઓમાં અવિદ્યા અને
 મંસ્કાર બન જ-મની બે કડીઓ છે. “ પ્રતીત્ય સમુત્પાદ ” અથવા મંસ્કાર-
 ગતો આરંભ અવિદ્યાથી થાય છે, એવું ભગવાન જુદનું મંતવ્ય છે. પરંતુ
 આ અવિદ્યારૂપ કાગળ કયા અધિકગણમાં દોષ રહે તે મંત્રેથી નિર્ણય તે
 દર્શનમાં થયો નથી સમગ્ર જગતનું અધિકગણ મ્ય’ જ્યોતિ ચિદાત્મા છે,
 અને તેના આશ્રયવડે આ અવિદ્યા અનેક નામ રૂપોના ચિત્રો દબા કરી
 મૂલ વસ્તુને અનેકાકાર દેખાડે છે—આ નિર્ણય માયાવાદનો શાક મતનો
 નૂતન છે. અવિદ્યા સંબંધમાં શાકરમત જૈન દર્શન માથે મળતું છે, પરંતુ
 શાક મનનો અભિપ્રાય એવો છે કે અધિદાન વિનાનો ભ્રમ કદી અનુભ-
 વાતો નથી, તેથી જગદ્ ઇવના ભ્રમનું અધિદાન પગમતમાં છે, અને તે
 વાસ્તવ વિકાર પામ્યા વિના અવિદ્યાવડે અન્યથા જામે છે, જ્યારે જૈન દર્શ-
 નમાં આત્મરૂપ વસ્તુનો સ્વીકાર નહિ હોવાથી ભ્રમ નિગધિગન હોયો થાય
 છે, તેથી તે દર્શન શૂન્યવાદમાં શમે છે જૈન અને શાકર વેદાન્ત આ પ્રમાણે
 જગદ્ ભ્રમના ખીજરૂપ અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરે છે, છતાં એક નૈરાત્મ્યવા-
 દમાં અથવા શૂન્યવાદમાં ગમે છે, ત્યાં ખીજુ પગમતભવાદમાં અથવા પૂર્ણ-
 વાદમાં શમે છે

(૬) અવિદ્યાનો આશ્રય અને વિષય.

“ સર્વ ક્ષેત્રોમાં વખનારો ક્ષેત્ર તો હું છું, એમ હું લાગન (અર્જુન)
 તું જાણ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રણું જ્ઞાન તેજ મારું ઈશ્વરનું જ્ઞાન સમગ્ર ”—એ
 પ્રકારના શ્રવ અને ઈશ્વરના અભેદ પ્રતિપાદક ખીતા શાસ્ત્રના ભેગમાં અધ્યા-
 યના ખીજ સ્થાનના લાખ્યમાં શ્રીસ કરાચાર્યે આ અવિદ્યા મંત્રધર્મ પોનાના
 વિચારો ધણા સ્પષ્ટ બતાવે છે

સર્વ શરીરોમાં જે ક્ષેત્ર છે તે હું છું—એમ કહેવામાં ભગવાન
 શ્રી કૃષ્ણનું તાત્પર્ય એવું છે કે ઈશ્વરાત્મા એ એકજ છે, અને તેજ વસ્તુત

ક્ષેત્ર છે. ક્ષેત્ર અને ઇશ્વર-એ બે ભિન્ન પદાર્થો નથી પણ એકજ એતના ધાતુ છે, છતાં ભિન્નવત્ દેખાય છે, એવો વાક્ય નિર્ણય કરી પૂર્વપક્ષ ઉભો કરવામાં આવે છે:—

“એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં એકજ ઇશ્વર હોય, અને તેના વિના બીજો કોઈ ભોક્તા શુ ન હોય તો ઇશ્વરને મંસારી-પણું પ્રાપ્ત થયા વિના રહે નહિ, અથવા ઇશ્વર વિના બીજો ભોક્તા હોયજ નહિ તો આ મંસારનો અભાવ જ થાય. એટલે કે કાંતો ઇશ્વર સંસારી થાય અથવા સંસાર કોઈને નથી એ બે પરિણામો ઉભાં થાય. તે બંને પરિણામો ઈષ્ટ નથી. બે બાવા નિર્ણય ઉપર આવીએ તો બંધ અને મોક્ષ તથા તેને જણાવનાર સાત્ત્વ નિર્-યેક થઇ જાય. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો વિરોધ આવે, કારણકે સુખદુઃખ અને તેના હેતુરૂપ આ સંસાર પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તથા ધર્મોધર્મના ભેદવડે આ જગતનું વૈચિત્ર્ય આપણે જોઇએ છીએ અને તેવડે સંસારનું અનુ-માન પણ થાય છે. આ પ્રમાણે આત્મા અને ઇશ્વરનું એકપણું સ્વીકાર-વામાં સઘળો ગુચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે:—આ ગુચવાડો જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના ભેદથી ઉકલી જાય છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના સ્વરૂપ અને ધર્મમાં જે ભેદ છે તે નીચે પ્રમાણે સમજાય છે:—શ્રુતિપ્રમાણ કહે છે કે:—

“આ અવિદ્યા અને વિદ્યા-બે પરસ્પર વિરોધી અને અવળાકોટિઓ છે (કઠ. ૨. ૪). વળી વિદ્યા અને અવિદ્યાના વિષય અને દ્રવ્યો પણ જુદા છે. એવું સ્પષ્ટ વેદ વાક્ય કહે છે. વિદ્યાનો વિષય બ્રેયસુ એટલે મોક્ષ છે; અવિદ્યાનો વિષય ત્રેયસુ અથવા ભોગ છે. (કઠ. ૨. ૨.) વળી વેદ-વ્યાસ પણ મહાભારત (શાંતિપર્વ ૨૪૦-૬) માં કહે છે કે જે માર્ગ ભોગ મોક્ષના ઉપાડા છે. આ ગીતા સાત્ત્વમાં પણ બે નિષ્ઠાનું વર્ણન છે. આ બે માર્ગમાંથી કાર્ય સહિત અવિદ્યાનો માર્ગ વિદ્યાવડે ત્વજ દેવો. એ ઉપદેશ આપણને શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયવડે મળે છે. વિદ્યા પ્રાપ્તિવડે અવિ-દ્યાનિવૃત્તિના સમર્થનમાં શ્રુતિઓ આ પ્રમાણે છે:—

જ્ઞાનનું આણુ વિશિષ્ટ ફલ તું સ્પષ્ટ જો (મ. મા. ગ્રા. ૨૧. ૧૦૬.).
વળી દેહાદિમા આત્મશુદ્ધિ બાધનાર અવિદ્યાનુ રાગદ્વેષાદિ ક્રમેશાથી પ્રેગથેલો
ધર્મ અને અધર્મને સેવે છે, અને તેના ફળરૂપે જન્મ મૃત્યુ ભોગવે છે,
એવું સમજાય છે જે દેહાદિથી ચોતાના આત્માને બિન્ન અનુભવે છે, તે
ગામ દ્વેષાદિ ક્રમેશો મિનાનો હોવાથી તથા ધર્મ અને અધર્મના સમયમા
જે ક્રમેશની જરૂર છે તે ક્રમેશ નહિ હોવાને લીધે પ્રવૃત્તિના અભાનવાળો
હોઈ મોક્ષને પામે છે — આ ન્યાયનિર્ણય કોઈથી ના પાડી શકાય તેવો નથી

ઈન્દ્રિયને સંસારીપણું એકાત્મવાદમાં લાગતું નથી.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી ક્ષેત્રત જે સત્ય ઈન્દ્રિય છે તેને અવિ
ચારૂ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેના ભેદ વડે સંસારીપણું પ્રાપ્ત થતું નથી જેમ
દેહાદિમા આત્મશુદ્ધિ બાધનાર શ્વાત્માને સંસારીપણું છે તેવું સંસારીપણું
ઈન્દ્રિયમા જ્ઞાનબલને લીધે હોવું મંજરૂર નથી સર્વ પ્રાણીઓનો દેહાદિ
અનાત્મ પદાર્થોમા અવિદ્યાવડે ઉત્પન્ન થયેલો આત્મભાવ આશંક બનવાળો
સુપ્રસિદ્ધ હોય છે. જેમ લોકગના કુઠામા પુરુષશુદ્ધિને દેહ બ્રમ અધાગમા
શાય છે, તેવો આહું દેહી અને સંસારી છુ એવો દેહ બ્રમ શ્રવેને વગરેલો
છે પરંતુ આવો બ્રમ છે તેટલા માત્રથી લોકગના કુઠામા પુરુષના ધર્મો
પેસતા નથી તેવી રીતે ચૈતન્યના ધર્મ દેહના કદી થતા નથી, અને દેહના
ધર્મ કદી ચૈતન્યમા આવતા નથી સુખ દુઃખ મોહરૂપ ધર્મોપણું આત્માના
નથી કારણકે જેમ જરા મૃત્યુરૂપ દેહ ધર્મો અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા આપ
ણામા ખોટા છે, તેમ આ સુખાદિ ધર્મો પણું અવિદ્યા જન્ય હોવાથી આપ
ણામા ખોટા છે

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે — સ્થાણું પુરુષનું દૃષ્ટાન્ત બધ, બેસે તેમ નથી
સ્થાણું (લોકગનું કુકું) અને પુરુષ જેમ પદાર્થો છે, અને તેથી ત્રીજે કોઈ
જ્ઞાતા અવિદ્યાવડે એકનો ધર્મ બીજામા, અને બીજાને પહેલામા આરોપે
તો તે સંભવિત છે પરંતુ દેહ અને આત્માનો સબધ જેમ અને જ્ઞાતાનો
છે, અને તેનો પરસ્પર અધ્યાસ થાય એવું તમે કહો છો — આ પ્રમાણે સ્થાણું-

પુનઃપ્રતીતિ અને દેહાત્મપ્રતીતિ એ બે મમાન કાલિના નથી. આથી દેહધર્મ જેવ છતાં જાના આત્માનો દોષ શકે

મિદાન્તી કહે છે કે — ને પ્રમાણે અને નહિ, કાલ્યુ કે તેમ થાયનો આત્મા અચેતન થાય જેને જેવ ને દેહાદિ ક્ષેત્ર છે તેના મુખ, દુષ્ણ, મોહ, ધગ્ગા રિગેરે ધર્મો જાના આત્માના થઈ જતા દોષ, તો જેવ ક્ષેત્રના અમુકજ ધર્મો આત્માના આત્મનૂત થઈ જાય અને અમુક જગા મગ્ધાનિ ધર્મો આત્માના ન થાય તેમાં વિમેલ તેવું બનાવવો નોંધએ તમે એવું કહેો છો કે અવિદ્યાથી આરોપિત જગ મગ્ધાદિ ધર્મો આત્માના નથી, અને તે સાથે એમ પણ કહેો છો કે મુખ દુષ્ણાદિ ધર્મો આત્માના દોષી શકે અને પ્રકાશના ધર્મો જેવ ક્ષેત્રના છે, અને અવિદ્યાથી આત્માના આરોપાય છે, તો જગમગ્ધાનિ આત્માને ન લાગે અને મુખ દુષ્ણાદિ આત્માને વગર-એવો બેદ ની રીતે અને? અજુમાનનો સ્પષ્ટ જણવે છે કે ને અવિદ્યાથી આરોપિત દોષ તે નમ્બુના ધર્મો ન થાય, જેમ જગમગ્ધાદિ વગા ને ધર્મો લગવા થોડા દોષ અથવા ભેદ થોડા દોષ તે વસ્તુના આત્મધર્મ અને નહિ આ પ્રમાણે દોષથી કર્તા અને ભોક્તાપણાના લક્ષણવાગે આ સસાર ખરી રીતે જેવ ક્ષેત્રમા છતાં અવિદ્યાવડે ક્ષેત્રમા આરોપાય છે, તેથી જાના એટલે ક્ષેત્રમા વાસ્તવ દોષ દોષ ઉત્પત્ત કરી શકે નહિ જેમ બાલકો આકાશમા તેને તળ છે, તેમ તે નીતવર્ણનાથ છે એવો આરોપ કરે તેથી આકાશ તડવાણુ અથવા નીલવર્ણવાણુ વસ્તુન બનતું નથી, તેમ ક્ષેત્રના ધર્મોનો ક્ષેત્રમા અધ્યાસ થવા માત્રથી ક્ષેત્ર પરમેશ્વરને સસારીપણુ વાસ્તવ કદી ઉભુ થઈ શકતું નથી સર્વ ક્ષેત્રોમા ભગવાન એક સત્ય પરમેશ્વર ક્ષેત્ર છે તેને સસારીપણુનો મધ લાગે તે અસંભાવ્ય કલ્પના છે આ લોકમા અવિદ્યાથી આરોપિત ધર્મવડે જેનામા આરોપ કરવામા આવે છે તેનો ઉપકાર પણ થતો નથી તેમ અપમાર પણ થતો નથી તમે વગી કહ્યું કે દૃષ્ટાન્તનું સામ્ય નથી-એટલે કે સ્થાણુપુરુષપ્રતીતિ અને દેહાત્મપ્રતીતિ સમાન વર્જની નથી તેપણુ ખેટા વાગો છે આ દૃષ્ટાન્ત અને દાષ્ટાન્તિકમા સાધર્મ્ય ને અમે રજુ કરવા માગીએ છીએ તે અવિદ્યાવડે ને અધ્યાસ થાય છે, તેટલા પુરુષ છે તે તો અનેમા સમાન

રહે છે અનેમા એકનો ધર્મ બીજામા આરોપાય છે એ સાધર્મ્ય સમાન છે
જાતામા જોયના ધર્મનો આરોપ બની શકતો નથી એવી દલીલ લાવે તો
તે તમારા મોતાનાજ નિઘ્રય પ્રમાણે દેહાદિના જન્મમરણાદિ ધર્મો આત્મામા
આરોપાય છે એ માનવાથીજ ઉડી જાય છે અમુક ધર્મો અવિદ્યાથી આત્મા-
મા આરોપાય અને અમુક સુખાદિ ધર્મો આરોપિત બતા આત્માના બની
જાય-એ બધ બેસતું નથી

પૂનર્વક્ષ્ય કહે છે કે—ક્ષેત્રજ અવિદ્યાવાળો છે તેથી તે સસારી છે
સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—ના અવિદ્યા એ તમેણુણનો વિચાર છે તમેણુણના
વિકાસરૂપ અવિદ્યા ત્રણ પરિણામો પ્રકટ કરી શકે (૧) કાતો હોય તેના
કળતા અનુગ્રહણુ કરાવે (વિપર્યય), (૨) કાતો જ્ઞા કે તે-એવો સદેહ
ઉત્પન્ન કરે (સશય), અથવા (૩) અમુક નથી એવું અગ્રહણુ (જ્ઞાનાભાવ)
ઉત્પન્ન કરે જ્યારે વિવેકજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, સારે આ ત્રણે પ્રકારની
અવિદ્યા નાગ પામેની જાણાય છે જ્યારે આવરણરૂપ અધારા જેવો તામ-
સદોષ હોય છે સારેજ-અજ્ઞાન, સશય અને વિપર્યય એવા ત્રણ પગિણામે
પ્રગટ થાય ॥ આથી અપટ થાય છે કે અવિદ્યા તામસહોવાથી વિવેકપ્રકા-
શવાળા ક્ષેત્રજનો દોષ નથી, અને તેથી ક્ષેત્રજ સસારી થાય નહિ

પુનર્વક્ષ્ય કહે છે કે,—બને ક્ષેત્રજ અવિદ્યાવાળો ન હોય, પરંતુ
અવિદ્યાને તે અનુભવે છે, માટે તે જાતાનો ધર્મ હોઈ શકે છે

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ના આપણે અમુરાદિ કરતુમાજ મોલીઓ વિગેરે દોરો
જોઈ સમીએ છીએ તમાર (પૂર્વવક્ષ્ય) માનવુ એવું છે કે અવિદ્યા એ જાતા ચેત
નનો ધર્મ છે, અને તેનેજ જાતે અવિદ્યાવાળુ કપ ગણી ક્ષેત્રજને સસારી
પણુ વળગે છે એમ કહીએ છીએ, અને તેથી-એક ઈશ્વર ક્ષેત્રજ છે અને
બીજો કાઈ સસારી નથી-એવી પ્રતિજ્ઞા જ્યોત્સ્ન દરે છે, સિદ્ધાન્તી ખુનાસો
કરી કહે છે કે ના એમ નથી, જ્યા જ્યા પાર્યંતુ અવગુ રૂપ જણાય
છે, ત્યા ત્યા તે દોષ ચક્ષુરાદિ કરણોમા હોય છે એવું જણાય છે અવગુ
અદ્યુ અને તેનું નિમિત્ત, જે મોલીઓ વિગેરે દોર તે, તે અદ્યુ કરનારના
નથી, કારણ કે મોલીઓ વિગેરે કરણુ દોષ નેત્રમાથી દૂર કરવામા આવે તો

માતામાં અવશ્યું મેલ્યું ચતુ નથી તેથી તે જાતાનો ધર્મ નથી આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાં જ્યાં અજ્ઞાન સચપ અને વિપર્યય અનુભવાય ત્યાં ત્યાં તે મિથ્યાજ્ઞાનો અને તેના નિમિત્તા કાઈ કશુંકને વાગેના હોવા દેખાયે, પણ જ્ઞાના ક્ષેત્રના નહિ. અવિદ્યા અને તેના અજ્ઞાન, સચપ અને વિપર્યય-એવા ત્રણ પગિયારો આપણા અનુભવમાં આવે છે, અને તેથી તેઓ અનુભવ કરનારના ધર્મ બનેજ નહિ જેમ દીપનો પ્રકાશ દીપનો નવાવ ધર્મ છે, તેમ અવિદ્યાદિ, પ્રકાશ-ચેતનના અમાન ધર્મ બનેજ નહિ જ્યાંથી અવિદ્યાદિ અનુભવાય છે એવે જેવ પ્રાદિમાં પડે છે, સ્વથી જ ને પોતાથી ભિન્ન વસ્તુ પોજ તે અનુભવાય છે એવો નિર્ભય ધર્મ શકે છે તમા સર્વવાદીઓ કેવલ અથવા મોક્ષ દશામાં સર્વ કળોનો આમા આવેનો સંમથ છૂટી ગયો હોય છે, ત્યારે અવિદ્યા દોષવાળા ચેતનના સદ્ બાવને માનના નથી જો ક્ષેત્ર આત્માનો, અગ્નિના ઉષ્ણતાદિ ધર્મ જેવો, અવિદ્યાદિ ધર્મ હોત તો મોક્ષમાં પણ આત્માનો છુટકારો તે ધર્મોથી કદી થઈ શકેજ નહિ અવિક્લિય અને અકાશ જેવા મર્વ વ્યાપી આત્માનો કાંઈ પણ પદાર્થ સાથે સાચો સયોગ અથવા સાચો વિયોગ મલવતોજ નથી આથી ક્ષેત્ર આત્મા તે નિત્ય સિદ્ધ હમ્મરજ છે હમ્મર ચોતે (કૃષ્ણ મૂર્તિદ્રાગ) કહે છે કે — “આ અન્ય પરમાત્મા અનાદિ હોવાથી, અને નિર્ગુણ શરીરમાં રહ્યા છતાં, હે અર્જુન, કાંઈ કરતો નથી તેમ કરાથી લેપાતો નથી (ગી, ૧૩ ૩૧)

શાસ્ત્રનું નિર્વચકપણું થાય એવો ભય પણ ખોટો છે

ક્ષેત્ર તે નિત્યસિદ્ધ હમ્મર છે—આ એકાત્મવાદના નિર્ણયથી જ સાગ અને નસારીપણું ગટેતું નથી અને તેથી શાસ્ત્રનું નિર્વચકપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એવી સામી દલીલ દેકે તેમ નથી સર્વ આત્મવાદીઓને આ વાધો લાગુ પડે તેમ છે, તેથી વેદાન્તિનજ તે વાધો લાગે અને અન્ય વિચારકોને ન લાગે એમ અને નહિ મુક્ત આત્માઓના સબધમાં સર્વ આત્મવાદીઓ સસાર તથા સસારીપણાના વ્યવહારનો અભાવ સ્વીકારે છે, તેમને શાસ્ત્રના નિર-

ચંકપણાને બાધ લાગતો નથી. જેમ સર્વ દૈતવાદીઓને બંધાવવામાં શાસ્ત્રનું સાર્યકપણું, અને મોક્ષ દશામાં નિર્ચયકપણું ઇષ્ટ છે, તેમ અમને પણ અવિ-
 ઘાના વિષયમાં શાસ્ત્રનું સાર્યકપણું છે, અને સ્વેચ્છાના ઇશ્વર સાથેના અભે-
 દ્ધતાન સમયે તેનું નિર્ચયકપણું છે. કદાચ પૂર્વપક્ષ એમ કહે કે: દૈતવાદીઓ
 બંધ અને મોક્ષ અવસ્થા આત્માની ખરેખરી સાચી માને છે, અને તેથી
 બંધ દશા ત્યજવા લાગે છે, અને મોક્ષ દશા મેળવવા લાગે છે, અને
 તેના સાધનોનું જ્ઞાન કરાવનાર શાસ્ત્રો તેમના સંબંધમાં સાર્યક છે, 'પરંતુ
 તમે અદૈતીઓ તો દૈતને મિથ્યા માને છો, બંધાવસ્થા અવિધાથી પ્રકટ
 થયેલી માનો છો, અને તેવી મિથ્યા દશાને દૂર કરવામાં શાસ્ત્રનું શું પ્રયો-
 જન સિદ્ધ થાય? સિદ્ધાન્તી ઉત્તરમાં કહે છે:—આત્માને આવી અવસ્થાઓ
 સાચી લાગુ પડી શકેજ નહિ. આત્માની બંધ અને મોક્ષ અવસ્થા કાંતો
 એકી વખતે માનો છો કે ક્રમભાવી માનો છો? તેમાં પહેલી કોટિ તો
 બને નહિ, કારણકે સ્થિતિ અને ગતિ એકજ પદાર્થમાં એકજ સમયે સંભવતી
 નથી. તેમ બંધ મોક્ષ પણ આત્મ પદાર્થમાં એકજ સમયે વિરોધી ધર્મ
 હોવાથી સંભવે નહિ બીજી કોટિ પ્રમાણે બંધમોક્ષ ક્રમભાવી માનીએ, તો
 તે અવસ્થાઓ આત્માના સ્વભાવરૂપ હોવાથી, એટલે નિમિત્ત વિનાની હો-
 વાથી, આત્માનો મોક્ષ થાય જ નહિ. જે બંધદશા કોઈ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન
 થતી હોય તો તે આત્માની વાસ્તવ સ્થિતિ નથી એ સાબીત થાય છે,
 અને તેથી તે મિથ્યા છે એ અમારો નિર્ણય કબૂલ કરવો પડશે, અને તે
 વડે તમારી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થશે. વળી બંધ અને મોક્ષ અવસ્થા ક્રમભાવી
 હોય તો તેમાં પહેલી અને પછીની કંઈ તે નિર્ણય કરતા બંધાવસ્થા પહેલી,
 અને તેથી તે અનાદિ છતાં અંતવાળી; અને મોક્ષદશા બીજી તે આદિવાળી
 છતાં અંતવિનાની સ્વીકારવી પડશે, અને આમ થવામાં સર્વ પ્રમાણોનો વિરોધ
 હોયો થાય છે. વળી એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં જનાર વસ્તુ નિત્ય
 ગણી શકાય નહિ. આત્માનું અનિત્યપણું દૂર કરવા સાર બંધ અને મોક્ષ
 અવસ્થાનો એક જ ન કલ્પાય, તો દૈતીઓને પણ શાસ્ત્રના નિર્ચયકપણાનો
 દોષ જેવો ને તેવો હોયજ રહે છે. માટે વાદી-પ્રતિવાદીને સમાનપણે લાગુ
 પડતા દોષો એક જ હોઈ દોષાય નહિ.

પરંતુ પ્રતિવાદીમાં સમાન દોષ દોવામાનથી અમારા સિદ્ધાન્તમાં યાત્રના નિરર્થકપણના દોષનો પરિહાર કરવા અમે માગના નથી. અમે યાત્રનું સાર્થકપણ મથાપ્રસિદ્ધ અવિદ્વાનમાં, અને નિરર્થકપણ મથાપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનમાં સ્વીકારીએ છીએ, સંમારનું કારણ અને ફલ—એ અનાતમ પદાર્થમાં આત્મયુદ્ધિ અવિદ્વાનોની છે, 'વિદ્વાનોની નથી. વિદ્વાનો પોતાના આત્માને સંમારના હેતુ અને ફલથી બિજા અનુભવે છે, તેથી તેમનામાં તે હેતુ અને ફલમાં આત્મભાવ ઉભો થતો નથી. અત્યન્ત મૂઠ ઉન્મતાદિ પ્રાણી પણ જલ અને અગ્નિ, અંધકાર અને પ્રકાશમાં એકપણ જોતો નથી તેા વિવેકી તેમાં એકપણ શી રીતે જુએ? આથી વિધિ અને નિર્ગેધને જાણવનાર શાસ્ત્ર, વિધિ અને નિર્ગેધથી સમગ્નતા ધર્માધર્મ, અને તેનાં સુખદુઃખરૂપ ફલો—આ સર્વથી પોતાના આત્માને પૃથક્ અનુભવનારને, સાચું પડતા નથી. દેવદત્તને લક્ષમાં રાખી “તું આ કર્મકર” —એવી કર્મની આજ્ઞા સાંભળી વિષ્ણુભિન્ન પોતાને આજ્ઞા થઇ છે એમ માની સાંભળતા છતાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. કદાચ વિધિ-વાક્યની આજ્ઞાનો વિષય ન સમગ્નવાથી કોઇનું કર્મ કોઇ કરે એવો ભ્રમ થાય, તેમ સંસારનો હેતુ અને તેનું ફલ કોને અર્થે શાસ્ત્ર વર્ણવે છે તે જાણ્યા વિના ભ્રમ માય તેા તે સંભવિત છે.

પૂર્વપક્ષ એમ કહે છે કે લૌકિક સંબંધમાં કોઇને લગતી આજ્ઞા કોઇને પાલન કરવાની ન હોય એ જાને, પરંતુ શાસ્ત્રાર્થ વિષયમાં હેતુ અને ફલ મારામાં નથી એવા વિવેકજ્ઞાનવાળાને પણ ઇષ્ટ ફલના હેતુમાં મારે પ્રવૃત્ત થવાનું છે, અને અનિષ્ટ ફલના હેતુથી મારે નિવૃત્ત થવાનું છે એવું શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ સમગ્નય છે; જેમ પિતા અને પુત્ર પોતપોતાના આત્માને જૂદા જાણતા હતા એકનું કર્મ અન્ય કરે છે, તેમ શાસ્ત્ર વાક્ય વિદ્વાનને પણ ઉપયોગનું છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે:—ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ ફલ અને તેના હેતુઓથી પોતાના આત્માને બિજા અનુભવતા પૂર્વે આ સ્થિતિ સંભવે. વિધિ અને નિર્ગેધ કયા અધિકારીને અર્થે છે એ જાણ્યા પછી પોતાના આત્માનું ફલ-હેતુથી બિજાપણ અનુભવી શકાય છે, તે પહેલા અનુભવી શકાતું નથી, અને

તેથી સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન વિનાના પ્રાણીઓને અર્થે એટલે અવિદ્યાને અર્થે વિધિ પ્રતિષેધ શાસ્ત્ર છે.

પૂર્વપક્ષ પુનઃ શાસ્ત્રનું નિરર્થકપણું જણાવે છે. સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, હુંગળી, લસણ ન ખાવાં-વિગેરે વિધિ અને નિષેધ વાળો ક્રોધ પણ કર્તાને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્ત થાય છે. ત્યાં તમારા કહેવા પ્રમાણે પોતાના આત્માનો હેતુદલથી વિવેક કરનાર પ્રવૃત્ત ન થાય, અને કેવલ દેહાત્મવાદીને તો સ્વર્ગ નરક નહિ હોવાથી લાગુ પડે નહિ એટલે પરિણેપથી ક્રોધ કર્તા રહેતો નથી એટલે શાસ્ત્રનું નિરર્થકપણું ઉજ્જ્વળ રહે છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે:-આ ચિંતાનું પ્રયોજન નથી. યથાપ્રસિદ્ધ રીતે પ્રવૃત્તિનો અને નિવૃત્તિનો નિર્વાહ યજ્ઞ શકે છે. જીવ અને ઈશ્વરને એક તત્ત્વરૂપે અનુભવનાર બ્રહ્મવિદ્ પ્રવૃત્ત ન થાય, તેમ પરલોક નથી એવા નિરાત્મવાદી પણ પ્રવૃત્ત ન થાય, પરંતુ એક ત્રીજો વર્ગ છે. જેઓ વિધિ અને પ્રતિષેધ શાસ્ત્ર ક્રોધને અર્થે છે, અને તે જો પ્રમાણ હોય તો દેહાદિથી સિદ્ધ આત્મા આ લોક અને પરલોકના સંબંધવાળો હોવો જોઈએ એવું આત્માના સામાન્ય અસ્તિત્વનું અનુમાન કરે છે, પરંતુ તે આત્માના વિશેષ સ્વરૂપને જાણતો નથી. તેવો વર્ગ કર્મ અને તેના ફલમાં તૃષ્ણાવાળો છે, અને શાસ્ત્રવાક્યમાં શ્રદ્ધાવાળો છે. તેજ શાસ્ત્રવાક્યથી પ્રવૃત્ત થાય છે એવું આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ, માટે શાસ્ત્રનું નિરર્થકપણું નથી.

પૂર્વપક્ષ પુનઃ કહે છે કે વિવેકીઓ જો શાસ્ત્રઅનુસાર પ્રવૃત્તિ ન કરે તો તેના અનુયાયીઓ પણ પ્રવૃત્તિ ન કરે અને તેથી શાસ્ત્ર નિરર્થક થાય. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે-આ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. જો કહીએ છીએ તેવો વિવેક ક્રોધકેળ પુરધને થાય છે. અનેક પ્રાણીઓમાં ક્રોધકેળ વિવેકી હોય છે. દાસ પણ આપણે એમજ જોઈએ છીએ. મૂંડ લોકો વિવેકાને અનુસરતા નથી. કારણ કે પ્રવૃત્તિનો આધાર રાગદ્વેષાદિ હોય ઉપર છે. વિવેકીઓ શાસ્ત્રવિદ્ જતાં અભિચાર કર્મ કરતા નથી, જતાં ધણા શાસ્ત્રને આધાર માની એભિચાર કર્મ કરે છે. વળી પ્રવૃત્તિમાં સ્વભાવ પણ પ્રેરક

છે, એમ ગીતા પણ કહે છે. (ગી. ૬-૧૪.) તેથી વિવેકાને અનુસરી શાસ્ત્રીય કર્મ મોડો નહિ કરે એવો ભય મિથ્યા છે.

આથી આ સંસાર અવિદ્યા માત્ર છે, અને તેનો વિષય યથાદૃષ્ટ એટલે જોવો વ્યવહાર થાય છે તેજ વ્યવહાર તેનો વિષય છે. દેવલ ક્ષેત્રગને અવિદ્યા નથી તેમ તેમનું કાર્ય સંસાર પણ તેને વળગતો નથી. મિથ્યાજ્ઞાન પરમાર્થ સત્ય વસ્તુને સંદેષ કરવા સમર્થ થતું નથી. જેમ જાંઝવાનું જલ ઉપર ભૂમિને પાણીવડે કીચડવાળું કરી શકતું નથી, તેમ અવિદ્યા ક્ષેત્રગને કંઈ કરી શકતી નથી. અને આથીજ ભગવાન કહે છે કે:—“ક્ષેત્રગરૂપે મને જાણુ” (ગી. ૧૩-૨૬). “અત્તાનવડે જ્ઞાન કંઈયું છે અને તેથી મનુષ્યો મોઢ પામે છે.” (ગી. ૬-૧૬).

(૭) અવિદ્યા લૌકિકજનોને વળગી છે એટલુંજ નહિ પણ પંડિતોને પણ વળગી છે.

આથી વસ્તુસ્થિતિ ક્ષેત્રગને ધ્વિરૂપે ગ્રહણ કરવાની છતાં શા માટે સંસારીઓનું હું આવો મુખી-કુખી-એમ માની જેવા હણાય છે તેના મોટા પંડિતો પણ તેમ માની હણાય છે? સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે કે:—સાંભળો આ તેમનું પાડિલ. આ તેમનું પહેલું પાડિલ કે ક્ષેત્ર અથવા શરીરમા આત્મજુદિ. જો તેઓ અવિક્રિય ક્ષેત્રગને જેઈ જનજુતા હોય તો અમુક ભોગ મને મળે અથવા અમુક કર્મ મારે કરવું એવી આકાંક્ષા રાખે નહિ; કારણ કે ભોગ અને કર્મ વિક્રિયારૂપજ છે. આ કારણથી દલમાં અભિલાષ રાખી અવિદ્યાનું પ્રદટ્ઠ થાય છે. અને સત્ય વિદ્યાનું અવિક્રિય પોનાનું આત્મસ્વરૂપ હોવાથી દલની અભિલાષા વિનાનો હોવાથી તેનામાં પ્રવૃત્તિની ઘટના બંધ બેસતી નથી. મારે બ્યારે તેના શરીર મન વિગેરે વ્યાપારમાયી પાછા હડે હિ ત્યારે તે નિરુત્તિને એવે છે, એવો તેના સંબંધમા ઉપચાર અથવા આરોપ થાય છે. સારાસ દેહાદિમા આત્મજુદિ કરવી એ ખરું પાડિલ નથી. વળી જુઓ આ લૌકિક વિદ્યાનોનું ખીજું પાડિલ. તે કહે છે કે:—“લલે અમુક મનુષ્યોને ક્ષેત્રગ પરમેશ્વરરૂપે જણાતા હોય અને ક્ષેત્ર અથવા દેહ ક્ષેત્રગના જ્ઞાનનો વિષય હોય પરંતુ હું તો સંસારી,

સુખી, દુઃખી છું. મારે તો સંસારને શમાવવો છે, અને તે સંસારની નિવૃત્તિ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિજ્ઞાનવડે કરવાની છે, અને હું ક્ષેત્રજ્ઞ ઇશ્વર છું—એવા ધ્યાનવડે તેનો સાક્ષાત્કાર કરી મારે ઇશ્વરરૂપે અવસ્થાન કરવાનું છે.—આ પ્રકારે જે પોતે માને છે, અને જીવનને સમજાવે છે તે પોતે કંઈ ક્ષેત્રજ્ઞ ઇશ્વર નથી.”—આવું જે સમજે છે અને સમજાવે છે તે અધમ પંડિત છે. તે સંસાર અને મોક્ષનું અને શાસ્ત્રનું સાર્થકપણું કદે છું એવું મિથ્યા માને છે. પોતે વસ્તુના પોતાના શુદ્ધ ઇશ્વર સ્વરૂપની અવગણના કરતો હોવાથી આત્મધાતી છે, અને પોતે મૂઠ હોઇ જીવનને, શાસ્ત્રાર્થનો વાસ્તવ સંપ્રદાય શો છે તે નહિ જાણતો હોવાથી, મોક્ષમાં નાંખે છે, અને વેદ જે સ્પષ્ટ કહે છે તેનો ભાગ કરે છે અને વેદ જે નથી કહેતો તેની કલ્પના ઉભી કરે છે. આવો પંડિત સર્વશાસ્ત્રમાં નિપુણ હોય તોપણ સંપ્રદાયજ્ઞાન વિનાનો મૂર્ખ છે એમ ગણી વિવેકીઓએ તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઇએ.

વળી પૂર્વપક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે ઇશ્વર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એક હોય તો ઇશ્વરને સંસારીપણું પ્રાપ્ત થાય અને ક્ષેત્રજ્ઞ ઇશ્વરજ્ઞ હોયતો કોઇ સંસારી છેજ નહિ તેથી આ સંસારનો અભાવ થવો જોઇએ. આ બે દોષો—ક્રાંતિ ઇશ્વરનું સંસારીપણું અથવા સંસારીનો અભાવ—વિદ્યા અને અવિદ્યાની વિલક્ષણતાથી પરિહાર પમાડ્યા છે. અવિદ્યાવડે ઉભા થયેલા દોષોવડે મૂલ્ય ખારખર્ચિક વસ્તુ દોષવાળી થતી નથી. અને આ બાબતમાં અમે એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે આંજવાના જલથી ખારવાળી જમીન ડીઝ-કવાળી બનતી નથી. સંસારીનો અભાવ થયેથી સંસારનો અભાવ થવના પ્રસંગનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે કે શુદ્ધ આત્માનું સંસાર અને સંસારીપણું અવિદ્યાવડે જીવું થયેલું છે.

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે—આ ક્ષેત્રજ્ઞનું અવિદ્યાવાળુંરૂપ એજ સંસારીપણુંતો દોષ છે, અને તે વડે ઉત્પન્ન થતું દુઃખીપણું પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાધો દોષ તેમ નથી અવિદ્યાવાળુંરૂપ પણ જેવ હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞો ધર્મ છે અને તેથી જ્ઞાતા જે ક્ષેત્રજ્ઞ છે તેને દોષથી બાધ સાગતો નથી. જે જે કંઈ ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપમાં નહિ એવા દોષ માત્રને ક્ષેત્ર-

છે, એમ મીતા પણ કહે છે. (ગી. ૬-૧૪.) તેથી વિવેકાને મનુષ્યો શાસ્ત્રીય કર્મ મોટા નહિ કહે એવો ભ્રમ મિથ્યા છે.

આથી આ મસાર અવિદ્યા માત્ર છે, અને તેનો વિનય મધ્યાહ્ન એટલે જોવો અવધાર સાથ છે તેજ અવધાર તેનો વિનય છે. કેવલ ક્ષેત્રજ્ઞો અવિદ્યા નથી તેમ તેમનું કાર્વ સંસાર પણ તેને વળગતો નથી. મિથ્યાજ્ઞાન પરમાર્થ સત્ય વસ્તુને મર્યાદ કરવા સમર્થ થતું નથી. જેમ જાંઘવાનું જલ ઉપર બૂમિને પાણીવડે કાચવાણું કરી સકતું નથી, તેમ અવિદ્યા ક્ષેત્રજ્ઞને કંઈ કરી શકતી નથી. અને આથીજ જ્ઞાનવાન કહે છે કે—“ક્ષેત્રજ્ઞપે અને જાણુ” (ગી. ૧૩-૨૬). “જ્ઞાનવાડે સત્ત્વ કંઠાણું છે અને તેથી મનુષ્યો મોઢ પામે છે.” (ગી. ૬-૧૬).

(૭) અવિદ્યા લૌકિકજ્ઞાનેને વળગી છે એટલુંજ નહિ પણ પંડિતોને પણ વળગી છે.

આવી વસ્તુસ્થિતિ ક્ષેત્રજ્ઞને પ્રચરણે મદન કરવાની છતાં સા સાર સંસારીઓજ હું જાણે સુખી-દુઃખી-એમ માની જેના હૃદય છે તેજ મોટા પંડિતો પણ તેમ માની હૃદય છે? સિદ્ધાન્તી ઉપર આપે છે કે—
“જ્ઞાન આ તેમનું પાડિલ. આ તેમનું પહેલું પાડિલ કે ક્ષેત્ર અથવા ક્ષેત્રજ્ઞાન. એ તેમને અવિદ્યિય ક્ષેત્રજ્ઞને જોઈ જાણના હોય તે સિદ્ધાન્તી કહે છે. અથવા અમુક કર્મ મારે જવું એવી આકાંક્ષા ગણે તો તેના દોષાજ્ઞાન વિશિષ્ટપણ છે. આ કારણથી દુઃખમા ની પ્રથ નિરર્થક છે. માણવાળો છે અને સાથ વિદ્યાન અવિદ્યિય ક્ષેત્રજ્ઞ-એ જોય પ્રથા વિનાનો પ્રથ છે તેમ અવિદ્યા દોષથી તેનામા કે અવિદ્યા ક્ષેત્રી એ પ્રથ પણ અર્થ વિનાનો છે. પૂર્વપક્ષ કહે છે—
“નત બી જોસણું નથી માણે અને માણેનો સ્વક જો પ્રત્યક્ષ જાણાય છે તેથી તે બંનેનો ગર્ભ પણ પ્રત્યક્ષ જાણાય છે, માટે માણે ક્ષેત્રી એ પ્રથ નિરર્થક છે, પરંતુ અવિદ્યા અને અવિદ્યાવાળા તેજ પ્રત્યક્ષ નથી, કે તેન સંબંધનો પ્રથ નિરર્થક જાણાય.”

સિદ્ધાન્તી ઉપરમા પૂછે છે કે—અપ્રત્યક્ષ અવિદ્યાવાળા સાથે અવિદ્યાને સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે જાણવાથી તમને શો સંશય છે? પૂર્વપક્ષ કહે છે—અવિદ્યા અનર્થનો હેતુ છે તેથી તેનો ત્યાગ કરી શકાય તેટલા સા જાણવાની જરૂર છે.

સિદ્ધાન્તી—જોને અવિદ્યા, તે તેને ત્યજો.

સુખી, દુઃખી છું. મારે તો સંસારને સમાવેલો છે, અને તે સંસારની નિવૃત્તિ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિદ્યાનવડે કરવાની છે, અને હું ક્ષેત્રજ્ઞ ધર્મરૂપ છું—એવા ધ્યાનવડે તેનો સાક્ષાત્કાર કરી મારે ધર્મસ્વરૂપે અવસ્થાન કરવાનું છે.—આ પ્રકારે જે પોતે માને છે, અને જીજ્ઞાસે સમજાવે છે તે પોતે કંઈ ક્ષેત્રજ્ઞ ધર્મરૂપ નથી.”—આવું જે સમજે છે અને સમજાવે છે તે અધમ પાંડિત છે. તે સંસાર અને મોક્ષનું અને શાસ્ત્રનું સાર્થકપણું કંઈ છું એવું મિથ્યા માને છે. પોતે વસ્તુના પોતાના શુદ્ધ ધર્મસ્વરૂપની અવગણના કરતો હોવાથી આત્મપ્રાપ્તિ છે, અને પોતે મૂઠા હોય જીજ્ઞાસે, શાસ્ત્રાર્થનો વાસ્તવ સંપ્રદાય જો છે તે નહિ જાણતો હોવાથી, મોક્ષમાં નામે છે, અને વેદ જે સ્પષ્ટ કહે છે તેનો ત્યાગ કરે છે અને વેદ જે નથી કહેતો તેની કલ્પના ઉભી કરે છે. આવો પાંડિત સર્વશાસ્ત્રમાં નિપુણ હોય તોપણ સંપ્રદાયજ્ઞાન વિનાનો મૂર્ખ છે એમ ગણી વિવેકીઓએ તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ.

૫મી પૂર્વપક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે ધર્મરૂપ અને તેજ એક હોય તો ધર્મરૂપને સંસારીપણું પ્રાપ્ત થાય અને ક્ષેત્રજ્ઞ...? રહે; અને કોઈ સંસારી છે જ નહિ તેથી આ સંસારનો અભાવ ત્યારે અવિદ્યા—દુઃખે દોષો—કાંતો ધર્મરૂપને સંસારીપણું અથવા તેને કંઈપણ દોષ લાગે નહિ. અવિદ્યાની વિલક્ષણતાથી પતિહારના ક્ષત્રને જાણનારો ક્ષેત્રજ્ઞ છે એમ દોષ દોષોવડે મૂળપ્રાગર્થ એ દોષ ક્ષેત્રજ્ઞનો ના જણાય. જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અવિદ્યા તેરવેને સાતા એ કહેવા માત્ર જ છે. જેમ ઉષ્ણતા ધર્મરૂપે અગ્નિ તપવે છે, એવો કર્તૃત્વનો ઉપચાર છે; તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં સાતાનો—જ્ઞાનના કર્તાનો—ઉપચાર માત્ર છે, જેમ આ ગીતાશાસ્ત્રમાં ભગવાન પોતે જ આત્મામાં ક્રિયા કરકાદિ આત્મામાં વ્યવહારાય છે એમ વારંવાર જણાવે છે:—“જે આ આત્માને મારનારો જાણે છે, અને જે મરે છે એવું માને છે તે જાને જાણતા નથી; પ્રકૃતિના શુભવડે ચતાં કર્મોમાં અદ્યકારથી મૂઠા આત્મા હું જતાં છું એવું માને છે, ભગવાન કોઈનું પાપ લેતો નથી...” વિગેરે વાક્યોવાળા પ્રકરણમાં ભગવાન સ્પષ્ટ જણાવે છે કે જ્ઞાનકર્તૃત્વધર્મ આત્મામાં આરોપેત છે.....

પૂર્વપક્ષ:—જરે! ત્યારે આત્મામાં ક્રિયા અને કારક ધર્મ નથી તેમાં નવા ક્ષણો ઉદય પશુ નથી, અને અવિદ્યા પશુ તેમાં આરોપિત છે ત્યારે કોમાં શું અવિદ્યાને કરવાં, વિદ્યાને નદિ ?
સિદ્ધાન્તી—હા એમજ.”.....

(૮) માયા અને અવિદ્યા

આ પ્રમાણે શાંકરમતમાં જ્ઞાના તે જ્ઞાના અને જ્ઞેય તે જ્ઞેય; તે આત્માજ અને અનાત્મા તે અનાત્માજ; ક્ષેત્ર તે ક્ષેત્ર અને તેના જ્ઞાત્રનારો અવિદ્યુત પરમાત્મા અને ક્ષેત્ર અને તેના ધર્મો તે માત્ર જ્ઞેય. અત્યન્ત નિરાળા પદાર્થો છતાં અવિચિત્ત લાગે છે તેનું નામ અવિદ્યા આ અવિવેકને શરણુ થાય તે જલ્દી જીવ. અને આ અવિવેકને શરણુ ન અને તેને અધીન વર્તે તે નિત્ય મુક્ત ધર્મિર. જીવનો જે દોષ અવિદ્યા ધર્મિરનો ગુણુ માયા. જીવ અને ધર્મિરમા જ્ઞાનસ્વરૂપ અથવા ચેતન તે અવિદ્યુત જલ્દી. બંનેમાં તે સમાન અને જોડાવતું નદિ. શાંકર વિચારમાં જ અને અવિદ્યાના રૂપોડની રૂપજ્ઞતા થઈ નથી, પરંતુ તેમના અનુયાયીએ આ મંબંધી વિચાર કર્યો છે. જે શક્તિ શુદ્ધ ચેતન્યને નાકે તે અવિ અથવા અજ્ઞાન અને તેનું આવૃત્ત ચેતન્ય તે જીવ, અને શુદ્ધ જગત્ક્રમે વિલિપ્ત કરી દેખાડે તે માયા અને તે જેમા આરોપાય માયાવી—ધર્મિર.

(૯) પરમાત્મા અને જીવાત્મા

આ પ્રમાણે શાંકર સિદ્ધાન્તમા અધ્યાસ—અજ્ઞાન—અવિદ્યા માયાવડે જગત્ ઉત્પન્ન થઈ છે તે પશુ તે જ્ઞેય નથી, પરંતુ બ્યવકાર સત્ તેની કૃત્તિ, રિચિત્તિ, લય વિગેરે પ્રક્રિયા વેદમાં અને પુરાણોમાં જે વ્યાખ્યા છે, તેનું તાત્પર્ય તે પ્રક્રિયાનું વાસ્તવપણું સાબીત કરવામાં ન પરંતુ કાર્યકારણની સાંકળમાં જટકાયેલા મનુષ્યના મંસારીરૂપને જીવન અસંસારીપુણ્યકારણની એકતાના નિયમને અનુસાર,

સુખી, દુઃખી છું મારે તો સસારને સમાવેલો છે, અને તે સસારની નિવૃત્તિ
 ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના વિજ્ઞાનવડે કરવાની છે, અને હું ક્ષેત્રજ્ઞ ઇશ્વર છું-એના
 ધ્યાનવડે તેનો સાક્ષાત્કાર કરી મારે ઇશ્વરરૂપે અવસ્થાન કરવાનું છે.-આ
 પ્રકારે જે પોતે માને છે, અને ખીજને સમજાવે છે તે પોતે કઈ ક્ષેત્રજ્ઞ
 ઇશ્વર નથી”-આવું જે સમજે છે અને સમજાવે છે તે અધમ પડિત છે
 તે સસાર અને મોક્ષનું અને શાસ્ત્રનું સાર્યકપર્ણ કરે છું એવું મિથ્યા માને
 છે પોતે વાંદન પોતાના મુદ્ધ ઇશ્વર સ્વરૂપની અવગણના કરતો હોવાથી
 આત્મધાતી છે, અને પોતે મૂઠ હોઇ બીજને, શાસ્ત્રાર્થનો વાગ્દત્ત મંપ્રદાય
 શા છે તે નહિ જાણતો હોવાથી, મોદમા નાખે છે, અને વેદ જે સ્પષ્ટ કહે
 છે તેનો ભાગ કરે છે અને વેદ જે નથી કહેતો તેની કપના ઉભી કરે છે
 આવો પડિત સર્વશાસ્ત્રમા નિપુણ હોય તોપણ સમપ્રદાયજ્ઞાન પિનાનો મૂર્ખ
 જે એમ ગણી વિવેકીઓએ તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ

વળી પૂર્વપક્ષ તરફથી એમ કહેવામા આવ્યું કે ઇશ્વર અને સંવ
 એક હોય તો ઇશ્વરને સસારીપણું પ્રાપ્ત થાય અને ક્ષેત્રજ્ઞ ન રહે, અને
 કોઇ સસારી છે નહિ તેથી આ સસારનો અભાવ ત્યારે અવિદ્યા-દુઃ
 ખે દોરો-કાંતો ઇશ્વરનું સસારીપણું અથવાજ તેને કષ્ટપણું હોય લાગે નહિ
 અવિદ્યાની વિલક્ષણતાથી પતિદારના ક્ષત્રને જાણનારો ક્ષેત્રજ્ઞ છે એજ દોષ.
 કોપોવડે મૂલ્યપ્રાપ્ત એ દોષ ક્ષેત્રજ્ઞનો ના ગણાય. જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અવિ-
 મ તેરવેને જ્ઞાતા એ કહેના માનજ છે જેમ ઉપદ્રુતા ધર્મરૂડે અગ્નિ તપવે છે,
 બવો કર્તૃત્વનો ઉપચાર છે, તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામા જ્ઞાતાનો-જ્ઞાનના
 કર્તાનો-ઉપચાર માત્ર છે, જેમ આ ગીતાશાસ્ત્રમા ભગવાન પોતેજ આત્મામા
 ક્રિયા કારકાદિ આત્મામા વ્યવહારાય છે એમ વારંવાર જણાવે છે-“જે
 આ આત્માને મારનારો જાણે છે, અને જે મરે છે એવું માને છે તે બંને
 જાણતા નથી, પ્રકૃતિના ગુણવડે ચતા કર્મોમા અહંકારથી મૂઠ આત્મા હું
 જોતી છું એવું માને છે, ભગવાન કોઈનું પાપ લેતો નથી..”વિગેરે વાડોવાળા
 પ્રકરણમા ભગવાન સ્પષ્ટ જણાવે છે કે જ્ઞાનકર્તૃત્વધર્મ આત્મામા આરો-
 પેન છે

(કર્તા) અને જોને પ્રાપ્ત કરવો છે એવો આત્મા (કર્મ) એક યવાથી કર્યા અને કર્મ એક યવાનો વિરોધ આવે દુકામા જગતકારણ પગમાલ સંભાળી જને અથવા શુદ્ધ પરમાત્માનો અભાવ ઉભો યાય જો આ બાબુનો ગળાનો પાસ છોડી શકાય તેમ ન હોય, અને દોર દૂર થઈ શકે તેમ ન હોય તો અતિક્રમણ કરનારો અને જોની પ્રાપ્તિ કરવાની છે. આત્મા એક વસ્તુ છે કે જૂદી-આ પ્રશ્નની ચર્ચા ઉભી કરવી નિરર્થક છે પણ સક્રમણ કરનારો પરમાત્માનો અર્થ છે અથવા પરમાત્મા પોતે જ છે એ બેમાથી એકપક્ષ સ્વીકારવામા હોય જ્યારે ન હોય અથવા કોઈ ત્રીજો પક્ષ નિર્દોષ મળી આવતો હોય તો તે પક્ષમાજ્ઞ શાસ્ત્રાર્થ છે એમ સમજી આ પ્રશ્ન ઉભો કરવાની જરૂર પડેતી નથી.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—ના પ્રશ્નની જરૂર છે, અને તેના નિર્ણયની પણ જરૂર છે ખરૂં છે કે ઉભા થયેલા દોષનો પરિહાર થઈ શકે તેમ ન હોય અથવા બેમાથી એક પક્ષ સાચો હોય અથવા ત્રીજો કોઈ નિર્દોષ ૫મ ટકી શકે તેમ હોય તો આ ચર્ચાનું પ્રયોજન નહિ પરંતુ આવો પક્ષ નિર્ણય થયો નથી માટે આ પ્રશ્ન ઉભો કરી નિર્ણય કરવા પ્રયત્ન છુ.

પૂર્વપક્ષ—મહે આ પ્રશ્નની ચર્ચા પ્રયોજનવાળી હોય, કારણકે તેથી શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય થવો સંભવે છે, પરંતુ તમે નિશ્ચય કરવાનો શ્રમ કરી એટલુંજ કોઈ નિર્ણય ઉપર આવી શકશો નહિ.

સિદ્ધાન્તી—કેમ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય ન કરવો એવું કહી વેદવાક્ય છે. પૂર્વપક્ષ ના વેદનો નિરેધ નથી પરંતુ આ પ્રશ્ન ઉભો કરવાનું તમે ધણું પ્રતિપક્ષીઓ સામે વાદ ઉભો કરશો તમે એકાત્મવાદી છો, અને વેદાર્થમાજ્ઞ તાત્પર્યવાળા છો અનેકાત્મવાદીઓ ખડુ છે, અને તે વેદને પ્રમાણ માનતા નથી, અને તેઓ સર્વ આ બાગતમા પ્રતિપક્ષી છે તેથી મને શકા રહે છે કે તમારાથી આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ શકશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—વાદ 'તમારા મુખમા મોળ' હું એક યોગી અને બીજા બહુયોગી મારા પ્રતિપક્ષી ત્યારે તો સર્વને જીતીશ ત્યો ત્યારે મારી ચર્ચાનો આરભ કરું છું હું કે કોશીનું અતિક્રમણ કરનારો

વિદ્યાનુ પોતેજ પરમાત્મા છે. કારણકે પ્રકરણનું તાત્પર્ય અતિક્રમણ કરનાર
અત્રિ ■ એવું સાબીત કરવામાં છે. આ પ્રકરણના આરંભમાં વેદ કહે છે
કે—“અભ્યવિદ્ પરમપદને પામે છે.” અન્તમાં પણ તેના જ્ઞાનવડે પરમા-
ત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એવું આ પંચકોશવિદ્યાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. અ-
કદી જ થાય નહિ. તમે (પૂર્વપક્ષી) કહેશો કે જેવું અનું જાણું થાય નહિ,
તેમ જ પુનઃ જ થાય છે એમ કહેવામાં શો મુદ્દો હોય ? સિદ્ધાન્તી કહે
છે કે આ વાતો યોગ્ય નથી. અવિદ્યાથી ઉભા થયેલા અનાત્મધર્મોને દૂર
કરવા આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. અજ્ઞાવિદ્યાવડે પોતાના આત્માની પ્રાપ્તિનો
જે ઉપદેશ છે તે અવિદ્યાથી અન્નમયાદિ વિશેષવાળા ધર્મો આત્માના છે
એવું જો માની લેવામાં આવે છે તે અનાત્મધર્મો છે અને તેથી નિવૃત્ત
કરવાના છે એવું વેદનું તાત્પર્ય છે.

પૂર્વપક્ષ:-શા ઉપરથી આવો ભાવ છે એમ કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી:-વિદ્યા માત્રનો ઉપદેશ કરે છે તેથીજ. વિદ્યાનું પ્રુક્ત
રૂપ છે કે તે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરે. આત્મપ્રાપ્તિમા વિદ્યામાત્રજ સાધન છે
એમ જણુવી વેદ અવિદ્યા નિવૃત્તિમા પોતાનું તાત્પર્ય દર્શાવે છે.

પૂર્વપક્ષ:-પરંતુ અવિદ્યાનિવૃત્તિમાજ તાત્પર્ય કેમ માનવું ? માર્ગના
જ્ઞાનના ઉપદેશ જેવું આ અન્નમયાદિ કાશજ્ઞાન કેમ ન હોય ? વધારે સ્પષ્ટ
કરીએ તો વેદવિદ્યા માત્ર સાધન બતાવે છે તેથી જનારો અને મેળવવાનો
આત્મા એક નથી, કારણકે એક દેશમાંથી બીજા દેશમા જવું હોય ત્યારે
માર્ગના જ્ઞાનનો ઉપદેશ થાય છે. પરંતુ એવો કોઈ ઉપદેશ આપતું નથી કે
જ્યાં જવાનું છે તે ગામજ જનારો પોતે છે.

સિદ્ધાન્તી:-ના કુદો સમજ્યા નહિ. ફેર છે. ત્યાં ગામને લગતું જ્ઞાન
આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ તે ગામ શી રીતે જવાય તેના માર્ગનોજ
ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, અને તેથી ગતંત્ર્ય ગામને લગતો જવાનો
પ્રયત્ન કરવાનો બાકી રહે છે, અહીંતા અહીંના વિજ્ઞાન વિના, બીજા કોઈ
સાધનને લાગતું જ્ઞાન, આપવામાં આવતું નથી. એટલે અજ્ઞ મંત્રથી અજ્ઞા-
નજ નિવૃત્ત કરવાનું હોય છે.

• પૂર્વપક્ષ:-ઉપર કહેલાં કર્માદિ સાધનની અપેક્ષાવાળું બ્રહ્મજ્ઞાન પરમ-
ત્માની પ્રાપ્તિમાં સાધન છે એવું સમજાવવામાં અત્ર આવે છે તેથી અવિદ્યા
નિવૃત્તિમાંજ તાત્પર્ય છે એ બરાબર નથી.

સિદ્ધાન્તી:-ના. મોક્ષ નિત્યસિદ્ધ અવસ્થા છે એમ અને જાણી
પરિહાર કર્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-આ દેહાદિ ઉત્પન્ન કરી આત્મદેવ તેમાં
પેઠા એટલે કે કાર્યબદ્ધ તેજ કારણાત્મા છે એમ જણાવે છે.

વળી અભય અને પ્રતિજ્ઞા સારેજ અને કે જ્યારે પ્રાપ્તવ્ય પરમાત્મા તેજ
પ્રાપ્ત કરનાર વસ્તુ હોય. 'જ્યારે વિદ્યાવાળો પોતાના આત્માથી ભિન્ન કોઈ
નથી એવું જુએ છે ત્યારે અભય અને પ્રતિજ્ઞા મેળવે છે' -આ વાક્ય
ત્યારેજ અર્થવાળું થાય કે જ્યારે જાણનારથી પૃથક્ બીજો ન હોય. અન્ય
જે દેખાય છે તે અવિદ્યાથી હોયે એટલે પદાર્થ હોય ત્યારેજ અન્ય નથી
એવું સાચું જ્ઞાન થઈ શકે. મિથ્યા દેખાતા બીજા ચન્દ્રમાત્રે અભાવ ત્યારેજ
મનાય કે જ્યારે નિર્દોષ ચક્રવાળો તેવા ચંદ્રને જુએ નહિ.

પૂર્વપક્ષ:-પરંતુ આ બેદવાળું જગત્ નથી એવું મદલ્ય કહી થતું નથી
માટે બેદ સાચો છે.

સિદ્ધાન્તી:-ના. સુષુપ્તિમાં અને સમાધિમાં અન્ય જગત્ અનુભવાતું નથી.

પૂર્વપક્ષ:-પણ સુષુપ્તિમાં જે અન્યનું જ્ઞાન થતું નથી તે ચિત્ત બીજામાં
રોકાય છે, તેથી થતું નથી.

સિદ્ધાન્તી:-ના. ભાઈ ના. ત્યાં તો સર્વનું અમદલ્ય થાય છે, એટલે
મન એક વિષયમાં રોકાવાથી બીજાનું મદલ્ય નથી થતું એમ નથી.

પૂર્વપક્ષ:-ત્યારે જાગૃત અને સ્વપ્નમાં બેદવાળું જગત્ દેખાય છે તેથી
તે ખરું છે એમ કેમ નહિ ?

સિદ્ધાન્તી:-જાગૃત અને સ્વપ્ન અવિદ્યાથી પ્રકટે છે. બેદનું જ્ઞાન
જાગૃત અને સ્વપ્નમાં થાય છે તે અવિદ્યાને લીધે. વિદ્યાનો ઉદય થતાં તે
જ્ઞાન શમે છે.

પૂર્વપક્ષ:-ત્યારે સુષુપ્તિમાં બેદનું અજ્ઞાન અવિદ્યા જન્ય કેમ નહિ !

સિદ્ધાન્તી:-તે સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે માટે દ્રવ્યનું સાચું રૂપ અથવા

તત્ત્વ તેનું નામ કે જે વિક્રિયા વિનાનું હોય. તેમાં ખીજની જરૂર પડતી નથી. વિક્રિયા તે તત્ત્વ ન ગણાય, કારણ કે તેમાં ખીજ દોભકની જરૂર પડે છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ કારક ઉપર આધાર રાખતું નથી. જ્યારે દ્રવ્યને વિશેષ આકાર થવાનો હોય છે ત્યારે કારકની જરૂર પડે છે; અને તેવા વિશેષ આકાર થવો તેનું નામ વિક્રિયા. જગત્ અને સ્વપ્નમાં વિષયોનું મહત્ત્વ વિશેષ રૂપે થાય છે. જે જેનું ખીજની અપેક્ષા વિનાનું રૂપ તે સ્વરૂપ અને તે તેનું તત્ત્વ કહેવાય. જે ખીજની અપેક્ષા રાખે તે તત્ત્વ નહિ, કારણકે ખીજને પદાર્થ ન હોય ત્યારે વિલાપ જાય. આ કારણથી સૂત્રપિમાં બેદનું અમહત્ત્વ તે આપણી સ્વાભાવિક સ્થિતિ જણાવે છે, અને જગત્ અને સ્વપ્નમાં બેદનું વિશેષ જ્ઞાન આપણી અસ્વાભાવિક અથવા અતત્ત્વ સ્થિતિ સૂચવે છે.

જેઓના મતમાં આત્માથી ભિન્ન ઇશ્વર છે, અને આ કાર્યરૂપ જગત્ વસ્તુતઃ જૂઠું છે, તેમના ભયની કદી નિવૃત્તિ થઇ શકે નહિ, કારણકે ભયનું કારણ અન્ય વસ્તુનો સહભાવ છે. દહે જે અન્યવસ્તુ સાચી હોય તો તેનો નાશ થવો સંભવે નહિ; અને જે અસત્ હોય તે કદી સદરૂપ થાય નહિ. કદાચ તમે (પૂર્વપક્ષ) એમ કહો કે કેઈ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનાર ભિન્ન વસ્તુવડે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તો તે પણ ચોખ્ખું નથી. જે નિમિત્તવડે અન્ય પ્રકટ થાય તેને પણ સદ્ અને અસદ્નો બાધ ભાગશે:— એટલે કે કોઇ ધર્મ અધર્મ વિગેરે નિત્ય અથવા અનિત્ય નિમિત્તને વશ વર્તી કોઇ પદાર્થ ભયનું કારણ થતો હોય તો તે નિમિત્ત સાચું હોય તો નાશ પામે નહિ, અને ભય સદા ચાલુ રહે, અને સાચું જતાં નાશ પામતું હોય તો સાચું જૂઠું થાય અને જૂઠું સાચું થાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાથી સર્વત્ર આપણને અવિશ્વાસ રહે, પરંતુ જ્યારે આત્માથી ઇશ્વર અભિન્ન છે, અને કાર્યરૂપ જગત્ પણ એક છે એવો જ્ઞાણ હોય ત્યારે આ સમગ્ર સંસાર, પોતાનાં સર્વ નિમિત્તો સાથે, અવિવાદી ઉભો થયેલો હોવાથી અવિશ્વા નિવૃત્ત થતાં, અન્યનો ભાવ રમી જતાં, કેઈ જાતનો દોષ રહેતો નથી. મનુષ્યના દોષવાળાએ એક ચંદ્રને બદલે બે ચંદ્ર એવા, તેથી બે - બે વારતવ વિષય થતો નથી તેમ નામ પણ થતો નથી.

(૧૦) શ્રવ-ઈશ્વરવિભાગ

શાંકરાચાર્યની પોતાની વાણીવડે આપણે સમજવા જઈએ તો તેમનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય જણાય છે કે એક ચૈતન્ય પદાર્થજ પરમસત્ય વસ્તુ છે, અને તે અન્યથા બાંહે છે. જ્યારે તે પોતાના સ્વરૂપે પ્રકાશે ત્યારે તેની મંડા પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે; જ્યારે ટાંક્યા ઉઘાડા મિશ્રરૂપમાં બાંહે ત્યારે તેની મંડા શ્રવાત્મા કહેવાય છે; અને જ્યારે સર્વાંશ ટાંકાયલા જડરૂપે બાંહે ત્યારે તે વિશ્વ અથવા જગત્ કહેવાય છે. પરમાર્થ વસ્તુ, બ્રહ્મ ચૈતન્ય, જે નિમિત્તને લઈ આ ત્રણ બાંહે ઉત્પન્ન કરે છે તે નિમિત્તને અવિદ્યા-અજ્ઞાન એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ અવિદ્યા-અજ્ઞાન સમ્યક્દર્શન બ્રહ્મ સાથે કેમ રહી શકે છે, તે પૂર્ણ તત્ત્વને અસત્, જડ અને દુઃખરૂપે કેમ દર્શાવે છે, એ પ્રશ્નો વસ્તુતઃ શાંકર અભિપ્રાય પ્રમાણે નિરર્થક છે. શાંકર-મત પ્રમાણે જેવું વિશ્વ અનુભવાય છે, અને જેવો શ્રવ-ઈશ્વર બેદ સમ-જન્ય છે તેનો સ્વીકાર કરી ખુલાસો કરવાનો છે. સજગતા ધરમાં અગ્નિ શી રીતે સજગ્યો તે પ્રશ્ન કરવા કરતાં તે અગ્નિમાંથી બચવાનો અથવા તેને બ્રહ્મવવાનો કોઈ માર્ગ દર્શાવે તો તે કોઈ રીતે ખોટો નથી. અગ્નિ ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયો હોય પણ બચવાનો માર્ગ કોઈ જણાવતું હોય તો તેનો સ્વીકાર શા સાર ન કરવો ? શ્રીશાંકરાચાર્ય આવા નિશ્ચય ઉપર આવેલા જણાય છે કે અવિદ્યા અજ્ઞાનવડે આ જગત્તરૂપ અધ્યાસ ઉભો થયો છે; તે અનેક નામરૂપના વિવર્તો દર્શાવે છે, અને તેનું સમન કરનાર ઉપાય વિદ્યા અથવા તત્ત્વજ્ઞાન છે, અને તેવડે આ જગદ્બ્રમ શમે છે એટલુંજ નહિ પણ શ્રવ-ઈશ્વરબ્રમ; શ્રવના સંસારીપણાનો બ્રમ; શ્રવની અનેકતાનો બ્રમ વિગેરે અનેક કલેશની જાણ તુટે છે.

જગદ્બ્રમ, શ્રવેશ્વરબ્રમ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્તને અજ્ઞાન કહે છે. આ અજ્ઞાન જેવું બ્રહ્મ સ્વરૂપપ્રકાશ છે તેવું સ્વયં પ્રકાશ નથી પરંતુ બ્રહ્મના આધાર બલવડે સ્ફુરે છે; અને વિદ્યા અથવા બ્રહ્માભૈરવનો અનુભવ જાગ્યા પછી પોતાનાં સપ્તમાં કાર્યોસંદિત શમે છે. આ અજ્ઞાન બ્રહ્મતત્ત્વનું

અથવા પરમાત્મ ચૈતન્યું વિશેષણ નથી; પરંતુ ઉપાધિ છે. જે ગુણધર્મ વસ્તુના અંતર્ગત હોય બીજાથી તે વસ્તુને જુદી પાડે છે તે વિશેષણ કહેવાય જેમકે લાલ ઘોડો તેમાં લાલ-એ વિશેષણ છે, ક્રમકે તે ઘોડામાં અંતર્ગત હોય બીજા ઘોડા વિગેરે ઘોડાથી તે ઘોડાને જુદો પાડે છે. જે ગુણધર્મ વસ્તુમાં કોઈ રીતે પ્રવેશ પામ્યા વિના પાસે રહેવાના બલવડે તે વસ્તુને બીજા પદાર્થરૂપે દર્શાવે તે ઉપાધિ, જેમ જાસુદીનું કુલ સ્ફટિક પાસે મૂક્યું હોય તો સ્ફટિક લાલ દેખાય, તેમાં જાસુદીનું કુલ તે લાલ સ્ફટિકનો ઉપાધિ છે વિશેષણ નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યને જગદ્ગુરૂપે દર્શાવે છે તે નિમિત્ત બ્રહ્મનો ઉપાધિ છે; વળી આપણા સ્વયંપ્રકાશ આત્મચૈતન્યને મર્યાદાવાળું, અસ્પૃશ્ય અધર્મવાળું, જીવ ચૈતન્યરૂપે, જે દર્શાવે છે તે પણ ઉપાધિ છે. જે ઉપાધિરૂપ ધર્મ હોય તે જ્ઞાને કરીને રામે છે; જે વિશેષણરૂપ ધર્મ હોય તે જ્ઞાને કરી રામતો નથી.

આ મૂલ અજ્ઞાન ઉપાધિના બે ગુણો સમજવામાં આવે છે. એક ગુણ તે મૂલ વસ્તુને ઢાંકે છે અને બીજો ગુણ તે મૂલ વસ્તુને અન્ય વસ્તુરૂપે દર્શાવે છે. પ્રથમ ગુણને આચરણ શક્તિ કહે છે; બીજાને વિશેષ શક્તિ કહે છે. આ બંને પ્રકારની શક્તિને જે જોઈ શકે છે અને જે અધ્યક્ષરૂપે રહી શકે છે તે સોપાધિક ચૈતન્યને સાંકરમતમાં ધ્વિર ચૈતન્ય કહે છે; જે આ બે પ્રકારની શક્તિ અને કાર્યોમાં દબાય છે, અને જે વિવેક કરી શકતો નથી તેવા સોપાધિક મૂલ ચૈતન્યને જીવ ચૈતન્ય કહે છે. આવી સામાન્ય પ્રક્રિયા ધ્યાનમાં લઈ, મૂલ વસ્તુ ચૈતન્ય સાથે પોતાનો અભેદ સાક્ષાત્કાર શી રીતે કરવો, તેની સાધનપ્રણાલિકા સાંકરમતના અનુયાયીઓએ ધડી છે. પરંતુ આ સર્વમાં ધ્વિર અને જીવના વાસ્તવ ભેદનું પ્રતિપાદન નથી, પરંતુ જે બાવહારિક ભેદ જણાય છે તેનો સ્વીકાર કરી, તેનો ખુલ્લો કરી, સંસારી જીવે અસંસારી પરમેશ્વરરૂપે પોતાને શી રીતે જાળખવો તેના ક્રમ માત્ર શાસ્ત્રવાક્યોને અનુસરતો આપવામાં આવ્યો છે. તેથી જેવી રીતે ન્યાય-વૈશેષિકમાં જીવાત્મા-પરમાત્માનો વાસ્તવ ભેદ છે, તથા જેવી રીતે સાંખ્ય-યોગમાં પુરુષોના સાત્ત્વ ભેદ છે, અને અનેક પુરુષો પૈકી એક નિત્યસિદ્ધ

પૂર્વપક્ષ:—પરંતુ આત્માને વિદ્યા અને અવિદ્યા લાગે તેથી તે આત્મા સવિશેષ કેમ નહિ ?

સિદ્ધાન્તી—ના. આ વિદ્યા અને અવિદ્યા પ્રત્યક્ષ રીતે અન્તઃકરણમાં જણાય છે. વિવેક અને અવિવેક-જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને, જેમ રૂપાદિ ચક્ષુરાદિમાં અનુભવાય છે, તેમ અન્તઃકરણમાં અનુભવાય છે. જેમ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતું રૂપ અનુભવ કરનારનો ધર્મ નથી, તેમ “તુ મૂઠ છું, મારું જ્ઞાન રૂપ નથી—” એવી રીતે અવિદ્યા અનુભવથી ધાટવાળી અનુભવાય છે, અને અવિદ્યાનો પ્રકાશ પણ તેવોજ અનુભવાય છે. વળી પોતાની વિદ્યાના રૂપને વાચ્છીદ્વારા બીજાને સુદ્ધિમાને સમજાવે છે; અને અન્ય સમજી જાય છે. તેથી નામ અને રૂપના સમૂહમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા પડે છે. અને તે પણ નામરૂપાત્મક છે. તેઓ નામરૂપાત્મક હોવાથી આત્માના ધર્મ નથી. જે નામરૂપનું વહન કરે તે અંદરનું તત્ત્વ બ્રહ્મ છે—એ સુતિ પણ આજ ભાવને પ્રતિપાદન કરે છે. તે વિદ્યા અને અવિદ્યાવાળા નામ-રૂપ, જેમ સવિતામાં આપણે રાત્રિ અને દિવસ કદખીએ છીએ તેમ શુદ્ધ બ્રહ્મવાળા વસ્તુત નહિ છતાં કદખાય છે.

પૂર્વપક્ષ:—જો એકેજ પરમાત્મા હોય તો “આ આનંદમય આત્માનું અતિક્રમણ કરે છે” એ વાક્યમાં કર્મ અને કર્તાનાં ભાવ શી રીતે ઉપજાવાય.

સિદ્ધાન્તી—આ સંક્રમણ અથવા ઝોળાંજવાનો અર્થ “સમજણ” અથવા “વિજ્ઞાન” છે. જેમ એક કાંડો એક પાંદડા ઉપરથી લાખો થઈ બીજા પાંદડા ઉપર જાય તેવો ભાવ આ પચ્ચકોશ વિદ્યામાં “સંક્રમણ”વડે સમજવાનો નથી.

પૂર્વપક્ષ:—પણ અહીંયાં આનંદમય આત્માને ઝોળાંજે ■ એવું રૂપ વાક્ય છે, અને મુખ્યાર્થમાં વપરાયું છે.

સિદ્ધાન્તી—ના. અ-નમયમાં તેવો મુખ્યાર્થ બંધ બેસતો નથી. અનમય આત્માનું અતિક્રમણ કરનાર આ લોકમાંથી ઉપર કહેલા કાંડાની પેઠે બીજા લોકમાં જતો જણાતો નથી, અથવા બીજી કાંઈરીતે મનિ કરતો હોય એમ પણ સમજાતું નથી.

પૂર્વપક્ષ:—મનોમય આત્મા અથવા વિજ્ઞાનમય આત્મા બહાર જઈ અંદર પેસે છે, તેમ સંક્રમણ કેમ નહિ ?

સિદ્ધાન્તી:—એક આત્મતત્ત્વમાં આવા વિકારો બને નહિ, અન્યમય આત્મા વળી બીજાનું અતિક્રમણ કરે એવું આરંભમાં સમજાવે તો મનોમય અને વિજ્ઞાનમય આત્મા પોતે પોતાનો સંકાય વિકાસ કરે એ પ્રકરણ વિરહ કલ્પના કહેવાય. તેવીજ રીતે જ્ઞાનદમયનું પણ આત્મસંક્રમણ વિરોધી ગણાય. તેથી સંક્રમણનો અર્થ જોળાળી બીજા પદાર્થને ગેળાવવું એવો નહિ, તેમ અન્નમયાદિને બીજો કોઈ જોળાંગે એવું પણ સમજવાનું નથી. તેથી પરિ-
શેષ અનુમાનથી અન્યમયથી માંડી જ્ઞાનદમય પર્યંતના આત્મરૂપે કહેવાતા પદાર્થ કરતાં બિન્ન કોઈ ચૈતન્ય વસ્તુની જ્ઞાનમાત્ર સ્થિતિ અથવા અનુભવ-
જેન મંકમણ પદાર્થ સમજવો. જ્યારે આ જ્ઞાનમાત્ર સંક્રમણ છે એવું સમજાય છે, ત્યારે જ્ઞાનદમયના બીજા પ્રદેશમાં રહેલો સર્વાન્તર પરમાત્મા, આકાશથી માંડી પિંડના અન્નમય પર્યંતનાં કાર્યો દિપ્તિ કરી, તેમાં પ્રવેશ કરી રહેલા, હૃદયગુહાના અખંડ સંબંધવડે અન્નમયાદિ આત્માઓમાં આત્મ-
બુદ્ધિનો જન્મ, સંક્રમણવડે એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપના સ્પષ્ટ જ્ઞાનવડે, નાશ પામે છે:—આ પ્રમાણે અનિદાનન્ય જન્મનો નાશ થવો એનું નામ સંક્રમણ ઉપ-
ચારવડે કહેવાય છે. બીજી વસ્તુના અભાવથી સંક્રમણનો મુખ્યાર્થ બની શકે તેમ નથી. પોતે પોતાનું સંક્રમણ કરે એ અર્થ વિનાનું બોલવું છે. કોડો પોતાને જોળાંગતો નથી. તેથી સત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનંત બ્રહ્મ—એવા આરંભના વેદવાક્યથી જેનું લક્ષણ આપવા આવ્યું છે, તેવા પરમાત્માના અનુભવને અર્જુન, તે પરમાત્મા અનેક કાર્યરૂપે યથા, તેમાં તે પેઠા, તેમાં તેમને રસ પડ્યો, તેમાં તેમને અલય પ્રાપ્ત થયું, અને તેમાં તે અન્યમયાદિ કાશનું અતિક્રમણ કરી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા—વિગેરે પ્રક્રિયા સર્વ બ્યવહારના નિપ-
યરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વમાં એટલે પરમેશ્વર ચેતનમાં કલ્પાયેલી છે. પરમાર્થભૂત નિર્વિ-
કલ્પ બ્રહ્મમાં કોઈપણ વિકલ્પ સંબવતો નથી. ”

અથવા પરમાત્મ ચૈતન્યનું વિશેષણ નથી; પરંતુ ઉપાધિ છે. જે શુણ્ધર્મ વસ્તુના અંતર્ગત હોય ખીજથી તે વસ્તુને જુદા પાડે છે તે વિશેષણ કહેવાય જેમકે લાલ ઘોડો. તેમાં લાલ-એ વિશેષણ છે, જેમકે તે ઘોડામાં અંતર્ગત હોય ખીજ ઘોળા વિગેરે ઘોડાથી તે ઘોડાને જુદો પાડે છે. જે શુણ્ધર્મ વસ્તુમાં કોઈ રીતે પ્રવેશ પામ્યા વિના પાસે રહેવાના બલવડે તે વસ્તુને ખીજ પદાર્થરૂપે દર્શાવે તે ઉપાધિ, જેમ જસુદીનું ફલ સ્ફટિક પાસે મૂક્યું હોય તો સ્ફટિક લાલ દેખાય, તેમાં જસુદીનું ફલ તે લાલ સ્ફટિકનો ઉપાધિ છે વિશેષણ નથી. આ પ્રમાણે અલ્પચૈતન્યને જગદ્દર્પે દર્શાવે છે તે નિમિત્ત અલ્પનો ઉપાધિ છે; વળી આપણા સ્વયંપ્રકારા આત્મચૈતન્યને મર્માદાવાળું, અસ્પર્શાદિ ધર્મવાળું, શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે, જે દર્શાવે છે તે પણ ઉપાધિ છે. જે ઉપાધિરૂપ ધર્મ હોય તે જ્ઞાને કરીને સમે છે; જે વિશેષણરૂપ ધર્મ હોય તે જ્ઞાને કરી શકતો નથી.

આ મૂલ અજ્ઞાન ઉપાધના બે શુણ્ધો સમજવામાં આવે છે. એક શુણ્ધ તે મૂલ વસ્તુને દાકે છે અને ખીજે શુણ્ધ તે મૂલ વસ્તુને અન્યવસ્તુરૂપે દર્શાવે છે. પ્રથમ શુણ્ધને આવરણ શક્તિ કહે છે; ખીજને વિશેષ શક્તિ કહે છે. આ બંને પ્રકારની શક્તિને જે ભેદ શકે છે અને જે અખ્યક્ષરૂપે રહી શકે છે તે સોપાધિક ચૈતન્યને સાકરમતમા ઉચ્ચ ચૈતન્ય કહે છે; જે આ બે પ્રકારની શક્તિ અને કાર્યોમાં દબાય છે, અને જે વિવેક કરી શકતો નથી તેવા સોપાધિક મૂલ ચૈતન્યને શુદ્ધ ચૈતન્ય કહે છે. આવી સામાન્ય પ્રક્રિયા ધ્યાનમાં લઈ, મૂલ વસ્તુ ચૈતન્ય સાથે પોતાના અભેદ સાક્ષાત્કાર શી રીતે કરે, તેની સાધનપ્રણાલિકા સાંકરમતના અનુયાયીઓએ ધરી છે. પરંતુ આ સર્વમાં ઉચ્ચ અને શુદ્ધના વાસ્તવ ભેદનું પ્રતિપાદન નથી, પરંતુ જે વ્યાવહારિક ભેદ જણાય છે તેનો સ્વીકાર કરી, તેનો ખુલાસો કરી, મંસારી શ્રવે અસંસારી પરમેશ્વરરૂપે પોતાને શી રીતે ઝાળખે, તેનો ક્રમ માત્ર શાસ્ત્રવાક્યોને અનુસરતો આપવામાં આવ્યો છે. તેથી જેની રીતે ન્યાય-વૈશેષિકમાં શ્વાત્મા-પરમાત્માનો વાસ્તવ ભેદ છે, તથા જેની રીતે સાંખ્ય-યોગમાં પુરુષોના સાચા ભેદો છે, અને અનેક મુશ્કેલી પેદા એક નિત્યસિદ્ધ

પુરપ ઈશ્વર છે એવું મતન્ય છે તેની પ્રક્રિયા શાકર વેદાન્તમા સમજવાની નથી અભેદ સાક્ષાત્કારના માર્ગ તરીકે ભેદ સામર્થ્યના સ્વીકાર છે, વગ-
ગેના બારને કઈ યુક્તિથી નકે માર્ગે જઈ મૂકી દેવો અને બાર વહનનો
બંદો ની રીતે મેળવવો-એ જેમ બાગ વાડકનું લક્ષ્ય છે, તેમ આ વગ-
ગેના મસાગ બારને કઈ પ્રક્રિયાવડે છોડી શકાય અને તે છોડવાની સાથે
જીવની અવસ્થામા મોક્ષ તુખ મી રીતે અતુનવાય-આ વેદાન્ત માર્ગના
પદ્ધતિનું પગ્મ લક્ષ્ય છે

ઉપાધિ બે પ્રકારની હોય છે (૧) પ્રતિબિંબ દર્શાવનારી (૨) અવ-
-ભેદ એને મર્યાદા દર્શાવનારી શાકરમતાનુયાયીઓમા મૂલ ચેતન્યને ઈશ્વર
અને જીવકે દર્શાવનારી ઉપાધિને-મૂલ અજ્ઞાનને-એ નામે આપવામા
આવ્યા છે ઈશ્વરપણાને પ્રકટ કરે તે માયા ઉપાધિ, જીવપણાને પ્રકટ કરે
તે અવિદ્યા ઉપાધિ

પ્રતિબિંબવાદ.

પ્રમદાર્થ વિવરણમાં માયા-અવિદ્યાને બિન્ન પદાર્થરૂપે નહિ માનત
અવધની અને અવધવરૂપે માનવામા આવે છે અનાદિ અને અનિર્વચનીય
માયા જે જગ જગતનું કારણ છે તેના પૂર્ણરૂપમા જે ચેતન્ય પ્રતિબિં-
બિત થાય અને જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કાર્ય કરે તે ઈશ્વર
ચેતન કહેવાય છે આ માયાના ખડો અથવા કનાઓ અથવા અશોને
અવિદ્યા કહે છે આવા ખડો, કલાઓ અથવા અશોમા જે પ્રતિબિંબિત
ચેતન્ય, હું પણાનું જાન કરી સંસાર બંધનમા ગુચ્છાય, તેને જીવચેતન કહે છે

પદ્મદશીના તત્ત્વવિવેકમાં જીવ-ઈશ્વર ભેદની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે
કરી છે-મૂલ પ્રકૃતિ અથવા મૂલ અજ્ઞાન ત્રિણુલુવાળું છે, અને તેની માયા
અને અવિદ્યા-એવી બે અવસ્થાઓ છે, અને તે બેને પ્રતિબિંબગ્રાહક
ઉપાધિ ॥ જે મૂલ પ્રકૃતિ અથવા મૂલ અજ્ઞાનમા સત્ત્વ બીજા બે રજસ
અને તમસૂંથી દબાયેલું ન રહે, તેને માયા નામે આપવામા આવે છે, જેમા
રજસ તથા તમસૂંથી સત્ત્વ અભિબૂત થાય તેમા અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે

આ પ્રકારના માયામાં પડેલા પ્રતિબિમ્બને ઈશ્વર અને અને અવિદ્યામાં પડેલા પ્રતિબિમ્બને જીવ ગંતા આપવામાં આવે છે.

કેટલાક શાકરમતાનુયાયીઓ માયા-અવિદ્યાનો ભેદ આશાશીરપે નહિ. તેમ અવસ્થા ભેદરૂપે પણ નહિ, પરંતુ શક્તિભેદરૂપે પાડે છે. એટલે કે જે મૂલ અજ્ઞાનમાં વિશેષ શક્તિ બલવાન છે તે માયા અને જેમાં આવશ્યક શક્તિ બલવાન છે તે અવિદ્યા, માયાવાળો ઈશ્વર, અવિદ્યાવાળો જીવ. માયાવાળો સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિ બાને છે, અવિદ્યાવાળો અજ્ઞાત પરત્ર બાસે છે.

સર્વજ્ઞ મુનિના સંક્ષેપશારીરકમાં અજ્ઞાન-માયા-અવિદ્યાવાળા ઉપાધિને એકજ પદાર્થ માની તેમાં પડેલા ચિત્રપ્રતિબિમ્બને ઈશ્વર, અને તે ઉપાધિના કાર્યરૂપ મન આદિમાં પડેના ચિત્રપ્રતિબિમ્બને જીવ-એની રીતે ભેદ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

આ સર્વ મતમાં ઈશ્વર અને જીવને પ્રતિબિમ્બરૂપે સ્વીકારી મૂલ ચૈતન્યને એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મને બિબરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે.

પંચમશીના ચિત્રદીપમાં આ ચૈતન્યની ત્રિપુટી-શુદ્ધબ્રહ્મ, ઈશ્વર અને જીવને બદલે તેના ચાર રૂપોનું પ્રતિપાદન છે. તેમાં દ્રષ્ટાન્ત તરીકે આકાશ, અને દાષ્ટાંતિક તરીકે બ્રહ્મ લેવામાં આવ્યું છે. જેમ બાહ્ય આકાશ ધૃતી મર્યાદિત થાય ત્યારે ઘટાકાશ કહેવાય છે; તે ઘટમાં ભરેલા જલમાં તે બાહ્ય આકાશ ધનગડલ, અથવા તારકમડલની હાયાવાળું પ્રતિબિમ્બિત થાય તેને જલાકાશ કહેવામાં આવે છે; અમર્યાદિત આકાશ તે મહાકાશ કહેવાય અને તે આકાશમાં રહેલા ધનગડલના જલગણિમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલું આકાશ મેઘકાશ કહેવાય છે; તેમ સ્થૂળ શરીરરૂપે મર્યાદિત ચૈતન્ય તે કૂટસ્થ કહેવાય છે (ઘટાકાશ જેવું); તે બે શરીરમાં રહેલા મન વિગેરે પ્રવાહી પદાર્થમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બિત ચૈતન્યને સસારી જીવ કહેવામાં આવે છે (જલાકાશ જેવો), અનવચ્છિન્ન અથવા અમર્યાદિત ચૈતન્ય તે બ્રહ્મ ચૈતન્ય (મહાકાશ જેવું); અને અનેક પ્રાણીઓની બુદ્ધિની વાસનાથી રંગાયેલા માયારૂપ ઉપાધિમાં પડેલા ચૈતન્યના પ્રતિબિમ્બને ઈશ્વરચૈતન્ય કહે છે (મેઘાકાશ જેવું). આ પ્રક્રિયામાં જીવ ચૈતન્યને મન આદિમાં પડેલું પ્રતિબિમ્બ ચૈતન્ય

ગણ્યું છે, અને અનેક જુદાના રંગોથી રંગાયેલા માયા-અજ્ઞાનમાં પડેલા પ્રતિબિંબને ઈશ્વર ચૈતન્ય ગણ્યું છે.

વિદ્યારણસ્વામીએ એજ મ-થવા આગળ એવી પ્રક્રિયા આપી છે કે પ્રત્યેક ભ્રમમાં બે અંશો હોય છે. એક અંશ અધ્યક્ષ છે; બીજો અંશ અધિષ્ઠાનને સગતો છે. પહેલો અંશ માયિક ખોટો છે; બીજો અંશ પરમાર્થ અથવા સાચો છે જેમ છીપમાં રૂપાનો ભ્રમ થાય છે તેમા-આ રૂપું છે એવી રીતે વર્ણવાય તેની પ્રતીતિ થાય છે. તેમા “આ”-એ અધિષ્ઠાનને સગતો અંશ છે અને તે માયિક છે. ૩૫-એ અંશ અધ્યક્ષને સગતો એટલે ખોટો છે આ બે મિત્ર અંશવડે ભ્રમ વર્ણવાય છે તેમા સત્ય-અસત્યનું ભગ્ન છે. આ પ્રકારે “હું ચૈતન્ય છું અથવા આત્મા છું”-આ વાક્યમા જે “અથ” એટલે હું એ અધ્યક્ષ છે, અને ચૈતન્ય અથવા આત્મા-એ અધિષ્ઠાન અંશ છે. અદ્વૈતાચર્યે ગુરુગુરુ રૂપ અધ્યક્ષ છે, અને જેમા તે ગુરુ છે એવું, જે એરણ્ય જેનું દૃશ્યરૂપ છે, તે અધિષ્ઠાન છે અને તે સાત્ત્વ છે. આપણા ચૈતન્યમા જે વિગેષ વિજ્ઞાન રહ્યું છે તે ઉપાધિમય અને કલ્પિત છે; અને જે સામાન્ય વિજ્ઞાન દૃશ્યરૂપે ગ્રહે છે તે નિરૂપાધિ અને અકલ્પિત છે આ પ્રમાણે “હું બ્રહ્મ છું”-એ પ્રકારના મહાવાક્યન્ય તૃત્તીયાનમા “હું”મા ગ્રહેલા વિગેષજ્ઞાનના એટલે સસારીપણાના ધમેલો બાધ કરી રહેલા દૃશ્ય અન્નચૈતન્ય માથે અભેદનો બોધ સમાધેયો છે.

પરંતુ જો “હું” વડે વાન્ય અર્થ ન લાઇએ અને લક્ષ્ય અર્થ લાઇએ તો હું બ્રહ્મ છું-એ વાક્યમા બાધ સામાનાધિકરણને બદલે સુખ્ય સામાનાધિકરણ થઇ શકે છે, અને વિરગ્નજ્ઞાન જીવ-બ્રહ્મનો તેવો તાદાત્મ્યસંનંધ સ્વીકાર છે.

અર્થ-છેદવાદ.

જીવગુરુરૂપના સ મંથમા પ્રતિબિંબનાદના વિચારો આપણે જાણ્યા, પરંતુ પ્રતિબિંબ વસ્તુના રૂપવાળા પદાર્થનું ઉપાધિમા પડી શકે છે બ્રહ્મચૈતન્ય-રૂપવાળો પદાર્થ નથી તેથી તેનું પ્રતિબિંબ અવિદ્યા-અથવા અંતઃકરણાદિ ઉપાધિમા પડી શકે નહિ, વળી પ્રતિબિંબ આદ્યક ઉપાધિથી જિનરૂપ પદાર્થ

અહિંસામા હોય છે, જ્યારે અંતર્યામી બ્રાહ્મણના પ્રમાણુડે સમજાય છે કે પરમેશ્વર સર્વના અંદર રહેલા છે, તેથી પ્રતિબિંબવાદ બધું બેસતો નથી—આ વિગેરે કારણોથી અવિદ્યા અથવા અત કરણુ વિગેરે અવગ્રહેણ અથવા મર્યાદા કરનાર દ્વિપાધિથી મયાદિત થયેલું ચેતન તે જીવ અને અમર્યાદિત ચેતન તે ઈશ્વર દુકામા સંકુચિત શક્તિવાળું ચેતન તે જીવ, અમંકુચિત શક્તિવાળું ચેતન તે ઈશ્વર

જીવનું એકત્વ અથવા નાનાત્વ.

બ્રહ્મચેતન્યના જીવ અને ઈશ્વર નામના બે રૂપો કાતો પ્રતિબિંબનાદથી અથવા અવગ્રહેણાદથી સમજાયા પછી જીવ-એક છે કે અનેક છે આ પ્રશ્નની ચર્ચા શાકરમતાતુપાધીએમા થયેલી છે કેટલાકનું એમ માનવું છે કે સસારી જીવ એકજ છે અને તેને આદિપુરુષ અથવા બ્રહ્મા એવી સત્તા આપનામા આવે છે અન્ય સર્વજીવો તેના મનથી ઉભા કરેલા સચેતન આભાસો છે, અને સ્વપ્નતુલ્ય છે જગત્તો આધસક પ કરનાર સાચો જીવ તે હિરણ્ય ગર્ભ અથવા બ્રહ્મા અને તેના આભાસો અથવા પ્રતિબિંબો, તે આપણા જેવા જીવો કે જનાક આ હિરણ્યગર્ભ નામના જીવડે જગત્ વ્યવસ્થા થયેલી મારો છે, અને અંતર્યામી બીજા ઈશ્વરની અપેક્ષા માનતા નથી કેટલાક એમ કહે છે કે હિરણ્યગર્ભ પણ સસારી છે અને અંતર્યામી અસસારી છે, અને તે હિરણ્યગર્ભનો પણ પ્રબોધક છે અનેક જીવરૂપ આભાસોથી સ્પુરણુ પામતા શરીરવાળા એક હિરણ્યગર્ભરૂપ સાચા જીવનો સિદ્ધાન્ત-સનિર્દેશ અનેક શરીરરૂપજીવનાદ-કહેવાય છે આ સિદ્ધાન્તમા અનેક શરીરોને સચેતન દર્શાવતા અનેક આભાસરૂપ જીવો હિરણ્યગર્ભના જીવનમા અન્તર્ગત થયેના હોય છે, અને તેઓ હિરણ્યગર્ભના કલ્પકાળમા મધ્યભોક્ષાદિ પામે છે—એવું માનવામા આવે છે બીજા એમ માને છે કે કે પુના ફેરફારમા કયો હિરણ્યગર્ભ સત્ય અને કયો માયિક અથવા અસત્ય—એ નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે, તેથી અનેક શરીરોને સચેતન કરનાર એકજ જીવ બસ છે, અને આભાસમય જીવોની અગત્ય નથી અને જેમ એક યોગી અનેક શરીરોનું એકા વખતે નિમગ્ન થઈ અધ્યક્ષ થઈ શકે છે તેમ એક હિરણ્યગર્ભ

અનેક શરીરોને સંયોજન જનારી સંસાર ચક્રાવે છે, અને આપણે તેના મનના વિદ્યાસરૂપ છીએ આમા આપણા જેવા જીવોનું વ્યક્તિત્વ નથી. આથી આ મતને “અવિરોધ અનેક શરીરજીવવાદ” કહે છે.

જીવનું ત્રિવિધ સ્વરૂપ.

જીવ પ્રતિબિંબ ચેતન છે કે અવચિન્ન ચેતન છે, તે એક છે કે અનેક છે—એ વિચારોની ખામા બ્રહ્મચેતન-ચતુર્ એકપણ શાકર મનાનુયાયી-ઓમા કાયમ હોય છે તેઓ જીવના ત્રણ રૂપો માને છે. (૧) પારમાર્થિક (૨) વ્યાવહારિક, અને (૩) પ્રાતિભાસિક. અધિજ્ઞાન અથવા આધાર કૃત્ર્ય ચેતન તે પારમાર્થિક જીવ છે, અને તે ચતુર્ન બ્રહ્મતત્ત્વ છે. આ ચેતન રઘુસાદિ શરીરોથી માન અવચિન્ન થાય છે અને તેથી જીવ મંતાને પાત્ર બને છે ઈન્દ્રિયોની માધ્યમ ઉપાધિમા તરતા, અન્તઃકર્મણાદિ લિંગ લિંગ ઉપાધિમા પડતા પ્રતિબિંબો જે તે તે ઉપાધિમા આત્મપણાનું અથવા અહં-તાનું ભાન કરે છે તે વ્યાવહારિક જીવો છે તેમનો બ્રહ્મ સાથેનો સબંધ અભેદ ઉપાધિનો બાધ થવા પછી થાય છે, જ્યારે કૃત્ર્ય પરમાર્થ જીવો અભેદ મુખ્ય મામાનાધિકગુણથી હોય છે વ્યાવહારિક જીવની પીઠ ઉપર સ્વમાધ્યાસવાળો જીવ તે પ્રાતિભાસિક જીવ છે તે વ્યાવહારિક જીવની બાનવાળી અવસ્થામા બાધિત થાય છે અથવા શમી બંધ છે

પ્રકરણ બારમું.

બ્રહ્મભીમાંસા (ચાહુ)

શ્રી વલ્લભાચાર્યનું શુદ્ધોદ્દેશ દર્શન.

(૧) પૂર્વ પ્રકરણ સંગતિ.

બ્રહ્મભીમાંસા દર્શન જે પ્રસ્થાન તરીકે ઉપર રચાયું છે તેના ઉપર એકદેશી મતો અથવા સંપ્રદાયો ગ્યાયા છે તેનું સામાન્ય વર્ણન દશમા

પ્રકરણમાં આવ્યું છે. તેમાં આપણે વિચારી ગયા છીએ કે બ્રહ્મમૂલ અને ઉપનિષદો ઉપર શંકરાચાર્યની પદ્ધતિમાં ઘણું સાદિલ હતું, અને તે હાલ લોપ પામ્યું છે. તેમાં આપણે ભર્તૃહરિપ્રવચના અરગ્યદૈત અથવા સમુચ્ચયવાદનું, કંઈક સ્વરૂપ ખડું કરી શકીએ તેમ છે, અને તેની સમાલોચના પણ તેજ પ્રકરણમાં કરી છે. આ વિચારક ઈ. સ. ૬૫૦ માં થઈ ગયા. ત્યારપછી શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યોએ (ઈ. સ. ૭૮૮-૮૨૦) બ્રહ્મભીમાંસા ઉપર વેદાન્ત દ્વિત્વ અથવા શંકર કેવલાદૈત મનની છાપ પાડી છે, અને બ્રહ્મભીમાંસા, વેદાન્ત, કેવલાદૈત-એ વિગેરે પર્થાય ચળો યઈ ગયા છે, શંકરાચાર્યના મનમાં ઉપાસના ઝાંખ અને જ્ઞાન પ્રધાન હોવાથી તે મન પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન મુખ્ય છે, અને ભક્તિ ઝાંખ છે. જગન્નાથ પરમેશ્વર ભક્તિના-પ્રેમના પાત્ર છે તે ખરું, પરંતુ તે આપણા જાતમા છે મારે ભજનીય છે. આથી ભક્તિ એ સ્વરૂપાનુર્મધાનનું સાધન છે. તે મ્વન સાધ્ય નથી.

પ્રસ્થાનત્રય ઉપર ધ્યાયેલા ગુદાદૈત (શ્રી વાલ્મીકીયાર્યમન), વિશિષ્ટાદૈત (શ્રીરામાનુજ મન), અવિભાગાદૈત (વિનાનભિક્ષુમન), ભેદાભેદમત (નિર્ભા-કૃમત)-વિગેરેમા પરબ્રહ્મ અથવા પરમેશ્વર વિષ્ણુ-નારાયણ-પુરુષોત્તમ વિગેરે નંસાવાળા ગણી તેના ઉપર ભક્તિ સંપ્રદાયની રચના કરવામા આવી છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમા ઝાંખ ગણ્ય છે. સાકરમતમા જેવો જીવાત્મા તે અવિકૃત પરબ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય છે તેવો નિશ્ચય આ મતોમા નથી. તેમા જીવા-ત્મા પરમેશ્વરના અથવા પરબ્રહ્મના અંશરૂપ છે, અને તેમની વચ્ચે કેવલ તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, પરંતુ અંશાથી સર્વવ અથવા સાપુણ્ય સંબંધ છે એવો સ્વીકાર છે. આ કારણથી આ વિષ્ણુદૈવતની ભાવનાના પ્રાધાન્ય-વાળા મતોમા ભક્તિ, પ્રપત્તિ-એ મુખ્ય છે, અને જ્ઞાન ઝાંખ છે. ભજનીય પરમેશ્વરના માહાત્મ્યના જ્ઞાનવડે ભક્તિ અથવા પ્રેમનો ઉલ્લાસ થાય છે. આ ભક્તિ સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મમૂલમા જોકે અન્તર્ગત જણાય છે, તોપણ તે ઘણે ભાગે માત્વતત્ત્વ અથવા ભાગવતમતના અથવા પાંચરાત્ર સિદ્ધાન્ત ઉપર ધ્યાયેલા છે, અને તેથી આ વૈષ્ણવમતોના નિશ્ચયો વૈષ્ણવ દર્શનનું પ્રકર-ણ યોગ્યતાથી સારી રીતે અનુચિત હોય છે. તોપણ બ્રહ્મમૂલ ઉપનિષદો

અનેક શરીરોને સચેતન બનાવી સંસાર ચલાવે છે; અને આપણે તેના મનના વિલાસરૂપ છીએ આમા આપણા જેવા જીવોનું વ્યક્તિત્વ નથી. આથી આ મનને “અવિશેષ અનેક શરીરજીવવાદ” કહે છે.

જીવનું ત્રિવિધ સ્વરૂપ.

જીવ પ્રતિબિંબ ચેતન છે કે અવગ્નિજ ચેતન છે, તે એક છે કે અનેક છે—એ વિચારોની પીઠમા અક્ષર્યન-ચતુર્ એકપણું શાંકર મનાનુયાયી-ઓમા કાયમ હોય છે. તેઓ જીવનાં ત્રણ રૂપો માને છે. (૧) પારમાર્થિક (૨) વ્યાવહારિક, અને (૩) પ્રાતિભાસિક. અધિષ્ઠાન અથવા આધાર કૃદરથ ચેતન તે પારમાર્થિક જીવ છે, અને તે વસ્તુનું ‘અક્ષરત્વજ’ છે. આ ચેતન રથૂલાદિ શરીરોથી માત્ર અવગ્નિજ થાય છે અને તેથી જીવ મંતાને પાત્ર બને છે ઈશ્વરની માયારૂપ ઉપાધિમાં તરનાં, અન્તઃકરણાદિ બિંબ બિંબ ઉપાધિમા પડતા પ્રતિબિંબો જે તે તે ઉપાધિમા આત્મપણાનું અથવા અહં-તાનું ભાન કરે છે તે વ્યાવહારિક જીવો છે. તેમનો અક્ષ સાથેનો સંબંધ અભેદ ઉપાધિનો બાધ થયા પછી થાય છે, ત્યારે કૃદરથ પરમાર્થ જીવનો અભેદ મુખ્ય મામાનાધિકમ્પથી હોય છે વ્યાવહારિક જીવની પીઠ ઉપર સ્વપ્નાધ્યાસવાળો જીવ તે પ્રાતિભાસિક જીવ છે. તે વ્યાવહારિક જીવની બાનવાળી અવસ્થામા બાધિત થાય છે અથવા સમી જાય છે.

પ્રકરણ બારમું.

બ્રહ્મભીમાંસા (આહુ)

શ્રી વલ્લભાચાર્યનું શુદ્ધોદ્દેશ દર્શન.

(૧) પૂર્વ પ્રકરણ સંગતિ.

બ્રહ્મભીમાંસા દર્શન જે પ્રસ્થાન ત્રણી ઉપર રચાયું છે તેના ઉપર એકદેશી મતો અથવા સંપ્રદાયો રચાયા છે તેનું સામાન્ય વર્ણન દશમા

પ્રકરણમાં આપ્યું છે. તેમાં આપણે વિચારી ગયા છીએ કે બ્રહ્મસૂત્ર અને ઉપનિષદો ઉપર શંકરાચાર્યની પહેલાં ઘણું સાદિલ હતું, અને તે હાલ લોપ પામ્યું છે. તેમાં આપણે ભૂતપ્રપચના અવરણાદિત અથવા સમુચ્ચયવાદનું કંઈક સ્વરૂપ ખડું કરી રાખીએ તેમ છે, અને તેની સમાલોચના પણ તેજ પ્રકરણમાં કરી છે. આ વિચારક ઈ. સ. ૬૫૦ માં થઈ ગયા. ત્યારપછી શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યોએ (ઈ. સ. ૭૮૮-૮૨૦) બ્રહ્મભીમાંસા ઉપર વેદાન્ત દ્વાન અથવા શંકર કેવલાદિત મનની ડાપ પાડી છે, અને બ્રહ્મભીમાંસા, વેદાન્ત, કેવલાદિત-એ વિગેરે પધાંય રાખ્દો થઈ ગયા છે. શંકરાચાર્યના મતમાં ઉપાસના ગૌણ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ હોવાથી તે મત પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન મુખ્ય છે, અને ભક્તિ ગૌણ છે. જગત્કારણ પરમેશ્વર ભક્તિના-પ્રેમના પાત્ર છે તે ખરું, પરંતુ તે આખજા આત્મા છે માટે ભજનીય છે. આથી ભક્તિ એ સ્વરૂપાનુભવનું સાધન છે. તે મ્દન સાધ્ય નથી.

પ્રધ્યાનત્રય ઉપર ઘડાયેલા શુદ્ધાદિત (થી વાંચનાચાર્યમત), વિશિષ્ટાદિત (ધીરામાનુજ મત), અવિભાગાદિત (વિનાયકભિષ્મમત), ભેદભેદમત (નિંબા-કમત)-વિગેરેમાં પરબ્રહ્મ અથવા પરમેશ્વર વિષ્ણુ-નારાયણ-પુરણોત્તમ વિગેરે તંત્રાચાર્યા ગણી તેના ઉપર ભક્તિ સંપ્રદાયની રચના દરમમાં આવી છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં ગૌણ મળ્યું છે. શાકરમતમાં જેવો જીવાત્માતે અવિદ્યુત પરબ્રહ્મ છે એવો નિઘ્રય છે તેવો નિઘ્રય આ મતોમાં નથી. તેમાં જીવાત્મા પરમેશ્વરના અથવા પરબ્રહ્મના અંશરૂપ છે, અને તેમની વચ્ચે કેવલ તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, પરંતુ અંશાશી સંનંધ અથવા સાયુજ્ય સંબંધ છે એવો સ્વીકાર છે. આ દારણથી આ વિષ્ણુદેવતની લાવનાના પ્રાધાન્ય-વાળા મતોમાં ભક્તિ, પ્રપત્તિ-એ મુખ્ય છે, અને જ્ઞાન ગૌણ છે. ભજનીય પરમેશ્વરના માહાત્મ્યના જ્ઞાનવડે ભક્તિ અથવા પ્રેમનો ઉત્પ થાય છે. આ ભક્તિ સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મસૂત્રમાં જોડે અન્નર્ગત જણાય છે, તોપણ તે ઘણે ભાગે માત્તતત્ત્વ અથવા ભાગવતમતના અથવા પાચરાત્ર સિદ્ધાન્ત ઉપર ઘડાયેલા છે, અને તેથી આ વૈષ્ણવમતોના નિઘ્રયો વૈષ્ણવ દર્શનનું પ્રકરણ વાચવાથી સારી રીતે સમજાય તેમ છે. તોપણ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપનિષદો

અને ભગવદ્ગીતા ઉપર આ મતવાળા પોતાના સિદ્ધાન્તની રચના સ્વીકારે છે તેમજ પુસ્તક તેઓ અલ્પભીયાસ દર્શનમાં વિચારના યોગ્ય છે

(૨) શ્રીવલ્લભાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૪૭૬-૧૫૩૦)

તેમજ દેશમાં કાકરખબ નામના ગામમાં લલ્લભુભટ્ટ નામના બ્રાહ્મણ હતા તેમના પત્નીનું નામ ઈન્દ્રાગાર હતું તેમના પુત્ર તે શ્રીવલ્લભાચાર્ય તેમનો જન્મ સ ૧૫૩૫ અને દેહવિનય સવત્ ૧૫૮૯ માં થયો હતો

માધવાનંદ સરસ્વતી નામના ત્રિદી પામે તેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો શ્રી કાશીવિવેચરમાં વાત્પત્ર તેમણે ચોટાડ્યો હતો ધર્મપ્રવૃત્તિના કારણથી તેમણે એકવાગ મતી ગોચુ હતું શ્રી બાનાજીમાં તેમના પિતાનો દેહ પડ્યો સારખજી વિદ્યાનગરમાં ગંગા કૃષ્ણદેવની સભામાં પ્રિયસ્વામીના મંથ્રદાયની ગાગી ઉપર તેમની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી તેમણે ત્રીસ વર્ષમાં નવ વખત ભરતખંડમાંની પ્રદક્ષિણા કરી હતી ત્રીજી પરિક્રમામાં કાશીમાં એક તેમજ બાલ્લભુના પુત્રી મહાસદમી સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું પ્રયાગ પામે એરલ ગામમાં તેમણે મસારવાજા કરી તેમને શ્રીમોખીનાથજી અને વિદુલનાથજી નામના એ પુત્રો હતા તેમના જીવન સમયમાં અનુયાયીઓ મુખ્ય ૮૪ હતા તેમણે અલ્પસૂત્ર ઉપર અલ્પભાષ્ય તથા બીજા પ્રકરણ અને નિનયો મળી લગભગ ૭૨ નાનામોના ગ્રંથ લખ્યા છે જેવટે કાશીમાં હનમાનઘાટ ઉપર તેઓએ શાંત જીવન ગાળ્યું હતું તેમના અત્તીમૂત ચરના સંધિમાં તેમના પુત્રો પ્રતિના સાગતજી ઉદ્દેશ વાકો તેમની ભગવત્ પરાયણતાના સ્પષ્ટ બોધક છે—“ જ્યારે તમે બહિર્મુખ થશો, ત્યારે ભવપ્રવાહને અનુસરી તમારા દેહચિત્ર વિગેરે પણ નુકસાની ખસશે શ્રીકૃષ્ણ લોકિક પ્રભુ નથી અને તે લોકિક વાળને સ્વીકારના નથી તે ભગવાન અમારું સર્વસ્વ છે, અને ઐદિક અને પારિલૌકિક સર્વ તેમનું જ છે એના ભાવવડે જોખીશ ભગવા યોગ્ય છે અને તેજ તમારું હિત કરશે x x x

“ જીવમાવને પચઠાવી સ્વરૂપે સ્થિતિ કરવી તેનું નામ મોક્ષ છે ”

શ્રી વલ્લભાચાર્યની ગુરુપરંપરા—નારાયણ, ચક્ર, નારદ વેદખ્યાસ, સુપ્રિયસ્વામી દ્રાવિડ (સ ૬૦૦) બિન્નમગ—વલ્લભાચાર્ય—એ પ્રકારની

તુર્ણવવામાં આવે છે. શંકરમંપ્રદાયની પરંપરા—નારાયણ—બ્રહ્મા—વસિષ્ઠ—શક્તિ
પરાશર—આદિરાયણ—શુક—ગૌડપાદ—શંકરાચાર્ય એવી વર્ણવવામાં આવે છે.
આ પરંપરામાં એક રહસ્ય ઉઘાડું પડે છે કે શુક પર્વત ગુરુપરંપરા લગ-
ભગ સમાન છે. એટલે કે નારાયણ—શંકર અને નારાયણ—બ્રહ્મા એ બે દિવ્ય
ગુણો છે; નારદ અને વસિષ્ઠ એ બે ઋષિઓ છે અને સિદ્ધ દેવટિમા પડે
છે; અને સારપાટી મનુષ્યોધના ગુણો જાણાય છે તે શુકપર્વત સમાન છે.
ત્યારપાટી શુકની શિષ્ય પરંપરામાં એક વિષ્ણુમંપ્રદાય વિષ્ણુસ્વામી દ્રાવિડી
ક્રમ થયો જાણાય છે; અને બીજે મહાન સંપ્રદાય ગૌડપાદથી શરૂ થયો
જાણાય છે.

નિષ્પાકમત (ઇ. સ. ૪૯૦)ની પરંપરા પ્રમાણે મૂલમંપ્રદાય પૈશ્વવેનિ
નારદથી છૂટો પડ્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે શ્રી શંકરપુત્ર સ્કંદ પાસેથી
નારદે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી. તે શંકરપુત્ર સ્કંદ તે બ્રહ્માના માનસપુત્ર મનન
કુમાર ગણાય છે. બ્રહ્મપુત્ર સનતકુમાર અથવા શિવપુત્ર સ્કંદ પાસે નાગ
બ્રહ્મવિદ્યા મેળવ્યાનું વર્ણન છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં આવે છે, અને તે નાગ
ઋષિની પરંપરામાં પ્રથમાવતાર વિષ્ણુસ્વામી (દ્રાવિડ), બીજો અવતાર નિષ્પા-
દિસ (નિષ્પાક), ત્રીજો અવતાર મહામાય, અને ચોથો અવતાર રામાનુ-
જાચાર્ય ગણાય છે આ ઉપરથી મનન્ય છે કે વિષ્ણુસ્વામીની એક શા-
ખામાં શુદ્ધાદ્વૈતમત પ્રકટ થયો જાણાય છે; અને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે તેને
પુનઃપ્રકટ કર્યો જાણાય છે.

(૩) શ્રી શુદ્ધાદ્વૈતનું તત્ત્વજ્ઞાન.

પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર તત્ત્વદર્શનનું બંધારણ જેવું શાકરમનનું બંધારણ છે
તેવું શુદ્ધાદ્વૈતમતનું પણ છે. મૂલવેદ અને ઉપનિષદો સાથે શાકર વિચારો
અત્યંત નજીકના છે; ત્યારપાટી બીજે નંબરે વિશિષ્ટ અદ્વૈતવાદના બંધ બેસે
છે. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ શાકરમન કેવલ વિચાર પ્રધાન અથવા
જ્ઞાન પ્રધાન હોવાથી તેની સાપ્રત્યક્ષિક પીઠમાં દેવતાનું પ્રાધાન્ય નથી, બ્યારે
શુદ્ધાદ્વૈતમતમાં સાપ્રત્યક્ષિક પીઠમાં વિષ્ણુદૈવતનું પ્રાધાન્ય છે. પરંતુ આ

વિપ્લુભાવના વૈદિક વિચ્છિન્ન માર્થે મૂલમા મર્જનવાળા છતાં, બાલકૃષ્ણ સાથે વધારે સ્નેહભેદી દોષાથી, શુદ્ધાદૈત્યમન ધનુ બાજે સામ્રાજ્યિક વનજમા ગુચ્છા-મેનો છે. તેમ છતાં આ શુદ્ધાદૈત્યમનનું તાત્ત્વિક દર્શન શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે અને તેમના અનુયાયીઓએ ધર્મ નાગી રીતે ખીલ્યું છે, એટલે કે શુદ્ધાદૈત્ય અધિદેવ એ પ્રદાયનો છતાં અધ્યાત્મવિદ્યા ઉપર માર્ગ પ્રકાશનાં છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના અપુનામ્ય, સુમેધિની, તત્ત્વપ્રદીપ, શાસ્ત્રાર્થનિનય વિગેરે ગ્રંથો, જયગોપાલકૃત નૈતિગીયભાષ્ય, માંડુક્ય ઉપનિષદ્દીપિકા, પદ્મવાદ, અને શ્રીપુરોષોત્તમ મદારાજ વિગિયન પ્રધાન ગ્લાહર વિગેરે ગ્રંથોના અવતોહનથી નમ નમ છે કે શુદ્ધાદૈત્યની ખીમ્મા તાત્ત્વિક દર્શન છે, અને તે મન કેવલ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉપર નિર્ભર છે નથી જ્યારે જ્ઞાન અથવા વિચાર તર્કનો આશ્રય લે છે, ત્યારે ભક્તિ અથવા ઉપાસના શ્રદ્ધાને આશ્રય લે છે પણ જેમ કેવલ તર્કવડે વસ્તુ નિર્ણય થઈ શકે નથી, અને તેને અધીન થવાથી અનવગથા ઉભી થાય છે અથવા સંસારાત્મા થવાય છે, તેમ કેવલ શ્રદ્ધાવડે પણ વસ્તુનિર્ણય ન થતા મનાધના પ્રકટ થાય છે તર્ક અને શ્રદ્ધા-વિચાર અને ભક્તિ-એ બેનો સુભગ યોગ શુદ્ધાદૈત્ય એએ કયો છે, અને તેમા માયાવાદી કેવલ અદૈત્યો કરના વધારે સમર્થ નીવડ્યા છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યથી સાનમા આચાર્ય પુરોષોત્તમ મદારાજના ગ્રંથો જેના મને સમજાય છે કે ઈ. મ. ૧૬૮૮ ના અત્માત્મા આ બહા પુરથે નત્ત્વદર્શનમા ઘણા મુદ્દમ વિચારે પ્રગટ કર્યા છે તેમની આકૃતિનું ચિત્ર પ્રસ્થાનગ્લાહરના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આપ્યું છે તે પ્રતિ દષ્ટિ નાખતા જ સમજાય છે કે તેમનું બન્ધ કપાય ઝીણા વિચારોની તવરતી હાવાવાળું છે, તેમના વિશાન નેત્રો પ્રતિવાદીના આશ્લેષોને મોટા મનથી ખીકાર કરના હોય તેવા જણાય છે, તેમની ઝીણા અથવાળા નાસિકા તે આશ્લેષોને ઝીણુ વટથી ઉરાડવાની શક્તિ દર્શાવે છે, તેમની સુદર ધાત્રીની ચિણુક (દાદી) તેમની અપૂર્વ દૃઢતા અને નિશ્ચયનને જણાવે છે, અને તેમની હાથની જ્ઞાનમુદ્રા બાપ્પાનકૌમલ્ય મ્હણે જણાવે છે.

(૪) પ્રમાણુવાદ.

શ્રી પુરુષોત્તમ મહારાજનો અધ્યાનનમ મ્તાકર-અધરો રહેલો મંથ જપાય છે, પરંતુ તેના બે પગિડેદોમાં તેમણે શુદ્ધાદ્વૈતમતનું તાત્ત્વિક દર્શન પણે લાગે મનાવી દીધું છે તત્ત્વચર્ચાની બે મુખ્ય શાખાઓ છે (૧) પ્રમાણુવાદ અથવા જ્ઞાનપ્રક્રિયા (Epistemology) અને (૨) પ્રમેયવાદ અથવા જોષપ્રક્રિયા (Ontology) આપણ સમગ્ર જ્ઞાન પ્રમાણુને અધીન હોનાથી સર્વ વિચારકો પ્રથમ પ્રમાણુસાગમીનું ચિંતન કરે છે પ્રમાણુ શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે (૧) સાચું જ્ઞાન, (૨) સાચા જ્ઞાનનું સાધન

શુદ્ધાદ્વૈતવાદીનું મતનું સત્યજ્ઞાન અથવા બાહ્ય પ્રમાણુ મનમથા એવું છે કે સત્યજ્ઞાનમનમથા એ શુનિ પ્રમાણુ મહાત્મ્ય સ્વયંજ્ઞાનરૂપ છે. જ્ઞાન એ અત્મવસ્તુનો અભાવ છે આ જ્ઞાન-સ્વરૂપમૂત અને શુણુ-મૂત એમ બે પ્રકારનું છે જેમ સૂર્યબિંમ્બા રત્નાવરૂપ પ્રકાશ છે, અને તેના કિરણોમાં શુણુમૂત પ્રકાશ છે, તેમ અહમનું સ્વભાવજ્ઞાન, અને શુણુ મૂતજ્ઞાન આપણે સમગ્ર શરીરે તેમ છે શુણુજ્ઞાન અહમવસ્તુના ૭ ભગો-માનું એક ભગ કહેવાય છે જેમ સૂર્ય બચનાનું પોતાના રશ્મિઓવડે પ્રમાણુ પ્રસાર કરે છે, તેમ અહમતત્ત્વ પોતાના સ્વભાવજ્ઞાનને ગિબમાં કાંપમ ગામી મનોમથાદિ નાકી વડે શુણુજ્ઞાનને પ્રકાર કરે છે. સૂર્યની પ્રમા જેમ પૃથ્વીની આદિ ગોત્રકમાં એકત્ર વર્ધ તે ગોલકાકાર અને છે, તેમ અહમનું શુણુજ્ઞાન વેદાકાર અને છે વેદ એટલે જ્ઞાનખીજ, શબ્દશરીરકાર એટલે વર્ણોની આનુપૂર્વીકાગ, વ્યક્ત થાય છે આ જ્ઞાનનું ત્રીજુંરૂપ છે

સ્વરૂપજ્ઞાન, શુણુજ્ઞાન અને વેદજ્ઞાન અહમિબિંમ્બા નિત્ય મનમથાણુ પરામૂમિત્ર હોય છે આ ભગવદ્ આશ્રિત ચોથું જ્ઞાન કહેવાય છે અને આ ચારે પ્રકારના જ્ઞાન પરમાત્મા અથવા પરબ્રહ્મતત્ત્વમાં નિત્ય છે જેમ સૂર્યનો બિંબપ્રકાશ, કિરણોમાં પેટેલો પ્રકાશ, પૃથ્વી-આદિને વળગેલી પ્રમા, અને સૂર્ય સદૃશ પ્રતિબિંબો અને આભાસો એ ચાર સૂર્યના જ વિચારો અથવા વિષયો છે, તેમ સ્વરૂપજ્ઞાન, શુણુજ્ઞાન, વેદજ્ઞાન અને પરાવાણી અથવા મૂલશબ્દ અહમ આ ચારે ભગવાન અથવા પરબ્રહ્મના વિચારો અથવા જ્ઞાનવૈભવો છે બ્યારે આ ભગવદાશ્રિત ચાર પ્રકારનું જ્ઞાન

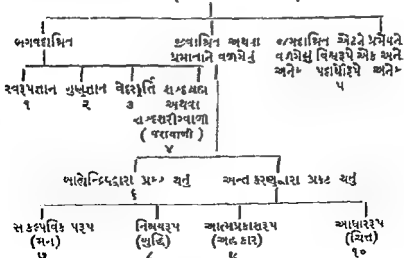
સમદાગી પ્રકટ થવા મધે છે, ત્યારે તે લૌકિક પ્રમાણ એટલે જાણના યેનનો અને લૌકિક પ્રમેય એટલે જાણવાયોગ પદાર્થનો આશ્રય લે છે

પ્રમેયો અનન્ત દેવાથી તે જ્ઞાન એક રીતે અનેકાકાર થાય છે પંતુ પ્રમેયત્વ એટલે જાણના યોગ્ય સમય વિધેને લગતું જ્ઞાન એકામ છે જ્યારે પગવાળીમા એટલે ભગવાનશ્રિન મોજા પ્રમાણના જ્ઞાનમા શબ્દ સ્મૃતિ અથવા “ગુના”ને ધ્યાને અર્થમૂર્તિવધારેતંબ છે, ત્યારે આ પરવતી-પાણીને વજ્રોના જ્ઞાનમા શબ્દ અને અર્થ બે દયર્થ સમાનત્રયે વ્યક્ત થાય છે આ શબ્દના અનુવેધવાળું જ્ઞાન તે પામ્યું ગણાય છે

પ્રમાણને વળેતું જ્ઞાન, બાહ્યન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારું અન્દિય-વિજ્ઞાન, અને જ્ઞાન કણથી પ્રકટ થનારું આ પ્રમાણું માનમવિજ્ઞાન મળી પામ્ય પ્રકારનું થાય છે

આ પ્રમાણે જ્ઞાનના દસ પ્રકારનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ત્રીયેનક કાદક મળતું થાય છે —

અભિપ્રાય (સત્યજ્ઞાનમગતમ્ભવ)

‘અક્ષતું’ સ્વભાવરૂપતાનું જ્ઞાન પ્રમાણે દસ પ્રકારે વ્યક્ત થતું ચાલે છે, તેમાં પ્રથમનું ચાતુ પ્રકારનું જ્ઞાન અરૂપે પ્રતિદિત્ત રોય છે, એટલે કારણ-પ્રમાણી રૂપ નથી, એટલે અન્યુત રહે છે, અને બીજા છ પ્રકારનું જ્ઞાન કાર્પર્ય એટલે અરૂત હોય છે પ્રથમના ચાતુ જ્ઞાન આત્મધર્મ છે, ત્યારે બીજા છ અન્તકગ્ધના ધર્મરૂપ છે અન્તકગ્ધના ધર્મરૂપ છ પ્રકારનું જ્ઞાન જો કે વિકારી છે અને કાર્પર્ય છે, તોપણ તે એક ક્ષણ સ્થાયી અથવા ત્રણ ક્ષણ સ્થાયી નથી, પરંતુ વ્યાવહારિક સત્તાવાળુ ગિયર છે તે અન્તકગ્ધના ધર્મરૂપ છ પ્રકારનું લૌકિકજ્ઞાન સામગ્રી વ્યાપારથી પ્રકટ થાય છે, રાત્રાદિવેડે તેનું પોપણ ચાય છે, અવ્યાસરૂં તે દૃઢ થાય છે, અને પ્રમાણરૂં તેના શુદ્ધનો લોપ થાય છે જ્ઞાનનો જો સ્વરૂપે નાશ થાય તો મૃતિનો અત્યન્ત લય થાય છે, સ્થાનથી અટ થાય છે તો અવગુ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, અને શુદ્ધનો નાશ થાય છે તો તે ધૃષ્ટ દુનને આપતું નથી જેમ બદામતું છોડાવાળું બીજા લાગી નાખી નાશ કરી ચકાપ છે, તેને બીજા બીજા ભેગું કરીએ તો ઓળખાય નહિ, અને તેની મીઠા કાઢી લઈ મૂક્યું રોય તો નિસત્વ એટલે વાનીએ તોપણ હજે નહિ તેણે અને જે, તેમ જ્ઞાનસંસ્કાર પણ અરૂપે કરીને, સ્થાનબેદે કરીને, અને શુદ્ધબેદે કરીને, નાશ પામે છે, અને તેના પશ્ચિમમાં વિરભૂતિ, વિપર્યય અને અસદ્લક્ષ પ્રકટે છે ભગવાનના પદની અખડ સ્મૃતિ રહેલી એ જ્ઞાનની સ્થિતિનું પગમ પ્રયોજન છે

શબ્દો અને વિષયો જ્ઞાનને પ્રકટ કરનામાં સામગ્રીરૂપ છે, અને પ્રકટ થયા પછી તે જ્ઞાનના ઉદ્દીપક છે

ભગવાનના પદમાંથી ઉતરેલું અને મનુષ્યપદમાં આવેલું લૌકિક છ પ્રકારનું જ્ઞાન પુનઃ સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનું અને છ ઉપર કહેના અક્ષતત્વના સ્પર્શને વ્યક્ત કરનાર અથવા સત્તા માનને સ્પર્શ કરનાર જ્ઞાન તે સાત્વિક જો તે પ્રમાણભૂત જ્ઞાન છે કારણ કે તે સદ્ધર્મનેજ વસ્તુતઃ સ્પર્શ કરે છે આ સાત્વિકજ્ઞાન ધણે આગે નિર્વિકલ્પ હોય છે જે જ્ઞાન ભગવાનના આવેશને પ્રકટ કરે છે,

એટલે કે જે અનેક પ્રદર્શને તે તે આધારવાળા બધાને છે, તે જ્ઞાન ગ્નેય અથવા હોબરૂપ હોવાથી રાજ્ય કહેવાય છે અને તેનું પ્રામાણ્ય વ્યાવહારિક ગણાય છે, પરમાર્થિક નહિ આ જ્ઞાન અવિકલ્પ હોય છે. પદાર્થોના અત્યંત નાના ભાગને મોટું માનનાર, તત્ત્વને સ્પર્શ નહિ કરનાર જ્ઞાન તે તામસ કહેવાય છે, અને તે વ્યવહારમાં પ્રમાણરૂપ નહિ તે પરમાર્થમાં શી રીતે ગણાય ?

સાત્ત્વિક જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ અને ગજસજ્ઞાન સવિકલ્પ ગણાય છે વિકલ્પ એટલે શું સમજવું ? શુદ્ધદૈત્યો કહે છે કે બદ્ધનત્વ જે પગ્મ મત્ છે તેના અવાતર વિશેષો અથવા પ્રકારો તે વિકલ્પ તેવા પ્રકારવાળું જ્ઞાન તે અવિકલ્પ અને તેના પ્રકારવિનાશુ જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પ

અવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પજ્ઞાન સર્વધર્મા વિચારકોમાં ઘણા મતભેદ છે ક્રમારિસ ભટ્ટના મત પ્રમાણે ઇન્દ્રિયસનિર્ઘ્ન યથા પત્રી સામાન્ય તથા વિશેષના ભેદવિનાશુ જાણુ જ્ઞાન અથવા આત્મેત્યન તેનું નામ નિર્વિકલ્પ, અને ભેદવાળું જ્ઞાન તે અવિકલ્પ બાહ્યના વિજ્ઞાનવાદીના મત પ્રમાણે જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી સ્વલક્ષણજ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પ આ જ્ઞાન તે વસ્તુને અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન પાડે છે, પરંતુ સર્વસર્વોત્ક્રમ અથવા જાતિ-વાચક નથી આપણા આત્મેત્યનરૂપ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનને સવિકલ્પ કરનારા નિમિત્તા મીમાસકો ખાત્ર માને છે — (૧) જાતિ, (૨) રૂપ, (૩) ગુણ (૪) ક્રિયા, અને (૫) નામ જેમ આખું ઉપદેશની સાથે એક પદાર્થ જોઈએ તેનું પ્રથમજ્ઞાન તે આત્મેત્યન અથવા નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ આ પદાર્થના પ્રથમ ક્ષણના પ્રત્યક્ષ પછી તે મનુષ્ય છે, તે દડ ધારણ કરનાર છે, તે માથે છે, અને તેનું નામ દેવદત્ત છે—એ પ્રકારના સખ મુદ્રણને અનુસરતા જ્ઞાનના પ્રકારો તે સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. માયાવાદી વેદાન્તીના મત પ્રમાણે સર્વજ્ઞને સ્પર્શ ન કરનાર જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પ અને અને સર્વજ્ઞને વગગનાર તે સવિકલ્પ સર્વજ્ઞને ન વગગનાર જ્ઞાન માન પદ્યીજ શાય છે તેમ નથી વાક્યથી પણ તેનું નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન શાય છે જેમકે “ તેજ આ દેવદત્ત ”—એ વાક્યમાં ‘ તે ’ અને ‘ આ ’—એ બે ભૂત

અને વર્તમાનકાલને સ્પર્શ કરનારા અંશોના મંસર્ગ વિના આપણને દેવદત્તા તાદાત્મ્યનું અથવા એકપણું બાળ યુવામાં નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ કારણ છે. નૈયાયિકો કહે છે કે વૈશિષ્ટ્યને ન વળગનાઈ, પ્રકાર વિનાનું, જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પ અને વૈશિષ્ટ્યને વળગનાઈ પ્રકારવાળું અથવા વિશેષ્યવાળું જ્ઞાન તે સવિકલ્પ.

શુદ્ધાદૈતીના મત પ્રમાણે બ્રહ્મના મૂલ સદુપનેજ માત્ર સ્પર્શ કરનાઈ જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પ; અને તેની બીજા અથવા પ્રકારો, જે તેનાં વિશેષો છે, તેને વળગનાઈ જ્ઞાન તે સવિકલ્પ આ સવિકલ્પ જ્ઞાન અથવા રાજસ જ્ઞાનના પાંચ વર્ગ પડે છે:—(૧) સંશયજ્ઞાન, (૨) વિષર્પયજ્ઞાન, (૩) નિમ્ન-યજ્ઞાન, (૪) સ્મૃતિજ્ઞાન, (૫) સ્વપ્નજ્ઞાન. આ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનપૈકી નિમ્ન-યાત્મક જ્ઞાનને પ્રમાણ્યુત્તિ અથવા પ્રમાજ્ઞાન કહે છે, આ પ્રમાજ્ઞાન સાક્ષાત્ત અથવા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રકારનું હોય છે. આવી પ્રમાને ઉત્પન્ન કરનાર અસાધારણ કારણ તેનું નામ પ્રમાનું કરણ અથવા પ્રમાણ્યુ કહેવાય છે.

શ્રીમદ્ વક્ષમાચાર્યના મત પ્રમાણે શુદ્ધ પ્રમાનું કરણ, ભગવદ્દાશિન ચાર પ્રકારના જ્ઞાનની ચોથી ભૂમિકાનું ચાન્દ્રબ્રહ્મરૂપ વેદજ્ઞાન મુખ્ય છે, અને તે સર્વ પ્રમાણ્યુ સિદ્ધાન્તિ છે. વેદપ્રમાણ્યુ અર્થ સાથે નિલ સંબંધ હોવાથી, લૌકિક દ્વારથી ન જાણીતા ધર્મ-મત્તને જાણીવનાઈ હોવાથી, અને તેનાથી પ્રકટ થતું જ્ઞાન લૌકિક પ્રમાણ્યુવડે બાધ પાગતું નહિ હોવાથી, મુખ્ય છે; અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ્યુ ગૌણ છે. શુદ્ધાદૈતમતમા પ્રતિ, પ્રત્યક્ષ, ઐતિહ્ય (સ્મૃતિ) અને અનુમાન એવા ચાર પ્રમાણ્યુનો સ્વીકાર છે. ખીન્ન પ્રમાણ્યુ તે પ્રમાણ્યુનાં અનુમાદક ગણાય છે.

સર્વ પ્રમાણ્યુમાં અગ્રેસર વેદના અર્થનિર્ણયમાં સદેહ પડે તો તપ-આદિ સાધનોવડે, અને સ્મૃતિ, પુરાણ, ગ્રંથોમાંસાવડે શુદ્ધ અર્થનિર્ણય થઈ શકે છે. જ્યારે વેદાર્થમાં અથવા સ્મૃત્યર્થમાં સદેહ પડે ત્યારે ભગવદ્ગીતાની સ્મૃતિ ઉપર આધાર રાખી નિર્ણય કરવો, અને તેમાં પણ સદેહ પડે તો બ્રહ્મસૂત્રદ્વારથી નિર્ણય કરવો, અને તેમાં પણ સદેહ પડે ત્યારે ભગવાનના અવતારરૂપ વેદવ્યાસે સમાહિત ચિત્તથી પ્રગટ કરેલા ભાગવતવડે નિર્ણય કરવો. આ ચારેની એકવાક્યતા થાય તે વિવિધિનું અગ્રે વેદાર્થ નિર્ણયની

જાના રાખનાનું પ્રામાણ્ય સમજતું વિદ્વદ્વાદા અર્થમાન લગવરૂપ મિદ્ધ
યવાથી સર્વ વાક્યમય વેદ સુખ્ય થાય છે

પ્રત્યક્ષાદિ બીજા પ્રમાણો સજાધમા ગુણ જાહેરીઓએ લગલગ પૂર્વાયા
ગોના મત રીકાયાં જણાય છે

(પ) પ્રમેયવાદ.

ઉપરના ત્રણ પ્રમાણવડે સમજતું પ્રમેય તે પૂર્ણબ્રહ્મ આ સત્
ચિત્ અને આનંદ સ્વાત્મવાદ પૂર્ણતત્ત્વ નિરાકાર બાવે અને આશર-
લાવે રહે છે તે પૂર્ણબ્રહ્મ બીજા કસાની અપેક્ષા ગમતું નથી તે પોતેજ
એક અણથી ધર્મરૂપે, ત્યાગ્યથી ક્રિયાશક્તિરૂપે, અને ત્યાગ્યથી પ્રપચરૂપે,
નહી થાય છે અને સાકાર અને એ આ બ્રહ્મતત્ત્વ ત્રણકોટિમા ગી શકે
છે (૧) સ્વરૂપકોટિ (૨) કારણકોટિ અને (૩) કાર્યકોટિ

(અ) સ્વરૂપકોટિબ્રહ્મ.

સ્વરૂપકોટિ બ્રહ્મ ક્રિયાવિશિષ્ટ, જ્ઞાનવિશિષ્ટ અને ક્રિયા-જ્ઞાનવિશિષ્ટ
એમ ત્રણ પ્રકારનું રહે છે તેમા ક્રિયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મ વેદના ચત્તમાનો
વિષય અને છે જ્ઞાનવિશિષ્ટ બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન અને આનંદરૂપ અનંત ગુણ
અને અનંતશક્તિવાળું ઉત્તરકાનો વિષય અને છે અને ક્રિયા-જ્ઞાન વિશિષ્ટ
બ્રહ્મ મધ્યમકાંડ અથવા ઉપાસનાકાનો વિષય અને છે

સ્વરૂપકોટિનું બ્રહ્મ અથવા ભગવત્તત્ત્વ અક્ષર કહેવાય છે પ્રકૃતિ
અને પુરુષ જડ અને ચેતન, અચિત્ અને ચિત્-જેમાં અનંતરૂપ છે તેવા
સર્વ અવાંતર કાળોના પ્રાણરૂપ તત્ત્વને અક્ષર કહે છે તેના બીજા નામ,
મહા, કૃતસ્થ, અચકલ, સદસન વિગે છે આ અક્ષરકોટિનું બ્રહ્મતત્ત્વ ત્રણ
ગે આપણા અનુભવમા આવે છે—(૧) કાવ, (૨) ધર્મ, અને (૩) સ્વ
બાવ કાવતત્ત્વ તે પાંચાદ્યથી ભિન્ન કોઈ બાહ્ય પદાર્થ નથી પણ અનંત
સન્નિવાનંદરૂપે રહી વ્યવહારમા થોડા સત્ત્વવડે બાહ્યભાવને પ્રકટ કરતી
બ્રહ્મની અવસ્થાવિરોધ તે કાવ આ કાલ આધિબૌતિકરૂપ સ્વર્ણદિ દારૂથી
નમજાય છે ધરમાણ્યથી માડી દિપગર્ભ પર્યન્ત એજે ક્ષણથી માડી બ્રહ્માના

આપુરુપર્વન્તની ગણનામાં કાલનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ સમજાય છે, અને નમક દાણ અથવા મદાકાવરૂપે તે આધિવૈવિધ્ય એન્ને ભગવાનના પે નમજાય છે

અમરુ પીત્તુકપ તે કર્મ છે વિધિ અને નિરોધરૂં લૌકિક પ્રવૃત્તિ અથવા ક્રિયાથી દિદ્ અથવા પ્રદેસની ભાવનાવડે પ્રગટ થતી આપક ક્રિયા તે કર્મ છે આપ-વૈવિધ્ય જેનું આ કર્મનું લગણુ નથી તે રાત્રમા કર્મ એ જડ પદ્ધતી ક્રિયા છે, અને જુના જાનર આપાગને પ્રપલ કટ છે અને તે ગુણ છે ક્રિયાનું આ જડમા આશ્રય કરી રહેવાપણું અને ચેતનમા આશ્રય કરી ગ્રેનાપણું આ ગુદાદૈતમા ઇષ્ટ નથી અક્ષર તત્ત્વમાજ ક્રિયા-રમ્મિ વામ કરી ગ્રેની છે અને તે જેમ કાલશક્તિ કાલમાનના આપ-જામા જગવે છે, તેમ આ ક્રિયાશક્તિ ગ્યાનભેદ અથવા દિગ્ભાનના પા-ર્થના ગિત્ય-તરવડે જણવે છે વાગ્તરકાલ અને દિદ્ પરશ્વલ તત્ત્વથી બદા-ગના દ્રવ્યો, જેવા ન્યાય-વૈશેષિકવાળા માને છે, તેના નથી

અક્ષરનું રીત્તુ રૂપ સ્વભાવ છે પરિણામનો હેતુ તે સ્વભાવ છે અક્ષર તત્ત્વ ત્યારે ભગવદ્ ઇન્દ્રને પ્રગટ કરે ત્યારે તે સ્વભાવ સમવાદી થાય છે ભગવાન અથવા પન્ધક જગદ્ગરૂપે અને જ્વરકરૂપે કેમ થાય છે, તેનું ઉત્તર શુદ્ધાદૈત્યોનું એ છે કે તે ભગવાનનો સ્વભાવ છે તે તેની સ્વાભાવિક લીના છે

અક્ષરતત્ત્વ-કાલરૂપે કાલભાવના જગવે છે, કર્મકરૂપે દિગ્ભાનના પ્રગટ કરે છે, અને સ્વભાવરૂપે પરિણામભાનના પ્રગટાવે છે

(ચ) કાન્તુ કોટિનુ બ્રહ્મ

કારણકોટિનુ ક્ષલ્પતત્ત્વ અથવા ભગવાન તત્ત્વ તેના સર્વ ભાવોને પ્રગટ કરે છે આ ભગવાનની કાગ્યુના અઠ્ઠાવીસ ભાવમા અજ્ઞા તત્ત્વમા પ્રગટ થાય છે સાખ્યની ગણનાના ચોવીસ જડ તત્ત્વો પચાસનો પુરુષ અને મત્ત્વ રજસુ અને તમમ એ ત્રણ પૃથક્ તત્ત્વો મળી એન્દ્ર અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વોનો સ્વીકાર આ મતમા છે તેમા સાખ્ય મત કરતા કઇક અર્થભેદ વાળા આ તત્ત્વો છે, પગલુ તે સર્વ કપિલના મતના વિવગ્ધરૂપ ગણવા યોગ્ય

છે, અને તેમાં ખાસ નવો પ્રકાર આ મતમાં પાડવામાં આવ્યો નથી. જ્યાં જ્યાં અર્થભેદ થયો છે ત્યાં ત્યાં ભગવદ્ગીતાનાં વાક્યોનો આશય લઈ કરવામાં આવ્યો છે.

(વ) કાર્ય કોટિશ્રવણ.

કાર્યકોટિનું અર્થ અથવા ભગવત્ તત્ત્વ બે વર્ગમાં પડે છે: (૧) જીવ-ગણ અને (૨) જડગણ. ઉપરનાં અમૂલીય કારણ તત્ત્વોવડે પ્રકટ થયેલા સરીરોના આભિમાનિક ચેતન સાથે વિચાર કરનાં બે વર્ગ પડે છે. (૧) વ્યક્તિ અથવા પિંડ, (૨) સમષ્ટિ અથવા અક્ષાંડ. અષ્ટિ એટલે ગમન, ક્રિયા, કર્મ, તે જોમાંથી બહાર પ્રકટ થાય તે વ્યક્તિ (Microcosm) જોમાં તે અષ્ટિ અથવા ક્રિયા અંદર રહે (સંગત્તા) અને તે મુખ્યવસ્થિત રહે તે સમષ્ટિ (Complex-whole; Macrocosm). આપણા દેહમાં કીટ વિગેરેની વ્યક્તિનો વિચાર કરીએ તો આપણે સમષ્ટિ; અને અક્ષના વિરાટ સરીરમાં આપણે પોતે વ્યક્તિરૂપે વિષમાન છીએ.

આ કાર્યશક્તિ ત્રિગુણાત્મક હોવાથી ત્રણ પ્રકારનું હોય છે, સત્ત્વ, રજસ અને તમસ નામની ત્રણ ગુણો, અક્ષના સત્, ચિત્ અને આનંદ ધર્મ સાથે મ્યુક્ત થવાથી, સચેતન કાર્યો પશુ ત્રણ સ્વભાવ અને ત્રણ ગુણ-વાળાં હોય છે. સત્ત્વનું શુદ્ધરૂપ વૈકુંઠલોકમાં પ્રવર્તે છે, અને ભગવાનનો દેહ અને ત્યાંના જીવોના તથા લોકોના વિશ્વહોનું તે ધડનાર હોય છે, તેવી રીતે શુદ્ધ રજસનું રૂપ ગુણાવતાર અક્ષના લોકમાં; અને શુદ્ધ તમસનું રૂપ ગુણાવતાર રુદ્રલોકમાં હોય છે.

અક્ષના સદ્અંશની અથવા સ્વભાવની છાયા અધ્યાત્મભાવમાં ઉતરે છે. આનંદાંશ અથવા સ્વભાવની છાયા અધિદેવભાવમાં ઉતરે છે. આપણે જે સચેતન વ્યક્તિઓ છીએ તેમા ભગવાનનો અધિદેવ (આનંદાંશ), અધ્યાત્મ (ચિદાંશ) અને અધિભૂત (સદાંશ) આવી વસેલો હોય છે, અને તે ભગવદ્ અંશોનાં નામ અન્તર્ધર્મી, જીવ, દેહ-પડે છે. આ ત્રણે મળીને આપણું રૂપ ધડાય છે આ ત્રણ અંશોમાં અન્તર્ધર્મી નિયામક છે અને જીવ અને દેહ નિયમ્ય છે.

સ્વરૂપકોટિ, કારણકોટિ અને કાર્યકોટિ—એ ત્રણનાં પુરોહતમ, અર્થ અને દાર—એવા પદ નામ આપવામાં આવે છે. અને આ ત્રણે બાનેથી પરસ્પરને તુરિય પદ છે પુરોહતમ અથવા કૃષ્ણની શક્તિનું નામ માયા, અમરી શક્તિનું નામ પ્રકૃતિ, અને દાર ઇન્દ્રી શક્તિનું નામ અવિદ્યા કહેવાય છે તેમાં માયા શક્તિમાં પરમેશ્વરનો ઉદ્દર્શ અથવા વૈભવ દોષ છે પ્રકૃતિ શક્તિમાં અપદર્શ અથવા અવનળ દોષ છે, અને અવિદ્યા શક્તિમાં અત્યન્ત અપદર્શ અથવા ગુણોની છેક ઉત્તમી અવગ્યા દોષ છે

અવિદ્યા શક્તિના નિદ્રા, ચિતા, અને ઈંદ્રિય, (illusion) વિગેરે ભેદો દોષ છે. ભગવાનનું અધ્યાત્મ સ્વરૂપ ત્રણ આત્મામાં વ્યક્ત થાય છે—પરમાત્મામાં, વિદ્યુતિરૂપ આત્મામાં અને ઇવાત્મામાં—ભગવાનનું અધિશૂનરૂપ ગુણોના અવનરણમાં—સ્વભાવ, સરીઝ અને ગુણના ભંડારણમાં પેમે છે સ્વાભાવિક ગુણોનું ઉત્પન્ન થવું હરી શક્તિ નથી સારીરગુણો ઉપર નિયંત્રણમાં આપણું અકુશ દોષ છે અને મન દ્વારા તે નિરકુશ દોષ છે. ગુણરૂપ ધર્મો સાગ નમરા રંગધી વધે છે અને નાનને પદ પામે છે, અને તેથી છતી શકાય તેવા નિર્બલ દોષ છે

સ્વરૂપકોટિ, કારણકોટિ અને કાર્યકોટિમાં મહત્ત્વ અથવા ભગત્ત્વ તત્ત્વ અદ્વિતીય રૂપે રહે છે, અને તેના ઉપર કહેવા જે પ્રકારે થાય છે તે તેના અવિદ્યુત પરિણામો છે જેમ સુસર્ણના અનકારમાં સુસર્ણ અવિદ્યુત આગ-આય છે અને માત્ર આકૃતિ બદલાય છે, તેમ સમ્બિમનદ બ્રહ્મ અનેકાકાર દેખાતા છતાં પોતાના સ્વરૂપથી બદલ થતું નથી ત્યારે શાકર અદ્વૈતીઓ માયા વડે વિવર્તવાદનો આશ્રય લઈ મહાદ્વૈત સાધે છે, સારે શીવશબ્દાનુસારી અદ્વૈતીઓ અવિદ્યુત પરિણામનાનો નીકાર કરી બ્રહ્માદ્વૈત સાધે છે શાકર-મનમાં માયા એ અનિર્ણયનીય આભાસ ઉત્પન્ન કરનારી મિથ્યાતત્ત્વ છે. ત્યારે શ્રીમદ્ભગતમાં તે ભગવાનની સાચી શક્તિ છે આથી શાકર-મનમાં ભગત્ત્વ વિવર્તરૂપ અથવા મિથ્યાશ્રીતિરૂપ છે ત્યારે શ્રીવત્સભ મતમાં ભગત્ત્વ પરિણામરૂપ એટલે બ્રહ્માના સાચા ઘાટરૂપ છે સાખ્ય મતના પરિણામવાદવડે પ્રકૃતિનું પરિણામી નિત્યત્વ અને પુરુષ અપરિણામી હોવાથી

કુદરત નિત્ય સાધનામાં આવે છે, પરંતુ તે બેની કદી મેળવવામાં સંપન્ન
મનમાં કદ ઉત્તર થાય છે, જ્યારે આ બદ્ધેત મનમાં પુરોગતમાં બે કદીઓ
સંધાય છે, અને તે પુરોગતની પુરુષપ્રકૃતિરૂપ, ક્ષર અને અક્ષરરૂપ, બે
કદીઓ સ્વભાવબલથી સંધાય છે અને તે પશુ ધાતુની એકતાથી સંધાય છે
બિન ધાતુના યોગથી નહિ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આત્મીમાંસા દર્શનના બીજા એક દર્શી મતો અને મર્યાપસાદાર.
વિશિષ્ટાદ્વૈત દર્શન.
(શ્રી રામાનુજ મત)

एमुहूर्त क्षणं वापि यासुदेवो न चिन्तयते ।

सा हानिस्तन्महच्छिष्टं सा माग्निः सा च विक्रिया ॥

(૧) વિશિષ્ટાદ્વૈતની બે મળાલિકા—આલવારો અને આચાર્યની
પ્રચલનત્રયી ઉપર વિશિષ્ટાદ્વૈત દર્શનની ઘટના કરનાર શ્રીરામાનુજઆર્યનો સિદ્ધાન્ત
ખરી રીતે પામ્યગત વિનેર આગમન આગમ મર્યા ઉપર ધરાયેતો છે, અને
તેનું માત્રાધિક વર્ણન આત્મા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ શ્રી
રાકરાઆર્યની પહેલા પ્રચલનત્રયી વડે આગમ મર્યાના મનનું સમર્થન થતું
હતું એમ જણાય છે. જેની રીતે આગમાંત સૈવમત છે, તેમ આગમાંત
ત્રૈલોક્યવ મત પણ જનના મિદ્ધાતો વેદશાસ્ત્રમાં ખરી રીતે પ્રકટ થયેલા
નથી, પરંતુ ડાવિક દેશમાં સ્વયંજૂ પ્રકટ થયેલા તે સિદ્ધાતો જણાય છે
પરંતુ વેદાનુસારી બ્રાહ્મણોએ જ્યારે તે આગમાંત સૈવ અથવા ત્રૈલોક્યવ દર્શન
ઉપર આક્ષેપો કરવા માડ્યા, અને જ્યારે તે દર્શનો કૃતિ તથા રચિતને
બંધ બેસના નથી, એવા આક્ષેપો શ્રી રાકરાઆર્ય પછી થવા માડ્યા ત્યારે
આ આગમાંત સિદ્ધાતવાદીઓએ પ્રચલનત્રયી ઉપર ચોતાનો હક કર્યો જણાય
છે, અને પ્રચલનત્રયીનું તાત્પર્ય ચોતાના મનને અનુકૂળ છે તેવું પ્રતિપાદન
કરવેનો બારે પ્રયત્ન થયો છે.

દ્રાવિઃ દેસમાં વૈષ્ણવદર્શનની મૂલ ઢાળા ધીમેપ્રદાયમા આવી વસેલી છે. તે ધીમેપ્રદાયનું બીજું શ્રીચક્રિએ અથવા લક્ષ્મીદેવીએ વાન્યું હતું એમ મનાય છે, અને તે સંપ્રદાયના બે વર્ગ પડ્યા જાણાય છે. જેમ કે- લલિત સંપ્રદાયના અવધન અને શિષ્ટ-એવા બે વિભાગ છે. એક વિભાગ અનિવર્જ્યશ્રી છે, અને બીજે વર્જ્યશ્રમન્યવસ્થા વાળો છે. અનિવર્જ્યશ્રી મંત્રદાય ગુરુદત્ત, ગેરશ્શ ઇત્યાદિથી પ્રબોધાયો છે, ત્યારે શિષ્ટ વર્જ્યશ્રમ સંપ્રદાય મી ચંકગચાપાંચિથી પ્રબોધાયો છે. તે બીજી ગીને વિશિષ્ટ અદ્વૈત સંપ્રદાયની એક પ્રજ્ઞાલિક્ષા આપવારેની છે, અને બીજી આચાર્યોની છે. તેમજ આલસારો-એ મુક્તજન દત્તા. આ આલસારોની પરંપરા નીચે પ્રમાણે જણાય છે—

(૧) સરયોગી, (૨) જૂતયોગી, (૩) મદનયોગી, (૪) ભક્તિમા-
(૫) ગોપામા, (૬) ભદ્રનાથ, (૭) કૃપગેખર, (૮) મોગિવાડ (શ્રી પાણ્ડ-
વ્યમી), (૯) બક્ષાધિરેણુ, (૧૦) પરકુચમુનિ (સદૃશપદવામી), (૧૧)
મધુરકવિ, (૧૨) પરકાસ.

તામીય નામે નીચે પ્રમાણે જણાય છે.

(૧) પાંચ મૈયાસવાર, (૨) જૂત આલસવાર (૩) પંપાસવાર (૪) તિ-
મ્મી રૈયાસવાર (૫) આદાસ (૬) પેરીવાસવાર (૭) કૃપગેખર આલસવા-
(૮) તિસમંગાઈ આલસવાર (૯) નિરુપ્પાનાલસવાર (૧૦) નમ્માલસવાર (૧૧)
મધુરકવિ (૧૨) તોન્ડરીખોડી આલસવાર.

આ બાર આલસારોમા પહેલા ત્રણ દ્રવિડપ્રમથ અથવા દ્રવિડવેદાન્ત (દ્રવિડ ભાષામા રહેવા)ના પ્રવર્તક છે. અને લાગે છે કે શ્રી ગદેશચાંચ પોતાના મતના સમર્થનમા ગૌડ વેદાન્તનો આધાર લીધો છે, ત્યારે વિશિષ્ટ અદ્વૈતીઓએ આ દ્રવિડ વેદાન્તનો આધાર લીધો છે. એવા આલસાર ભક્તિ-સાર અદ્વૈત અને વાગમનાના પુત્ર કહેવાય છે. માટે તેમને ડાંગરના ખેત-રમા નાખ્યા ત્યાંથી પ્રયમના ત્રણ આલસારોના રક્ષણ અને અનુચ્છદથી તેઓ પણ ભક્ત થયા. ભદ્રનાથના પુત્રી ગોપામા ચાચ અને તે તુલસી વન ખોદના જડયાં દત્તા. તે બાકી મીંગળાઈ જેવું બચવનપરાયણ જીવન ગાળના દત્તા

સાતમા કુયગેખર જાતે ક્ષત્રિય દના. યોગિરાદ અંતઃજ્ઞને ઘેર હૃદ્યાં દના
ભક્તાંધિરેણુ આદ્યજ્ઞ દના અને પોતે વિષ્ણુભક્તના દામ છે એવું જણાવી
નામજન ગાળના દના અગ્નિદેવી શક માટે કોપ કળારા શકોપસ્વામી
અથવા પરાકુશમુનિ ગદ્ દના તેમને કારિમારણુ પણ કહે છે તેમના
ઉપર ભગવાનની કૃપા વગ્મી હતી, અને જન્મ સમયે તેમના ઉપર બહુ
પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ હતી તેથી તેઓ “બહુવાભગ્ન” નામથી પણ ઓળખા-
યા છે તેમજે દિવ્ય પ્રત્યક્ષે રી પ્રકટ કર્યો હતો. અગ્નીઆગ્નિ પ્રપુરુષ
પરાકુશ મુનિના ગિય થાય આગ્નિ પરકાલ આગ્નિ આલવારોની પગ
અટકી છે પહેલા ત્રણ આલવારો છ સ ના સાતમા સૈકામા થયા જણાય
છે એવા આદ્યમા મકાના પહેલા પાદમા, અને બીજા સર્વ નવમા સૈકામા
થયા જણાય છે (જુઓ *History of Shri Vaishnavas by*
Gopinath Das pp. 16 to 27)

આ આલવારોમા જાનિ અને વર્ણબેદ નહિ હોવાથી તેઓ વર્ણાશ્રમી
વેદાનુસારી આલ્લોચકો નિદાતા દના તેમાના કેટલાક અલ્પત હવકી જા-
નિના જના ભગવદ્ ભક્તિના દીપ પ્રગટાવના હતા આ કાગણુથી રમાર્ત-
મતાનુયાયીઓએ આશ્લેષ કર્યો છે કે “વાસુદેવ નામના કોઈ દેવાગએ આ
તત્ત્વ જણાય છે વૈશ્યથી વ્રાત્ત અને તેમાથી સુધ-નાયાર્થ, ભાર્ય,
નિર્જા, મૈત્ર, માત્રત વિગેરે પરખા અટકનોની છે. આચાર્યકે પણ
તેમનું અમાદ્યપય તમજાય છે, કેમકે તેઓ કેવળાની પૂજનકે પોતાની વૃત્તિ
ચલાવે છે નૈવેદ્ય બજાણુ કરી એ છે વિગેરે”

આશ્ચર્યની વાત છે કે કેવળાની એક શાખા અવધૂતોની વર્ણાશ્ર-
મના ભેદપિનાની વિદ્યમાન જના, વિશિષ્ટાદૈતીઓની આ નિદા રમતો થી
રીતે કરી શક છે ? પરંતુ ર્માર્તએ એક વ્યવહારમા ચતુરાઈ વાપરી
જણાય છે અને તે એ કે અવધૂતોને વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થાની બદલ શાખા
છે, અને શિષ્ટ સંપ્રદાય સાથે વ્યવહારનું મિશ્રણ કર્યું નથી, બ્યારે વિશિષ્ટ
અદ્વૈતીઓએ આ બે સંપ્રદાયોને વ્યવહારમા મિશ્ર કરી દીધા જણાય છે.
આલવારો પછી આચાર્યોની પરપરા ચાલે છે, અને તેવા આચાર્યોમા મુખ્ય
(૧) નાયમુનિ (૨) વાલ્મીકીયાર્થ અને (૩) રામાનુજયાર્થ થયા છે

(૨) શ્રી નાથમુનિ (ઇ.સ. ૮૫૦-૯૨૦)

આ મદાપુરખંડે બીજું નામ શ્રીરંગનાથ હતું. તેઓ વિદ્વાન, ભક્ત અને યોગી હતા. સમગ્ર દિગ્વિસ્થાનનાં પવિત્ર સ્થાનોમાં પ્રવાસ કરી શ્રી ગોવર્ધન પર્વત સમીપની એક શુદ્ધમાં તેઓ રહેતા હતા. તે શુદ્ધને દાસ, નાથજીની શુદ્ધ કદી ભોક્ત્ર ઓળખાવે છે. એક યાત્રાળુના મુખથી તામિલ ભાષામાં ભગવાનની સ્તુતિની દશશ્લોકો સાંભળી. તે ધણી રમણીય લાગવાથી તેમણે યાત્રાળુને પૂછ્યું, ભારે તેમણે જાણ્યું કે મૂલ “સદસંગીતિ” માંના આ દશ શ્લોકો છે. આ સદસંગીતિ અંથ શકોપસ્વામી નામના ઉપર વર્ણવેલા દશમા આલયારનો છે. ભોક્ત્રવાર્તા એવી ચાલતી હતી કે મૂલ અંથ તો જલશામી થયો છે, પરંતુ શકોપસ્વામીના શિષ્ય મધુર કવિએ રચેલા અમુક શ્લોકોનો આરદ્ભાર જપ કરે તો તે મૂલ અંથર્વાતનો સાક્ષાત્કાર થાય. તે ઉપરથી નાથમુનિએ તે પ્રમાણે જપ કરી, શકોપસ્વામીનો દેવી સાક્ષાત્કાર કર્યો અને તેમની પાસેથી “સદસંગીતિ” તથા આત્મવારનો દ્રાવિડ “દિવ્ય પ્રબંધ” તેઓ શીખ્યા. દ્રાવિડ વેદાન્તનો શ્રીનાથમુનિએ પુનરુદ્ધાર કર્યો. આ ભોક્ત્રાક્ષિત ઉપરથી સમજાય છે કે વ્યાસદેવ અને શુક પછી મૌડ વેદાન્તનો ભોપ થયેલા તેમ પુનરુદ્ધારન બધા કાલે જેમ ગૌડપાદાચાર્યે કર્યું, તેમ આ આલયારનો દ્રાવિડ વેદાન્તનું પુનઃ ઉદ્ધરણ શ્રી નાથસ્વામીએ કર્યું જણાય છે. અને વેદાન્ત પ્રણાલિકામાં ધણા ભાષા ગાળાનો સંપ્રદાય તૃપ્ત્યો જણાય છે. મૌડ વેદાન્તમાં ગૌડપાદ. ગોવિંદનાથ, અને શંકરાચાર્યની ત્રિપુટી જાગે છે, તેમ દ્રાવિડ વેદાન્તમાં શ્રીનાથમુનિ, યામુનાચાર્ય અને રામાનુજચાર્યની ત્રિપુટી પ્રકટે છે.

શ્રી નાથમુનિનાં સંસ્કૃતમાં ન્યાયતત્ત્વ અને યોગરહસ્ય નામનાં બે પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ વેદાન્ત દેશિકાચાર્ય વેંકટનાથે (૧૨૬૯-૧૩૨૦) માં મોતાના ન્યાયસિદ્ધાંતમાં કર્યો છે.

અન જણાવતું જોઈએ કે વિશિષ્ટાદેવની આરંભની પીઠ જો કે દક્ષિણમાં દ્રાવિડ દેશમાં આલયારોથી ધડાધ છે, તોપણ શ્રીનાથમુનિના ઉદય પછી આ સંપ્રદાયનો પ્રચારો ઉત્તરમાં કાશ્મીરમાં ઉડેલો જણાય છે. જેવી

રીતે શૈવમતનું જૂનું રૂપ દ્રાવિડમાં હતું, અને માહેશ્વરમતનું પુનર્જીવન કાશ્મીરના ત્રિકલ્પદર્શનમાં મધ્યકાળમાં થયું હતું, તેવીજ રીતે વૈષ્ણવમતનું મૂળ-રૂપ દ્રાવિડ દેશમાં પ્રકટ થયેલું છતાં મધ્યકાળમાં "કાશ્મીર"માં પુનઃ પ્રકટ થયેલું જણાય છે. અભિનવગુપ્તાચાર્ય નામના સુપ્રસિદ્ધ અદ્વૈતવાદી માહેશ્વરના શ્રેયોના અભ્યાસથી જણાય છે કે કાશ્મીરમાં દ્વૈતવાદની, દ્વૈતાદ્વૈતવાદની, અને અદ્વૈતવાદની ત્રણ પીઠિકાઓ હતી. તેમાં અદ્વૈતવાદની પુનઃ બે શાખાઓ હતી, એક ત્ર્યંબકપીઠ અને બીજી અર્ધત્ર્યંબકપીઠ. ત્ર્યંબકપીઠના આચાર્યોની પુરુષ પરંપરા હતી, અને અર્ધત્ર્યંબકપીઠની પ્રણાલિકા યોગિનીદ્વારા ચાલી આવતી હતી. અભિનવગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે તેમણે દ્વૈતાદ્વૈત દર્શનની વિદ્યા, જે શ્રીનાથપીઠની છે, તે ઇન્દુરાજ ખાસેથી મેળવી હતી. શ્રીઅભિનવગુપ્ત ઇ. સ. ૯૯૩ માં થયા જણાય છે. તે આ દ્વૈતાદ્વૈતવાદની શ્રીનાથમઠની વિદ્યાના પોતાના ગુરુઓની આમ્નાય પરંપરા આપે છે.—કાત્યાયન, સૈન્યુક, ભુતિરાજ, ઇન્દુરાજ-અભિનવગુપ્ત.*

કાશ્મીર દેશ સાથે આ વૈષ્ણવદર્શનનો પ્રાચીન સંબંધ છે તે અનુમાનનું સમર્થન કરનાર ખીલ્લું કારણ એ છે કે વેદાન્ત સૂત્ર ઉપરની બોધાયનવૃત્તિ કાશ્મીર દેશમાંથી શ્રીરામાનુજચાર્યે મેળવી હતી, અને અન્ય દેશમાં તે મળી ન હતી.

(૩) યામુનાચાર્ય (ઇ.સ. ૯૧૬)

શ્રીનાથમુનિના પુત્ર ઇશ્વરમુનિના પુત્ર તે યામુનાચાર્ય. તેઓ સર્વ શાસ્ત્રમાં પારંગત હતા, અને વિવાદમાં અત્યંત કુશલ હતા. તેમણે પોતાના દેશના બ્રાહ્મણો ખાસેથી કર લેવાનો હતો તે બંધ કરાવ્યો અને શાસ્ત્રાશ્રય મળ્યા પછી તેઓ રસિક નાગરિક તરીકે જીવન ગાળવા લાગ્યા. શ્રીનાથમુનિએ મરણ સમયે પોતાના શિષ્ય પુંડરીકાક્ષને આજ્ઞા કરી હતી કે પોતાના

* જુઓ અભિનવગુપ્ત પ્રણીત "બીતાથ" સંગ્રહ " નામની સત્ત્વદ્વિગીતાની કીડા, (બ્યાખ્યાનક વાળી નિષ્કંથ સારગર પ્રેસની સત્ત્વદ્વિગીતા પૃ. ૮૭૫) આ મંથની મૂળપ્રત કાશ્મીરમાંથીજ મળી છે.

મંદ્રાણનું ગદ્ય ચોતાના પૌત્ર યામુનમુનિને આપ્યું. યુદ્ધીકાક્ષી તે કાળે
 યદ્ધ શસ્ત્ર નહિ, અને મળ્યું સમય નહીં આવ્યો, તેથી તેમણે ચોતાના
 શિષ્ય રામમિત્રને વિદ્યાનું ગદ્ય આપ્યું. ગજવૈભવમા ગુચારેલા યામુનમુનિ
 પાસે રામમિત્રને જવાનો પ્રસંગ પશ્યું વિકટ યદ્ધ પડ્યો. નિલ તાલ તાલ
 બાજ તેમણે નોકર માગ્યું મોકલાવરા માઠી, અને એક દિવસે તેની બાજ
 ન મળવાથી તપાસ થઈ. તે તપાસના પરિણામમા રામમિત્રને યામુનમુનિ
 સાથે મળવાનો યોગ આવ્યો. આ પ્રસંગ વીત્યા પછી બીજા પ્રસંગે શ્રીમદ્
 ભગવદ્ગીતાના શુદ્ધકામાંથી મામેકંશરણં વ્રજ-એ વાક્યમા સમાયેલો ભગ-
 વત્ પ્રપત્તિનો મર્મ રામમિત્રે યામુનમુનિને સમજાવ્યો. ત્યારપછી યામુનમુ-
 નિના દાદા શ્રીનાથમુનિએ જે પ્રમાણે વિદ્યાનો વારસો આપવાનું સૂચવ્યું
 હતું, તે પ્રમાણે શ્રીરગનાથના મંદિરમા યામુનમુનિને શ્રીરામમિત્રે દીક્ષા
 આપી, અને યોગવિદ્યાનું જ્ઞાન તેમણે શ્રીનાથના બીજા શિષ્ય દુરુકાધિનાથ
 પાસે મેળવ્યું. આ પ્રમાણે શ્રીનાથમુનિનો જ્ઞાન અને યોગનો વારસો ગિય
 દારથી તેમના પૌત્રને ઉતર્યો. યામુનાચાર્યના મર્યો આ પ્રમાણે જણાય છે -

(૧) સિદ્ધિત્રય, (૨) પુરુષનિર્ણય, (૩) આગમ પ્રામાણ્ય, (૪)
 કાસ્ત્રીય આગમ પ્રામાણ્ય, (૫) ગીતાર્થસમદ, (૬) સ્તોત્રગ્ન

યામુનાચાર્યના મુખ્ય વીસ શિષ્યોમા પાંચ પદ્ધતિશિષ્યો હતા (૧) તેમના
 ચોતાના પુત્ર અગ-અર-તેમને સદસગ્રીથી ગાવાનું શીખવ્યું હતું (૨) બાપા
 પૂર્ણ-એમને સપ્રદાયની મનવિદ્યા શિખની હતી, (૩) ગોધીપૂર્ણ-તેમને
 ઉવટના પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું, (૪) માલાકાગ જેમને દ્રવિડ પ્ર-
 બધના અર્થ સમજાવ્યા હતા, અને (૫) મહાપૂર્ણ-એમને પાંચશાસ્ત્રના
 સંસ્કાર આપ્યા હતા-એટલે કૃતિ, મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ અને પાતંગન
 આગમનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું

(૪) શ્રી રામાનુજાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૦૧૭-૧૧૩૭)

આ પ્રતાપી પુરુષનો જન્મ ઈ. સ. ૧૦૧૭ માં પેરમયુદુર નજવા
 શ્રૂતપુરી ગામમા થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કેશદાર્થ અને માતાનું

નામ કાંતિમતિ હતું. તેમનું બાળ નામ લક્ષ્મણાર્ય હતું પિતાનો કાળ
 એમની સોળ વર્ષની ઉંમરે થયો હતો તે મહેલા તેમનું લગ્ન થઈ ગયું
 હતું. પોતાનાં મા તથા પત્ની સાથે તેઓ શ્રીકાચીમા જઈ વરયા વેળા-
 વ્યયન તો તેમણે પિનાના મગ્ધ પડેલા કંઈ હતું, પરંતુ મીમાંસાદર્શનનો
 અભ્યાસ તેમણે યાદવપ્રકાશ પાસે કરવા માગ્યો અસાધારણ વિદ્વાતા
 અને મગ્ધના અર્થ કંઠવાની ચાતુરી લક્ષ્મણાર્યની જોઈ શુરને અસૂચા થઈ.
 તેમને દુબાડી ભારી નાખનાનો પ્રયત્ન થયો હતો, તેમાંથી તેઓ ભગવત
 રૂપાથી બચી ગયા ધૈર આપ્યા પછી તેમને ઉપર વર્ષવેલા શ્રીવાસુદેવ મુનિના
 શિષ્ય કાચીપૂર્ણનો સમાગમ થયો તેઓ શ્રીવરદરાજના મદિરમા પાણી
 બરવાની સેના કરવા લાગ્યા. તેમની ભક્તિ અને શુદ્ધિના પ્રભાવની વાત
 વાસુદેવમુનિને કાને પહોંચી. તેઓ તેમને મળવા સાર કાચીપુર પધાર્યા, પરંતુ
 મીમાંસાના શુર યાદવપ્રકાશ સાથે તેઓ પુનઃ જોડાયેલા હોવાથી વાસુદેવ-
 મુનિનો અને શ્રી રામાનુજનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ થયો નહિ. ત્યારપછી કાચી-
 નગરના રાજાની પુત્રીને અહરાશસ વગર્યો હતો, તે ધીગમાનુજના પદો-
 દકવડે દૂર થયો, અને તેઓ રોપતો અવતાર છે તેની પ્રતીતિ થવાથી શ્રી-
 રામાનુજનો કનકાલિરેક થયો તે સર્વ થત તેમણે પોતાના વિદ્વાશુર, જેઓ
 તેમના પ્રતિ દ્વેષભુદિવાળા હતા, તેમને આપી દીધું આ તેમના હૃદયની
 નિષ્પાપતા અને ઔદાર્યનો અદ્ભુત પુરાવો છે

શ્રીવાસુદેવાર્યને શ્રીરામાનુજને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા દેહ ત્યાગ
 મહેલા થઈ આવી, તેમણે પોતાના શિષ્ય મદાપૂર્ણ સ્વામીને રામાનુજને તેડી
 લાવવા શ્રીકાચી મોકલ્યા વરદરાજના મદિરમા મદાપૂર્ણ સ્વામી પોતાના
 આચાર્ય શ્રીવાસુદેવાર્યનું રચેલું ઝોત્ર ગાતા હતા, તે સાંભળી રામાનુજને
 અત્યંત હર્ષ થયો અને તેમના કર્ણાનુ નામ મળતા તેમને મળવા તત્કાળ
 નીકળ્યા. પરંતુ શ્રીરામ મહેલાચલા મટેલા શ્રી વાસુદેવાર્યે દેહ છોડ્યો હતો.
 તે જોઈ શ્રી રામાનુજને ધણો ખેદ થયો કહે છે કે શ્રીવાસુદેવાર્યના
 રાજની ત્રણ આગમી વજેલી જોઈ શ્રી રામાનુજે તેમના ત્રણ સંકરોનું
 અનુમાન કર્યું - (૧) અહમ્મન ઉપર બાપ્ય લખતું (૨) ધીમત્ પરાશર મુનિનું

નામ રાખવું, (૩) શ્રી આલવા પગડવ મુનિનું નામ રાખવું આ ત્રણે સંકરો મિદ્ધ કરવાની શ્રી રામાનુજ પ્રતિતા વીધી એટલે તથા આગલીઓ સીધી થઈ.

શ્રી રામાનુજ શ્રીકાચીમા પાછા આવ્યા, અને ત્યા ઉપાસ્ય દેવતા વરદરાજશ્વમે શ્રીકાચીપૂર્ણ સ્વામીદાગ તેમને ૭ પ્રશ્નો પૂછેલા તેના ઉત્તર નીચેના રીઠ મોકમા તેમણે આપ્યા—

અદમેષ પરંતત્ત્વં દર્શને મેદમેષ ચ
 ઉપાયેષુ પ્રવૃત્તિઃસ્વાત્ અગ્નિમદ્મૃતિવર્જનમ્
 દેશાવસ્થાને મોક્ષેષ્વ મદાપૂર્ણતર્માશ્રયઃ

આ ૭ ઉત્તરના છેલ્લા ભાગમા કહેલા શ્રી મહાપૂર્ણ સ્વામીના આ-
 શ્રય લેવાના નિશ્ચયને અનુસાર તેમની પાસેથી મન દીક્ષા લીધી, અને વિ-
 ઘાના ખીળ અંરોધ માયુનામાર્પના ખીળ સિધ્ધો પામેથી તેમણે મેળવ્યા.

શ્રી રામાનુજ ધર સંસારમા દુષ્ટી હતી તેમના પત્ની કંકાસ કરનારા
 અને અતિથિના તિરસ્કાર કરનાર હતા પોતાના ગુરના પત્નીની પણ અવ-
 ગણના થયેની જોઈ શ્રી રામાનુજને વૈરાગ્ય આવ્યો સ્ત્રીને પીએર મોકલી,
 તેમણે ત્રીસમા અથવા જત્રીસમા વર્ષમા પોતાના સંપ્રદાયની સંન્યાસ દીક્ષા
 લીધી સાગ્વધી તેમણે આત્માર્પણ સ્વીકાર્યું તેમના પ્રથમ સિધ્ધ દ્વૈશ થયા
 તે જાગીરદાર હતા ખીળ સિધ્ધ તેમના બાણેજ દાગરચિ સ્વામી થયા.

ત્યારપછી પ્રતિજ્ઞાન પાલન કરવા બલસૂત્ર ઉપર ગોધાપનની પ્રાચીન
 વૃત્તિ હતી એવું સામજેલું, તે મેળવવા તેઓ કાસ્મીર દેશમા ગયા. અથ
 બકાસ્માથી તે વૃત્તિ વાચવા મળી, પણ ઉતાવળ દેવામા આવી નહિ તેમના
 સિધ્ધ દ્વૈશની સ્મરણુચકિત અદ્વ્યુત હતી, તેમણે આખો અથ મોઢે કરી
 લીધો. તે અથને અનુસાર સૂત્રના પોતે કરેના અર્થ જરાબર બંધ બેસતા છે
 તે નહીં કર્યું, અને ત્યારપછી શ્રી શારદાપી આગળ પોતાનું સાધ્ય મૂક્યું,

અને એમ કહે છે કે શ્રીસરસ્વતીએ તેને, શ્રીભાષ્યરૂ એવી સદા આપી શ્રીભાષ્ય સને ૧૧૨૫ મા પૃકે કહ્યું જણાય છે.†

• શ્રી રામાનુજચાર્યના મુખ્ય ગ્રંથો (૧) શ્રી ભાષ્ય—(બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર) (૨) વેદાન્તદીપ, (૩) વેદાન્તસાગર, (૪) વેદાન્તાર્થસંગ્રહ, (૫) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ભાષ્ય એટલા છે

પોતે ઉપરના ગ્રંથો લખ્યા તે ઉપગત પોતાના ચોખ્ખા શિષ્યો પાસે ગ્રંથો ન્યાની એકનું નામ પરાશર અને બીજાનું નામ ગાંડકોપ આપી શ્રી રામાનુજચાર્ય પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓ શ્રી ચામુનાચાર્યના સખ આગળ લીધેલી પૂરી કરી, અને તેઓ ૧૨૦ વર્ષનું દીર્ઘાયુ ભોગવી ભગવદ્ધામમાં ગયા શ્રી રામાનુજે જાતિભેદને પ્રાધાન્ય આપ્યું ન હતું ચામુનમુનિ (આલ-વનાગ) ના શિષ્ય નિરુક્યા ચિત્તબી જાતે સદ્ગુણ હતા તેમને શ્રીરામાનુજે સુન્દરભાવે માન્યા હતા કાવેરીમાં સ્નાન કરતી વખતે પોતાના એક બ્રાહ્મણ શિષ્યનો હાથ ઝાલતા, અને સ્નાન કરી પાછા ફરતા ઉરગવધ્વીદેસમાં નામના સદ્ગુણ શિષ્યનો હાથ ઝાલતા હતા ભગવત્ પ્રપત્તિવંદે તેમનું હૃદય એવું તે સર્વ સમાન ભાવવાળું થયું હતું કે તેમને પુણ્યથી બીજો પદે કેટલાક વિચારે મૂકે છે.

(૫) વિશિષ્ટ અદ્વૈત સાહિત્ય, અને તેના સિદ્ધાન્તનો સાર.

વિશિષ્ટ અદ્વૈતદર્શનમાં એક સામ્પ્રદાયિક અને એક શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન એવા બે અંશો પ્રવેશ પામ્યા છે તેમાં સામ્પ્રદાયિક પાંક વૈષ્ણવ અથવા સાત્ત્વત તત્ત્વ ઉપર ધ્યાનએલી છે, અને તેનું વર્ણન આઠમાં પ્રકરણમાં આપી ગયું છે પરંતુ શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની તેમની પદ્ધતિનું સાંગ આપણને શ્રી રામાનુજના શ્રી ભાષ્યના ચતુર સૂત્રી ઉપરના તેમના ‘મહાસિદ્ધાન્ત’ અને ‘લઘુ

• શ્રી ભાષ્ય Bombay S S Vols LXVIII LXVII ના અંગે તથા વાણીવિદ્યા સુધાનિધિ Series મા પ્રસિદ્ધ થયું ■ શુભરાવી અભ્યાસક્રમે તેનું સર્વોત્તમ ભાષાવર્ગ શ્રીકૃષ્ણર આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ મુવનું કરેલું વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું ઉપયોગી ■

† જુઓ History of Shri Vaishnavas by T A Gopnath Rao p 3

સિદ્ધાન્ત" વડે મળી શકે તેમ છે રામાનુજમતને અનુસંગતા ઇશાદિ ઉપ-
નિષદોના વિવરણો તેમના અનુયાયી ફરનારાયણ તથા - ગરામાનુજના
કરેલા આનંદાશ્રમ સરકૂત મયાવસિના આદ્ય નં ૬૨, ૬૩ તથા ૬૪ મા
પ્રસિદ્ધ થયા છે, તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપરનું શ્રીરામાનુજનું લાખ્ય
તેજ મયાવસિના આદ્ય ૮૭ મા પ્રસિદ્ધ થયું છે આ સાહિત્ય વડે-ઉપનિ-
ષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભગવદ્ગીતા-એ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર તેમણે જે તત્ત્વજ્ઞાનની
પદ્ધતિ ધરી છે તે સમજી શકાય તેમ છે

જેવી રીતે સામ્યવેદાન્તના નવ મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે-(૧) બ્રહ્મ એ પગ-
માર્થ સત્ય છે, (૨) જગત્ મિથ્યા પ્રતીતિ છે એટલે માયામય છે અને
(૩) શ્રવ અવિકૃત બ્રહ્મજ છે તેવી રીતે ગમાનુજ વેદાન્તના ત્રણ પાયાના
સિદ્ધાન્તો છે-(૧) પરમેશ્વર, ચિદ્ અને અચિદ્ એવા ત્રણ પદાર્થો સાચા
છે, અને તેમા ચિદ્ (શ્રવ) અને અચિદ્ (દશ્ય) તે પરમેશ્વરના વિશેષણો છે
અને પરમેશ્વર વિશેષ્ય છે, (૨) અચિદ્ જગત્ પરમેશ્વર વડે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
અને લપને પામે છે અને તે સાચું છે, (૩) અને શ્રવ તે ચિદ્રૂપ છતાં
અણુ અણુ છે, અને પરમેશ્વર (વાસુદેવ) પોતાના ભક્ત અનેના શ્રવને
પુનરાવૃત્તિ વિનાનું પોતાનું અક્ષય આનંદરૂપધામનું ફક્ત આપે છે વે કટનાથ
(ઈ સ ૧૨૬૮-૧૩૭૦)ના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામાનુજ મતમા પદાર્થ
વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે તત્ત્વ બે વિભાગમા પડે છે (૧) દ્રવ્ય, (૨) અ-
દ્રવ્ય દ્રવ્ય પુન બે પ્રકારનું છે-(૧) જડ અને (૨) અજડ જડ દ્રવ્યના
બે વર્ગ છે-(૧) અવ્યક્ત અને (૨) કણ અજડદ્રવ્ય પ્રત્યક્ અને પરાક્ એવા
બે બેદવાળું છે તેમા પ્રત્યક્ એટલે શ્રવ અને ઇન્ધ્રિય એવા બે અવાન્તર
બેદવાળું છે, અને પરાક્ એટલે ભૂતિ અને શુદ્ધિ (મદત્તુ) એવા બે અવા-
ન્તર બેદવાળું છે કર્ત્વાચર પરિણામ પામવાની ક્રિયાશક્તિ તે ભૂતિશક્તિ
અને જ્ઞાનાકાર પરિણામ પામવાની શક્તિ તે મતિ અથવા શુદ્ધિશક્તિ આ બે
શક્તિબેદો એકત્વના સ્પર્શવાળા છે તેથી તેને પરા એટલે કહે છે, બે કે
પ્રત્યક્ એટલે જેવા તે નહિ હોનાથી તેમને કેટલાકે જડ વર્ગમા મૂકે છે
ઉપર કહેલ જડદ્રવ્ય સત્ત્વગ્નિ સુષોમાળું, નાનાબેદવાળું, અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ

બેદવાશું જાણ છે એવો નિર્ણય છે. યવના પૃથ્વીપત્તા સંબંધમાં, તેના અ-
પુત્ર સંબંધમાં, તે મનના વિચારો વિશિષ્ટ અદૈતમનના સમાનજ છે.
પરંતુ દક્ષિણમાં આનંદનીર્થે પ્રવર્તવેલું પૂર્ણપ્રગ્ન દર્શન સ્પષ્ટ દૈતવાદી છે.
તે મનના પ્રવર્તક પુરુષે તત્ત્વના સ્વર્નત્ર અને અસ્વર્નત્ર એવા બે વિભાગ
પાડી સ્વર્નત્ર તે અનેક શુભયુગ્મવાળા બગવાન છે, અને અસ્વર્નત્ર તે યવ
છે એવી વ્યવસ્થા કરી છે. પરંતુ આ દૈતદર્શનના ટેકામાં ક્ષુનિના અર્થમાં
એવી તો તાણ કરી છે, અને સૈવમન ઉપર એટલો તો પ્રદેવ બનાવ્યો છે
કે તેમના મનને દર્શન સત્તા આપવી કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. તેમના મનમાં
નિરાવરણ શુદ્ધ વિચારનું જય નથી. મનાંધના વડે અન્ય દર્શનોની પુષ્ટતા
એમનાથી થઈ શકી નથી. વૈષ્ણવ મનોમાં શુદ્ધ ચિંતન જેવું શ્રીરામાનુજે અને
વક્ત્રભાચાર્યે કહ્યું છે તેવું બાએ કાઈ વૈષ્ણવે કહ્યું હોય. વિષ્ણુદેવનાનું
પ્રાધાન્ય પરબ્રહ્મ રૂપે છે, તોપણ પરબ્રહ્મને જીર્ણ નામથી ભાળનાર પ્રતિ દેવ
નથી; જ્યારે મધ્વમન અથવા પૂર્ણપ્રગ્નમનમાં બ્રહ્મવાન સિવપ્રતિ દેવ છે.
આ એકદેરી તેમના સિદ્ધાન્તના મત સાથે સરખાવતાં શ્રીકૃષ્ણાચાર્યનું
બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનું શિવાદૈતમન અથવા સચ્ચણ સાજમન તત્ત્વમાનની કસોડી
ઉપર ચઢી શકે તેવું જણાય છે.

શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય.

શ્રી કૃષ્ણાચાર્ય ક્યારે યથા તે બાબત ચોક્કસ માહિતી મળી શકી
નથી. પરંતુ તેમનું બ્રહ્મસૂત્રનું બામ્બ જોના સમજાય છે કે તેઓ શ્રી કૃષ્ણ-
ાચાર્ય પછી યથા જણાય છે. તેમના વિવરણમાં વિવચવાઓ લગભગ શંક-
ાચાર્યે લીધા છે તે ઉપરાંત સચ્ચણ બ્રહ્માદના ઉપનિષદોનો જેવા કે
અથર્વશિખા, અથર્વશિરસ, જાબાલ, સ્વેતાશ્વતર વિગેરેનો, આધાર લીધો છે.
શ્રી કૃષ્ણાચાર્ય ઉપર “ગિવાઈમણ્ણિટીપિકા” નામની અપૂર્વ ચમત્કારવાળી
શ્રી અપમ્બદીક્ષિતની ટીકા છે, અને શ્રીકૃષ્ણમતનું શુદ્ધસ્વરૂપ આ ટીકા
તથા “આનંદલદરી” નામના સ્તોત્ર તથા તેના ઉપરની તેમની ટીકાથી
સારી રીતે સમજી શકાય છે.

અપ્પચ્ચ દીક્ષિત (૧૫૨૦-૧૫૮૩)

અપ્પચ્ચદીક્ષિત (૧૫૨૦-૧૫૮૩) એક મહાવિદ્વાન કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ

ત્રાનિય બ્રાહ્મણ હતા. કાગીનગર પામે અધ્યપત્ય નામના ગામમાં શ્રી-
ગણેશ નામના બ્રાહ્મણને લા તેમનો જન્મ થયો હતો વસિષ્ઠના સર્વ-
રાત્રનું અધ્યયન કરી તેઓ ગૃહચાલકમાં દીક્ષિત થયા હતા તેમની
વિદ્યાની દીર્ઘિથી આકર્ષાઈ વેવૂર નગરના ગાન અને વિજયનગર ગામના
સામંત ચિત્રમોળે તેમને ગુરુભાવથી બોલાવ્યા, અને તેમની પામે શ્રી-
કલ્યાણના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શિવાદ્વૈતમતના પ્રતિપાદક લાન્ય ઉપર દીકા
લખાવી તેનું નામ શિવાર્કગણિદીપિકા છે આ ઉપરાંત તેમણે શિવાર્ચન-
અદિકા નામનો ઉપાસનાશાસ્ત્રનો અથ તે વિદ્યાન પાસે લખાવ્યો વિદ્યાની
કદર કરનાર આ રામએ શ્રી અપ્પય્યદીક્ષિત ઉપર કનકાગ્રિએ કયો નીવ-
કદ કવિ કહે છે કે જાણે “ અપ્પય્યદીક્ષિત રૂપ નિર્દોષ વિદ્યાના કસ્પદુભની
પાઠજ ગાળએ સુવર્ણવરે ક્યારે કયો હતો ” ત્યાર પછી અપ્પય્યદીક્ષિતે
મોટા યશ કયો હતો, અને શાકરમતાવલંબી મીનુસિંહસ્વામીની ગ્રેષ્ઠાથી
તેમણે ‘ભામતી’ નામની શાકરબાળ્ય ઉપરની વાચસ્પતિ મિશ્રની દીકા ઉપર
થયેલી “ કન્યતર ” નામની દીકા ઉપર તેમણે “ પરિમલ ” નામની દીકા લખી
હતી શાકરમતના ભામતીપ્રધાન ઉપર આ છેવટની દીકા છે, અને તેમાં
શુદ્ધ શાકરદર્શનના કલ્પતરુનો પરિમલ અથવા સુવાસ અઘાપિ સ્ફુગ્તો રહ્યો
છે અપ્પય્યદીક્ષિતની પાસે મોટા વૈષ્ણવશ્રુ ભદ્રેશ્વદીક્ષિત કર્મમીમાસાનું
અધ્યયન કરવા રહ્યો હતો, અને તેમના પ્રસાદથી તેઓએ પાઠ્યથી “ તત્ત્વ
સિદ્ધાંત, ” “ તત્ત્વકૌસ્તુભ ” વિગેરે અથો લખ્યા છે ભદ્રેશ્વદીક્ષિત પોતાના
વિદ્યાગુરુના વૈભવ સંબંધમાં કહે છે કે—“ વિદ્યાન અને અવિદ્યાન-એ બેદક
હેતુઓનો આધાર અને તે લાગે છે કે જેઓએ તેમના અથોનું જ્ઞાન મેળવ્યું
છે તે વિદ્યાન અને ઇતર અવિદ્યાન ”

પેતુગોડ રાજા વેદેશ (૧૫૮૫-૧૬૧૩)ના નિમ ત્રૈલોક્યી અપ્પય્યદીક્ષિતે
અલંકારશાસ્ત્રનો “ કુવ-સ્થાનદ ” નામનો અથ લખ્યો હતો તેજ અગસામાં
તેમણે નિધિરસાયન નામનો કર્મમીમાસા ઉપરનો નિબંધ લખ્યો હતો

તેઓ ધર્મગારમાં શિવાતિવાદી હતા, પણ વિષ્ણુ પ્રતિ પણ ભક્તિ
પાળ્યા હતા. વિષ્ણુને તેઓ શક્તિના અશરૂપ સમજી પરબ્રહ્મરૂપે માનતા હતા

મંત્રાવાળા, જાણાય છે, ત્યારે તે વ્યક્ત થાય છે ત્યારે તે દેહમાવડે વિભક્ત થાય છે વિભાગ અવસ્થામાં દિગ્ અને તાલભાવના પ્રકટ થાય છે પન્મેશ્વરની અભિશક્તિ ત્રિગુણની અધ્યક્ષ છે, અને જીવની મતિશક્તિ એવને પ્રકટ કરનારી નણુ ગુણથી દમાયેલી છે

પ્રત્યક્ષ ચેતનના વર્ગમાં પાનો ચિદ્ગણિ તેનું નામ જીવો તે પરમાત્માથી ખરી રીતે ભિન્ન જો નિત્ય છે.

દસ્ય જડ જગત્-અન્યત્ દસામાથી વ્યવસ્થા દસામાં પન્મેશ્વરના દાવે છે તે જગત્ જોગ્ય, જોગસાધન, અને જોગાવનન એટલે વિરોધ, ધન્દિયો અને શરીર એવા નણુ વ્યવસ્થા પડે છે જગત્-તાં પન્મેશ્વર પોતે નિમિત્ત કાગ્ય છે, અને પોતામાં નિત્ય વસેના અન્યજાને વ્યક્ત કરે છે માટે ઉપાદાન કારણ પણુ છે આ પરમેશ્વરને જીવરૂપ પુરુષ કરના ચઢીઆતો જોગ-ખાવવા પુરુષોત્તમ અથવા વાસુદેવ એ-રી સદા આપવામાં આવે છે, તે અનેક કલ્યાણગુણોથી ભરેલો છે, ભક્ત વત્સલ છે, અને ઉપામોકેને તેમની ભક્તિ અનુસાર તે તે કરોને આપનાર છે તે પુરુષોત્તમ વાસુદેવ પાગરૂપમાં ભક્તોના ભજન અથવા આગાધનનો વિષય અને છે સામાન્ય જનોને અર્થે તે અર્ચના રૂપમાં એટલે પ્રતિમાદિમાં વમે છે, વિશેષ બુદ્ધિવાળાને તે ગમાદિ અવતારોમાં વિભૂતિરૂપે જોગખાવ છે, તેથી પણુ ચઢીઆતી શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાને વાસુદેવ સંકર્ષણ પ્રણામ અને અનિરુદ્ધ-એ સદાવાળા આર* વ્યવસ્થા સમજાય છે, અને તે વ્યવસ્થામાં અનુક્રમે પરમાત્મા જીવ, મન અને અદ્ધકાર તત્ત્વની ભાવના તેઓ ઉકેલી શકે છે, તેથી પણુ ચઢીઆતી અધિકારી પન્મેશ્વરને પરવાસુદેવ જેમજ ગુણોથી ભગપૂર છે, તે રૂપે ભગ્ને છે, અને જાની ભક્ત તેમને અત્યાંતી રૂપે ભગ્ને છે

ભજન અથવા ઉપાસનાના સાધનોમાં પાત્ર ઉપાયોનું વર્ણન કરે છે દેવ મંદિરમાં સમાજનાદિ શરીરવડે એવા કરવી તેનું નામ અભિગમન

આ ધાર બુદ્ધો સજ્જમા જુઓ આકાશ પ્રકરણમાં આપેલ શબ્દ સ્ત્રી વર્ણન (૫ ૬૧-૬૫)

૪ જ ગુણો સજ્જમા પાળ જુઓ ૫ ૮૩

અધ્યુપાદિ સામગ્રી મેળવતી તેનું નામ ઉપાધાન, દેતાનું પૂજન ત. નામ ઇન્ધ્યા અર્થના અનુમધાન પૂર્વક મનનપ તેનું નામ સ્વાધ્યાય, અને શુદ્ધિવડે દેતાનું અનુમધાન કરુ તેનું નામ ચોમ

પરમેશ્વરની ઉપાસના અને કર્મથી મુક્ત વિગ્નાન વડે પ્રસન્ન થયેલાં પરમેશ્વર પોતાના સ્વરૂપના ખરા અનુભવથી પ્રકટ થનારા અનવધિગાન ઐશ્વર્યાદિ ધર્મવાળા પુનઃગૃહિતિ વિનાના પોતાના ધામમાં જીવને લાની મૂકે છે

મધુસૂદન સરસ્વતી (ઈ સ ૧૬૦૦) જો કે ગિદાન્તમાં છેવટે સાકરનાવધી છે, તોપણ મળુણ પરમેશ્વરના વિચારમાં વિશિષ્ટાદ્વૈતી જણાય છે તેમના “ઈશ્વરપ્રતિપત્તિ પ્રકાશ” નામના ગ્રંથમાં ઇશ્વરવાદી સર્વ વિચારકોના મતોનું તે વર્ણન કરે છે ઇશ્વરનું સામાન્યજ્ઞાન અને વિશેષજ્ઞાન એવા બેદ પાડી, સામાન્યજ્ઞાન પાતજન મનવાળાનું, વૈશેષિકોનું, નૈયાયિકોનું પાશુપતોનું, પાચગત્રોનું, હૈરણ્યગર્ભ મતવાળાનું, અને શ્વેતવાદીઓનું કેવું છે તે સમજાવી છેવટે તે પરમેશ્વરની પ્રપત્તિ થી રીતે કરી તેનું વિશેષ જ્ઞાન ભાગવતમતને અનુસરતું વાસુદેવાદિ ચાર વ્યુદ્ધવાદી આપે છે, અને પ્રશુવના જકારાદિ ચાર માનાઓવડે તે વ્યુદ્ધોનું અનુસધાન થી રીતે કરવું અને પ્રત્યેક વ્યુદ્ધને જામત, ગ્રામ સુપુસિ અને તુરીય-એ ચાર ભૂમિ-કામ એટલે એકદર સોળ રૂપમાં થી રીતે ઓળખના તેનું મુંદર પ્રતિ-પાદન કરે છે.

(૬) પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ઘડાયેલા બીજા મતો.

પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર શુદ્ધાદ્વૈત મતનું સ્થાપન શ્રી વરભાચાર્યે કર્યું, અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતમતનું સ્થાપન શ્રીગમાનુજે કર્યું આ બંને મતો એક રીતે અદ્વૈત પક્ષપાતી છે, જો કે દેક્તાવાદમાં વૈષ્ણવ સપ્રત્યક્ષના છે. પરંતુ તે ઉપરાંત બીજા બે શાખાના વૈષ્ણવમતો પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર સિદ્ધત રહે છે. તેમાં નિમ્ન કર્મન કદક વધારે જૂનો છે, અને તે જ ભાસ્કરના લગભગ સમકાલીન જણાય છે તે મતમાં બેદ અને અબેદ બંને સમકક્ષાએ ખરા છે એવો તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત છે, અને તેથી તેમાં આદ્ય જનનું સ્થાપન વિક બેદ-

નેવાણું' બ્રહ્મ છે એવો નિર્ણય છે. યના પૂર્વપણા મંબધમા, તેના અ-
 થ્યત સંબધમા, તે મનના વિચારો વિશિષ્ટ અદ્વૈતમનના સમાનજ છે
 પરંતુ દક્ષિણમા આનંદતીર્થે પ્રવર્તિતે પૂર્ણપ્રત્ય દર્શન સ્પષ્ટ દ્વૈતવાદી છે
 તે મનના પ્રવર્તક પુરુષે તત્ત્વના યવન અને અસ્વનત્ર એવા બે વિભાગ
 પાડી સ્વનત્ર તે અનેક શુભગુણવાળા બગવાન છે, અને અસ્વનત્ર તે યવ
 છે એવી વ્યવસ્થા કરી ॥ પરંતુ આ દ્વૈત-દર્શનના ટેકામા શુનિના અર્થમા
 એની તો તાણુ કરી છે, અને સૈમન ઉપર એટલો તો પ્રદેવ જતાવ્યો છે
 કે તેમના મનને દશન મઠા આપવી કે કેમ તે પ્રશ્ન છે તેમના મનમા
 નિગલગળ શુદ્ધ વિચારનું જવ નથી મનાધના વડે અન્ય દર્શનોની તુલના
 એમનાથી થઈ શકી નથી વૈષ્ણવ મનોમા શુદ્ધ ચિંતન જેવું શ્રીરામાનંદે અને
 વક્ષભાચાર્યે કહ્યું છે તેવું બાગે કાઈ વૈષ્ણવે કહ્યું હોય વિષ્ણુવત્તાનું
 પ્રાધન્ય પરમદ્વંદ્વે છે, તોપણ પગબદને બીજાં નામથી બાજનાર પ્રતિ દેવ
 નથી, બ્યારે મધ્યમન અથવા પૂર્ણપ્રત્યમતમા જનનાન શિવપ્રતિ દેવ છે
 આ એકદેશી તેમના સિદ્ધાન્તના મત માથે સંખ્યાવના શ્રીકૃષ્ણવાચાર્યનું
 બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનું શિવાદ્વૈતમન અથવા સગુણ સાજમત તત્ત્વજ્ઞાનની કમોગી
 ઉપર ચઢી થકે તેવું જણાય છે.

શ્રીકૃષ્ણવાચાર્ય.

શ્રી કૃષ્ણવાચાર્ય ક્યારે થયા તે બાબત ચોક્કસ માહિતી મળી શકી
 નથી પરંતુ તેમનું બ્રહ્મસૂત્રનું બાહ્ય જોતા સમગ્રજ છે કે તેઓ શ્રી કૃષ્ણ-
 વાચાર્ય પછી થયા જણાય છે તેમના વિવરણમા વિવચનાકોષે લગભગ કૃષ્ણ-
 વાચાર્યે લીધા છે તે ઉપરાંત સગુણ બ્રહ્મવાદના ઉપનિષદોનો જેવા કે
 અથર્વસિખા, અથર્વસિરસ, જનાસ, સ્વેતાશ્વતર વિગેરેનો, આધાર લીધો છે
 શ્રી કૃષ્ણવાચાર્ય ઉપર “ શિવાર્ચમણિપિકા ” નામની અપૂર્વ ચમત્કાંડવાળી
 શ્રી અપ્યયદીક્ષિતની ટીકા છે, અને શ્રીકૃષ્ણમનનું શુદ્ધસ્વરૂપ આ ગીકા
 તથા “ આનંદનંદરી ” નામના સ્તોત્ર તથા તેના ઉપરની તેમની ટીકાથી
 સારી રીતે સમજી શકાય છે

અપ્યયદીક્ષિત (૧૫૨૦-૧૫૮૩)

અપ્યયદીક્ષિત (૧૫૨૦-૧૫૮૩) એ મહાવિદ્વાન કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ

ત્રોત્રિય આશ્રય દત્તા કામીનમઃ પામે અધ્યયન નામના ગામમાં શ્રી-
 રંગરાજ નામના આશ્રયને ત્યાં તેમનો જન્મ થયો હતો વીસરવર્ગ સર્વ-
 શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં દીક્ષિત થયા હતા તેમની
 વિદ્યાની કીર્તિથી આકર્ષાઈ વેળા નગરના ગંગા અને નિલયનગર ગંગાના
 સામત ચિત્રગોપે તેમને ગુરુભારથી બોલાવ્યા, અને તેમની પામે શ્રી-
 કાશ્યાપના પ્રજાસૂત્ર ઉપન્યાસિના શિવદ્રુતમતના પ્રતિષ્ઠાદક બાળ ઉપગમી
 લખાવી તેનું નામ સિરાકર્મણ્ણીદીપિકા છે આ ઉપગત તેમણે શિવાચાર્યન
 અદિકા નામનો ઉપાસનારાત્રનો મથ તે વિદ્વાન પાસે લખાવ્યો વિદ્યાની
 દર દરનાર આ રાજ્યે શ્રી અધ્યયદીક્ષિત ઉપગમતકાભિરેક કયો નીચ
 કહ કવિ કહે છે કે જાણે “ અધ્યયદીક્ષિત રૂપ નિર્દોષ વિદ્યાના કલ્પદ્રુમની
 માળગ ગળ્યે સુવર્ણવડે ધારે કયો હતો ” ત્યાર પછી અધ્યયદીક્ષિતે
 મોટા યત્ન કર્યો હતા, અને શાકરમનાવલખી શ્રીગૃહસિદ્ધસ્વામીની પ્રેમશ્રાવણી
 તેમણે ‘ભામતી’ નામની શાકરમાધ્ય ઉપગમી વાચસ્પતિ મિશ્રની દીકા ઉપગ
 મયેરી “ કલ્પતર ” નામની દીકા ઉપગ તેમણે “ પરિમલ ” નામની દીકા લખી
 હતી શાકરમતના ભામતીપ્રસ્થાન ઉપર આ ઉપદેશની દીકા છે, અને તેમાં
 ગૃહ શાકરદર્શનના કલ્પતરનો પરિમલ અથવા સુવાસ અઘાપિ સ્ફુટો રજો
 છે અધ્યયદીક્ષિતની પાસે મોટા વૈષ્ણવજ્ઞ બદ્ધેશ્વરીદીક્ષિત કર્મભીમાસાનું
 અધ્યયન કરવા રજો હતા, અને તેમના પ્રસાદથી તેઓએ પાછળથી “ તત્ત્વ
 સિદ્ધાન્ત, ” “ તત્ત્વકૌરુણ ” વિગેરે મથો લખ્યા છે બદ્ધેશ્વરીદીક્ષિત પોતાના
 વિદ્યાગુરુના વૈભવ મંનધમાં કહે છે કે—“ વિદ્વાન અને અવિદ્વાન-એ ભેદ
 હેતુએનો આધાર મને તો લાગે છે કે જેઓએ તેમના મથોનું જ્ઞાન મેળું મુ
 છે તે વિદ્વાન અને ધર અવિદ્વાન ”

પેનુગોડ રાજ વેડેશ (૧૫૮૫-૧૬૧૩)ના નિમ વૈષ્ણવી અધ્યયદીક્ષિતે
 અલકારશાસ્ત્રનો “ કુવલયાનદ ” નામનો મથ લખ્યો હતો તેજ અગામી
 તેમણે વિધિસાધન નામનો કર્મભીમાસા ઉપરનો નિબંધ લખ્યો હતો

તેઓ ધર્મચારમાં શિવાલિવાદી હતા, પરંતુ વિષ્ણુ પ્રતિ પશુ ભક્તિ
 વાળા હતા. વિષ્ણુને તેઓ રામિતના અસ્વરૂપ સમજી પરબદ્ધરૂપે માનતા હતા

શાકરમનાનુયાયીઓના મતમેદનું વર્ણન ૬ નાં સિદ્ધાન્તેના નામનો નિગધ તેમણે લખ્યો હતો.

તેઓએ ચિંતન નગરમાં ૭૨ વર્ષની ઉંમરે અગીયાર ધુરોનો પરિવાર મૂળી યોગવડે દેડોત્સર્ગ કર્યો હતો. નીચક દીક્ષિત તેમના વરામાં થયા હતા.

શ્રીકૃષ્ણમત માર

શ્રીકૃષ્ણમતમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદને બદલે સગુણ બ્રહ્મવાદ છે. અભિ-સહિત બ્રહ્મ તે ચિત્ત, અને શક્તિ તે શાકરવેદાન્તની માયા જેવી કલ્પિત નહિ, પરંતુ શિવસ્ત્વની સ્વાભાવિક પરા ચૈતન્યશક્તિ આ પરબ્રહ્મ કેળિની શક્તિનો અંશ તે જગત્તુ પ્રકૃતિરૂપ ઉપાદાન કારણ-વિધ્ય પદ્મચેતન નિમિત્તરૂપે શિવ અને ઉપાદાન કારણરૂપે શક્તિ અથવા નારાયણ એ બંને વચ્ચે અવિનાશી સંબંધ એટલે પૃથક્ ન પડે તેવો તાત્કાલિક સંબંધ છે. આ સિદ્ધાન્તમાં પરમેશ્વર ચેતનમાં નિમિત્તભાવે શિવભાવના અને ઉપાદાન ભાવે નારાયણ અથવા વિષ્ણુની ભાવનાનું પ્રતિપાદન છે અને ભાવો છૂટા ન પડે તેવા અદ્વૈત છે. આ જગત્ શક્તિનો અથવા નારાયણીનો વિભવ અથવા વિનાસ છે, અને જીવચેતન તે મૂલ સિવસ્ત્વનો શાકલ અંશ તે અંશ અને અશી વચ્ચે ભક્તિનો યોગ તે મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે.

વીરશૈવોના ધર્મસંદાયમાં શ્રીકૃષ્ણમત પદ્મશરીરેવના અભિનાય પ્રમાણે પ્રમાણુપદ્ય મનાય છે.

(૭) પ્રચ્છાનત્રયી ઉપર ઘડાયેલા મતોના સિદ્ધાન્તોની સરખામણી.

પ્રચ્છાનત્રયી ઉપર ઘડાયેલા મતોમાં ત્રણ મુખ્ય શાખાઓ-(૧) અદ્વૈતની, (૨) દ્વૈતાદ્વૈતની, અને (૩) દ્વૈતની તેમાં અદ્વૈતમતની શકરપૂર્વ ભાવિની ભર્તૃપ્રપચની મૂલ શાખા લોપ પામી છે હાન પામ્ય ઉપ-શાખા ઓનું સાહિત્ય મળી આવે છે અને તે કેવલાદ્વૈત મતની, શુદ્ધાદ્વૈત મતની,

વિશિષ્ટાદૈત મતની, અવિભાગાદૈત મતની અને શિવાદૈત અથવા શાકત
અદૈતમતની તે પામના અનુક્રમે પ્રવર્તક આચાર્યો શકગચાર્ય, વડવાચાર્ય,
ગમાનુગચાર્ય, વિજ્ઞાનગિજ્ઞ, અને શીકંગચાર્ય છે.

દૈતાદૈત મતનું સાહિત્ય પૂર્ણરૂપમા મળતું નથી તેમા બે ઉપશાખાઓ
છે (૧) ભારકરભટ્ટની ઔપાધિક બેદાબેદ વાળી, અને (૨) નિબાકની
ત્રાયાધિક બેદાબેદવાળી

દૈતમતની પૂર્ણપ્રત અથવા આનદતીર્થની શાખાનું સાહિત્ય પૂર્ણ-
રૂપમા ખેડાયુ નથી

વિષમાન સાહિત્ય દ્વારા અદૈતીઓનું પૂર્ણરૂપમા મળે છે તેમા
પણ અવિભાગાદૈત અને શિવાદૈતની ધરપરા લગભગ સોપ પામ્યા જેવી છે
તેમની ઉપશાખાના વિચારોના તમામ ધણે ભાગે વિશિષ્ટ અદૈતમા મળ
જાય છે તે બંને ઉપશાખાઓ સમુણ બ્રહ્મવાદની છે, અને સાધનમા કર્મ
તમા જ્ઞાનના સમુચ્ચયનો સ્વીકાર કરે છે તેથી વિશિષ્ટમત તરફ ઢળતી છે
ઉપરના કારણોને લીધે પ્રચલનતરી ઉપરની ધણેવી બાકીની તથા વિચારશક્તિ
ઓના નિષ્ણે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોને લગતા સમજવા યોગ્ય છે પ્રચલનતરી
ઉપર બધાયેના તત્ત્વદર્શનના વિચારસ્પૃશ્ય મુદ્દાઓનીયે પ્રમાણે વાગવી શકીએ -

(અ) બ્રહ્મવસ્તુ બાબત અથવા જગત્ કારણ વિષય

(આ) જગત્ સબધમા અથવા કાર્યબદ્ધ વિષય

(ઈ) જીવસ્વરૂપ બાબત

(ઈ) માધન વિષય

(ડ) ક્ષણ વિષય

આ પાંચ વિષયો સંબંધમા પ્રવાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, અને શુદ્ધાદૈતનાં
કેના મતઓ છે તેની તારવણી આપણે કરીએ

(અ) કારણ બ્રહ્મવિષયમાં.

નણે આચાર્યો જણાવેલા તત્ત્વને બ્રહ્મસત્યા આપે છે મૂલસત્યામા
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર (અથવા સિવ) શક્તિ, સૂર્ય, ગણુપતિ, ઇત્યાદિ કોઈપણ

દેવતાવિશેષની મર્યાદા થયેલી નહિ હોવાથી બ્રહ્મર્ત્યનમાં જે દેવતાવિશેષનો અભિપ્રાય લાવવા પ્રવળ કરે છે તે આધાર વિનાનો છે.

પ્રથમ શાંકરમત પ્રમાણે બ્રહ્મ એ એકજ પરમાર્થ કેવળ સ્વરૂપ છે. તેમાં જે જે વિશેષો-વિશેષો, રૂપો, ગુણો, કર્મ-ભાસે છે તે માત્ર અવિદ્યા વડે જ લાગે છે. વસ્તુતઃ તે વિશેષો અથવા ધર્મો તેમાં નથી. તે બ્રહ્મ પદાર્થ સર્વનો સાચો આત્મા છે. જેમ શરીર-એ આત્મા નથી પણ માત્ર આત્મામાં આરોપાય છે તેવું બ્રહ્મ નથી, પરંતુ માત્ર પદાર્થોનું સાચું નિત્ય સ્વરૂપજ બ્રહ્મ છે.

રામાનુજમત પ્રમાણે પરમાર્થ વસ્તુ બ્રહ્મ છે તે વાત ખરી છે, પરંતુ તે નિર્વિશેષ નથી, પણ ચિત્ અને અચિત્ એ બે વિશેષોથી વિશિષ્ટ છે. વિશેષણ, વિશેષ, પ્રકાર, રૂપ, ગુણ, -વિગેરે પર્માય સમ્પદ છે. ચિત્ એટલે જ્ઞરાશિ અને અચિત્ એટલે જગરાશિ એ બે બ્રહ્મનાં શરીર બંધાને છે.

વલ્લભમત પ્રમાણે બ્રહ્મની સ્વરૂપોક્તિ જેવી સાચી છે તેવીજ તેની કારણરૂપતા અને કાર્યરૂપતા પણ સાચી છે. બ્રહ્મજ પરમ સત્ય છે એ વાત ખરી, પરંતુ આ સર્વ દ્રશ્ય જે અનુભવાય છે તે પણ બ્રહ્મનું જ રૂપ છે અને તેથી તે પણ સત્ય છે. શંકરાચાર્ય કહે છે તેવું માયિક અથવા અવિદ્યાથી ઉભુ થયેલું નથી. આથી બ્રહ્મવસ્તુ સદા સર્વજ્ઞ શુદ્ધ છે. તેમાં માયિક અથવા અવિદ્યાથી ઉભા થયેલા દોષોનો લય કરી કેવલ રૂપે અનુભવવાનું નથી, તેમ વિશિષ્ટરૂપે તે રહેલું જોઈએ એમ પણ નથી.

બીજી શાંકરમત પ્રમાણે જોકે બ્રહ્મ પરમાર્થ વસ્તુ અને નિર્વિશેષ તત્ત્વ છે, તો પણ અવિદ્યાથી તેના ઉપર આરોપણના નામરૂપ કર્મ-નામના ધર્મો છે. તે વ્યાવહારિક સત્ય છે. આ ધર્મો અથવા વિશેષોથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મતત્ત્વ તે સગુણ બ્રહ્મ છે. જીવ અને જગત્ જેવાં સાચાં છે, તેવું આ સગુણ બ્રહ્મરૂપ પણ સાચું છે. જગત્ના સંબંધમાં કારણરૂપતા, નિયામકતા, વિગેરે ધર્મો તે સગુણબ્રહ્મના અથવા પરમેશ્વરના છે. તે સગુણ બ્રહ્મપદમાં શિવ, વિષ્ણુ વિગેરે અનેક નામો વડે દેવતાલાપનો નિર્વાહ થાય છે. ઉપનિષદ

વાક્યો પ્રસંગે આ સગુણ અહને વર્ણવે છે, પ્રસંગે નિર્ગુણ અહને વર્ણવે છે. સગુણ અહના બોધક વાક્યો બાવરૂપ હોય છે, નિર્ગુણ અહના બોધક વાક્યો નિગેધરૂપે હોય છે. તેમા નિર્ગુણ અહમાં વેદાન્તનું મુખ્ય તાત્પર્ય છે, કેમકે તે હવનું અનુભવવા ગોચર સ્વરૂપ છે, સગુણ અહમા વેદાન્તનું અર્થાન્તર તાત્પર્ય છે એટલે કે તે ઉપાસ્ય પદ છે, એટલે સંખ્યાધિરૂપ છે.

રામાનુજ મત પ્રમાણે મગુણ અથવા સવિશેષ અહ એજ છેનટનું તત્ત્વ છે, અને તેનાથી પર્નિર્ગુણ અથવા નિર્વિશેષ અહ નથી. તે સગુણ અહ જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજ એ જ ગુણોથી ભરપૂર છે. ભગવાન, નાગાયણુ, વામુરેવ, ત્રિપદુ વિગેરે તેના નામો છે. અહ જેય અને ઉપાસ્ય-એવા બે ભેદ માકરવેદાન્તિઓ પાડે છે તે યોગ્ય નથી. અહ સર્વથા ખ્યાનાદિકવડે ઉપાસ્યજ છે વેદાન્તમા આવેલા નિગેધરૂપ વાક્યોનું તાત્પર્ય લૌકિક ગુણોનો તેમા સ્પર્શ નથી એ બતાવવામા છે, નહિ કે તેમા અલૌકિક ગુણો નથી તે દર્શાવવામા. નિર્ગુણ-એટલે સર્વ ગુણોથી રહિત એમ નહિ, પરંતુ હેય અથવા પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત મનગ ગુણોનો તે તેમા પાજન નથી.

વલ્લભમતમા પણ રામાનુજ જેવો અભિપ્રાય અહની ઉપાસ્યનાનો છે.

ત્રીણુ શાંકરમત પ્રમાણે અહ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત તત્ત્વ છે. એટલે કે અસત્ય, જડ અથવા પરપ્રકાશ, અને અતવાળા અથવા પરિચ્છિન્ન એવી વસ્તુમાત્રથી ભિન્ન છે. જ્ઞાનજ એકલુ સ્વપ્રકાશ (અજડ) છે, તેથી અહ તે જ્ઞાન પોતેજ છે. જ્ઞાન-અનુભવ-સંવિદ્-એ અહનુ સ્વરૂપ છે, અહનું જ્ઞાન-એ સ્વરૂપ લક્ષણ છે જ્ઞાનવાળુ અહ નહિ, પરંતુ તે સ્વયં જ્ઞાનજ છે.

રામાનુજ મત પ્રમાણે સત્ય-જ્ઞાન અને અનંત અહ છે-એ શ્રુતિનો અર્થ તે નિત્ય સત્તાવાળો, જ્ઞાનવાળો, અને મર્યાદા વિનાનો પદાર્થ છે એવો થાય છે આ ગુણોથી વિશિષ્ટ પદાર્થ તે અહ

વલ્લભ મત પ્રમાણે-સત્યજ્ઞાનાદિ તે અહના સ્વરૂપ ધર્મો છે. પરંતુ તે ઉપરાત તેની કારણતા અને કાર્યતા જણાવનારા પણ ધર્મો છે. આ સર્વ ધર્મો પૃથક્કાવે ધર્મો છે, સ્વરૂપભાવે ધર્મો છે અહજ ધર્મો છે.

ચોથું—શાકરમત પ્રમાણે બ્રહ્મના સત્તા અને ચૈતન્ય જેવા સ્વરૂપ ધર્મો છે તેવો જ્ઞાનદ પશુ સ્વરૂપ ધર્મ છે. પચ્ચક્રસ વિદ્યામાં કહેવો છેવટનો જ્ઞાનદમય કોશ તે સ્વતઃ બ્રહ્મ નથી, પરંતુ તે બ્રહ્મનું આધારિક રૂપ છે. બ્રહ્મ પદાર્થ તો તે કોશના અવધિએ—“બ્રહ્મપુરુષ છે, તે પ્રતિષ્ઠા છે” એ વાક્યમાં વર્ણવેલો છે, અને તે જ્ઞાનદમય રૂપથી જ છે જ્ઞાનદમય તે વિકારીરૂપ છે, જ્ઞાનદ એ નિર્વિકાર સ્વરૂપ છે.

રામાનુજ મત પ્રમાણે બ્રહ્મ તે જ્ઞાનદમય છે. બ્રહ્મજ પોતાના સ્વ જ્ઞાન વિશેષરૂપે પ્રિય, મોદ, પ્રમોદ, જ્ઞાનદ વિગેરે નામવાળો વર્ણવાય છે. વત્સલમત પ્રમાણે બ્રહ્મ પોતે જ્ઞાનદમય છે, અને તેનો જ્ઞાનદ લૌકિક જ્ઞાનદ કરતા ઘણો મોટો (પ્રચુર) છે.

પાંચમું—શાકરમત પ્રમાણે દસ જગત્નું બ્રહ્મ ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ. ■ પરંતુ આ કાર્યકારણભાવ વસ્તુને સ્પર્શ કરનારો નથી. પશુ અવિદ્યા વડે તેમાં અધ્યારોપિત છે, એટલે વસ્તુનું બ્રહ્મમાં કારણભાવ નથી, છતાં દસ જગત્ અથવા વિસ્તૃત તે અધિષ્ઠાન છે તેથી તે કારણ કહેવાય છે. આ વસ્તુત નહિ છતાં ■ એવું દસ જગત્-નામરૂપનો સમૂહ-ઉપજાવવાની જે શક્તિ બ્રહ્મમાં હોય છે તેને માયા કહે છે. આ માયા જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે, અથવા માયા વિસિષ્ટ બ્રહ્મ (સગુણબ્રહ્મ) ઉપાદાન કારણ છે, અથવા બ્રહ્મ પોતેજ વિવર્તોપાદાન કારણ છે. માયાથી બ્રહ્મ તે સગુણ બ્રહ્મ અથવા પરમેશ્વર છે. અદ્ભુતશક્તિ—એવો માતાનો અર્થ લઇએ તો પશુ તે જો બ્રહ્મમાં વાસ્તવ નથી એમ સાબીત થયું તો તે મિથ્યા સૃષ્ટિની શક્તિ એવું દર્શિત થાય છે.

રામાનુજ મત પ્રમાણે બ્રહ્મ જગત્નું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે. એ ખૂંડ પરંતુ તે કારણાવસ્થા—સૂક્ષ્મ-અચિદ્ વિસિષ્ટ બ્રહ્મ, કાર્યાવસ્થા—સ્થૂળ-અચિદ્વિસિષ્ટ (જગત્)નું કારણ છે. માયા એટલે કલ્પિત અથવા અધ્યારોપિત શક્તિ નહિ, પરંતુ સાચી અદ્ભુતશક્તિ સમજવી તે બ્રહ્મની શક્તિ-જ્ઞાન, બળ, ક્રિયાના અદ્ભુત પગલાંઓ દર્શનારી સ્વસ્થાનરૂપા છે, શાકરવેદાન્તીઓ અધ્યારોપિત માને છે તેની નહિ.

વસ્તુભવન પ્રમાણે જન જગતનુ ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે તે ખરું, પરંતુ સાકાર વેદાન્તીઓ જેવું વિસ્તરેલાનું માને છે તેનું નહિ, પરંતુ પશ્ચિમી ઉપાદાન કારણ વિનિર્ગમ્યતા સાકારવેદાન્તીઓએ ઉમેરેલું છે. સૂત્રકારનો તે આસપ નથી.

હકું શાસ્ત્રમન પ્રમાણે બ્રહ્મ અનુમાનથી સમજાય તેનું નથી, પરંતુ શ્રુતિગમ્ય છે. તદ્દ શ્રુતિને અનુકૂલ નેહએ શ્રુતિના અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં તેઓ શુનિઓનુંજ પૂરુંપરું પર્ણોક્તોગત કરી અર્થના નાનપર્ણનો નિર્ણય કરે છે. શુનિઓના પ્રમાણોનો મળનાપણું જતાંજા ઉપયોગ કરે છે. ગોતાના સિદ્ધાન્તના નિર્ણયમાં તે વેદવાક્યો ઉપરનું મુખ્ય આધાર મળે છે.

ગમાનુભવન પ્રમાણે પણ પરમાત્મા શ્રુતિગમ્ય છે, અનુમાનગમ્ય નથી, પરંતુ નાનપર્ણનિર્ણયમાં તે ઇનિદામ-(મદાભાગન)-પુગણ આગમ વગેરે મયોનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ તે આગળી અને જગનો માને છે.

વસ્તુભવન પ્રમાણે શ્રુતિગમ્ય પરમાત્મા છે, પરંતુ તેના કેકામા ભાગવત પુગણને તેઓ વિશેષ આધારરૂપ માને છે, માન્યકે વેદવાક્યે ધ્યાનમાદિન ચિત્તથી તે પ્રકટ કર્યું છે.

(આ) કાર્યબ્રહ્મ વિષયમાં.

નાકગમન પ્રમાણે આ દશ્ય જગત બ્રહ્મનુ કાર્ય છે નામરૂપો જાળે કશિરના આત્મરૂપ હોય નહિ શુ એની રીતે ભામે છે તે ભામમાન અન્યક્ત દશામા માયાશક્તિ અથવા પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને બ્રહ્મ દશામા અન્ય તથા રથવ જગત કહેવાય છે, પરંતુ આ ભાસમાન જગત રાજાચાણ જેવું અન્ય નથી, તેમ અન્યમર્થ અથવા શક્તિરજન જેવું પ્રાતિનાસિક સત્તાવાળું નથી, પરંતુ આનન્દરિક સત્તાનામા, કાલથી પ્રથમ સત્તા વિનાના, પદાર્થોનો તે સમૂહ છે. બ્રહ્મની પરમાર્થ સત્તાની સંખ્યામણીમાં તે વિકારો-અથવા નામરૂપો-ચિત્ત કહેવાય છે નહિ કે તે આધાર વિનાના (નિરાસ્પદ) અસત્ય પદાર્થો ખરી રીતે બ્રહ્મતત્ત્વનું દશ્ય જગતનો આત્મા છે તેના વિના કાર્ય જગતનુ વાસ્તવ અસ્તિત્વજ નથી.

નમાનુજના મન પ્રમાણે મર્થ જગત કાચુથી અનન્ય છે તે ખરું, પરંતુ તેનો અર્થ એવો નહિ કે કાચુ અદ્ભુત પન્મત્સ વસ્તુ અથવા આત્મા છે, અને કાર્યનું પોતાનું કંઈ સરવળ નહિ જેમ ઘટાદ મૃદાદિના વિભારે છે તેમા મૃદાદિનું તે રૂપાન્તરજ છે, તેમ જગત તે અદ્ભુત રૂપાન્તરજ છે જ્યારે શિદ્ધ અને અશિદ્ધના રૂપો અથવા વિશેષણો ભિન્ન નામનાના વ્યક્ત ન થાય ત્યારે અદ્ભ તે કારણ; અને જ્યારે તે વ્યક્ત વિશેષણરૂપે જણાય ત્યારે તેજ અદ્ભુતકાર્ય કહેવાય છે આથી કાચુ અને કાર્ય-એ એકજ અદ્ભની બે અવસ્થાઓ છે

વલ્લભમત પ્રમાણે પણ કાર્ય સ્વતંત્ર સત્તા વિનાનો માયિક પાર્થ અથવા વિસ્તાર નહિ, પણ કારણ દ્વયનો માયો પરિણામ છે

દુકામા ત્રણે મતમા કાર્ય તે મારણથી અનન્ય છે તેનો પ્રમાણ છે પરંતુ અનન્યત્વ અથવા તાદાત્મ્યના અર્થમા રૂં છે શા રમત પ્રમાણે કારણસ્તુત સત્ય છે, અને કાર્ય માત્ર તેમા નાસ્તવ વિભાગ વિનાનો લાસનો વિસ્તાર છે, મમાનજ મત પ્રમાણે અને વલ્લભમત પ્રમાણે કાચુનો સારો પરિણામજ કાર્ય છે, પરંતુ તે કાચુનીજ એક પ્રકારની અવસ્થા છે શકરાચાર્ય સત્તાના બે પ્રકાર માને છે, તેડુ રામાનુજચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય માનતા નથી કાચુ અવસ્થા જેવી સત્ય છે તેરીજ કાર્ય અવસ્થા પણ સત્ય છે, માત્ર કાર્ય કારણમા અન્વિત એટલે ગુણાએક છે તેથી મારણથી અનન્ય નથી એવો વ્યવહાર થાય છે

(૬) જીવસ્વરૂપ સંબંધમાં.

પ્રથમ—શકરમત પ્રમાણે અદ્ભ અને આત્મા વચ્ચે તાદાત્મ્ય ગ્રંથિય છે જે તત્ત્વ જગતકારણ તેનું નામ અદ્ભ અને તેજ પિંગત અથવા શરીરમા અર્પાદિત થઈ તેનું નામ આત્મા અદ્ભ અને આત્મા-એ ભિન્ન વસ્તુઓ નથી, પરંતુ એકજ પાતુ અથવા તત્ત્વ છે પિંગસ્થ રૂપને જીવ કહે છે, અક્ષાંસ્થ રૂપને ધ્મિર કહે છે અવિદ્યાવડે અદ્ભાત્માની જીવાત્મા રૂપે પ્રતીતિ છે, તે અવિદ્યા નિવૃત્તિ-રૂંદ્ર કરી મૂલરૂપે એટલે અદ્ભાત્મરૂપે અનુભવડુ તેમાજ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ છે સારાશ જીવાત્મા તે વસ્તુત પર

માત્રા અથવા પરબ્રહ્મ છે, અને જીવાત્મા રૂપે જે પ્રતીતિ છે તે અવિદ્યા જન્ય છે. પ્રતીતિરૂપે જીવ અનેક છે અને તે મૂલ પરમાત્માના આત્માસો, પ્રતિબિંબો જેવા છે.

રામાનુજ મન પ્રમાણે જીવાત્મા એ પરમાત્માનો અથવા પરબ્રહ્મનો પાસ્તર અંશ છે, અને તે અણુ પરિમાણવાળો છે. તે એક નથી પરંતુ અનેક છે.

વક્ત્રભ્રમન પ્રમાણે જીવાત્મા અથવા ક્ષેત્રત કૂટસ્થ ચેતનરૂપ મહા અગ્નિના તણુખા જેવો અંશ છે, અને તે સત્ય અંશ છે. માધિક આત્માસ અથવા પ્રતિગિજ્ય નથી.

બીજું શાકરમન પ્રમાણે જીવાત્મા વચ્ચુનઃ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા હોવાથી તેનું જ્ઞાન નિત્યસિદ્ધ છે. તે માત્ર અવિદ્યાને લીધે દંઢાયેલું જણાય છે. અવિદ્યાનો નાશ થતાં તે સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાન શુદ્ધ બાસે છે.

રામાનુજમત પ્રમાણે જીવાત્માનું જ્ઞાન મોકલ્ય વિકાસવાળું છે. શાંકર-વેદાન્તી માને છે તેમ મૂળથી નિત્યસિદ્ધ નથી, વળી નૈયાયિકા માને છે તેમ બહારના વિષયોના ઇન્દ્રિયો સાથેના મંમંધથી તથા તેના મન સાથેના સંબંધથી નહીં ઉત્પન્ન થતું પણ નથી.

વક્ત્રભ્રમન પણ આ બાબતમા રામાનુજ સમાન છે.

ત્રીજું શાકરમન પ્રમાણે જીવાત્મામા જ્ઞાન એ સ્વભાવધર્મ છે પરંતુ જ્ઞાનઃકરણાદિ ઉપાધિને લઈ તેનામા જ્ઞાનાપણું બોક્તાપણું અને કર્તાપણું બામે છે.

રામાનુજ મત પ્રમાણે જીવનું સાત્ત્વ બોક્તૃત્વ અને કર્તાત્વ એ ઉપાધિ ને લીધે નથી, પરંતુ તેનું પોતાનું સાત્ત્વ રૂપ છે.

વક્ત્રભ્રમન પ્રમાણે પણ રામાનુજ જ્ઞાની સ્થિતિ છે.

(ઈ) સાધન સંબંધમાં.

શાંકરમન પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિમાં 'ત્રૌતરમાત' કર્મવડે ચિત્ત શુદ્ધિની અપેક્ષા રહે છે. વ્યવહારનાં અથવા સાત્ત્વવિદિત કર્મો ધ્વિરારણ્ય શુદ્ધિ કરવાવડે ચિત્તના રોષો નિવૃત્ત થાય છે, અને તે આશયની શુદ્ધિ

યથા પછી ઉપાસના અથવા ભક્તિભાગ વડે ચિત્તની સ્થિતિ મંડાય છે નિર્ભય અને વિશેષ વિનાનું ચિત્ત યથા પછી ઉપનિષદિ સારનું શ્રવણ તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન વડે શ્વાત્માનો વહ્નત્મા સાથેનો એવો જ મુખ્ય ભાગ છે અને તેવડે મોક્ષનો આવિર્ભાવ થાય છે અલ્પવિદ્યાની ધનના ઉદ્વેગમાં કર્મનો અને ઉપાસનાનો ઉપકાર છે, પરંતુ વિવિદિદા ઉત્પન્ન થયા પછી તો તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનો અથવા શ્રદ્ધા નિષ્ક્રમ છે કર્મ અને ઉપાસના (વિનાય)નો મધુચ્ચય અથવા સાથ પ્રભાવ શકરાચાર્યને ઇષ્ટ નથી કહ્યું વિદ્યા અથવા અજ્ઞાનના પોતેજ અજ્ઞાનનિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે સાધનોની પ્રજ્ઞાનિકામાં કર્મ અને ઉપાસના પૂર્વગત છે, વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ૮૦૦ની શ્રુતિ અને સુમુખના તે આગ્રહાધારો મધ્યગત છે, જન શ્રવણ, મનન નિદિધ્યાસન તે અંતરગત છે

ગમાનુભવન પ્રમાણે કર્મની અલ્પવિદ્યાને જરૂર છે એટલુંજ નહિ પણ કર્મ અને જ્ઞાન બંને મળી પરમજ્ઞાનમાં ભક્તિ ઉપગમ્ય છે આ જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય સાધન પ્રજ્ઞાનિકામાં આનંદસ્થિતિ છે વળી જ્ઞાન, જ્ઞાન, ઉપાસના, મુક્તિ ભક્તિ વિગેરે સમાન અથવા વાચ્ય છે, આ નિર્વિભાગજ્ઞાન નહિ પરંતુ ભગવાનનું મનિકંત્ર્ય ભાવમય પ્રત્યક્ષ મોક્ષમાં ઉપકારક છે જેવી રીતે વિવેકાદિ સાધન અનુષ્ઠાન શકરમનમાં ઇષ્ટ છે, તેવી રીતે ગમાનુભવનમાં વિવેક વિમોહ, અભ્યાસ, ક્રિયા, કન્યાશ્રમ અનવસાદ અને અનુદ્વેષ ઉપયોગી સાધનો છે આ વિવેક એવો શાસ્ત્રમન જેવો આત્માનાત્માનાં ભેદનું જ્ઞાન એવો અર્થ નથી પરંતુ અન્નઅદ્યનું શુદ્ધિ એવો થાય છે આદારમાં મેવાતા અનાદિ પદાર્થો કેવલાક જ્ઞાતિથી દુષ્ટ હોય છે જેવા કે દુઃખગી વિગેરે, કેટલાક આશ્રયથી દુષ્ટ હોય છે જેમકે પતિન અને અજ્ઞાનાદિ અપવિત્ર પુરુષોનું અન્ન કેવલાક અન્નાદિ પદાર્થો નિમિત્તવડે દુષ્ટ થાય છે જેમકે ઉન્નિષ્ટ અથવા કામના આધેસા પીધેલાનો ગેર રહેનો ભાગ, આવા જ્ઞાતિ-દુષ્ટ, આશ્રયદુષ્ટ અને નિમિત્તદુષ્ટ અન્નાદિથી શરીરને મલિન ન થયા હેવું તેનું નામ આ શાસ્ત્રમાં વિવેક છે વિષયો ઉપર અનાસક્તિ થવી તેનું નામ વિમોહ છે આલબનનું પુન પુન ચિંતન શ્રુતેનું નામ અભ્યાસ

છે, એટલે પરમાત્મારૂપી જ્ઞાનબળને ચિત્તમા પુન પુન આરદ કરી તેના ગુણધર્મવડે બનને તે ગમનારું કરવું તે અભ્યાસ ચોરું સાધન ક્રિયા છે એટલે પચમહાધર્મોનું યથાશક્તિ અનુષ્ઠાન કરવું ખાચુ સાધન ક્રિયા છે, અને તેમા સત્ય, સર્યતા, દયા, દાન, અદિમા, અને અનોખ એ ગુણોનો સમાસ થાય છે છઠ્ઠું સાધન અનવસાદ છે એટલે કે દેશકાન અનુદૂલ ન દોવાથી તથા શોકજનક વસ્તુઓ સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થતું દૈન્ય અથવા મનનું નિસ્તેજપણું તેનું નામ અવસાદ, તેથી ઉવરો ગુણ તે અનવસાદ અથવા પ્રમતના. સાનસુ સાધન તે અનુદર્ષ અમાદથી પિરેથી ગિયતિમાથી ઉત્પન્ન થતી તુષ્ટિ અથવા ખોટો મતોષ તે ઉદ્ધર્ અને તેથી ઉનક તે અનુદર્ષ સારાગ-આહારાદિની શુદ્ધિ વિષયોમા વૈગમ, પમેશ્વરનું સર્વદા ચિંતન, ગોત્ર અનુદાન, સત્યાદિ ગુણોનું મેનન, અને ચિત્તની પ્રસતતા સાથે ઉત્સાદ-એ સાધનો બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપકાગ છે

આ જ્ઞાનના સાધનો ઉપગત શ્રીરામાનુજના મતમા ભમ્તિ અને પ્રપત્તિ એ બે મુખ્ય સાધનો અતગમ્યા આને ડ ભક્તિપણુ સાધનભક્તિ અને સાધ્ય-ભક્તિ એમ બે પ્રમારની છે, અને પ્રપત્તિ પશુ ૧ પ્રકાગ્ની-એકાન્તી અને પરમકાતી

વ લક્ષમત પ્રમાણે સર્વ સાધનોના ભમ્તિમાજ સમાસ થાય છે, અને ભગવત્ સરણુતામાજ સાધન ક્રેલીતુ રદસ્ય છે

(ક) દ્વલ વિપયમા.

શાકરમત પ્રમાણે મોક્ષરૂપી દન નવું સપાદન કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ સ્વનસિદ્ધ સ્વરૂપ જે દકાયેલું છે તેનો પ્રકાશ થવો, અને તે બ્રહ્મ-વિદ્યા અથવા તત્તજ્ઞાન વગેરે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી પ્રકટ થાય છે આ દ્વલ બે રીતે પ્રકટ થાય છે

- સદ્યોમોક્ષરૂપ-જે બ્રહ્મવિદ્યાનો હિદ્ય થવાની સાથેજ જીવ-મુક્તા દશામા મળે છે જેઓ ઉપાસનાના કમથી અલ્પતેકમા ગતિ કરી બ્રહ્માના કાલ-કમના અવધિએ મોક્ષ પામે છે તે કમમોક્ષ છે પ્રથમને કૈવલ્યમોક્ષ કહે છે, બીજાને સાયુજ્યમોક્ષ કહે છે વાપ્તવ બ્રહ્મરાનીને ઉત્કાન્તિ નથી, અને અનજ બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે

રામાનુજમત પ્રમાણે મોક્ષ એ વાસ્તવ પ્રાપ્ત કર્યા પોત્તે અવશ્ય છે તે મરણપછી આ લોકમાથી ઉત્ક્રાન્તિ થવા પછી સ્વપ્નલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે પરંપરા માથે સાતુલ્યનો અથવા માગ્મનો અનુભવ કરવો તેનું નામ આ મત પ્રમાણે મોક્ષ છે આ અવશ્યતા પરમાત્માના સ્વરૂપને મુખ્ય પુરૂષ જોગવે છે, અને એની વિજૃંભિતિ આ અનર્ગત થયેના તે લોકના વિશેષાન્વેષણે પણ અનુભવ કરે છે વળી તે યથેદ દેહ ધારણ કરી શકે છે, અને તેવા દેહ ધરણથી તેની મુખ્ય અવશ્યને બાધ આવતો નથી

વદનમત પ્રમાણે પણ કાંઈ સ્વપ્નમાથી અભિવિષ્કૃલિંગ ન્યારે, માવેની ઉત્પત્તિ સ્વીકારેલી હોવાથી, કાંઈ સ્વપ્નના સન્નિવિત અને આર્ત નાગોમાં વી પ્રણાદિ અંશો સંવદ ગણાય છે અને તે બધન મનાર નિમિત્તો છે, શિંસો શ્વ કહેવાય છે, અને તે બધન પામે છે, અને આનંદશો તેની અંતર્યામી નિયામકો ગણાય છે ન્યારે પૂર્ણ જ્ઞાન અમિતુ ભગવાન શ્વેને દાન કરે છે ત્યારે મોક્ષની માયાના પાશમાથી છૂટે છે, અને સ્વરૂપમતા શક્તિમા સ્થપાય છે આ મોક્ષ દયામા પર્ગીનતા જાય છે, પરંતુ જગત કર્તૃત્વ ધર્મ જગતો નથી, માયાશક્તિ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે ૧

ઉપમહાન.

ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનને છદ કાળથી તે આજ પર્વતનો ઇતિહાસ ચાર હજાર વર્ષનો આપણે ભિત બિન વિચારેની શ્રેણીઓમાં મુકાયેલો અરવોડી ગયા આ તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શ્રેણીઓ હતા તે ખરી રીતે ત્રણ પ્રવાહમાં વહે છે-(૧) અધિભૂત (૨) અધિતૈવ અને (૩) અધ્યાત્મ આ ત્રણ પ્રવાહો બ્રહ્મણ ધર્મપ્રદેશમાં, બોદ્ધ ધર્મપ્રદેશમાં, અને જૈનધર્મપ્રદેશમાં થઈ વહે છે પરંતુ આ સર્વ પ્રદેશો ખરી રીતે ભારતવર્ષનાજ વિભાગરૂપ છે અધિભૂત શાખા બ્રહ્મણ ધર્મના ન્યાય વૈશેષિક દર્શનોમાં અને બોદ્ધ ધર્મના સંનિસ્તિનાદીના મતમાં આવી અટકી જી અધિતૈવ પ્રણાનિકા એકેશ્વરવા

હની પાનજલ યોગ દર્શનમાં, તથા સૈવ, વૈશ્ણવ અને શાક્ત દર્શનોમાં વળા
કરે છે, અને અધ્યાત્મ પ્રશ્નલિકા એક તરફ જૈનમતમાં અને બીજી તરફ
બ્રહ્મસૂત્રમાં દર્શનમાં વહે છે. દ્વિદુરચાનના વિચારપ્રવાહને ન્યા સાથી
પણ અધ્યાત્મ મસુદમાં મળવાનું વળાય છે. તેથી જો કે બૌદ્ધ દર્શનમાં
આત્મવસ્તુની અવગણના છે, અને નૈતિક લાવના ઉપર અને કર્મવિશુ-
દ્ધિના ઉપર તેમનો ઝોક છે, તોપણ તે દર્શનના ઇશ્વરમત્વાદ, અથવા
કૌણિક વિજ્ઞાનવાદ ઉપર ભાગતરફના ચિંતકોને વિરામ મળ્યો નથી, પરંતુ
તેઓ આ મંત્રારની કાણુધારાવાદિની પીઠમાં સ્થિર વિજ્ઞાન અથવા જૈન-
ન્ય ઉપર અખંડ નજર નાખના રહ્યા છે. વળી તે સ્થિર જૈનન્ય જોને બ્રહ્મ
મંત્રના આપવામાં આવે છે, તે તટસ્થ ઉપરપે નદિ સ્વીકૃતતા તે ચિંતન
કર્તાના આત્મા સાથે કોઈ વિલક્ષણ તાદાત્મ્ય મંત્રધરાનું અથવા સાયુજ્ય
મંત્રધરાનું માનવામાં આવે છે. જો અને પરમેશ્વરનો, આત્માનો અને
બ્રહ્મનો-આ સંબંધ સર્વ અધ્યાત્મ વાદીઓને અત્યંત સમીપનો અનુભ-
વાયો છે આ અત્યંત સમીપનાને લઈ ફેટલાક સ્વભાવ અદૈત્ત એટલે
એકજ બ્રહ્માત્મવસ્તુ સ્વીકારે છે, ફેટલાક તે બેની વચ્ચે દેહ અને દેહી જેવો
વિશિષ્ટ સંબંધ માને છે, અને ફેટલાક અંશ અને અંશી જેવો અથવા બિંબ
અને પ્રતિબિંબ જેવો સંબંધ માને છે આ સંબંધનું જ્ઞાન કાતો તાદાત્મ્ય
અથવા કૈવલ્ય બાવે, કાતો સાયુજ્ય બાવે, અથવા કાતો સાદાત્મ્ય બાવે
થવા વિના અધ્યાત્મ દર્શનની નિષ્ઠા બંધાતી નથી, અને તેની નિષ્ઠાના લ્પ
વિના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નથી આવું સર્વ વિચારકોનું સામાન્ય મતન્ય છે.
આ અધ્યાત્મ અનુભવ કેવલ વિચારરૂપ નથી, પરંતુ તેમાં જ્ઞાન દર્શનના અ-
થવા મસરપાતો સ્વીકાર છે, અને તેથી દ્યેવશાસ્ત્રનું પ્રયોજન સત્યજ્ઞાન
પ્રાપ્તિમાળ સમાયું છે એટલુંજ નહિ, પણ જીવનના ઉડાસતર્પણમાં સમા-
એલું છે તત્ત્વજ્ઞાનની નિષ્ઠાના આ ઉડાઆસ્વાદને લાંબી ભાગતવર્ષનો અધ્યા-
ત્મ વિચારક કેવળ શુદ્ધિના તરંગો અને વિકરો ઉપર રમતો નથી, પરંતુ,

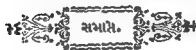
ગઢાગઢદ્રશીર્મયે ચત્તત્ત્વ પારમાર્થિકમ્
સનુભૂતિમયં તસ્માત્સારં બ્રહ્મેતિ કથ્યતે ॥

૯/૩ દટિ અને અ૯/૩ દટિની વચ્ચેમાં જે સ્થિતિ પરમાર્થ તત્ત્વ અત્યંત બવરૂપે વિલસે છે તેજ આનંદમય-સારભૂત-ચક્ષુ છે એવું સમજી છેવટે:—

અધ્યાત્મસત્તિરાશાન્તઃ પૂર્ણપાવનમાનસઃ
પ્રાપ્તાનુત્તમચિદ્ધ્યાન્તિર્નૈકિચિદિદયાંછતિ ॥ (અન્નર્ણોપનિષદ્)

તે શુદ્ધ આત્મા પ્રીતિ બાધી ઇન્દ્રિયાદિના સર્વ વેગોને શમાવી, પરમપવિત્ર જ્ઞાનવડે મનને બરી અપૂર્વ વિશ્રાન્તિને મેળવી, આ સંસારમાં કંઈપણ મેળવવાનું બાકી છે એવી ઝંખના કરતો નથી.

આ ખ્યેય સિદ્ધ કરવા ઉપર ભારતરત્ના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવાહનો વેગ છે, અને તેમાજ તેનું અર્વાચન વ્યક્તિત્વ અદ્યાપિ ઝળકે છે.

અન્ય કારસૂચી.

નામ	પૂર્વાર્ધ	ઉત્તરાર્ધ	અભૂજનકપિ	૧૧
અકલંક		૧૧૩	અમરદાસ	૨૨૧
અપાંડનાંદ		૨૧૭,૨૨૦	અમલાનંદ	૨૧૭,૨૧૮,૨૨૦
અખો		૨૨૨	અર-અર	૨૭૫
અક્ષપાદ-			અરાદ	૪૦
(ગૌતમ)	૧૧૭,૨૨૩	૬,૧૦,૧૩૬	અરુન્ધતી-	
અગ્નિવેશ	૪૫		(કર્ક મધુત્રી)	૬૦
અધોરાચાર્ય		૨૪	અભુર્ન	૮૩
અંગિરા	૬૩		અવ તિવર્મા	૩૪
અન્નાતરાતુ	૧૮૬,૧૯૦,૧૯૨		આલિહામોદાની	૩૮
અન્નિ	૪૫		એલકઝાન્ડર	૩૪
અન્નિગ્રહ		૩૪,૩૬	અલ્મીરની	૬૭
અનન્તદેવ		૧૧૫	અરોંક	૧૨૧,૧૬૬
અનન્તવીર્ય	૨૦૦		અશ્વધોષ-	
અનન્થાનુભવ		૨૧૮	(સિંધુભ)	૪૨,૬૩,૧૪૮, ૧૫૩,૧૬૫
અનસુયા-				૧૭૦,૧૬૪ ૧૬૭
(કર્ક મધુત્રી)	૧૬૩		થી ૧૭૦	
અનિરુદ્ધ		૬૧	અશ્વપતિ કૈકેય	૩૧
અનુ		૮૨	અશ્વસેન	૧૬૮
અનુભૂતિસ્વરૂપ		૨૨૦	અસંમ	૧૬૨,૧૭૦,૧૭૪ ૧૬૫
અન્નભદ્ર	૨૩૩		અસિત	૧૧૫
અપ્પમદીક્ષિત		૨૪,૨૮,૧૧૫, ૨૧૫,૨૧૮, ૨૨૧,૨૨૨, ૨૮૨,૨૮૩	આ	
અભિનવગુપ્ત		૩૬,૩૭,૬૮, ૨૭૪	આચાર્યદંક	૧૭૬
			આત્રેય	૪૫,૬૦ ૧૦૬,૧૧૦ ૨૧૮ ૩૭
			આઘા	

આનંદગિરિ-
(આનંદગાન)

૧૭૫,૧૭૬,૧૯૬,
૨૦૬,૨૧૭,૨૧૮,
૨૨૦

આનંદતીર્થ

૨૮૨,૨૮૫

આનંદસકર-

ધ્યાપુઆધ્ય ક્રુવ ૭

૨૭૮

આદારનંબી

૧૯

આદાન

૨૭૧

આપદેન

૧૧૫

આપન્નબ

૩૪

૧૫૨

,, તેમનો દાસ ૫૪

,, તેમના તત્વ-

જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો ૩૪

આપસ્તમ્બી

૧૯

આરણિ

૨૬

આર્યદેવ ૧૬૩,૧૮૦,૧૮૨

આશ્વમઘ્ય

૧૧૦

આર્ણિસેન

૧૧૫

આસુતિ

૯૨,૯૪

૬,૬

હર્તિસગ

૧૧૩

હ-કુરાબ

૨૭૪

ધસા

૮૨

ધદમાગાર

૨૫૮

ધર્મરૂઢ્ય

૧૪,૫૫,૮૬,

૧૫૪

૧૦૦

૩

બ્રહ્મદેવ

૩૫,૩૬,૦૭

ઉદયનાઆર્ય ૧૧૭,૨૨૯,

૨૩૦

ઉદયાક

૩૫

ઉદયાબી

૧૬૪

ઉદાલક

૧૬,૩૧

ઉદોતકર

૯૮,૧૧૭

ઉપકાયા

૧૫૧

ઉપરિચરવસુ

૮૦

ઉપર્વા

૧૧૧,૧૦૬,૧૫૧,

૧૫૨

ઉપાનિ

૧૬૨

ઉમાન દનાય

૭૭

ઉમાસ્વ તિ

૧૬૯

ઉર ગવદનીદેસ

૨૭૮

ઉત્ક

૨૩૩

૯

અથમદત

૧૬૦

અથમદેવ

૧૬૦

એન્કેગેલ ડ્યુપેરોન-

૨૨૩

Anquetil Duperron

એકમ્મા

૩૧

એતિચાવન

૧૧૦

એરકલર

૩૬

ઓડુલોમિ

૧૧૦

ઓપગામન

૭૮

व्यास (पाराशर) २३३	६
कृष्णराज (नील, - राष्ट्रकुटनी)	१०
कृष्णानंद २३१	
IKant २५६ ६६, १४१, १६०	
केशवती	३५
केशवमिश्र २३२	
केशवार्थ	२७५
केशी १८६	
कौशिक	७८
किष्वा (कर्कभयुनी) ६३	
क्षेत्राज	३७, ६८
अजय	११४
आरवेस १६४	
अयाति (कर्कभयुनी) ६३	
ग	
ग गा अणदेव पुत्री,	३०
ग गेश (ग अश्वर) २२६, २३०, २३१	
गोदाधर २३३	
गोर्ग ११५	
गोर्धभिप, (गोर्धवसेन) १६७	
गोर्ध	६
गुणभति १६३, १८२	
गुणुरल ४४, ६६, २००	
गुणुधी १८२	
गूढ १५१	
गोदाभा २७१	

गोपाधमद	११४
गोपाधमती-	१७६
गोपीनाथ	२५८, २७२ १७८
गोवर्धन गौरीकान्त	२०६, २११ २१८
गोविंदनाथ	२०६, २११ २१८
गोविंदराज दीक्षित	३५
गोविंदार्य	३४, ६७, १६४, १६५, २१०, २७३
गोविंदानंद	२१८
गोविंदराम-	
मधुपनराम प्र. १८	
गोसास	१६१
गोपीपूरुष	२७५
गोडपाद ६७, १७०, १८३	२२, ३४, ६७, १६३, १६४ १६५, १६६ १६७, २०६ २१०, २६५ २७३
गौतम (गेन)	१८६
गौतम (गाम-	
सूतकर) ११७, १८२, २१३	
गौतमभुद १७, ३४, ४२	८१, १४६, १६६
॥ (सिद्धार्थ अवनयस्त्रि) १२०	

બૌદ્ધ દર્શન) ૧૪૨	
ગૌતમ (બુદ્ધવાદી યોગ) ૧૧૫	
ચરક ૩૭	
મંત્રુષ્ટુ ૨૪	
ચન્દ્રકાન્ત ૨૭	
ચન્દ્રકીર્તિ ૧૪૧, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૮૨ ૧૩૬, ૧૫૩	
ચન્દ્રશુભ (શુભ) ૧૮૧	
ચન્દ્રશુભ (મૌર્ય) ૩૪, ૧૮૯, ૧૯૬	
ચન્દ્રપ્રભ ૧૮૧	
ચરક ૪૪, ૯૦	
ચાણક્ય ૧૯૬	
ચિત્રુખાચાર્ય ૨૦૦	
ચિત્રબોધ ૨૮૩	
ચિત્રભટ્ટ ૨૯૨	
ચેત્યમા ૧૮૯	
ચૈતન્ય ૨૩૧ ૧૦૨	
ચૌભ્યાપન ૭૮	
ક	
કળપ્રસવ ૩૦	
કોટાલાલ ૭	
ન	
નગદીશ ૨૩૨	
નગદેવ ૩૨	
નનક (બદુલાધ) ૩૦	
નનક (વિદેહ) ૨૬	
નનક (સીરધ્વજ) ૮૨	

નનદેવ ૯૪	
નમાળી ૧૬૦	
નળ ૧૬૪	
નળગોપાલ ૨૬૦	
નળવર્તન- (ન્યાયનંત) ૧૮૨	
નળદેવ ૧૮૬, ૨૩૦, ૨૩૧	
નળ-તમક ૨૩૦	
નરાર્ચ ૮૨	
નરુકર્ણ આસ ૨૨૩	
નળાલ ૨૯	
નિનવર્ધન ૨૩૨	
નવદેવ ૧૧૫	
નેત્રીસનદાસ ને-	
દાલાલ કણીઆ ૭	
નેત્રીખી ૧૮૯, ૧૯૨	
નેત્રીપદ્ય ૧૧૫	
નેત્રિનિ ૧૩ ૩, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૨૨, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૫૭, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૧	
નેત્રી પી. બી. (સા. બા.) ૨૬, ૩૧, ૭૧	
સાનપ્રભ ૧૮૧	
સાનેન્દ્ર સરસ્વતી ૧૫૬	
સાનેશ્વર ૨૨૨	
સાનોતમગિરિ ૨૧૭, ૨૧૯	

ट		दिवस	२६,११५
टकाकमु	६७	देवदमा	१८२
टंक	१५१	देवदुरि	२००,२३०
टुलन	४३	देवमेन	१५१
त		देवनि (कईम)	
तनसुभराव-		पन्नी अपिल	
गनसुभराव-		भाना)	६३
त्रिपादी	१५१	द्विमायार्थ	१५१,१५२,१६४
तांति-साभापनि	११०	(आनेव)	१६५,२१८
वाराणाव	१८१	उपु	८७
निष्पानाधवार	२७१	ध	
तिरभरी सैपाववार	२७१	धर्मगोर्नि	२२८ ११,११३
तिसभगाध आसवार	२७१		१२२,१४१
तिरसमुभ	१६४	धर्मराजभरी	२२१
द्वयध	८२	धर्मपाव	१७१
तेमंग	१५२	धासवात्सपो	१८२
तोहक	२११,२१८	(Dhal-cha-Sahpo)	
तो-११दीमेदी		धुव	५,१
आसवार	२७१	म	
दासवि	२७७	नकुवीव(सकुवीव)	२२३
दि-नाग	११७,१५२,१७१, ११,१२२	नमसांनिभ	३०
	२२७,२२८	नई	१७१,१६४
दारासिमाद	२२३	नंदिचर्चन	१६०
दिन्यासिदभिन्न	६६	नम्माववार	२७१
दुसुभगधर्न	३४	नरसिंह अम-	
देवनादा	१६०,१६७	(अनुभुवध)	३६
देवपानी	८२	नरेन्दनगरी	२२०

नागवर्धन	१०
नागार्जुन १४९, १४८, ६६, १३६,	
१६१, १८०, श्री १५३, १५४	
१८६ १८०, १८५	
	१८७
नागेश्वर ६८	६६
नागेश्वर १५२	
नाथमुनि (रंगनाथ) २७२, २७३	
नारायण १४, ६१ ११६, १६६	
नारायण (भगवान्) ७८, १६४, २५८	
	२५६
नारद ११५ २१, ७७, १६४,	
	२५८, २५६
नारदादि भट्ट-	
पिप्पला ३, ७७, १०८,	
	१२०
निर्वाह २७२	
निर्वाह १४७, १८८, १८६,	
१८०, २५७, २५६	
	२८१, २८५
नीलकण्ठ २२३ २४	
नीलमेयना ३०	
नृम ६८, २८८ २१८	
नृसिंहाचार्य ३ ७	
नृसिंहस्वामी २८३	
नृसिंहाश्रम १७८	
नेमियद्र १८१, १८६	
५	
पञ्चशिख ६१, ६२, ६४, ६५	

पद्मशुभ	२९
पद्मनाभ	
(विजयाकर	
सहाध्यायी)	३५
पद्मनाभमिश्र ११७	
पद्मपादाचार्य	
(सिनहन)	६७, २११, २१७
	२९८
पतञ्जलि २८, २६, १०, २२, २४,	
४०, १०८, ३६, ८१, १५४	
१११, ११३, २४२	
परमेश २७१, २७२	
परशुराम ७२	
परांशुशमुनि	
(शङ्खपस्वामी	
कारिभारथ	
नकुलाभारथ) २७१, २७२, २७६;	
पराशर ११५ ११०, १६४, २५६	
	२७६
पाणिनी २८, २६, ३१, ३६, ८१, १५१	
११३	
पारस्कर २८, २६	
पाराशर्य १५२	
पाराशर्यायथ ११०, १५३	
पारीक्षितो ३०	
पार्ष्णासुरमिश्र ११३, ११४	
पार्ष्ण (जीह) १६४	
पार्ष्णनाथ (जीह) १८८	

पिप्पलाद	२०,२६	प्रभायद	१३५
पिचल(Pichel)	१२३	प्रवादधुनैगली	३१
पुंरीकास	२७४,२७५	प्रसस्तपाद	२२७,२२८,२३७, १,१०
पुनर्वसु	८३		२४२,२५६
पुरु	८२	प्रमादभाधवयोगी	६६
पुसगोत्तम(नागयल)	१६४	प्रदवाद	१०७
पुसगोत्तम मदागल	२६०,२६१	प्राप्तिपुत्र	६४
पुसल्य	११५	प्रीध (Ficht)	५१
पुसलेशी	१०	इवीट	३१
पुमीन			३०
(Poussin)	१४१	जसदेव	६१
पूज्य	१५१	जयभद	३०,३०,३१
पूज्यप्रज्ञ	१४८,१७४, २८२,२८५	जसव	३१
	६८,६६	जराव (जैनगल)	२११
पूज्यनंद(जमदानंद)	२७१	जालु	३,७०,
चेरीयासवार	२७१	आद्यायलु-दशन	१०६,११०
चैयासवार	२७१		११०,१३६
चौय गैयासवार	२७१		१३७,१४८
चौकड	२४		१५७,१६६
चौद्विध	११०,१५३,१५७		१६७,१७१
प्रकाशाभा	२१७,२१८		२५६
प्रन्नपति	११०	आदरि	१०६,११०
प्रजाकरगुप्त	११		१११,१७१
प्रज्ञानंद	२२१	प्राप्य	२६
प्रत्युत्पन्नयन	२२०	निजगल	
प्रद्युम्न	६१	(निजगल)	२६,३०,३१,३२
प्रभाकर	११२,११३,११४, १२४,१२७,१३४,	नियुत्तर	१६६
		निजिसार	१८६,१८०,१८२
		निध्वमंगल	१६४,२१८

નિલદલ	૨૯
મુદ	૧
પુરુષોત્તમ ૧૨૩,૧૩૦,	
૧૩૯,૧૫૨	
શુદ્ધપાલ ૧૮૨	
શુદ્ધપાલિન ૧૧૩,૧૮૨	
શુદ્ધમિત્ર ૧૧૨	
શુદ્ધદલ ૮૩	
શુદ્ધપતિ ૨૪,૧૧૦	
બેનરજી ૧૦	
બેનરજી ૬૭	
બોધાપન ૧૧૧,૧૩૬	
બોધાપન ૧૫૨	
બોધાપન ૧૦૨	
બોધાપન ૩૪	
બુધમર (ડા) ૧૫૨	
બુધમર ૨૯	
બુધા ૧૯૪,૨૫૯	
બુધા ૬૯	
બુધાનંદ ૨૭૧,૨૭૨	
બુધાનંદ ૨૭૧	
બુધાનંદ ૧૧૪	
બુધાનંદ ૧૧૪	
બુધાનંદ ૨૭૧	
બુધાનંદ ૩૬	
બુધાનંદ ૧૩૬,૧૪૭,૧૪૮,	
૧૫૪,૧૭૬,૧૮૮,	
૧૯૭,૧૯૮,૨૦૨,	
૨૦૫,૨૦૬,૨૨૨,	
૨૮૧	

બુધાનંદ ૩૬	
બુધાનંદ ૧૧૪	
બુધાનંદ ૧૫૨,૨૮૩	
બુધાનંદ ૧૮૮,૧૯૪,	
૧૯૫,૧૯૮	
બુધાનંદ ૧૧	
બુધાનંદ ૧૪૭,૧૫૧,૧૭૫,	
૧૭૬,૧૭૭,૧૭૮,	
૧૮૦,૧૮૧,૧૮૨,	
૧૮૩,૧૮૪,૧૮૫,	
૨૫૭	
બુધાનંદ ૧૧૨,૧૧૭	
બુધાનંદ ૩૬,૧૫૨,૧૧૩,	
૧૧૭	
બુધાનંદ ૧૧૧	
બુધાનંદ ૧૧૪	
બુધાનંદ ૩૦	
બુધાનંદ (બુધાનંદ) ૧૮૨	
બુધાનંદ ૨૧૮	
બુધાનંદ ૭૮	
બુધાનંદ ૧૫૧	
બુધાનંદ ૨૭૨	
બુધાનંદ ૬૪,૬૮	
બુધાનંદ બુધાનંદ	
બુધાનંદ ૧૦	
બુધાનંદ ૧૦૬	
બુધાનંદ ૨૮૪	
બુધાનંદ ૨૦૬	
બુધાનંદ ૨૦૬	

ભાસ્કરરાય	૬૭,૬૮,૬૯,૭૦	મદામાવા	૧૨૦
બૂતયોગી	૨૭૧	મદાપૂર્ણ	૨૭૫,૨૭૬,૨૭૭
બુન આલવાર	૨૭૧	મદામેધ	૨૭
બુતિરાજ બુગ	૧૧૫	મદાલદમી	૨૫૮
બોનદેવ	૧૮૧	મદાવીર	પ્ર.૧૩,૧૭, ૧૮૮
બોનરાજ	૨૪	,, જીવનચરિત્ર	૧૮૯,૧૯૭
મણિલાલ નજુ-		માણિમવાયક	૧૯
બાઇ દિવેદી	૭	મનીલા વાસદર	૨૩૨
મંડનમિત્ર	૧૧૪,૨૧૪, ૨૧૭,૨૧૯	માધવદેવ	૨૩૨
મધુરાનાથ	૨૩૧	માધવસરસ્વતી	૨૩૨
મદનિકા	૩૫	માધવાનંદ-	૨૫૮
મદલાલિકા	૩૦	સરસ્વતી	૨૪,૧૦૫, ૧૧૫,૨૦૯
મદિરાજ	૩૦	માધવાચાર્ય	૧૩,૧૬, ૨૭૫
મધુરકવિ	૨૭૧,૨૭૨, ૨૭૩	માલાકાર	૬
મધુસૂદન સરસ્વતી	૩,૭૭,૨૧૮, ૨૨૧,૨૨૨ ૨૮૧	મિત્રક	૩૭,૧૦૬,૨૭૧
મદ્વાચાર્ય	૨૫૬	મીરાં	૩૪,૩૬
મનુવિવસ્વાન	૧૦૯	મુક્તાપીઠ	૨૩૨
,, વૈવસ્વત(વ્યાસ)	૯૨	(લલિતાદિતિ)	૨૪
,, સ્વાર્ણ	૯૨	મુદ્ગથ	૨૨૪
મનોરથ	૩૭	મુગેન્દ્ર	૨૭૨
મન્દ્ર	૩૭	મુક્તમુખર	૯
મસ્તીસેન	૨૪૦	મૈત્ર	૨૭
મહત્વયોગી	૨૭૧	મૈત્રેય	૮૨
મહાદેવ(વિદાન્તી)	૧૧૪	મૈત્રેયી	૮૨

मनाति	८२	रघुनाथ	२१३, २३३	११५
मथरकर	३७	रंभरामानुज		२७२
मयोभित्त	१५२	रमणुसाय आंधी	१८	.
मयोवर्मा	३४	रमानाथ		३६
मातवस्तु		रमदेव		२१८, २१९
॥ विनायक आरुभि		रामसेभर	१५	११
साथे प्रभोत्तर	३०	रामराम मोदनराय		२२५
॥ छपनवृत्त	२६	राधवभट्ट		३
॥ तेमना अ-घो	२७	राधवानंद सरस्वती		११४
॥ तेमना तत्त्वज्ञानना		रामकंद		२४
॥ स्वयं विचारो	३२, ३६	रामकृष्ण भाट्ट		
॥ तेमनु देवतानु		(भाधिरपुत्र)		११४
वर्माभु	१९	रामकृष्ण वाद्यायार्थ		११५
॥ शांति साथे		रामकृष्णदारी		२११
मंवाद	२०	रामचंद्र	३१	६२
॥ तेमपनी थयो	२८, ३१	रामतीर्थ		२१८
यादवप्रकाश	२७६	रामभद्र दीक्षित	११	
यासुनमुनि		रामभिन्न		२७५
(यासुनायार्थ)	१७६, २७२, २७३, २७५, २७६, २७७	रामप्या		३१, ३२
यारक	२८-२९ प्रयोग	रामानुजयार्थ	१०१, १११, ११४, १३६, १४७, १४८, १५१, १७६, १८६, २५९, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २८१, २८२, २८५, २८६, २८७, २८८	
मुक्तिद्वि	२९	रामेश्वर		७२, ११४
गोविवाड (श्रीपाद्य		रामभुशरि		३१
स्वामी)	२७१, २७२			
गोविश्वर	३७			
रघुदेव	२३१			
रघुनंदन	२३१			

भारतसंस्था	१७,६८,६६,७०	महाभाषा	१२०
भूतयोगी	२७१	महापुरुष	२७५,२७६,२७७
भूत व्यासवार	२७१	महाभेष	२७
भूतिराज भूगु	११५	महासङ्ग	२५८
भोजदेव	१८१	महा-रीर	प्र १३,१७, १८८
भोजराज	२४	,, अवनयस्त्रि	१८६,१८७
भक्षिसाध नभु-		भाषिभवायक	
भाभ द्विवेदी	७	भनीका वासक	१६
	म	भाधरदेव	२३०
भंडनमित्र	११४,२१४, २१७,२१८	भाधवसर-वती	२३०
भयुरानाथ	२३१	भाधवान-ह-	
भट्टनिका	३५	सरस्वती	२५८
भट्टलासिका	३०	भाधवायार्थ	१३,१६, २४,१०६, ११५,२०६
भट्टिराज	३०		२७५
भट्टरकवि	२७१,२७२, २७३	भासाकार	६
भट्टसदन सरस्वती	३,७७,२१८, २२१,२२२ २८१	भित्रक	
		भीरा	३७,१०६,२७१
भट्टाभार्य	२५६	भुक्तापीड	
भनुविवस्वान	१०६	(खलिताहिस)	३४,३६
,, वेवस्वत(व्यास)	६	भुङ्गल	२३२
,, स्वायलु	६७	भृगेन्द्र	२४
भनेरथ	०७	भेम्समुत्तर	२२४
भण्ड	३७	भेन	२७२
भन्नीसेन	२४०	भेत्रेय	६
भट्टयोगी	२७१	भेत्रेयी	२७
भट्टादेव(विद्यान्ती)	११४	भ	८२

मयाति	८२	रघुनाथ	२१३, २३३	११५
यसरकर	३७	रंगरामानुज		२७८
यशोमित्र	१५२	रमणुजाय गांधी	१८	०
यशोधर्मा	३४	रमानाथ		३६
यागवल्क्य		रमदेव		०१८, २१८
॥ विदालक आरुखि		राजशेखर	१५	११
ताथे प्रमोत्तर	३०	राजराज मोहनराय		२२५
, उपनष्ट	२६	राधनभट्ट		३
, तेभना अन्धो	२७	राधवानंद सरस्वती		११४
, तेभना तत्त्वज्ञानना		रामक'ठ		२४
, स्वतंत्र विचारो	३२, ३६	रामकृष्ण भट्ट		११४
, तेभनु देवतानु		(भाधवपुत्र)		११४
१०००००	१८	रामकृष्ण लदायार्थ		११५
, शाकल्य साधे		रामकृष्णुदारी		२११
गंगा	२०	रामचंद्र	३१	६२
, समपनी अर्थो	२८, ३१	रामतीर्थ		२१८
सहस्रप्रकाश	२७६	रामलक्ष्मी दीक्षित	११	
पामुनमुनि		रामभिन्न		२७५
(पामुनार्था)	१७६, २७२, २७३, २७५, २७६, २७७	रामव्या		३१, ३२
पारक	२८-२८ कुटोत्त	रामानुजव्या	१०१, १११, ११४,	
कुचिधिर	२८		१३६, १४७, १४८,	
योगिवाह (श्रीपाधु			१५१, १७६, १८६,	
न्नामी)	२७१, २७२		२५६, २७२, २७३,	
योगेश्वर	३७		२७४, २७५, २७६,	
			२८१, २८२, २८५,	
रघुदेव	२३१	रामेश्वर	२८६, २८७, २८८	
रघुनंदन	२३१	गम	७२.११४	

રાવણ		૧	વધમાર્ગમદાવીર ૧૮૬,૧૬૦	
રચિદત	૨૩૦		વર્ષ	૧૫૧
૨૬		૧૬૪	વર્ષભ	૩૦
૨૬૬વિ	૨૩૦		વર્ષમાચાર્ય	૮૪,૧૦૨,૧૧૫,
૨૭		૨૭		૧૪૭,૧૪૮,૧૮૬,
રોહિનિ		૩૧		૧૬૦,૧૬૮,૨૫૬,
	૮			૨૫૭,૨૫૮,૨૬૦,
લક્ષ્મીશ પાશુપત		૬		૨૬૫,૨૮૧,૩૮૨,
લક્ષ્મણનાથ		૩૬		૩૮૫,૨૮૬,૨૮૭
લક્ષ્મણભટ્ટ		૨૫૮	વસિષ્ઠ	૩૪ ૬૫,૧૬૪,૨૫૬
લક્ષ્મણ ગનકે		૭૭		૩૪
લક્ષ્મણાચાર્ય(ગમાનુજ)		૨૭૬	વસુમતિ	૮૭,૧૫૦, ૧૫૩,૧૫૪,
લક્ષ્મીધર		૬૮	વસુમતિ	૧૫૨,૧૬૦, ૧૮૫
લક્ષ્મીનૃસિંહ	૨૩૩			૧૭૦,૧૭૪,
લલિતાદિત્ય				૧૮૦
(મુક્તાબીડ)		૩૪,૩૬	વસુમિત્ર	૧૫૧
લક્ષ્મીશ્વરી		૩૭	વસુરાજ	૮૨
લાણકાપત્ર		૧૧૦	વાક (મત્રદ્વીપી)	૧૧
Le Gentle		૨૨૩	વાચરપતિ	૬૮,૬૯,૧૧૦, ૧૨,૨૦,
લોમાક્ષી ભારત	૨૩૨	૧૧૫		૧૦૧,૧૦૩, ૨૧,૧૧૪
લોમપાદ		૮૦		૧૦૩,૧૦૪, ૧૫૪,૧૫૭
	૪			૨૨૮,૨૨૯, ૨૧૮
વત્સ	૨૩૩	૬		૨૩૦
વત્સલિકા		૩૭	વાનસનિ	૨૬
વરદરાજ		૨૭૬	વાણીદિગી	૨૧૧
વરદરાજ		૩૬	વાત્સાપત્ર	૧૧૭,૧૮૨,
વર્ધમાન				૨૨૭,૨૦૮
(નિર્ધારિક)	૧૧૭,૨૨૯,		વામદેવ	૧૨૪
	૨૩૦,૨૩૧			

પાર્થગણ્ય	૯૫,૧૧૨,
	૧૧૩,૧૧૫
વામુદેવ	૨૯
વામુદેવ(કૃષ્ણ)	૨૯
વામુદેવ	૮૨,૮૩
(સાર્વભૌમ)	૨૩૧
વિક્રમાદિત્ય	૧૧૨
વિજય	૨૭
વિદ્યાનભિક્ષુ	૫૫,૬૬, ૧૪૫,૧૪૭,
	૯૯,૧૦૦, ૧૪૮,૧૮૭,
	૧૦૧,૧૦૨, ૧૯૦,૨૫૭,
	૧૦૩,૧૦૪, ૨૮૫
	૧૦૫
વિક્રમનાથજી	૨૫૮
વિદ્યાતીર્થ ભારતીતીર્થ	૨૨૦
વિદ્યાનંદ	૧૧૩
વિદ્યારણ્ય સ્વામી	૨૧૭,૨૨૦,
	૨૫૪
વિદ્યાસાગર	૨૧૮
વિન્ટરનિટ્સ (પ્રો.)	૨૧૦
વિનીતદેવ	૨૨૮
વિન્ધવાસી (જીઓ)	
કૃષ્ણરૂપ જીઓ	
વ્યાસ)	૯૭,૧૧૩
વિન્ધેશ્વરી પ્રસાદ	૨૩૩
વિભાકર	૩૫૨
વિમુક્તાત્મા	૩૫
વિવેકાન્દ (સ્વામી)	૨૧૯
	૨૨૫

વિમ્ભનાથ પાંડિત	૨૩૨
વિમ્ભરૂપાર્થ	૧૦,૧૯૫,
	૨૧૧,૧૧૪
વિન્ધેશ્વર (માયાભક્ત)	૧૧૪
વિષ્ણુશર્મા	૨૧૦,૨૧૧
વિષ્ણુસ્વામી	૧૯૮,૨૫૮
વિષ્ણુસેન	૧૧૦
વીરજી	૨૩૨
વ્રજી	૮૩
વેંકટનાથ	૧૧૫,૨૦૩
વેંકટધ્વરિ	૧૧૫
વેંકટેશ (રામ પેનુગોડ)	૨૮૩
વેંકટેશ દીક્ષિત	૧૧૩
વેબર (Weber)	૧૧૧
વેમકેરીમ	૧૦
વેલનાથ	૧૧૪
વેદ	૫૨,૬૮
વોનલેકોગ	
(Von Lecog)	૧૨૩
વોલેસર	
(Walleser)	૧૬૨
વ્યાદિ	૧૫૩
વ્યાસ	૫.૧૦,૨૬, ૧૦૬,૧૧૦,
	૯૪ ૧૧૧,૧૩૬,
	૧૯૪,૨૫૮
“ પારાશર્ય ”	૧૧૦,૧૧૧,
“ બાલ્મીકી ”	૧૫૨,૧૫૩,
	૧૫૬ ૧

બોમશિવ	૨૨૯,૨૭૨
જા	
શકુન્તલા	૨૯
શક્તિ	૧૯૪,૨૫૬
શંકર	૨૫૮
શંકરભટ્ટ	૧૧૫
શંકરમિશ્ર	
નૈયામિક	૧૧૭,૨૭૧
શંકરસ્વામી	૧૫૨
શંકરાચાર્ય	૧૩,૧૬, ૧૯,૨૧,૩૪, ૨૬,૩૫, ૬૫,૬૭,૬૮, ૮૦,૧૧૨, ૭૭,૮૦,૧૧૧, ૧૧૭,૨૨૯, ૧૧૩,૧૧૪, ૨૪૨ ૨૩૬,૧૪૭,૧૪૮, ૧૪૯,૧૫૦,૧૫૨, ૧૫૫,૧૫૬,૧૭૪, ૧૭૫,૧૭૬,૧૭૭, ૧૭૮,૧૭૯,૧૮૩, ૧૯૦,૧૯૨,૧૯૩, ૧૯૪,૧૯૫,૧૯૭, ૧૯૮,૨૦૬,૨૦૯, ૨૧૦,૨૧૧,૨૧૨, ૨૧૪,૨૧૬,૨૧૭, ૨૧૯,૨૫૭,૨૫૯, ૨૭૦,૨૭૩,૨૮૨, ૨૮૫,૨૮૬
શંકરગીત	૨૩૨
શંકરસ્વામી	

પરાંકુચ (કારીમારજુ- બકુલાબરજુ)	૨૭૧,૨૭૨,૨૭૩
શંભુનાથ	૨
શંભુભટ્ટ	૧૧
શર્મિષ્ઠા	૮
શસિકર	૧
શાકટાયન	૨૬
શાકત્ય	૨૦,૨૮
શાંડિલ્ય	૧૬ ૭૮
શાંતિ(કર્મપુત્રી)	૬૩
શાંત્યાચાર્ય	૧૬૬
શાલિકનાથ	૧૧૨
શાલગ્રહાન	૨૨૩
શિખ	૬
શિવમૂર્તિ	૧૬૮
શિવમૂર્તિ સ્વામી	૩૩
શિવાલિય	૨૩૨
શિવાનંદ	૩૫
શીવભટ્ટ	૧૭૧
શુક	૬૫,૧૬૪,૧૬૬, ૨૫૮,૨૫૯,૨૭૩
શુક	૧૧૫
શુદ્ધોદન	૬૩,૧૨૦
શલપાણિમિશ્ર	૨૩૨
Seshagiri Sastri	૨૦૬
Shopenhauer	-
શોપનહેર	૨૨૩

श्रीः	२०,२२,२४:३६, १४७,१४८,१८७, १८८,१८०,२१६, २८२,२८४,२८५, २८७,२८८	सनदन	६२,६३	६५
श्रीधर	२३२	सनानन	६२,६३	
श्रीमत्केशव	२४	समंतभद्र		११३
श्रीगंगाधर	२८३	संप्रति	१८६	
श्रीवत्सांक	१७६	संभूतविग्रह	१८४,१८५	
श्रीवत्सायार्	२२६	संभंधर		१६
थेडर(Schrader)१४१	८४	सरयोगी		२७१
थेवत	६	सरप(मेला)	२८	
थेवतेश्वर	७१	सर्वशुनि		१६५,२१८
थेवतेश्वरिन	६			२५३
थेवतेश्वरिण	६	सदरेव		८२
थेवतेश्वरिण	६	साधवीपुत्र	६४	
थेवनाथनर (शिवावतार)	६	सातन		२७१
थ		सापयुयार्थ		२२०
थक्षरिदिव	२८४	साश्च	१८१	
थक्षरिदिव	७६	सारीपुत्र	१५१	
थक्षरिदिव	७६	सिद्ध श्रीधर		
थक्षरिदिव	१५२	(सिद्धमेला)		३७
थक्षरिदिव	१८२	सिद्धसेन	१८२	
थक्षरिदिव	११३	सिद्धार्थ (जौनम-		
थक्षरिदिव	११०	शुद्ध शुभो)		
थक्षरिदिव	१६,२१६,२२१	सिद्धार्थ (महावीर		
थक्षरिदिव(शिवायार्)	२७	पूर्वज)	१८६,१८०	
थक्षरिदिव	६२,६३	शुभप्रकाश		२२०
थक्षरिदिव	६२,६३, ६५,७७, ११५	शुभरितभिन्न		११३
थक्षरिदिव	२५६	शुभवायार्		२७१

सुरेश्वराचार्य		सौरी	३७
(भंडनामत्र विश्वरूप,		रकंड	२५६
देवश्वर, सुरेश्वर)	१११, १३६, १७५	स्थिरमति	१६२
	१६५, २११, २१७	रथूतभद्र	१६५
	२४		४
सिद्धगुरु			
सीता	२६	हरिदत्त	२४६
भुगत (जुओ)		हरिमन्सरि	१३, १५, ६९, १६६
गीतमयुद्ध	१३, १५१	हरिमित्र	२३१
सुलडिहदीसा	२२३	हरिवर्मा	१५३
सुझुकी (Suzuki)	१६४	हरिहर	२३१, २३२
सुधर्मा	१६४	हर्षा	२२०
सुभतिनाथ	३६	हर्षवर्धन	२२८
सु-हरस्वामी	१६	हस्ताभसक	२११
सुभ-तु	२६	हालाहावा	१६१
सुभंधु	२२८	हिरण्यगर्भ	
सुरेश्वर (जुओ)		(योगसासनकार)	२४
भंडनामित्र)	११४	„ अतुराभ्यायना कर्ता	१
सैग्रुष (अश्वघोष)	१६४		१५१
सोगेन Sogen		हिरण्यगुरु	
Yamakami)	१५३	हिरालाल त्रिभो	१८
सोमशंभु	२४	वनवास पारम्भ	
सोमशर्मा	२२३	हुसेनलिंग	१७१
सोम (शिवावतार)	■	हुगेस (Hegel)	४६, ५२
सोमानंद	३४, ३५	हुमयूद	१२६, २६१
सोमेश्वर (जोयो)	२६	हुमाद्रि	१०२, १०४
सोमेश्वर (न्याय-	११३	हुलीजोडास	८२
सुधाना कर्ता)	२७४	Haldane & Kemp	२६४
सौमुक			

મંથ મૂર્તી.

નામ	પૂર્વાર્ધ	ઉત્તરાર્ધ
	૪૮	૪૮
અ		
અમુખાનામમ		૨૦
અકુનોમય	૧૧૧,૧૧૩, ૧૮૨	
અગ્નિપુરાણ		૮૪
અગ્નિરુદ્ધ (શન- પથ બ્રાહ્મણનો ભાગ)	૧	
અંગ (જૈનસાદિત્ય અંગીઆર)	૧૬૮	
અજિતામમ		૨૦
અલ્પશામ્ય		૨૧૦
અલ્પસાસિની	૧૫૨	૧
અલ્પવેદ	૧૫,૬૬, ૧૦૦	૧
,, સંહિતા		૭૬
અલ્પવેશિષ્ઠા (ઉપ૦)	૧૪	૭,૨૮૨
અલ્પવેશિરુદ્ધ (ઉપ૦)	૧૪	૭,૨૮૨
અદ્વૈતદીપિકા		૨૨૧
અદ્વૈતમહાસિદ્ધિ		૨૧૯,૨૨૧
અદ્વૈતસિદ્ધિ		૨૧૮
અદ્વૈતસિદ્ધિ સિદ્ધાન્ત- સાર		૨૨૧

નામ	પૂર્વાર્ધ	ઉત્તરાર્ધ
	૪૮	૪૮
અધિકરણરત્નમાલા		૨૨૦
અખ્યાતમપટલ (આપ- ૨૦૦૦ ધર્મપુત્ર)	૩૮	
અનન્તામમ		૨૦
અનાતમપદાર્થોનું એક નિમિત્તોનું ચિન્તન ૧:૧		
અનુસાર ઓપપતિ		
દયા (અંગ)	૧૬૮	
અનુમતિપુત્ર		૨૫,૨૭
અનુપેક્ષાદાર	૧૬૬	
અનુસાસનરત્ન		૨૪
અનુપૂત્રદયા (અંગ)	૧૬૮	
અનુપૂત્રો (ઉપ૦)	૧૫	
અપરિમિતાયુષ્મત	૧૧૩	
અભિધર્મ (ભુજો બોદદર્શન)	૧૧૦	
અભિધર્મકોશ	૧૫૨,૧૧૩	
અભિધર્મ કોશ ભુજ્ય	૧૫૨	
અભિધર્મકોશ બ્રાહ્મ્ય	૧૫૨	
અભિધર્મજ્ઞાનપ્રસ્થાન- સાર	૧૫૨	
અમૃતાભિક્ષુ (ઉપ૦)	૧૪	
અરજોચનન		૬૨,૬૩

અર્થસંગ્રહ	૧૧૫
અમિતાયુધ્યાનસૂત્ર	૧૫૪
અર્થમંથર	૧૧૫
અસ્તોપનિષદ	૧૫
અવતંસક	૧૬૩
અષ્ટસાદ્ધિક પ્રતા-	
પારમિતા	૧૫૩
અષ્ટાધ્યાયી (પાણિની)	૮૧
અદિબુધ્ધ્યસ દિનાલ્પ, ૧૦૯, ૭, ૮૪,	
૧૧૪	૮૫, ૯૮
આકરમંથ	૨૨૧
આગમ પ્રામાણ્ય	૨૭૫
આગમશતકત્રય	૨૦
આચારાગમૂત્ર	૧૬૦, ૧૬૮
આત્મપ્રત્યાખ્યાન	
(પ્રકીર્ણ)	૧૬૫
આત્મવિવેક	૨૭૬
આત્મપુરાણ (ટીકા	
શ કરાનંદ)	૨૨૦
આત્મબોધ (ઉપ૦)	૧૮
આત્મા (ઉપ૦)	૧૪
આત્રેયતંત્ર	૪૫
આનંદલહરી	૨૧૬, ૨૮૨
આમમીમાસા	૧૧૩
આયુર્વેદ	૪૨, ૧૧૭
આરણ્યક	૧
આરણ્ય (ઉપ૦)	૧૪

આરણ્ય (ઉપ૦)	૧૪
આલોક (બુઝો	
પ્રત્યક્ષાવલોક)	૨૩૧
આવરયક (મૂલમૂત્ર)	૧૬૯
આવરયક મૂત્ર	૧૩
આવરયક નિર્બુક્તિ	૧૩
આશ્રમ (ઉપ૦)	૧૪
Indian Anti-	
quary May. 1920	
Jaimini & Ba-	
darayan	૧૧૦
ઈશ અથવા ઈલા-	
વાસ્થ (ઉપ૦)	૧૩, ૧૪ ૭, ૧૬
	૧૪૬, ૧૬૦
ઈશાવાસ્થબાળ્ય	
(સદાનંદ)	૬૬
ઈશ્વરકૃષ્ણકારિકા	
(સાખ્ય)	૧૫૪
ઈશ્વરકૃષ્ણકારિકાબાળ્ય	
(ગોડપાદ)	૧૬૫
ઈશ્વરપ્રતિપત્તિપ્રકાશ	૨૨૧, ૨૮૧
ઈશ્વરપ્રત્યલિંગા	૩૫
ઈશ્વરપ્રત્યલિંગા-	
કારિકાટ્ટિ	૩૫
ઈશ્વરપ્રત્યલિંગાવિવરણ	૩૪
ઈશ્વરસંહિતા	૭૭, ૭૮,
	૮૪, ૮૫
ઈશ્વરસિદ્ધિ	૨૧૮, ૨૧૯

ઉત્તરતંત્ર	૬૨
ઉત્તરમીમાંસા	
(આદરાયણ સૂત્ર)	૩,૭૭, ૧૦૨, ૧૦૮
ઉત્તરાધ્યન	
(મૂલસૂત્ર)	૧૬૬
ઉત્પત્તસ્તોત્રારચિ	૩૫
ઉપક્રમ પરાક્રમ	૧૧૫
ઉપનિષદો:—	પ્ર.
,, તત્ત્વપ્રધાન	૧૪
,, તાંત્રિક	૧૫
,, તેના કાંઠ	૧૨
,, દેવતાપ્રધાન	૧૪
,, પર્વાસોત્તના	૧૧૬
,, યોગપ્રધાન	૧૪
,, વિષયાનુસાર	
વર્ગીકરણ	૧૪
,, શબ્દાર્થ	૧૨
,, સાંકરવિચાર	
વિષયજૂત	૧૨
,, પ્રોત્તસાહિત્યમા	
સ્થાન	૧૨
,, મંથ્યા	૧૩, ૧૪
,, સં-ધાસ પ્રધાન	૧૪
,, સમુચ્ચયમા નદિ	
પડેલાં	૧૫
ઉપનિષદોની ક્રારસી	
મત	૨૨૩

,, ,, લેટિન	
ભાષા-નર	૨૨૩
ઉપરકાર	૨૩૧
ઉપાયકોશલ્ય	.
હલ્યચાત્ર	૧૮૧
ઉપાસકદયા (અંગ)	૧૬૮
ઉપાસના (કાંઠ)	૨૦
ખાખેદ	૧, ૭, ૭૬, ૮૦
ખગવેદ સંદિતા	૪, ૭૬, ૮૨, ૧૬૧
ખલુવિમથા	૧૧૨
એકાપનવેદ	૭૫, ૭૭, ૭૮
એતરેય (આરણ્યક)	૧૩
એતરેય (ઉપનિષદ)	૧૩ ૧૪૬
એન્દ્રબ્યાકરણમૂતિ	૧૫૧
આપપતિક (અંગ)	૧૬૬
કા	
કણ્ણાદ રદસ્ય	૨૩૧
કથાલુતિ (ઉપ૦)	૧૪
કથાસરિસાગર	૧૫૦
કંદલી	૨૨૩
કપિલ ઉપપુરાણ	૬૩
કપિલગીતા	૬૩
કપિજ્ઞસંદિતા	૮૪
કરુણાગમ	૨૦
કર્મર્મીમાંસા (પૂર્વ-મીમાંસા)	૩, ૭૭, ૧૦૮

	१०६,११०,	क्षमिकाग्रम	२०
	१११,११२,	क्षमिकान-१	६२,१४
	१२७,१३४,	क्षरिका (सुयलि	
	१३५,१३७,	भित्तिनी कुमागि-ना	
	१५७	वार्तिकाना ग्रथम	
" (सू१)	१०८,११०,	अ३ उपर)	११३
	१३५	क्षान्मिस्त्र (उप०)	१४
" (सूत्ररुति)	१११	क्षमिकाक्षरद	६८
क्षमविपाक्षमे-	१६१	क्षानी (उप०)	१५
क्षनानिधि	६६	क्षमोत्तर	२४
क्षयापाद	६२,६४	क्षमोत्तर	६८
क्षयाभार	६०,६४	क्षरभीरुग्रम प्राभाष्य	२७५
क्षपतर	११८,२२०,	क्षिपुग्रम	२०
	२८३	क्षिरध्वनि	२२७,२२८
क्षपसूत्र	१८८ ७७,७३,१०६	क्षुब्धमतनत्र (क्षुब्ध-	
" (दशकादी)	७२	क्षमत)	६२,१४
क्षपसूत्रवृत्ति	७२	क्षुब्धमतनत्र	६३
क्षपावत सिका		क्षुब्धक्षमक्षितत्र	६२
(आ ग)	१८६	क्षुब्धसंस्कृतत्र	६२
क्षमिक (उप०)	१३ ८१,१४६,	क्षुब्धार्थवतत्र	६६
	१५०,१५६,	क्षुब्धेश्वरीतत्र	६६
	१८१,२२६,	क्षुब्धेष्टीयतत्र	६२
	२३०	क्षुब्धध्यानद	२८६
क्षमिक (संक्षिप्ता)	७८	क्षुब्धमानवि	२२६,२३०
क्षपव (शाखा)	१४	क्षुब्धपुराण	८३
क्षपयायन परि		क्षुब्धयजुर्वेदशाखा	१३
क्षिष्ट सूत्र	८२	Catalogue of South	
क्षपि-रश्मिति	८३	Indian Sanskrit	
		Manuscripts	२०

કેન- (ઉપનં લુએ તપવકાર)	૧૩	૭,૬૧
		૧૪૯,૨૩૦
કેવલ્ય (ઉપનં)	૧૪	૭
કૌશીપનિપદભાષ્ય (ભાસ્કરરાય)		૬૯
કૌશીતપી (ઉપનં)	૧૩,૩૮	૧૪૯,૧૫૯
		૧૬૦
ગ		
ખંડન ખંડન ખાલ	૨૦૮,૨૨૩	
મંગલમંગલ		૧૫૩
મણિકારિકા	૨૨૯	૧૦
મણિનીજ (પ્રકીર્ણ)	૧૯૯	
મંડવ્યદ	૧૬૨	
મર્લ (ઉપનં)	૧૪	
માધત્રી (ઉપનં)	૧૫	
મારુક (ઉપનં)	૧૪	
મીતાય મંથક (ભગ- વદ્ મીતા દીકા)	૨૭૪,૨૭૫	
મુખવતી (સપ્તરાત્રી દીકા)		૬૯
મુલતંત્ર		૬૨,૬૪
મૂલાર્થદીપિકા		૨૨૧
મૂલસત્ર		૧૧૧
ગોપય (બાહ્ય)	૧૫	
ગોપાલભાષ્ય (સાંખ્ય- કારિકા ઉપર)	૯૭	
ગોડ બ્રહ્માનંદી	૨૨૧	

ગૌરીવિવાહ (પદ્ય- રાધ્ય ખંડ)	૯૩	
ગ		
ચક્રમંભાર		૬૭
ચંડાળીજ (પ્રકીર્ણ)	૧૯૯	
ચતુરાધ્યાયી મીમાંસા (સંકર્ષણ)		૭૬
ચતુરાગ્નાયર્તન		૬
ચતુરસતક	૧૬૩	
ચતુરસરધ્ય (પ્રકીર્ણ)	૧૯૯	
ચન્દ્રકલા		૬૬,૬૭
ચન્દ્રગાન		૬૨,૬૩,
ચન્દ્રગાનાગમ		૨૦
ચન્દ્રપ્રતાપિ (અંગ)	૧૬૬	
ચરક (સહિતા)	૪૪,૪૫	૧૧
ચર્યાસત્રવન		૧૭
ચિત્તવિશુદ્ધિ પ્રકરણ	૧૬૩	
ચિન્ત્યાગમ		૨૭
ચુચિકા (ઉપનં)	૧૪૪	
ચુલુમાયુધ્ય પુત્રસૂત્ર	૧૪૩	
ચ		
જવર્તમા ભવપ્રવાસ	૧૬૧	
Transmigration in six Resorts)		
જાદોગ્ય (ઉપનં)	૧૩	૬,૨૧
		૧૬ ૨૨,૭૦,૧૧૦
		૩૧ ૭૧,૭૭,૧૪૯
		૯૯ ૧૫૦,૧૫૮

	૧૫૯,૧૯૧,	
	૧૯૮	
હેલ્થ	૧૯૯	
નૃસિંહીય પ્રતાપિ		
(અંગ)	૧૯૯	
નય	૧૪,૭૭,૮૪	
નયમંગળા (સાંખ્ય- કારિકા દીકા)	૯૭	
નળાલ (ઉપાં)	૧૪	૨૮૨
શુવનમુક્તિ વિવેક		૨૨૦
શુવાલિગમ (અંગ)	૧૯૯	
નૈન સંશોધક	૧૩	
નૈમિનીય (શાખા)	૧૩	૧૧૧
નૈમિનીયન્યાયમાલા		
-વિસ્તર	૧૧૫	
નૈમિનિસુત્ર ભાષ્ય	૧૧૫	
ચાનધર્મકથા		
(અંગ)	૧૯૮	
ચાનપ્રસ્થાસાસ્ત્ર	૧૫૧	
ચાનશલાવલિ		૨૪
ન્યોત્તરાવતી		૬૬
દાધમ્સ ઓવ ઇન્ડિયા		૭૧
ત		
તત્ત્વમિતામણિ	૨૬૦	
તત્ત્વમ્મલ		૬૨,૬૩
તત્ત્વદીપન		૨૧૭,૨૨૦
તત્ત્વદીપિકા		૨૨૦
તત્ત્વમદીપ		૨૬૦

તત્ત્વપ્રકાશ		૨૪
તત્ત્વભિદુ		૧૧૪
તત્ત્વસમાસ	૯૨,૯૪	
તત્ત્વાનંદ તર્ંગિણી	૯૨,૯૪	૬૯
તત્ત્વાલોક દીકા		૨૨૧
તથાચુલ્લસન		૧૫૪
તંદુલનૈયાલિ (પ્રદીર્ણ)	૧૯૬	
તંત્રદૈશ્યુભ		૨૮૩
તંત્રબેદ (?)		૬૨,૬૪
તંત્રરત્ન		૧૧૪
તંત્રરાજ તંત્ર		૬૫
તંત્રવટ ધાનિકા		૩૬
તંત્રવાર્તિક		૧૧૩,૧૩૧
તંત્રસાર		૩૬
તંત્રસિદ્ધાન્ત		૨૮૩
તંત્રાસોક		૩૬,૬૮
તર્કકૌમુદી	૨૩૨	૧૧૫
તર્કભાષા	૨૨૨	
તર્કરહસ દીપિકા	૪૪,૨૦૦	
તર્કવાર્તિક	૧૯૮	
તર્કસંગ્રહ	૨૩૩	૧૫૧,૨૨૦
તર્કામૃત	૨૩૨	
તત્ત્વકર (ઉપાં)	૧૩	
ભુઓ કેન		
તામ્ય (શાખા)	૧૩	
Tantric Texts (Vol. VII)		૬૭

निर्वायकम्	१८
पूरीका	११३
तेजोविन्दु (विप०)	१३,२४३:
तेजरीय (विप०)	
१३,२४३	१४८,१८२,२३
,, (आध्य जयगो-	
पाल इत)	२६०
तेजरीय आध्यवर्तिक	२११,२१७
त्रिपीठक	१२१
त्रिपुरा (विप०)	१५
त्रिपुरा रक्षस्य	२२,७२
त्रिपुर मंडोपनिषद् आध्य	६८
त्रातधतम्	६२,६४
त्रातशेत्तर	६२,६४
द	
दक्षिणम्	६२
दत्तसंहिता (भूण)	२२,७२
दशभूमीश्वर	१६२
दशवैतालिक	
(भूणसूत्र)	१८८
दशश्रुतरक्ष	
(छिन्सूत्र)	१८८
दानपत्र (करदाह)	१०
द्विचप्रबंध	२७३
द्विचशास्त्र	७८
दीधिति	२३१,२३३
दीप्तागम	२०
दुर्वासाभत	६६

दशध्याससंशो-	
धनासूत्र	१५४
देवमुपिका तंन	६३
देवाराध (शिवसंहिता)	१८
देवी (विप०)	१५
देवीमन	६२
देवेन्द्र स्तव	
(प्रतीर्षु)	१८८
द्राचिउसूत्र	२०
धर्मसंगनी	१३८,१५२
धर्मसूत्र	३४
धर्मसंक्ष	१५१
धर्मसंग्रह	१६१
धातुकाय	१५१
ध्यानविन्दु (विप०)	१४
ध्यायितमुष्टिसूत्र	१५४
धन्यालोके	३६
न	
नदीश्वरकारिका	२५
नरसिंहागम	२०
नादविन्दु (विप०)	१४
नादी	१८८
नारायण (विप०)	७८
नारायणसूक्त	७७
नासदीयसूक्त	
(श्रुवेदु)	२,३,३७
निगमागमसारसंग्रह	२५

नित्यरोडसिद्धिपटीका	६८,७१	न्यायनिन्दु	१४१
नित्योत्सव	७२	न्यायनोधिनी	२३२
निदेश	८१	न्यायलाघ्य	११७,१८२
निरयावलि (अंग) १८६		न्यायलाघ्यवार्तिक	११७,२२८
निरुक्त	२८	न्यायलाघ्यवार्तिक-	
निरुक्त	६२	तात्पर्यदीपिका	११७,१२८
निर्वाण	१६३	न्यायभूषण (न्याय-	
निशीथ	१६६	सारणी टीका)	११
निश्वासागम	२०	न्यायभक्तदंड	२२०
नीलकण्ठी	२३३	न्यायभञ्जरी	२३०
नीलरुद्र (उप०)	१४	न्यायरत्नमाळा	११४
नृसिंहनाथनीय (उप०)	७	न्यायरत्नाकर	११३,११४
पूर्व	१४ १४६, १६२	न्यायवार्तिकपरिशुद्धि	२२६
उत्तर	१४ ३१२	न्यायसार	२२६ १०
नैष्ठिकसिद्धि	१११, १३६, २११, २१७	न्यायसिद्धांत	२७३
„ अद्विका टीका		न्यायसुधा	११३
(सोनोत्तमभिन्न)	२१७, २१६	न्यायसूरी	६८
न्यायकण्डिका	११४	न्यायसूरीनिर्णय	२२८
न्यायकलिका	२३०	न्यायसूत्र	११७, २२७
न्यायतत्त्व	२७३	न्यायसूत्रोदाहर	२२८
न्यायनात्पर्यभञ्जन	११७	न्यायवातार	११६
न्यायनिर्णयप्रकाश	११७, २३०, २२१	न्यायानुसार	१५२
न्यायनिर्णयप्रकाश		च	
वर्धमानेन्द्र	११७	चञ्चक्य (छेदसूत्र)	१६६
न्यायनिर्णय	२१८	चञ्चदशी	२२०, २५३
न्यायपरिशिष्ट	२२६	चञ्चपादिका	२११, २१७
		चञ्चपादिका टीका	२१८
		चञ्चपादिकावर्धयु	२१७, २२०

पंचपादिका विवरण	२१७	पिंड (६५०)	१४
पंचपादिका विवरण		पिंड विरुद्धि (मूल-	
प्रयोगसंयोज	२१७	मूल)	१६८
पंचाध्यायी (पाठ-		चितापुत्रसमागममूल	१५४
भूतसंस्थ पंचाध्या-		पुनस्त	६७
ध्यानी)	११,१५४	पुरुषनिर्णय	२,७५
पंचाध्यायीभाष्य	११	पुरुषमुक्त	२,३७
पंचाध्यायीतंत्र	५२,६४	पुरुषेशी	१०
पञ्चार्थभांडन	२३१	पुरुषमुक्तिका (अंग)	१६६
पञ्चमहिता	८४,६३	पुरुषिका (अंग)	१६६
पञ्चपुत्रा	६३,१६४	पूर्व (अंग)	१६४,१६५
पञ्चसंख्यपनिषद्	१४	पूर्वतंत्र	६२,६४
पञ्चार्थ सप्तति	१६३	पूर्वभीमांसा	३,१०८
पञ्चार्थसार आभा-		॥ चार्तिक (कुभा-	
रिका टीका	३६	रिसभट्ट)	११२
पञ्चविंशिका	३६	पूर्वभीमांसाकारिका	११५
परिभल (अध्याय-		पारुपशास्त्र	७८
दीक्षित)	२२१,२८३	पौष्कर	८४
परीक्षासूत्र (सधु-		प्रकरणपत्रिका	११२
कृति)	२००	प्रकरणपाठ	१५१
पश्चिमातंत्र	६२	प्रणीत (अंग)	१६६
पञ्चरात्र	७८,८४,८५	प्रतिपत्ति	१५१
	८६,८७,८८	प्रज्ञापना (अंग)	१६६
	८८,१०१	प्रज्ञापपरिमिता	१६२,१६३
पानंजल्यारित्र	१११	प्रलय (६५०)	१५
पारमेश्वर	८४	प्रणवार्थ दीपिका	४८
पाराशरसंहिता	८४	प्रतिपत्ति	२७
पाशुपततंत्र	३	प्रत्यक्षांश	२३०,२६१

પ્રત્યભિજ્ઞાકારિકા	૪૯	બાહ્યરૂપાદ્યક	૬૨,૬૩
પ્રત્યભિજ્ઞામુદતી	૩૬	બાહ્યરૂપત્વ	૬૬
પ્રત્યભિજ્ઞાવિમર્શિની	૩૬	શુદ્ધચરિત	૪૨,૬૩,૧૬૧
પ્રત્યભિજ્ઞામુત્ર ૧૦૬,૧૩૩			૧૬૪
પ્રત્યભિજ્ઞાશક્તિમુત્ર	૬૮	શુદ્ધસ્તવ	૬૦
પ્રત્યભિજ્ઞાલેખ	૩૭	મુદતી	૧૧૨
પ્રપંચમાર	૬૭	મુદતકલ્પ (ઉદ્દેશન)	૧૬૬
પ્રમાણુત્પત્ત્યાસોકા-		મુદત્પ્રતિભા	૨૨
લકાર	૩૦૦	મુદત્કારણ્યક	
પ્રમાણુવાર્તિકાલકાર	૧૧	(ઉપાં) ૧૩,૨૭,૩૨, ૩૬,૧૪૬,	
પ્રમાણુવિદતના	૧૮૧		૧૫૦,૧૫૬,
પ્રમાણુસમુચ્ચય	૧૫૦,૦૨૭,		૧૬૦,૧૬૧,
	૨૦૮		૨૩૦
પ્રમ (ઉપાં)	૧૩,૧૪	મુદત્કેવતા	૪
પ્રમ વ્યાકરણ (અંગ) ૧૬૮	૧૪૬	મુદત્કારણ્યકભાષ્ય	
પ્રસન્નપાદા	૧૬૧,૧૮૨	(સંકર)	૧૭૫
પ્રસાદિની	૨૨૦	મુદત્કારણ્યકભાષ્ય	
પ્રસ્થાનભેદ	૩,૭૭	(ભાવપ્રપંચ)	૧૭૫
પ્રસ્થાનરત્નાકર	૨૬૦	મુદત્કારણ્યકભાષ્ય-	
પ્રાણ (ઉપાં)	૧૫	વાર્તિક	૧૭૫,૨૧૧,
પ્રાણમિહોત્ર (ઉપાં)	૧૪		૨૧૭
પ્રાતિશાખ્ય (સૂત્ર)	૨૮	" " સાં	૨૧૭
પ્રાયશ્ચિત (પ્રકરણ)	૩૪		૩૬
પ્રોદગીતાગમ	૨૦	બોધધર્માસિકા	૧૬૩
		બોધધર્માવતાર	૨૨૬
		બોધધર્મિકાર	૧૪
		અક્ષ (ઉપાં)	૬૮
બર્નવસૂત્રીપત્ર	૨૧૬	અક્ષતત્ત્વ સમીક્ષા	૧૪
બસવપુરાણ	૩૦	અક્ષાબિદ (ઉપાં)	
	૨૪		

ભાટાલંકાર	૧૧૫	
ભામતી ૯૮,૧૧૨	૨૧૮,૨૮૩	
ભારદ્વાજસંહિતા	૮૪,૮૫	
ભાવના (ઉપ૦)	૧૫	
ભાવનોપનિષદ્ ભાષ્ય	૬૯	
ભાષાપરિચ્છેદ	૨૩૩	
ભાસ્કરોદય	૨૩૩	
ભિષ્મસૂત્ર	૧૫૨,૧૫૩	
ભુવનેશ્વરી	૬૬	
ભૈરવાષ્ટક (તત્ર)	૬૨,૬૩	
મ		
મકરંદ (કુસુમાજ્ઞ પ્રકાશ મકરંદ)	૨૦૦	
મણિપ્રભા	૨૦૧	
મતોત્તર તત્ર	૨,૬૪	
મદિરાજ પુરાણ	૩૦	
મધ્યમકાવનાર	૧૬૧	
મધ્યપ્રતિભા સમુત્પાદ	૧૮૨	
મધ્યમ હૃદયકારિકા	૧૯૨	
મનુરમ્ભતિ	૮૦	
મંત્રમેદ	૬૨,૬૩	
મંત્રસંહિતા	૩૬	
મહાકાલ	૫૭	
મહાકાલીમત	૬૨	
મહાનારાયણ (ઉપ૦)	૧૩,૧૪	૧૪૯
મહાનિશીય		

(હેદમૂત્ર)	૧૯૯	
મહાપ્રત્યાખ્યાન (મજીથુ)	૧૯૯	
મહાભારત	૨૯,૪૪,૯૪, ૨૨,૧૧૧	
,, ચાંતિપર્વ ૯૪	૮૦,૮૪, ૨૨૯,૨૩૧	
,, સત્યાપર્વ, ૨૯		
મદામાયા શબ્દ-તત્ર	૬૩,૬૩	
મદાયાન ધર્મધાતુ	૧૬૨	
મદાયાન પ્રવેશ	૧૬૨	
મદાયાન સંપરિ-ગ્રહ સામ્ય	૧૬૨	
મદાયાનમૂત્ર	૧૬૨ ૧૫૩,૧૫૪ ૧૫૫	
મહાલક્ષ્મીમનનંત્ર	૬૩	
મહાલંકાર સામ્ય	૧૬૪	
મહાવિલાપા	૧૫૧,૧૫૨	
મહાસત મોહનતત્ર	૬૨,૬૪	
મહાસિદ્ધાન્ત	૨૭૮	
મહિમસ્તોત્ર	૧	
,, ટીકા (મધુસૂદન)	૨૨૧	
મહેન્દ્રગલ શબ્દ	૬૨,૬૪	
મારભાષ્ય ૪૫,૯૬,૯૭		
માકુક્ય (ઉપ૦)	૧૩,૧૪	૬૭,૧૬૭
માકુક્ય ઉપનિષદ્		
દાપિઠ	૨૬૦	

भांडुप्यकारिका	६७	२२, १४८,
(भांडुप्यकारिका)		१६३, १६५,
		१६६
भाष्यभिकरुति	१८२	
भाष्यभिकारं टीका	१८२	
भाष्यभिकारिका		१३६
भानभेयोदय		११६
भारद्वाजभूषण		१५४
भासिनीतंत्र		६२, ६८
भिनाराश	२८	
भीमांसाङ्गोत्पत्ति		११४
भीमांसात्म्य विवेक		११४
भीमांसात्म्यमञ्जरी		११८
भीमांसाभ्यासप्रकाश		११५
भीमांसापरिभाषा		११५
भीमांसापादुका		११५
भीमांसाभ्यासप्रकाश		११५
भीमांसागङ्गा		११५
भीमांसारत्न		११५
भीमांसा सारसंग्रह		११५
भीमांसासूत्र		१०६, ११५
भीमांसासूत्रटीका		
(भीमांसाभ्यास		
टीका)		११५
मुकुटागम		२०
मुक्ताक्ष		१०२
मुष्ण्यपिष्ठागम		२०
मुञ्ज (विप०)	१३, १४	१४६, १५६
		१६१, २३०

मुनिसास्त्र		७८
„ सात्विक		७८
„ राजस		७८.
मूलमध्यम		
कारिका	१६१, १६२, १८२	
मूलसर्वोत्पत्ति		
निष्ठापर्यवस	१६३	
मूलभूत (आर)	१६६	
मैत्रायणी (विप०)	१३, ३८	
मैत्रायणी (गदिता)		७८
मैत्रेयी (आजल)		१६०
मोदिनीयनत्र		६२, ६३
य		
यलुवेद	८, १, ७, २२, ७७	
यलुवेद व्याख्यान		२३
„ गदिता		२३, १६
याज्ञवल्क्य (विप०)	२८	
याज्ञवल्क्यधर्मसूत्र	२८	
याज्ञवल्क्यसिद्धा	२७	
याज्ञवल्क्यस्मृति	२८	
यामजाष्टक (तंत्र)		६२, ६३
युक्तिरत्नेदप्रपञ्चणी		११४
योगतत्त्व (विप०)	१४	
योगलाभ्यटीका		
(वायस्वतिमित्र)		२१
योगलाभ्यवार्तिक	६८	
योगरहस्य		२७३
योगसास्त्र, योगसूत्र		

योगानुशासन	११०, १५४	रामनाथनीम (द्विप०)	
,, (पतञ्जलिनु) ४०, ७७		पुष्प-उत्तर	१४
• ६१, २४२		रामायण	१६, २१
,, (पाशुपतनु) १०६	११	रत्नबाल्य	२२
,, (भट्टभरतनु) १०६		राष्ट्रपाष परि-	
,, (पाशुपतनु) २७, १०८		पृथ्वासुत्र	१५४
,, (वाग्भट्टनु) ११२		Report on a	
,, (हेमचन्द्रनु) १०८, ५, नो.		s arch for	
२००		Sanskrit &	
योगशिखा (द्विप०) १४		Tamil Mss.	
योगसार	६६	(M. Selagiri	
योगस्मृति	२४	Sastri)	२०६
,, तु सूत्रप	१५४	रुद्रयामल	२२
योगागम	२०	रुद्रयोग (तान)	१२, १४
योगाचार्य भूमि-			
द्यान् वे १, १७०, २८२			
योगिनीमलनम	६२, ६३	लक्ष्म्यभागा	२३२
योगेश्वरी नम	६३	लक्ष्म्यनुसार शास्त्र	१६३
२		लक्ष्म्यारवि	२२६
रत्नद्वय	१५४	लक्ष्मीनम	८४.६८, १००
रत्नद्वय परिपूरकानु	१५४	लक्ष्मीनम	१६२, १, १५४,
रत्नत्रय	१६२	१७०, १७२	१६५, १६१
रत्नत्रय परीक्षा	२४	लघुसिद्धान्त	२७८
रत्नप्रकाश	२२८	लघुस्त्री	६७
रत्नमेघसूत्र	१५४	लक्षित विस्तर सूत्र	१६२ १५४
रत्नसंक्षिप्त	१५४	लक्षितानाम सूत्र	२०
रत्नाक्षरसूत्र	१५४	लक्षितानामितिलिख्य	६७
रत्नप्रभिय र्णग	१६८	लक्षितानामितिलिख्य	
		लाभ्य (सौभाग्य	

भाष्य)	५७, ६८, ७१	विज्ञाननैरव	३७
वस्येश्वरी वाग्मोनी		विज्ञानभात्रसिद्धि	१६३
संभूत छाया (आरक्ष)		विज्ञानागम	२०
रागननक)	३८	विज्ञानाभूत (विज्ञान-	६६
सीमावती	२२६	सिद्धिर्नृ अ. भ.	
घ		उपरन्तु (आप्य)	
वस्येश्वरी भूत	१४३	विद्वत्तेश्वरी आप्यायी	२२१
व-श्रेष्ठि भूत	१५४	विद्व-भनेर'गिती	२२१
व-भूयसी (उप०)	६५	विधितपपश्चि-ताम	११५
वभंत	५, ७, ८,	विधिर-माप्य	११५; २८३
वाक्यभूता	७, १०	विधिरमाप्यभूतप्य	११५
वाक्यपदीय	अ, ५	विधिरसावप्यपप्य	११५
वागुपनं	६२, ६४	विधिरिवेक	११४
वागुलागम	२६	विषाक (अत्र)	१६८
वागुलोचनं	६२, ६४	विभक्तनं	६२
वाक्यभाष्य टीका	२२८	विभक्तनीति	११०
वामलुप्तनं	६२, ६४	विभक्तनीतिभूत	१५४
वामदेव (तंत्र)	६२, ६४	विभक्तगम	२०
वायुपुराण	२२३	विभक्तगम	६३
वार्तिकसारसंभूत	२२०	विभक्तोत्तरतंत्र	६२
वार्तिकाभरण	११३	विवरणप्रमेय संभूत	२२०
वासवदत्ता	२२८	विवेकयूगमणि	२१६
विद्वत्तेश्वरतंत्र	६२	विशुद्धिगम	१५२
विद्वत्तेश्वरतंत्र	२६	विशुद्धेश्वर	६३
विद्वत्तेश्वरतंत्र	६८१	विशेषकावशम्यलाप्य	१६८
विद्वत्तेश्वरतंत्र	२०	विशेषार्थप्रकाश	२५
विद्वत्तेश्वरतंत्र	१६३	विष्णुतिलक	८४
विद्वत्तेश्वरतंत्र	१५१	विष्णुधर्मोत्तर	१४६

विष्णुपामय	२२	श	
वीजानत्र	६२,६४	शक्तिमय (भाषा)	६७
वीर्यरित	३०	शंकरदिगिगय	
वीरमय (प्रकीर्ण)	१६६	(आनंदगिरि)	२०६
वीरागम	२०	शंकरदिगिगय	
वीरावलि	६३	(भाषायाय)	२०६, २२०
वेदान्तनत्वविवेक	१७८	शंकराचार्यपरिण	२०६
वेदान्तदीप	२७८	शनपय आक्षिप्त	२७, २८, ३०, ६४, १११
वेदान्तपरिभाषा	२२१	शतसादञ्चिकप्रभा	
वेदान्तमुक्तावलि	२२१	पारमिता	१५३
वेदान्तभार	२२१, २७८	शाक्यकम	२०
वेदान्तार्थसंग्रह	२७८	शाक्यरामाय	११२, ११५, १११, १३२, २२१८
Weltsee with		शारदातिथक	३, ७७
and Vorstillung	२२८	शारीरिशाल	१३६
वैभानस	७८	शारीरस्थान (अंक	
वैपुष्यसूत्र	१६२	संहितानो भाग)	४५
वैभाषिकारिका	१५२	शालिस्तंभसूत्र	१५४
वैशेषिकदानतंत्र	३३	शाल्मलीपिका	११४, ११५
वैशेषिकभाष्य	१	शाल्ममुक्तावलि	८४
वैशेषिकसूत्र	२२४, २२६	शाल्मार्थनिर्णय	२३०
वैश्वानर (सूक्त)	४, ७	शिष्यामणि	२२१
वृष्णि दशा (अंग)	१६६	शिक्षासमुच्चय	१२३
व्यवहार (छेदसूत्र)	१६६	शिवाशेष (धारादी)	८२
व्याकरण महाभाष्य	१११, ११२	शिवदानदीपिका	२५
व्याकरणसूत्र	२६	शिवदाननोष	२५, २७
व्यासभाष्य	६१, ६४, १६५	शिवतत्त्वतन्त्र	२५
व्योमवती (टीका)	२२६, २३०		
मनसूत्री (जोद्धमंश)	१६१		

વિવદ્ધિવૃત્તિ	
અથવા ટીકા	૩૫
શિવદ્ધિશાસ્ત્ર	૩૫
શિવરહસ્ય	૨૨
શિવાદ્વૈત	૨૫
શિવાકુંભહિદીપિકા	૨૮૨,૨૮૩
શિવાર્ચનચત્રિકા	૨૮,૨૮૩
શિવાદ્વૈત	૨૫
શિવસૂત્ર	૧૦૯ ૩૪
શિવસૂત્રવિમર્શિની	૩૭
શુક્રભયજ્ઞવેદશાખા	૧૩
શુક્રસંહિતા	૨૨
શેલિંગ (Schelling)	૫૨
શૈવવાગમ	૨૦
શૈવપરિભાષા	૨૫
શૈવસિદ્ધાન્ત સૂત્રવૃત્તિ	૨૭
તપામારહસ્ય	૨૨,૬૯
ત્ર્યંબકપાદશાસ્ત્ર ૧૬૧	
ત્રીચક્રસંહાર	૬૭
ત્રીતત્ત્વચિંતામણિ	૬૮
ત્રીપ્રકાશસંહિતા	૮૪
ત્રીભાષ્ય	૧૬૩,૨૭૮
ત્રીભાષ્ય (ગુજરાતી ભાષાન્તર)	૨૧૭૯
ત્રીભાવાસિદ્ધિનાદ ૧૬૩	
ત્રીસૂકત ભાષ્ય	
(ભારતરત્ન)	૬૯
ત્રુતિસાર સારસમુચ્ચય	૨૧૮

ત્રૌતસૂત્ર	૯	૧૧૧
ત્ર્યોદશવર્તિક		૧૧૩,૧૧૫
ત્ર્યેતાશ્વતર(ઉપા)	૧૩,૪૦,૪૧,૯૦૬૯	
	૭,૨૨,૨૩,૭૭,૧૯૨,	
	૨૧૨,૨૩૦ ૨૮૨	
ત્ર્યેતાશ્વતર (શાખા)		૭
ત્ર્ય		
પદ્ધર્શન સમુચ્ચય		
(રાજ્યશેખર)		૧૫
(હરિશ્ચંદ્ર)	૧૪,૪૪,૯૬,૧૯૯	
પદ્ધર્શન સમુચ્ચય ટીકા		૧૩૬
(ગુણરત્ન)		
પદ્ધતિતંત્ર	૯૨,૯૫,૧૧૩	૧૫૪
પોદશાખ્યામી		૧૩૬
સ		
સંયમીનામ માલા		૧૧૩
સમુક્તાલિશાસ્ત્ર		૧૫૨
સસ્કારકારિકા		૧૧
સંસ્તાર (પ્રકીર્ણ)	૧૯૯	
સકલજનની રત્ન		૬૭
સંકર્ષણકાંડ		૭
સંક્ષેપચારીરક		૨૧૮,૨૫૩
સંગીતિ પ્રયાંય	૧૫૧	
સદ્ગર્ભપુરુષિક	૧૩૧,૧૬૩	૧૫૪
સંન્યાસ (ઉપા)	૧૪	
સમ્પ્રદાય	૨૩૦,૨૩૨	
સભાપર્વ	૨૯,૩૧	
સમયદીપ	૧૫૨	

समवाय (अंग) १६८		सहिता	६,१११
समाधिगण १६२		भारतवत व्याकरण	७२२०
समाधिगण सूत्र १५४		सारीपुत्र प्रकरण १६१	
समाधिसूत्र १५३		सिद्धायम	२०
समुद्रयान ६३		सिद्धान्त यज्ञोप २३४	
संभोदविनोदिनी १५२		सिद्धान्तवेद्य	२२१
सर्वज्ञानोत्तरतंत्र ६२, ६४		सिद्धान्त सिन्धु	
सर्वदर्शन संभेद १३	२४	सिद्धान्त सूत्रावलि २३२	
सर्वभूत संभेद १०६		सिद्धिग्रथ	२७५
सर्ववीरभूत ६३		सिद्धिग्रथी ७	३५, १७१
सर्वविद्वान्त संभेद १३		सिद्धिब्याख्या	२२१
सर्वसिद्धान्त संभेद १३		System of Buddhist	
सर्वोपकारिणी ६२		Thought	१५३
सर्वोपनिषद् १४		सुभाषतीव्यूह	१५४
सहस्रायम २०		सुषोपयोगिनी	११५
सहस्रगीति २७३		सुप्रबोदायम	२०
South Indian		सुषोभिनी १४४, २३१, २६०	
Sanskrit Miss	६८	सुतसंहिता	२२
सांख्यकारिका अथवा		सुतसुत्र प्रभास १६२	
सांख्य सप्तति ४४, ५५, ६६, ६७		सुतसुत्र प्रभाससूत्र	१५४
सांख्यतत्त्व टोलादी ६८		सुल्लोप १६१	
सांख्य प्रवचन शास्त्र ५५, ६४		सुद्धभागम	२०
सांख्यसार ०६८		सुतसंहिता	२२
सात्वततंत्र २, ७८		सुतसुत्र (अंग) १६८	
सात्वतसंहिता ८४		सुताश्रितार १६१	
सामवेद १, ७		सुप्रप्रवृत्ति (अंग) १६६	
सांख्यशास्त्र १११		संश्रुतीभासा	११५, १३६

સૌન્દર્યાનંદ	૧૬૧	દરિબક્ષિત સુધોદય	૧૧૫
સૌન્દર્યલક્ષ્મી	૬૨,૬૫,૬૭	દરિપંચ	૨૯,૩૦
સન્દર્ભલક્ષ્મી ટીકા		દસ્તાવાસ પ્રકરણરૂપિ	૧૧૩,૧૮૨
(સદમીધર)	૬૮	દસ્તિકાવ્યસૂત્ર	૧૫૪.
સૌભાગ્ય(વેદકાંડ) ૧૫		દર્પચરિત	૨૧૧
સૌભાગ્ય ભારતર (સલિના)		દર્પનાથ મંદીરનો લેખ	૧૦
સદ્ગુણનામ ભાષ્ય)	૬૯	દિશ્વરગર્ભ યોગશાસન કૃતી	૪૦
સૌરભોય	૨૪	History of Indian	
સ્તોત્રરત્ન	૧૯૨	Logic	૧૧૩
સ્પંદકારિકા	૩૪	History of Shri	
સ્પંદસંહિતા	૩૭	Vaishnavas	૨૭૨,૨૭૮
સ્વાધ્યાસમંજરી ૨૦૦		હરિબોધવંન	૬૨,૬૪
સ્વાધ્યાસુવાગમ	૨૦	હેમોપાયા	૧૧૩
સ્વારાજ્યસિદ્ધિ	૨૧૯	હેમાદ્રિ ટીકા	૧૦૨
હ		સુરિકા (ઉપ૦)	૧૪
હંસ (ઉપ૦)	૧૪		

શુદ્ધિપત્ર.

પ્રક્ર	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૭	પાતકાડ	પતિકાડ
૫	૨૭	ગાયત્રી	ગાયત્રી
૬	૨૬	(અ) રચયિકા	(અ) રચયિકા
૧૨	૨૪	કારણોની	કરણોની
૧૪	૧૯	ઐષ્ટ	ઐષ્ટ
૧૫	૨	પ્રથમન	પ્રથમન
૧૫	૮	પળ્ય	પૂળ્ય
૧૭	૬	ઉવાય	ઉવાય
૧૭	૧૧	તેહેય	તે હેય
૧૭	૧૨	પાદેય	ઉપાદેય
૧૯	૧૧	સાદતા	સહિતા
૨૦	૧૩	સૈરવાગમ	સૈરવાગમ
૨૨	૨૭	દક્ષિણા પથમા	દક્ષિણાપથમા
૨૫	૪	દાપિકા	દીપિકા
૨૫	૧૩	અને પાસ	અને (૩) પાસ
૨૭	૮	આગળ	આગમ
૨૮	૧૩	ક્ષેત્ર	ક્ષેપ
૨૮	૧૪	પદ	પદમા
૨૮	૧૭	તત્રાત્મક	તત્રાત્રમક
૨૯	૭	ચર્મ	ચર્મ
૩૦	૧૨	શિવાશેખો	શિલાશેખો
૩૧	૨	મર્મ	ધર્મ
૩૨	૪	વિજ્ઞે	બિજ્ઞે

૩૨	૧૧	તેમણે	તેમને
૩૨	૧૨	ત્રેવર્ણિક	ત્રેવર્ણિક
૩૨	૧૯	કાગત	કલિત
૩૪	૧	(૭)	(૮)
૩૫	૩	મેલાપાસદો	મેલાપસિદો
૩૯	૧૧	(૮)	(૯)
૪૧	૨	આભમાન	આભિમાન
૪૪	૧	સર્વ	સર્વ
૫૦	૧૨	Philosophic	Philosophic
૫૨	૧૯	કુમર:	કમર:
૬૨	૧૭	દક્ષ	દક્ષ
૬૩	૧૫	આસનાંગ	અસિતાંગ
૬૩	૧૬	કાયાગ્નિ	કાયાગ્નિ
૬૩	૧૭	શક્તિ	શક્તિ
૬૩	૨૫	નાત્ય	નિત્યા
૬૪	૮	પ્રતિષ્ઠા	પ્રતિષ્ઠા
૬૪	૯	કાપાસિક	કાપાસિક
૬૪	૧૦	આગ્રિક	આગ્રિક
૬૪	૧૨	આભિચારિક	આભિચારિક
૬૫	૬	ઉત્પાત	ઉત્પત્તિ
૬૫	૧૧	ભિન્ન	ભિન્ન
૬૫	૧૨	આચાર	આચાર
૬૫	૧૨	વૈદિકાચાર	વૈદિકાચાર
૬૫	૧૩	દક્ષિણાચાર	દક્ષિણાચાર
૬૬	૪	દક્ષિણાચાર	દક્ષિણાચાર
૬૬	૪	ચદ્રાદિ	ચદ્રાદિ
૬૬		બૌદ્ધ	બૌદ્ધ

૧૭	૧૫	જેના	તેના
૧૭	૨૬	લાલના	લાલના
૧૬	૧	મહન ધ્યાન યોગ	મહન ધ્યાનયોગ
૧૬	૯	નિવાસ	નિવાસ
૧૬	૧૦	વાસપ્રાથમ	વસિપ્રાથમ
૭૧	૧૫	શક્તિ	શક્તિ
૭૧	૨૧	શક્તિ	શક્તિ
૭૩	૪	નાદ	નદિ
૭૩	૫	નાદ	નદિ
૭૩	૫	વિદિત	વિદિત
૭૩	૭	દ્રવ્ય,	દ્રવ્ય છે,
૭૩	૭	શક્તિઓ	શક્તિઓ
૭૩	૯	સોધવા	સાધવો
૭૩	૨૪	દ્રવ્યદિતી	દ્રવ્યદિતી
૭૪	૨૧	મણિપુર	મણિપુર,
૭૪	૨૩	મ્રાધ	મ્રધિ
૭૫	૧૭	વગરે	વિગરે
૭૭	૭	વાતકો	વાર્તિકો
૭૭	૭	બ્યદ	બ્યદ
૭૭	૨૧	શાભ	શાભ કહે છે.
૭૮	૧૩	ગોળમાયન	ગોળમાયન
૭૮	૨૨	દ્વિરુપમર્લ	દ્વિરુપમર્લ
૭૯	૧૪	દ્વિરુપમર્લ	દ્વિરુપમર્લ
૭૯	૨૩	ચદ્ર	ચદ્ર
૮૫	૪	વિધિ	વિધિ
૮૫	૧૧	વિધિ	વિધિ
૮૫	૧૮	વિધિ	વિધિ

૮૫	૨૦	વિધ	વિધિ
૯૩	૧૦	ખરતા	ખરતી
૯૫	૫	શાક્તઓ	શક્તિઓ
૯૫	૧૮	આલોકમાં	આ લોકમાં
૧૧૦	૬	કર્મ	(૨) કર્મ
૧૧૦	૧૮	નારદ	નારદે
૧૧૨	૧૭	પ્રભાકર	પ્રભાકર
૧૧૩	૬	દુપ્પીસ	દુપ્પીકા
૧૧૩	૧૬	ભર્તૃદાર	ભર્તૃદારિ
૧૧૩	૨૫	indian	Indian
૧૨૪	૧૫	;કે	કે
૧૩૪	૭	પુણ્યભાસ	પુણ્યમાસ
૧૩૫	૧૫	અપર્વ	અપૂર્વ
૧૩૭	૩	આધિકારી	અધિકારી
૧૪૧	૨	ખાલ	ખાલ
૧૪૧	૧૭	મનોાવગ્ધાન	મનોવિગ્ધાન
૧૪૩	૬	વિગ્ધાની	વિગ્ધાનની
૧૪૫	૨	નિર્વિકાર	નિર્વિકાર
૧૪૫	૧૩	વૃત્તિ	વૃત્તિ
૧૪૫	૧૬	શુદ્ધ	શુદ્ધિ
૧૪૫	૨૩	ભાતિક	ભૌતિક
૧૪૫	૨૩	અભાતિક	અભૌતિક
૧૪૫	૨૬	કાર્ય	કાર્ય
૧૪૬	૧૦	અચના	અચના
૧૮૭	૭	સ્મૃત	સ્મૃતિ
૧૪૭	૧૦	દર્શન	દર્શન
૧૪૭	૧૦	દર્શન	દર્શન

૧૪૮	૨૧	સામ્યજ્ઞ	સામ્યજ્ઞૈર
૧૮૮	૫	બ્રહ્મને	બ્રહ્મના
૧૪૯	૮	બાળ	બાળ
૧૪૯	૨૦	અપારંગેય	અપારંગેય
૧૪૯	૨૩	સા	સા
૧૫૦	૨૨	પૂર્વ	પૂર્વ-
૧૫૦	૨૪	ઉપરના	ઉપર
૧૫૦	૨૬	પરાપૂર્વ	પરાપૂર્વ
૧૫૨	૧૩	પૌષ્પિય	પૌષ્પિય
૧૫૩	૨૦	યથેભા	યથેભા)
૧૫૬	૧૪	નિવિશેષતા	નિવિશેષતા
૧૫૮	૩	મૃત્તિકા	મૃત્તિકા
૧૫૮	૧૩	સાખીના	સાખીના
૧૫૮	૧૪	ગિયાન	સ્થિતિ
૧૬૧	૨૪	હે	હે.
૧૬૩	૨૫	હે	હે.
૧૬૪	૨૦	સુદમ	સુદમ
૧૬૪	૨૨	સાક્ષી	સાક્ષી
૧૬૪	૨૩	હે	હે.
૧૬૪	૨૫	સાક્ષી	સાક્ષી
૧૬૫	૨૭	પરમાત્માનો	પરમાત્માનું
૧૬૬	૫	સાક્ષી	સાક્ષી
૧૬૯	૨૬	સ્થિતિ	સ્થિતિ
૧૭૦	૯	રમિથી	રમિથી
૧૭૦	૧૫	દક્ષિણાચન	દક્ષિણાચન
૧૭૧	૬	સંબંધથી	સંબંધથી
૧૭૪	૨૦	તાત્પર્ય	તાત્પર્ય

૧૭૬	૨૬	શંકર	શંકર
૧૭૭	૨૧	ગોવ	ગોત્વ
૧૮૦	૧૦	જ્ઞાન-	જ્ઞાન
૧૮૧	૧૮	માતાપતા	માતાપિત
૧૮૪	૨૩	વ્યટ્ટિ મુટ્ટિ	વ્યટ્ટિસરિ
૧૮૭	૪	શુદ્ધાકૃત	શુદ્ધાકૃત
૧૮૭	૧૨.	છે	છે—
૧૮૨	૧૨	જગતના	જગતના
૧૮૫	૬	દક્ષિણપથ	દક્ષિણપથ
૧૮૬	૧૩	બુદ્ધ્ય	બુદ્ધ્યી
૧૯૭	૨૫	શંકરાચાર્ય	શંકરાચાર્ય
૨૦૬	૨૪	Sartie	Sastri
૨૧૦	૨૭	ગૌધ	ગૌદ્ધ
૨૧૧	૧	ગૌદ્ધર્મ	આ શબ્દ ઉપરજ કરી નીચેની ટિપ્પણી કુટ- નોટમાં ઉમેરવી:— “શ્રુત્યં તપાસતાં જ- ણાર્યુ છે કે મહાબુદ્ધિ શબ્દને બદલે મહા ધૌદ્ધ શબ્દ વાંચી વિન્ટરનિટ્ઝે આ પ્રકારે સાર આપવામાં બૂલ કરી છે. ખરીરીતે વિ- શ્વરપ ગૌદ્ધર્મના નહતા.”
૨૧૧	૨૨	સમયન	સમયના
૨૧૧	૨૬	ગોવિદનાથ	ગોવિદનાથ
૨૧૬	૧૨	સુચિદિત	સુચિદિતં
૨૧૮	૧૩	પવાત્મ	પવાત્મક

૨૧૯	૧૪	મુંબંધ	સંબંધના
૨૧૯	૨૬	અદ્વૈત	અદ્વૈત
૨૨૦	૨૭	સાયણાચાર્ય	સાયણાચાર્ય
૨૨૧	૨૭	નામના	નામનો
૨૨૨	૨૨	સવ પ્રાન્ત	સર્વપ્રાન્ત
૨૨૫	૧૨	અદ્વૈતમાર્ગીઓ	અદ્વૈતમાર્ગીઓ
૨૨૫	૧૯	પ્રમથનો	પ્રમેયનો
૨૩૧	૧૬	છે.	છે,
૨૪૧	૧૨	સવ	સર્વ
૨૪૨	૧૦	જીવ.	જીવ,
૨૪૨	૧૨	સવ	સર્વ
૨૪૨	૧૦	જીવ.	જીવ,
૨૪૨	૨૬	આવૃત્ત	આવૃત્ત
૨૪૨	૨૧	નયા	નથી
૨૪૬	૨૭	માટે	માટે.
૨૪૭	૩	ઉપર	ઉપર
૨૫૨	૩	દર્શ	દર્શ
૨૬૨	૬	સ્ફર્તિ	સ્ફર્તિ
૨૭૩	૧૬	શુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૩	૧૭	આસવારો	આસવારો
૨૯૦	૭	બ્રહ્મકાર્ય	બ્રહ્મ કાર્ય
૨૯૩	૧૬	પરમકાંતી	પરમેકાંતી